

ΔΟΚΙΜΙΑ

*Κάθε γνήσιο άντίτυπο ύπογράφεται
ἀπό τὸ μεταφραστή.*

Σύλλογος

IMMANUEL KANT

ΔΟΚΙΜΙΑ

Εἰσαγωγὴ — μετάφραση — σχόλια

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ «ΔΩΔΩΝΗ» Ε. Κ. ΛΑΖΟΥ
ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 3 - ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ 17 - ΑΘΗΝΑ 1971

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	Σελ.	13
Εἰσαγωγή. Immanuel Kant	»	17
1. Ὡδέα μιᾶς γενικῆς ἴστορίας μὲ πρίσμα κοσμοπολιτικὸ	»	24
2. Ἀπόκριση στὸ ἐρώτημα: τί εἶναι Διαφωτισμὸς	»	42
3. Πιθανὴ ἀρχὴ τῆς ἴστορίας τῶν ἀνθρώπων	»	52
4. Τί σημαίνει: προσανατολίζομαι στὴ σκέψη	»	71
5. Ἡ ἀποτυχία ὅλων τῶν φιλοσοφικῶν προσπάθειῶν στὴ θεοδικία	»	90
6. Ἀπάνω στὸ κοινὸ ἀπόφθεγμα: «Τοῦτο μπορεῖ νὰ εἶναι ὁρθὸ στὴ θεωρία, ἀλλὰ γιὰ τὴν πράξη δὲν ἵσχύει»	»	111
7. Τὸ τέλος τῶν πάντων	»	160
8. [Πάλι τὸ ζήτημα] ἂν τὸ ἀνθρώπινο γένος δρίσκεται σὲ σταθερὴ πρόοδο πρὸς τὸ καλύτερο	»	178

ΔΟΚΙΜΙΑ

Ίδέα μᾶς γενικῆς ἴστορίας μὲ πρόσμα κοσμοπολιτικό.
—'Απόκριση στὸ ἔρωτημα : τί εἶναι Διαφωτισμός.—
Πιθανὴ ἀρχὴ τῆς ἴστορίας τῶν ἀνθρώπων.—Τί σημαί-
νει: προσανατολίζομαι στὴ σκέψη.—'Η ἀποτυχία ὅλων
τῶν φιλοσοφικῶν προσπαθειῶν στὴ θεοδικία.—'Απάνω
στὸ κοινὸ ἀπόφθεγμα «Τοῦτο μπορεῖ νὰ εἶναι ὁρθὸ^ν
στὴ θεωρία, ἀλλὰ γιὰ τὴν πράξη δὲν ἴσχύει).—Τὸ τέ-
λος τῶν πάντων.—"Αν τὸ ἀνθρώπινο γένος βρί-
σκεται σὲ σταθερὴ πρόοδο πρὸς τὸ καλύτερο.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

‘Ο ἀναγνώστης τοῦ βιβλίου τούτου θὰ διατυπώσει ἵσως τὴν ἀπορία :

— “Οταν περιμένει ἀκόμη τὴν μετάφρασή της στὴν ἐλληνικὴν μεγάλη «Κριτικὴ» τοῦ Immanuel Kant, ἔργο κορυφαῖο στὴν παγκόσμια φιλοσοφικὴ γραμματεία, τί λόγος ὑπάρχει νὰ προηγηθεῖ ἡ δημοσίευση στὴ γλώσσα μας τῶν μικρῶν δοκιμίων τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου ;

‘Η ἀπάντηση εἶναι ἡ ἔξῆς :

‘Η ζωὴ μου ὑπῆρξε καὶ εἶναι, εὐτυχῶς, ἀκόμη φορτωμένη μὲ προσωπικὴ συγγραφικὴ καὶ ἄλλην ἐργασίαν οὕτε χρόνος λοιπόν, οὕτε δυνάμεις μοῦ περισσεύονταν γιὰ νὰ καταπιαστῷ τὴν ἀπόδοσην στὰ ἐλληνικὰ τοῦ ὅγκου (κατὰ τὴν ποσοτικὴν καὶ τὴν ποιοτικὴν σημασίαν τῆς λέξης) ποὺ λέγεται «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου», παρὰ τὸ μεγάλο θαυμασμὸ ποὺ τῆς ἔχω. Κάποιος, κάποτε, πλέπει νὰ κάνει αὐτὸν τὸ ἔργο πρόγραμμα ζωῆς, καὶ διὰ εἶναι βέβαιος ὅτι θὰ τὸν εὐγνωμονεῖ ἡ ἔθνικὴ μας παιδεία. Ἐγὼ «τόσο» χρόνο μποροῦσα νὰ διαθέσω γιὰ μεταφραστικὴ δουλειά, καὶ τὸν ἔδωσα στὰ μικρὰ δοκίμια τοῦ Kant, ἐπειδὴ φοβοῦμαι ὅτι, καὶ ὅταν θὰ ἔχουν γίνει μὲ τὴν μεταγλώττιση προσιτὰ στὸ ἐλληνικὸ κοινό δῆλα τὰ μεγάλα ἔργα τοῦ φιλοσόφου, ἵσως αὐτὰ ἔδῶ δὲν θὰ ἀξιωθοῦν νὰ τραβήξουν τὴν προσοχὴν κάποιουν εὐσυνείδητουν μεταφραστῆν καὶ ἐκδότην καὶ ἔτσι εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ μείνουν γιὰ πολὺν καιρὸν ἄγνωστα.

‘Επειτα, μικρὰ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς πρὸς τὴν ἔκτασην, τὸν ἀριθμὸ δηλαδὴ τῶν σελίδων, δὲν εἶναι δμως καθόλου μικρὰ κατὰ τὴν σπουδαιότητα, τὴν ἐσωτερικήν τους ἀξία. Καὶ βάρος φιλοσοφικὸ ἔχει τὸ περιεχόμενό τους ὅχι τὸ κοινό, καὶ διαφωτίζουν σὲ τέτοιο βαθμὸ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ συγγραφέα τους, ὥστε ἀσφαλῶς θὰ ζημιωθεῖ ἐκεῖνος ποὺ θὰ παρα-

λείψει νὰ τὰ μελετήσει περιορίζοντας τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὸ βλέμμα του στὰ μεγάλα καὶ παστρωστα ἔργα τοῦ φιλοσόφου. Γιατὶ δὲν εἶναι μόνο ἡ πρωτοτυπία τους ποὺ τὰ ἀναδείχνει, ἀκόμη καὶ ἡ συμβολή τους στὴν ἐπεξήγηση καὶ διευκόλυτη τῶν κύριων ἰδεῶν τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ καὶ ὁ πάντοτε ἐπίκαιρος χαρακτήρας τῶν θεμάτων ποὺ ἔξετάζουν, καθὼς καὶ ἡ ἄνεση μὲ τὴν δύοια εἶναι γραμμένα, αὐτὸ τὸ κάπως ζεστὸ καὶ οἰκεῖο ὑφος ποὺ λείπει ἀπὸ τὶς συστηματικὲς πραγματεῖες τοῦ Kant. Ἐπειδὴ τὰ προόριζε γιὰ δημοσίευση σὲ περιοδικὰ ποὺ μποροῦσαν νὰ πέσουν σὲ χέρια καὶ ἀναγνωστῶν ὅχι συνηθισμένων νὰ διαβάζουν σοβαρὰ φιλοσοφικὰ βιβλία, ὁ συγγραφέας τους προσπάθησε νὰ γίνει ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερο ἀντιληπτὸς καὶ εὐχάριστος.

Ἐτσι ὁ πανεπιστημιακὸς δάσκαλος τοῦ Königsberg ἔδειξε ὅτι, ἄμα ἥθελε, μποροῦσε νὰ γράφει (ὅπως ἀλλωστε καὶ μιλοῦσε στὶς παραδόσεις του) ὅχι μόνο μὲ ἐμβριθεια, ἀλλὰ συνάμα μὲ χάρη καὶ χιοῦμορ.

Κοινὸ γνώρισμα τῶν δοκιμίων αὐτοῦ τοῦ τόμου (ποὺ ὅλα εἶναι γραμμένα μέσα σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα καὶ τότε ποὺ ὁ Kant βρισκόταν σὲ προχωρημένη ἡλικίᾳ· τὰ μεγάλα ἔργα εἶχαν ἥδη δημοσιευτεῖ καὶ ἀργά, ἀλλὰ σταθερά, εἶχαν ἀρχίσει νὰ τιμῶνται ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς) εἶναι ὁ εὐγενῆς ἴδεαιλισμὸς ποὺ ἐμπνέει τὸ συγγραφέα τους, ἡ συγκρατημένη αἰσιοδοξία καὶ ἡ προοδευτικὴ γραμμή τουν. Ἡ ἀρετὴ πάνω ἀπὸ ὅλους τοὺς στόχους καὶ ἡ ἐμπιστοσύνη στὴ δύναμη τοῦ Λόγου (τοῦ κριτικοῦ, ἰδίως κατὰ τὴν «πρακτική» του λειτουργία) ἀπὸ τὸ ἔνα μέρος, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ προσδοκία μιᾶς φιλελεύθερος καὶ δίκαιης πολιτείας ποὺ θὰ ἐπιτρέψει στὸν ἀνθρώπο νὰ ζήσει εἰρηνικὰ καὶ σύμφωνα μὲ τὸν ἥθικὸ προορισμὸ τουν, εἶναι οἱ δύο κολῶνες τοῦ καντιανοῦ οἰκοδομήματος. Τὸν φωτισμὸ τοῦ νοῦ ποὺ δίνει τὴν πνευματικὴ ὡριμότητα καὶ τὴν ἥθικὴν αὐθυπαρξίαν, καὶ τὴ δικαιοσύνη τοῦ νόμου ποὺ εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἐλευθερία, κηρύγτει ἐδῶ ὁ Kant. Καὶ τὴν κηρύγτει μὲ ἔναν ἀληθινὰ συγκινητικὸ παλμὸ πίστης καὶ μετρημένης ἐλπίδας. Παιδὶ καὶ φωνὴ τοῦ αἰώνα του («αἰώνα τῶν φώτων») πιστεύει στὴν πρόσδοτην ἀτομικὴν καὶ συλλογικήν, καὶ τὴν περιμένει ἀπὸ τὴν ἥθική βελτίωση τοῦ ἀνθρώπουν. Αὐτὴν ὅμως τὴν νομίζει δυνατὴν μόνο μέσα σὲ ἔνα φιλόνομο καὶ πειθαρχημένο κράτος ποὺ

κάποτε (δταν οι ἄνθρωποι διδαχτοῦν ἀπὸ τὰ παθήματά τους) θὰ ἀναπτυχθεῖ καὶ θὰ γίνει πολιτεία τοῦ κόσμου ὀλόκληρου, γιὰ νὰ λείψουν οἱ ὀλέθριες φήξεις μεταξὺ ἔθνῶν καὶ νὰ ἀδελφωθοῦν δῆλοι οἱ λαοὶ μέσα στὸ εὐτυχισμένο βασίλειο τοῦ Λόγου.

Πουθενά ἀλλοῦ τὸ κήρυγμα τοῦ Kant δὲν ἀκούγεται τόσο καθαρὰ καὶ τόσο πειστικὰ ὡστὸ στὰ μικρὰ αὐτὰ δοκίμια. Τοῦτο ἐξηγεῖ τὴν ἀπόφαση τοῦ μεταφραστῆ νὰ ἐπιμεληθεῖ τὴν μεταγλώττισή τους καὶ νὰ τὰ δώσει στὸ ἐλληνικὸ κοινό, γιὰ νὰ χαροῦν ὅσοι τὰ διαβάσουν τὴν βαθειὰ σκέψη καὶ τὸν ἀγνὸ ἰδεαλισμὸ τοῦ συγγραφέα τους - ἐνός, κατὰ γενικὴν ὅμολογία, ἀπὸ τὰ πλονσότερα καὶ εὐγενέστερα πνεύματα ἀπ' ὅσα ἀνάδειξε ὁ εὐρωπαϊκὸς κόσμος.

Τὰ δοκίμια ποὺ δημοσιεύονται σ' αὐτὸ τὸν τόμο, προσφέρονται ὀλόκληρα καὶ χωρὶς παραλείψεις ἢ περικοπές, ὅπως ἀκριβῶς βγῆκαν ἀπὸ τὴν πένην τοῦ Kant. (Δὲν εἶναι τὰ μόνα, θεωροῦνται δῆμοις τὰ καλύτερα τοῦ εἰδούς των, καὶ αὐτὰ συνήθως ἐκδύονται μαζὶ σὲ δλες σκεδὸν τὶς γλῶσσες τοῦ πολιτισμένου κόσμου). Εἶναι, νομίζω, περιττὸ νὰ σημειώσω πόσο βασανιστικὴ ἦταν γιὰ τὸ μεταφραστὴ ἢ μεταγλώττισή τους. 'Ο Kant γράφει δύσκολα ἀγαπᾶ τὸν μακροπερίοδο λόγο καὶ τὴ συνίφαση ἀλλεπάλληλων ἔξαρτημένων προτάσεων. (Γι' αὐτὸ εἶπαν τὸ ὑφος του «συμβολαιογραμικό»). Καὶ ἡ γλώσσα του εἶναι ἡ παλαικὴ γερμανικὴ τοῦ 18ου αἰώνα. "Οσοι τὸν ἔχουν διαβάσει στὸ πρωτότυπο ξέρουν αὐτές τὶς δυσκολίες καὶ ἔξηγοῦν πῶς καὶ αὐτοὶ οἱ ἐνδότες τῶν ἔργων του στέκονται μὲ πολλοὺς δισταγμοὺς μπροστὰ σὲ ὅχι λίγα χωρία καὶ ἀμφίβολες γραφές τους. Προσπάθησα νὰ ἀποδώσω τὸ κείμενο μὲ δόσο τὸ δνωτάτὸν μεγαλύτερη ἀκρίβεια καὶ σαφήνεια μένοντας πιστὸς καὶ στὸ πνεῦμα τοῦ συγγραφέα, ἀλλὰ καὶ στὴ δομὴ τῆς δικῆς μας γλώσσας. "Οχι παράφραση, μετάφραση φιλοδόξησα νὰ δώσω.

"Ας προστέσω ἀκόμη δτι βοήθημα γιὰ τὰ πραγματολογικὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτω στὶς ὑποσημειώσεις μου (χαρακτηρίζονται: 'Υποσημειώσεις του Ō Mεταφράστη') είχα κυρίως τὶς ἀντίστοιχες σελίδες τοῦ Karl Vorländer στὸν VII τόμο (γιὰ τὸ ἔργο «Der Streit der Fakultäten») καὶ τοῦ Heinrich Maier στὸν VIII τόμο (γιὰ δλα τ' ἀλλα δοκίμια) τῆς μεγάλης ἔκδοσης:

*«Kant's gesammelte Schriften, herausgegeben von der
Koeniglich — Preussischen Akademie der Wissenschaften»
Berlin — G. Reimer, δ VII τόμος ἐκδ. τοῦ 1917, δ VIII τόμος
ἐκδ. τοῦ 1912.*

Ἐπειδὴ ὁ τόμος αὐτὸς προορίζεται γιὰ τὸ πλατὺ κοινό, θεώρησα σκόπιμο νὰ προτάξω μιὰ σύντομη ἐκθεση τῆς ζωῆς καὶ τῆς φιλοσοφικῆς διδασκαλίας τοῦ Kant, ποὺ χρήσιμο εἶναι νὰ τὶς γνωρίζει ὁ ἀναγνώστης γιὰ νὰ κατανοήσει εὐκολώτερα τὰ δοκίμια ποὺ θὰ διαβάσει. Ἐλπίζω νὰ μὴ θεωρηθεῖ περιττή. Στὴ συγγραφικὴ παραγωγὴ ἐνὸς ἐκλεκτοῦ πνεύματος πάντοτε τὸ ἔνα προϊὸν βοηθεῖ νὰ καταλάβομε καὶ νὰ ἐκτιμήσομε τὸ ἄλλο. Καὶ η προσωπικότητα τοῦ συγγραφέα - δῆλα μαζί.

E.P.P.

Ε Ι Σ Α Γ Ω Γ Η

IMMANUEL KANT*

‘Ο Immanuel Kant είναι μιά κορυφαία μορφή τῆς πνευματικῆς ιστορίας τῶν νέων χρόνων. ’Απὸ τὶς ὑψηλότερες σὲ ὅλη τὴν ιστορία τῆς φιλοσοφίας. ’Τύπαρχουν σοβαροὶ ιστορικοί (π.χ. ὁ W. Windelband) ποὺ κοντά της τοποθετοῦν — γιὰ τὸν κύκλο, φυσικά, τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ — μόνο μιὰν ἀκόμη : τὸν Σωκράτη. ’Ο, τι ὑπῆρξε ὁ Ἀθηναῖος σοφὸς γιὰ τὴν ἀρχαία φιλοσοφικὴ σκέψη — λέγουν — αὐτὸν εἶναι καὶ ὁ Kant γιὰ τὴν νεώτερη: ἔνα μοναδικὸ στὸ ὄψος του δρόσημο. Καὶ χωρίζουν τὴν ἀρχαία φιλοσοφία σὲ τρία κεφάλαια: προσωκρατική, σωκρατική, μετασωκρατική· τῇ νέᾳ σὲ ἄλλα τρία: προκαντιανή, καντιανή, μετακαντιανή. ’Ισως νὰ εἶναι ὑπερβολικοί· καὶ ἄλλες τομές μποροῦν νὰ γίνουν στὴν ιστορία τῆς φιλοσοφίας μὲ βάση τὸ ἔργο μεγάλων φιλοσόφων ποὺ ἔδωσε νέα τροπή στὸ ρεῦμα τῶν ἰδεῶν. (Τοῦ Πλάτωνα λ.χ. γιὰ τὸν ἀρχαῖο κόσμο, καὶ τοῦ Descartes γιὰ τὸν νέο). ’Οπωσδήποτε δύμας ἡ θέση τοῦ Kant παραμένει, μέσα στὸ πάνθεο τῶν μεγάλων στοχαστῶν, μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες.

Γεννήθηκε στὸ Königsberg, πρωτεύουσα τότε τῆς Ἀνατολικῆς Πρωσίας, στὶς 22 Ἀπριλίου τοῦ 1724. Φτωχοὶ νοικοκυραῖοι, ἐνάρετοι καὶ ἐργατικοὶ ἀνθρώποι ἦσαν οἱ γονεῖς του. ’Ο πατέρας του (ἡ οἰκογένειά του εἶχε ἀποδημήσει ἀπὸ τὴ Σκωτία), σαμαράρας τὸ ἐπάγγελμα, ἐργαζότανε σκληρὰ γιὰ νὰ συντηρήσει τὴν πολυμελὴ οἰκογένειά του. (’Ο Ἐμμανουὴλ ἦταν τὸ τέταρτο μέσα σὲ ἐννιὰ παιδιά.) ’Η μητέρα του, εὐσεβὴς καὶ ἔξυπνη γυναίκα, πέθανε νέα· σὲ ἡλικία δεκατριῶν χρονῶν τὴν ἔχασε ὁ γιός της (ἀφησε τὸ μικρότερο παιδί της δύο χρονῶν).

* Πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ ’Ε ποχὲς (Ἀθηνῶν), τεῦχος Μαΐου 1964.

Τὸν πατέρα του τὸν σεβότανε βαθιὰ ὁ Ἐμμανουὴλ γιὰ τὴν ὑποδειγματική του ἐντιμότητα, τὴν εὐψυχία, τὸ μόχθο του νὰ ἀναθρέψῃ καλὰ τὰ παιδιά του. Πρὸς τὴν μητέρα του δλη τῇ ζωῇ του διατηροῦσε ἀπεριόριστο θαυμασμὸν καὶ εὐγνωμοσύνην. «Ἐκείνην φύτεψε κ' ἔθρεψε μέσα μου» γράφει «τὸν πρῶτο σπόρο τοῦ καλοῦ· ξύπνησε καὶ ἀπλωσε τὶς ἔννοιές μου, καὶ ἡ διδαχὴ τῆς εἶχε ἀπάνω στὴ ζωὴ μου παντοτινὴ ἐπιφροή».

Καὶ τῶν δύο γονέων ἡ θρησκευτικὴ τοποθέτηση ἦταν ὁ εὐσεβισμὸς (pietismus), ἔνα μεγάλο ρεῦμα στὴν κίνηση τῶν προτεσταντικῶν ἰδεῶν τοῦ 18ου αἰώνα. Οἱ δύο πατέροι του, χωρὶς νὰ ἀμφισβητοῦν τὶς βασικὲς ἀλήθειες τοῦ δόγματος, πίστευαν ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι κατὰ κύριο λόγο ὑπόθεση τῆς καρδιᾶς, ὅχι τοῦ νοῦ, καὶ ἡ πραγματικὴ εὐλάβεια ἐκδηλώνεται στὴν πράξη, στὰ ἔργα τῆς ἀρετῆς. 'Ο Χριστιανισμὸς δὲν ἦταν γι' αὐτοὺς οὕτε ὑπερβατικὴ λογικὴ αὐτόνομων ἀποδείξεων οὕτε μυστικὴ ἐνόραση ἀπρόσιτων ἀληθειῶν, ἀλλὰ ἀπλὴ καὶ καθαρὴ πίστη σ' ἔνα συνετὸν καὶ προνοητικὸν Θεόν, ποὺ ζητεῖ ἀπὸ τὸν ἀνθρώπον ὡς πρῶτο καὶ κύριο χρέος τὴν ἀρετὴν. Οἱ ἰδέες αὐτές εἶχαν βαθειὰν ἀπήχηση στὴ θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ φιλοσοφία τοῦ Kant.

Σὲ ἥλικία 8 χρονῶν (1732) ὁ Ἐμμανουὴλ ἐγγράφεται σ' ἔνα ἀπὸ τὰ καλύτερα σχολεῖα τοῦ Königsberg, στὸ Collegium Fridericianum, ὅπου θὰ κάνει τὶς ἐγκύρωλεις καὶ γυμνασιακὲς σπουδές του. Διευθυντὴς τοῦ Κολλεγίου ἦταν τότε ὁ θεολόγος καθηγητὴς καὶ ἱεροκήρυκας Franz Albert Schultz, ἔνας φωτισμένος καὶ εὐσεβής ἀνθρώπος ποὺ στάθηκε φίλος καὶ προστάτης τοῦ νεαροῦ Ἐμμανουὴλ. Στὸ σχολεῖο ἀπὸ μικρὸς διακρίθηκε ὁ Kant. πρῶτος στὴν τάξη του πάντα, στὸ Γυμνάσιο μελέτησε συστηματικὰ τοὺς Λατίνους κλασικούς καὶ ἔμαθε νὰ γράφει τὴ λατινικὴ στὴν ἐντέλεια.

Τὸ 1740 ἐγγράφεται στὸ Πανεπιστήμιο τῆς πατρίδας του. σπουδάζει φιλοσοφία, μαθηματικὰ καὶ φυσικὲς ἐπιστῆμες. Δάσκαλός του ὁ Καθηγητὴς Martin Knutzen ποὺ τὸν εἰσάγει στὴ μελέτη τῆς φιλοσοφίας τοῦ Leibniz καὶ τοῦ Wolff (ἥ σχολὴ ποὺ δέσποζε τότε στὰ γερμανικὰ Πανεπιστήμια) καὶ τὸν διευκολύνει νὰ διαβάζει στὴν πλούσια προσωπικὴ του βιβλιοθήκη. "Εξι χρόνια ἀργότερα (1746) τελειώνει τὶς πανεπιστημιακές του σπου-

δές μὲ τὴ γραπτὴν ἔργασία του: «Ἡ ἀληθινὴ ἐκτίμηση τῶν ζωντανῶν δυνάμεων» καὶ μπαίνει στὴ βιοπάλη. Γιὰ 10 περίου χρόνια κερδίζει τὸ φωμί του ὡς οἰκοδιδάσκαλος σὲ σπίτια ἀρχοντικῶν οἰκογενειῶν τῆς Ἀνατολικῆς Πρωσίας, ἔως ὅτου παίρνει τὸ διδακτορικό του πτυχίο (1755). Τὸ θέμα τῆς διατριβῆς του («περὶ τοῦ πυρὸς») εἶναι, χαρακτηριστικά, παραμένο ἀπὸ τὴ Φυσική· οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες τὸν ἀπασχολοῦσαν πάντοτε, ὅπως καὶ τὰ μαθηματικά. Τὸ ἴδιο ἔτος γίνεται ὑφηγητής καὶ ἀρχίζει τὴ διδασκαλία του στὸ Πανεπιστήμιο τῆς πατρίδας του. (Τακτικὸς καθηγητής ἔγινε πολὺ ἀργότερα, τὸ 1770). Τὸ Königsberg δὲν θὰ τὸ ἔγκαταλείψει πιὰ ποτέ, σὲ ὅλη του τὴ ζωή. Οὕτε θὰ μετακινηθεῖ ἀπὸ τὰ γενέθλια χώματά του.

Σαράντα χρόνια δίδαξε ἀπὸ τὴν πανεπιστημιακὴν ἔδρα ὁ Kant πολλὰ καὶ ποικίλα μαθήματα: Λογική, Μεταφυσική, Φυσική, Θεολογία, Ἡθικὴ Φιλοσοφία καὶ Φυσικὸ Δίκαιο, Φιλοσοφικὴ Ἐγκυλοπαιδεία, Παιδαγωγική, Μαθηματικά, Φυσικὴ Ἀνθρωπολογία καὶ Φυσικὴ Γεωγραφία. (Τὰ δύο τελευταῖα μὲ ξεχωριστὴ ἀγάπη καὶ ζῆλο). Ἡ ζωὴ του ἥταν μιὰ ἡσυχη, μετρημένη, τυπικὴ ζωὴ πανεπιστημιακοῦ καθηγητῆ μὲ μόνην ἀπασχόληση καὶ χαρὰ τὴ διδασκαλία καὶ τὴ συγγραφή. Οἰκογένεια δὲν ἔκανε· ἔζησε μόνος, μὲ λίγους φίλους, παραδομένος στὴ μελέτη καὶ στὴ σκέψη, ἔως τὰ βαθιά του γεράματα. Ζωὴ κανονισμένη ἔως τὰς λεπτομέρειές της· ὅταν ἔκανε τὸν ἀπογευματινό του περίπατο, οἱ νοικοκυρὲς τοῦ Königsberg διόρθωναν τὸ ρολόϊ τους. Μιὰ φορὰ μονάχα (λένε) βγῆκε ἀπὸ τὴν καθημερινὴ τροχιὰ — τὸν εἶχε συνεπάρει τὸ διάβασμα τοῦ «Emile» τοῦ J. J. Rousseau καὶ ἀποξεχάστηκε...

‘Ο Kant ὀρίμασε ἀργὰ καὶ τὰ μεγάλα του ἔργα τὰ ἔγραψε σὲ προχωρημένη ἡλικία. Πρὶν δημοσίευε μικρές, ἀλλὰ πάντοτε σημαντικὲς πραγματεῖες, ὅπως λ.χ. ἡ «Γενικὴ φυσικὴ ἴστορία καὶ θεωρία τοῦ οὐρανοῦ» (1755) ὃπου ὑποστηρίζεται, γιὰ τὸ σχηματισμὸ τοῦ σύμπαντος, ἡ καθαρὰ μηχανικὴ ὑπόθεση, ἡ γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα θεωρία Kant - Laplace. “Οταν ἔγινε τακτικὸς καθηγητής (1770), δημοσιεύει τὴ λατινικὴ διατριβή του «De mundi sensibiliis atque intelligibiliis forma et principiis» (Μορφὴ καὶ ἀρχὲς τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου) καὶ ἀπὸ τότε,

μὲ μακρὰ κυνοφορία, γεννιοῦνται, τὸ ἔνα πίσω ἀπὸ τ' ἄλλο, τὰ μεγάλα καὶ ἀποφασιστικὰ γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν ίδεῶν του συγγράμματα:

1781, ἡ «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου».

1783, τὰ «Προλεγόμενα σὲ κάθε μελλοντικὴ Μεταφυσικὴ ποὺ θὰ μπορέσει νὰ παρουσιαστεῖ σὰν ἐπιστήμη».

1785, ἡ «Θεμελίωση τῆς Μεταφυσικῆς τῶν ἡθῶν».

1786, οἱ «Μεταφυσικές ἀρχὲς τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης».

1788, ἡ «Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου».

1790, ἡ «Κριτικὴ τῆς δύναμης τῆς κρίσης (κριτικότητας)».

1793, ἡ «Θρησκεία μέσα στὰ δρια τοῦ ἀπλοῦ Λόγου». (Τοῦτο τὸ βιβλίο προκάλεσε σάλο καὶ ἔδωσε στὸν Kant μεγάλες στενοχώριες. Ἡ λογοκρισία ἀπαγόρεψε τὴν κυκλοφορία του καὶ ἡ ὑπερσυντηρητικὴ τότε Κυβέρνηση ἔκανε κάτι παραπάνω : διάταξε καὶ τὸν ἰδιο τὸν Kant καὶ ὅλους ὅσους στὰ γερμανικὰ πανεπιστήμια εἶχαν ἐγκολπωθεῖ τὶς ἰδέες του, νὰ μὴ διδάσκουν πιὰ τὴ δική του φιλοσοφία ἀπὸ τὴν ἔδρα. Μόνο τὸ 1797 ἀνακλήθηκε αὐτὴ ἡ ἀπαγορευτικὴ διαταγὴ.)

1797, ἡ «Μεταφυσικὴ τῶν ἡθῶν» («Μεταφυσικές ἀρχὲς τῆς θεωρίας τοῦ Δικαίου καὶ τῆς θεωρίας τῆς ἀρετῆς»).

Παράλληλα πρὸς τὰ καθαυτὸ φιλοσοφικὰ ἔργα δὲ Kant δημοσίευσε καὶ σημαντικὰ γιὰ τὶς φιλελεύθερες καὶ πρωτότυπες ἰδέες τους δοκίμια, μὲ ποικίλα περιεχόμενα, ποὺ δείχνουν τὸν ἀνοιχτὸ δρίζοντα καὶ τὴν εὐγένεια τοῦ πνεύματός του. Στὰ κύρια ἔργα τὸ γράψιμό του εἶναι βαρύ, περίπλοκο, δύσκολο (στὸν γραφειοκράτη ἢ συμβολαιογράφου, δύως θὰ τὸ χαρακτηρίσει ἀργότερα δὲ Nietzsche), γιατὶ ὅλη ἡ προσοχὴ του εἶναι συγκεντρωμένη στὸ λογικὸ ξετύλιγμα τῶν σκέψεων καὶ στὴν ἀκρίβεια τῶν διατυπώσεων. Ἀντίθετα, στὰ δοκίμια του τὸ ὑφος εἶναι ἀνετο καὶ κομψό· οὕτε τὸ χιοῦμορ λείπει ἐδῶ, οὕτε ἡ χάρη.

Τὰ σπουδαιότερα ἀπ' αὐτὰ εἶναι : 1784, ἡ «Ιδέα μιᾶς γενικῆς ἱστορίας μὲ πρίσμα κοσμοπολιτικό». 1784, ἡ «Ἀπόκριση στὸ ἐρώτημα: τί εἶναι Διαφωτισμός». 1786, ἡ «Πιθανὴ ἀρχὴ τῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου». 1794, τὸ «Τέλος ὅλων τῶν πραγμάτων». 1795, τὸ «Φιλοσοφικὸ σχεδίασμα γιὰ τὴν αἰώνια εἰρήνη».

Τὸ ἔτος 1797 τὰ γεράματα ἔπεσαν βαριὰ ἀπάνω στὸ κατα-

φαγωμένο από τὴν ἀδιάκοπη συλλογὴ σῶμα του, καὶ ἀναγκάζεται νὰ σταματήσει τὰ μαθήματα στὸ Πανεπιστήμιο. Ἐπακολουθοῦν δύσκολα χρόνια σωματικοῦ καὶ πνευματικοῦ μαρχσμοῦ. Καὶ ὁ θάνατος ἔρχεται στὶς 12 Φεβρουαρίου τοῦ 1804.

Νοῦς δέξις, διεισδυτικός, μεθοδικός (συνδέεται τὴν δεινότητα στὴν ἀνάλυση μὲ τὴν αὐστηρὴ πειθαρχία τοῦ λογισμοῦ). πνεῦμα φιλελεύθερο, γεμάτο βαθύτερη ἀνθρωπιά (πίστη στὸν ἄνθρωπο, θαυμασμὸ πρὸς τὶς ἡθικές δυνάμεις του, ἐμπιστοσύνη στὸ μέλλον του). σοβαρός, σεμνός, ὑψηλόφρων στοχαστής, ὁ Kant, καὶ ὅταν ἀκόμη ζῶσε, ἀξιώθηκε νὰ ἴδει πόσο ἡ σκέψη του, ὡραῖο ἄνθρος ἐνδε μεγάλου αἰώνα, τῆς ἐποχῆς τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, εἶχε ἀρχίσει νὰ δργάνωει τὶς συνειδήσεις καὶ νὰ δίνει στὴ φιλοσοφία ἕνα γέο προσανατολισμό. "Ἐπειτ' ἀπὸ τὸ θάνατό του τὸ ρεῦμα δυνάμωσε περισσότερο, στὴ Γερμανία πρῶτα, ὑστερά στὶς ἄλλες εὐρωπαϊκὲς χῶρες. Ἀπὸ τότε ἀνήκει πιὰ στοὺς «κλασικούς», στοὺς φιλοσόφους ποὺ ἀποτύπωσαν βαθιὰ τὴ σφραγίδα τους ἀπάνω (ὅχι σὲ μιὰ κατὰ τόπο καὶ χρόνο περιορισμένη, ἀλλὰ) στὴν παγκόσμια σκέψη, μὲ ἀξιώσεις αἰωνιότητας. Είναι ὁ πατέρας τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας (τουλάχιστο κατὰ τὴν νεώτερη, τὴν ὡριμότερη μορφή της).

Γιὰ νὰ διαμορφώσει τὸ δικό του φιλοσοφικὸ σύστημα καὶ νὰ χαράξει τὸ νέο δρόμο, τὸ δρόμο τοῦ «κριτικισμοῦ», ὑπογρεώθηκε νὰ κάνει ὁ Kant διμέτωπο ἀγώνα: πρὸς τὸν δογματισμὸ τοῦ ὀρθολογισμοῦ (Leibniz - Wolff) ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος, πρὸς τὸν σκεπτικισμὸ τοῦ ἐμπειρισμοῦ (David Hume) ἀπὸ τὸ ἄλλο. Πρόγραμμά του ἔγινε ἡ διερεύνηση τῶν ὅρων τῆς ἔγκυρης γνώσης (μὲ σκοπὸ τὴ στέρεη θεμελίωση τῆς ἐπιστήμης) καὶ ὁ προσδιορισμὸς τῶν ὅρων τῆς (γιὰ ν' ἀναιρεθεῖ ἡ ἀβασάνιστη καὶ ἀνεύθυνη Μεταφυσική). "Ἐτοι η «Κριτική» του δρθώθηκε πρῶτα καὶ κύρια σᾶς μιὰ ρωμαλέα, καταλυτικὴ ἀρνηση. Πιὸ μεγάλα κάστρα γκρέμισε αὐτὸς ὁ Δάσκαλος ποὺ μόνον ὅπλο εἶχε τὴν ὀμπρέλα του — εἶπε μιὰ φορὰ ὁ Heine — ἀπὸ τὶς ἐπαναστάσεις τοῦ 1804 αἰώνα· γιατὶ αὐτὲς καταλύσαν ἐγκόσμιους βασιλιάδες, ἐνῶ ἐκεῖνος ἀνέβηγκε στὸν οὐρανὸ καὶ ξεθρόνισε τὸν ἴδιο τὸ Θεό... Ποιό «Θεό» ὅμως γκρέμισε μὲ τὴν «Κριτική» του ὁ Kant; "Οχι τὸ Θεὸ δ τῆς καρ-

διας, τὸ Θεὸν γονέων του, ἀλλὰ τὸ Θεὸν τοῦ δογματισμοῦ ποὺ γιὰ νὰ «ύπάρξει» εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ «λογικές ἀποδείξεις». Αὐτὸ εἶναι τὸ καίριο πρόβλημα στὴν ἐρμηνεία καὶ στὴν ἀξιολόγηση τῆς φιλοσοφίας του Kant: εἶναι τάχα ἀπλῶς ἔνας ἀντιμεταφυσικὸς ἢ γενικὸς μόδος (ὅπως ἐπιμένουν μερικοὶ σχολιαστές του) ἢ μιὰ νέα ἀπόπειρα, μαζὶ μὲ τὴν ἐπιστήμη, ν' ἀποκτήσει καὶ ἡ μεταφυσικὴ μιὰν ἀλλη, στερεὴ καὶ ἀκλόνητη θεμελίωση;

Τὸ ζήτημα τοῦτο τὸ ἔξετάζω διεξοδικὰ σὲ μὰν ἄλλη πραγματεία μου¹ ἔκει παραπέμπω τὸν ἀναγνώστη ποὺ θέλει νὰ ἐγκυψει στὴ μελέτη του. Ἐδῶ θὰ συνοψίσω τὴν ἀπάντησή μου.

‘Η πρώτη ἐντύπωση τοῦ ἀναγνώστη ἀπὸ τὴν ὀγκώδη «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου» εἶναι ὅτι τὸ ἔργο τοῦτο μὲ τὴν ἀμειλικτη κριτική του γκρεμίζει τὰ εἰδωλα τῆς μεταφυσικῆς. Μιὰ πιὸ προσεχτικὴ ὅμως μελέτη τοῦ ἔργου θὰ τὸν ὁδηγήσει σὲ ἄλλα, πιὸ σωστά, συμπεράσματα. ‘Ο Kant καμιὰν ἀπὸ τὶς «ἀλήθειες» τῆς παραδομένης μεταφυσικῆς δὲν ἀμφισβητεῖ. Οὕτε στιγμὴ δὲν ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν ὑπαρξη μιᾶς δημιουργικῆς ἀρχῆς καὶ αἰτίας τοῦ κόσμου, δηλαδὴ τοῦ Θεοῦ· γιὰ τὴ διάκριση μεταξὺ αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ κόσμου, κόσμου τῶν φαινομένων καὶ κόσμου τῶν διντων· γιὰ τὴν ὑπαρξη καὶ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, ψυχῆς ἐλεύθερης καὶ ὑπεύθυνης. “Οπως ἡ ἀμφιβολία τοῦ Descartes (de omnibus dubitandum) δὲν ἀναφέρεται στὶς ἵδιες τὶς μεταφυσικὲς ἀλήθειες, ἀλλὰ στὸν τρόπο ποὺ βεβαιώνονται καὶ ἐμπεδώνονται ἀπὸ τὴ σκέψη, δὲν εἶναι ἐπομένως ἀμφιβολία σκεπτικιστῆς, ἀλλὰ διανοούμενου ποὺ ἀγωνίζεται νὰ ὑψωθεῖ μὲ τὴν ἀσκηση τοῦ Λόγου ἔως τὸν ὑπέρτατο βαθμὸ τῆς βεβαιότητας — ἔτσι καὶ ἡ «Κριτικὴ» τοῦ Kant δὲν θέλει νὰ δεῖξει τὸ ἀνυπόστατο τῶν μεταφυσικῶν ἀληθειῶν, τὸ ἀσύστατο τῶν ἔννοιῶν τοῦ Θεοῦ, τοῦ κόσμου καὶ τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ τὴν ἀστοχία τῆς δογματικῆς μεταφυσικῆς στὸν τρόπο ποὺ βεβαιώνει καὶ ἐμπεδώνει αὐτές τὶς ἀλήθειες, γιὰ νὰ φανεῖ στὸ τέλος ποιά εἶναι ἡ ἀληθινὴ φύση τῶν μεταφυσικῶν ἀληθειῶν καὶ πῶς μποροῦν νὰ θεμελιωθοῦν στερεά. Κατοχυρώνονται καὶ καταξιώνονται, λέγει ὁ Kant, ὃχι μὲ τὶς «ἀποδείξεις» τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου, ἀλλὰ μὲ τοὺς

1. «Φιλοσοφία καὶ Παιδεία», Αθήνα 1958, σελ. 333 - 335.

νόμους καὶ τίς ἀπαιτήσεις τοῦ πρακτικοῦ Λόγου.
Απὸ τὴν ἡθικὴν συνέιδησην, τὰ παραγγέλματα καὶ τὶς προσδοκίες της, περνάει δρόμος ποὺ μᾶς ὀδηγεῖ πρὸς τὴν παραδοχὴν τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, ὅχι ἀπὸ τὴν λογικὴν σκέψη. Σκοπὸς λοιπὸν τοῦ Kant εἶναι ὅχι νὰ ἐκμηδενίσει τὴν μεταφυσική, ἀλλὰ νὰ τὴν ἀνακαίνισει. Νὰ τὴν ἀναμορφώσει μὲ μιὰν ἀλλαγὴ τῆς προσπεικῆς.

Παράλληλα, καὶ μὲ τὰ ἔδια μέσα, ἡ προσπάθειά του ἔφτανε καὶ σὲ ἕνα ἄλλο, σπουδαῖο ἀποτέλεσμα: καθὼς διευκρίνιζε τοὺς δρόμους τῆς βέβαιης γνώσης (ὅτι εἶναι κατὰ κανόνα προϊὸν οὗτε μόνο τῆς ἐμπειρίας οὔτε τῆς νόησης ἀποκλειστικά, ἀλλὰ καὶ τῶν δύο, σὲ στενὴ καὶ ἀδιάρρηκτη συνεργασία) καὶ χάραζε τὰ δριαποὺ μὲ κανένα τρόπο δὲν μπορεῖ νὰ ὑπερβεῖ διθεωρητικὸς Λόγος, ἀποκτοῦσε καὶ ἡ ἐπιστήμη τοὺς τίτλους καὶ τὶς ἐγγυήσεις της. Κύρια φροντίδα τοῦ Kant (ποὺ σὰ γνήσιο παιδί τοῦ αἰώνα τῶν Φώτων θαύμαζε τὸ ἔργο τοῦ Newton καὶ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες) ήταν ἀκριβῶς νὰ ἀσφαλίσει τὴν ἐπιστημονικὴν γνώσην ἀπὸ τὶς ἐπιθέσεις τοῦ σκεπτικισμοῦ. Καὶ ὅταν, καθὼς ἐπεξεργάστηκε τὴν κριτικὰ δρθῆ καὶ γόνιμη μέθοδό της, ἔφτασε στὴν πεποίθηση δτὶς ἡ θεωρητικὴ γνώση μὲ τὶς ἀρχές καὶ τὰ μέτρα τῆς δὲν στεγάζει δλόκληρο τὸ πλάτος τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἀλλὰ ἀπλώνεται μόνο σ' ἕνα στενὸ τομέα της, εἰδὲ σ' αὐτὸ τὸν περιορισμὸ τὸ εὐπρόσδεκτο μήνυμα δτὶς μένουν ἀτετοί ἀπὸ τὰ βέλη τῆς ἀμφιβολίας οἱ νόμοι τοῦ πρακτικοῦ Λόγου, ἀδιάβλητες οἱ προσδοκίες τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης, ἀθικτες οἱ ἡθικὲς ἀξίες — καὶ μὲ χαρὰ ἡ αὐστηρὰ ἡθικὴ καὶ εὐλαβικὴ ψυχὴ του βεβαιώθηκε δτὶς ἡ φιλοσοφία του, ἀντὶ νὰ κλονίζει, στερεώνει ἰσχυρότερα τὰ βάθρα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, δπως τὴν δραματικότανε διβαθὺς καὶ γνήσιος οὐμανισμός του: «Πράττε ἔτσι ὥστε τὴν ἀνθρώπινη τητα, τόσο στὸ πρόσωπό σου δσο καὶ στὸ πρόσωπο καθενὸς ἀλλού, πάντα νὰ τὴ μεταχειρίζεσαι ὡς σκοπὸς καὶ ποτὲ μόνον ὡς μέσον» (Kant).

‘Η ἀρετὴ πάνω ἀπ’ δλα. Καὶ ἡ ἐλευθερία. Καὶ ἡ εἰρήνη — ἡ παγκόσμια εἰρήνη. Αὐτὲς εἶναι οἱ ὑψηλές ἰδέες ὅπου ἀποκορυφώνεται ἡ βαθειά καὶ ἀπόκρημνη φιλοσοφία του.

1. ΙΔΕΑ ΜΙΑΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΜΕ ΠΡΙΣΜΑ ΚΟΣΜΟΠΟΛΙΤΙΚΟ *

‘Οποιαδήποτε ἔννοια γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς βούλησης καὶ’ ἀν σχηματίσει κανεὶς μὲ πρόθεση μεταφυσική, [θὰ παραδεχτεῖ ὅτι] οἱ ἐκδηλώσεις της, οἱ ἀνθρώπινες πράξεις, διακαθορίζονται σύμφωνα μὲ γενικούς φυσικούς νόμους, δηποτες καὶ καθέ ἄλλο φυσικὸ δεδομένο. Ή Ιστορία, ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἀφήγηση αὐτῶν τῶν ἐκδηλώσεων, ὅσο βαθιὰ κι’ ἀν εἶναι κρυμμένες οἱ αἰτίες τους, παρέχει λοιπὸν τὴν ἐλπίδα ὅτι, ἂμα θεωρεῖ στὶς μεγάλες γραμμές του τὸ παιχνίδι τῆς ἐλευθερίας τῆς ἀνθρωπινῆς θέλησης, μπορεῖ νὰ ἀνακαλύψει μιὰ κανονικὴ πορεία τῆς· καὶ ἔτοι ὅτι ἔκεινο ποὺ ἀπάνω σὲ ζεχωριστὰ ὑποκείμενα δίνει τὴν ἐντύπωση τοῦ περίπλοκου καὶ τοῦ ἀτακτου, μπορεῖ ἀπάνω σὲ ὀλόκληρο τὸ ἀνθρώπινο γένος νὰ θεωρηθεῖ σὰ μιὰ σταθερὰ προχωρούσα, ἀν καὶ ἀργὴ ἐξέλιξη τῶν ἀρχικῶν καταβολῶν του. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο οἱ γάμοι, οἱ γεννήσεις ποὺ ἐπακολουθοῦν καὶ οἱ θάνατοι, ἐφόσον ἡ ἐλεύθερη βούληση τῶν ἀνθρώπων ἔχει ἀπάνω τους τόσο μεγάλην ἐπίδραση, φαίνεται ὅτι δὲν ὑπόκεινται σὲ κανένα κανόνα ποὺ νὰ ἐπιτρέπει νὰ λογαριάζει κανεὶς ἀπὸ πρὶν τὸν ἀριθμὸ τους· καὶ δύμας οἱ ἐτήσιοι [στατιστικοὶ] πίνακες ποὺ συντάσσονται γιὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ σὲ μεγάλες χῶρες, ἀποδείχνουν ὅτι καὶ αὐτὰ γίνονται σύμφωνα μὲ σταθερούς φυσικούς νόμους, δηποτες οἱ τόσο ἀσταθεῖς καιρικές μεταβολές, ποὺ μονωμένες δὲν μπορεῖ κανεὶς ἀπὸ πρὶν νὰ καθορίσει πότε θὰ ἐπισυμβοῦν, ἀλλὰ στὸ σύνολό τους ἔνεργοιούν ἔτοι ὥστε ἡ αὔξηση τῶν φυτῶν, ἡ ροή τῶν χειμάρρων καὶ ἄλλα φυσικὰ φαινόμενα νὰ βρίσκονται πάντα σὲ δμοιόμορφο, ἀδιάκοπο δρόμο. Οἱ καθέκαστον ἀνθρωποι,

* Δημοσιεύτηκε στὸ περιοδ. «Berlinische Monatsschrift» τεῦχ. Νοεμβ. 1784.

άκομη καὶ ὀλόκληροι λαοί, λίγο στοχάζονται ὅτι, καθὼς ὁ καθένας ἀκολουθεῖ τὴν δική του πρόθεση σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψή του, συχνὰ μάλιστα ὁ ἔνας ἐναντίον τοῦ ἄλλου, πορεύονται, χωρὶς νὰ τὸ καταλαβαίνουν, ἐκεῖ ὅπου κατευθύνει, νῆμα ὁδηγητικό, ἡ πρόθεση τῆς Φύσης ἡ ἄγνωστη σ' αὐτούς, καὶ ἐργάζονται γιὰ τὴν πραγματοποίηση της, μὲ ὅλο πού, ἀν τυχὸν τὴν ἡξεραν, πολὺ λίγο θὰ τοὺς ἔνοιαζε [νὰ τῇ βοηθήσουν νὰ γίνει].

Ἐπειδὴ γενικὰ οἱ ἀνθρώποι στὶς προσπάθειές τους δὲν ἐνεργοῦν καθαρὰ ἐνστιγματικά, ὅπως τὰ ζῶα, οὔτε ὅμως καὶ κατὰ ἔνα συμφωνημένο πρόγραμμα σὰν λογικοὶ πολίτες τοῦ κόσμου, δὲν φαίνεται νὰ εἰναι δυνατὴ γι' αὐτούς μιὰ προγραμματισμένη ἴστορία (ὅπως περίπου τῶν μελισσῶν ἡ τῶν καστόρων). "Οταν κανεὶς βλέπει νὰ ξετυλίγονται ἀπάνω στὴ μεγάλη σκηνὴ τοῦ κόσμου οἱ πράξεις καὶ οἱ παραλείψεις τους καὶ διαπιστώνει ὅτι, μὲ ὅλο πού ἐδῶ καὶ ἐκεῖ παρουσιάζεται στὰ ἐπιμέρους κάποια σοφία, ἐντούτοις ὅλα τελικὰ ἔχουν ὑφανθεῖ ἀπὸ μωρία, παιδιάστικη ματαιοδόξια, συχνὰ μάλιστα ἀπὸ παιδιάστικη βαναυσότητα καὶ μανία καταστροφῆς, ἔτσι ποὺ στὸ τέλος δὲν ξέρει τί ἔνοια νὰ σχηματίσει γιὰ τὸ τόσο ὑπερηφανεύμενο γιὰ τὰ προτερήματά του γένος μας — δὲν μπορεῖ νὰ καταστείλει τὴν δυσαρέσκειά του. Πολλὰ πράγματα νὰ πληροφορηθεῖ ἀπὸ δῶ ὁ φιλόσοφος δὲν ἔχει, παρὰ μόνο, μιὰ ποὺ στοὺς ἀνθρώπους καὶ στὸ παιχνίδι τους, στὶς γενικὲς γραμμές, δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ προϋποθέσει καμιὰ δική τους λογικὴ πρόθεση, νὰ ϕάξει μήπως μπορέσει νὰ ἀνακαλύψει μέσα σ' αὐτὴ τὴν παράλογη πορεία τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων μιὰ πρόθεση τῆς Φύσης, ἔτσι ὥστε μὲ αὐτὴν ὡς βάση νὰ εἰναι δυνατή, γιὰ πλάσματα ποὺ ἐνεργοῦν χωρὶς τὸ δικό τους πρόγραμμα, μιὰ 'Ιστορία [ἀναπτυσσόμενη] σύμφωνα μὲ δρισμένο πρόγραμμα τῆς Φύσης. — Θὰ ἴδοῦμε ὅτι σταθοῦμε τυχεροὶ νὰ βροῦμε τὸ νῆμα ποὺ θὰ μᾶξις ὁδηγήσει σὲ μιὰ τέτοιαν 'Ιστορία. ἔπειτα θὰ ἀναθέσομε στὴ Φύση νὰ δημιουργήσει τὸν ἀνθρώπο τὸν ἵκανὸ νὰ τὴ συλλάβει μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο. "Ἔτσι γέννησε κάποτε ἔναν Kepler ποὺ κατὰ τρόπον ἀπροσδόκητο ὑπόταξε σὲ δρισμένους νόμους τὶς ἐκκεντρικὲς τροχιές τῶν πλανητῶν, καὶ ἔνα Newton ποὺ ἐξήγησε αὐτοὺς τοὺς νόμους ἀπὸ μιὰ γενικὴ φυσικὴ αἰτία.

Πρώτη Πρόταση: "Ολες οι φυσικές καταβολές ένδος πλάσματος προορίζονται νὰ ξετυλιχτοῦν κάποτε μὲ πληρότητα καὶ σκοπιμότητα. Τοῦτο τὸ ἐπιβεβαιώνει σὲ δλα τὰ ζῶα ή ἔξωτερική δπως καὶ ἡ ἔσωτερική ἡ ἀναλυτικὴ παρατήρηση. "Ενα δργανο ποὺ δὲν πρόκειται νὰ χρησιμοποιηθεῖ, μιὰ κατάταξη ποὺ δὲν πετυχαίνει τὸ σκοπό της, εἶναι μιὰ ἀντίφαση μέσα στὴν τελολογικὴ θεωρία τῆς Φύσης. Γιατί, δται ἀπομακρυνόμαστε ἀπ' αὐτῇ τὴ βασικὴ ἀρχή, τότε ἔχομε ὅχι μιὰ Φύση ὑποταγμένη σὲ νόμους, ἀλλὰ μιὰ Φύση ποὺ παίζει ἀσκοπα· καὶ ἡ ἀπελπιστικὴ τυχαιότητα μπαίνει στὴ θέση τοῦ δδηγητικοῦ νήματος τοῦ Λόγου.

Δεύτερη Πρόταση: Στὸν ἄνθρωπο (ποὺ εἶναι τὸ μόνο ἔλλογο πλάσμα τῆς Γῆς) οἱ φυσικές καταβολές ποὺ σκοπὸ ἔχουν νὰ τὸν κάνουν νὰ χρησιμοποιεῖ τὸ Λόγο [= λογικό] του, προορίζονται νὰ ἔξελιχτοῦν τελείως μόνο μέσα στὸ γένος, ὅχι μέσα στὸ ἄτομο. Ὁ Λόγος μέσα σ' ἓνα πλάσμα εἶναι ἡ ἴκανότητα νὰ ἐπεκτείνει τοὺς κανόνες καὶ τὶς προθέσεις τῆς χρήσης ὅλων τῶν δυνάμεών του πολὺ πέρα ἀπὸ [τὸ σημεῖο ποὺ φτάνει] τὸ φυσικὸ ἔνστικτο, καὶ δὲν γνωρίζει δρια στὶς ἀπόπειρές του. Ἀλλὰ ὁ Ἰδιος δὲν ἐνεργεῖ ἐνστιγματικά· χρειάζεται δοκιμές, ἀσκηση καὶ διδαχή, γιὰ νὰ προχωρεῖ σιγά-σιγά ἀπὸ τὴ μιὰ βαθμίδα τῆς νόησης στὴν ἄλλη. Γιὰ τοῦτο κάθε ἄνθρωπος θὰ ἐπρεπε νὰ ζήσει μιὰν ὑπερβολικὰ μακρὰ ζωή, γιὰ νὰ μάθει πῶς νὰ χρησιμοποιεῖ τελείως ὅλες τὶς φυσικές του καταβολές· ἡ ἔὰν ἡ Φύση ἔχει δρίσει μικρὰ περιθώρια χρόνου στὴ ζωή του (δπως πραγματικὰ συμβαίνει), τότε χρειάζεται ἵσως [ἢ Φύση] μιὰν ἀπέραντη σειρὰ πλασμάτων, ἀπὸ τὰ ὄποια τὸ ἔνα θὰ παραδίνει στὸ ἄλλο τὶς ἐπινοήσεις του, γιὰ νὰ προωθήσει ἐπιτέλους τὰ σπέρματά της μέσα στὸ γένος μας ἔως ἐκείνη τὴ βαθμίδα ἔξέλιξης ποὺ ἀνταποκρίνεται ἐντελῶς στὶς προθέσεις τῆς. Καὶ τοῦτο τὸ σημεῖο τοῦ χρόνου πρέπει τουλάχιστο στὴν ἰδέα τοῦ ἄνθρωπου νὰ εἶναι ὁ στόχος τῶν ἐπιδιώξεών του, γιατὶ διαφορετικὰ θὰ ἐπρεπε οἱ φυσικές καταβολές κατὰ μεγάλο μέρος νὰ θεωροῦνται μάταιες καὶ ἀσκοπες· πράγμα ποὺ θὰ ἀνέτρεπε ὅλες τὶς πραγματικές [= ἡθικές] ἀρχὲς καὶ ἔτσι ἡ Φύση, ποὺ ἡ σοφία της πρέπει νὰ χρησιμεύει ὡς βασικὴ ἀρχὴ στὴν κρίση ὅλων

τῶν ἄλλων ἰδρυμάτων της, μόνο στὸν ἄνθρωπο θὰ ἔδινε τὴν ὑποψία δτὶ κάνει ἔνα παιδιάστικο παιχνίδι.

Τρίτη Πρόταση : Ἡ Φύση θέλησε : ὁ ἄνθρωπος νὰ παράγει ἐντελῶς ἀπὸ τὸν ἑαυτό του ὅλα ὅσα ξεπερνοῦν τὴν μηχανικὴν ὀργάνωση τῆς ζωώδικης ὑπαρξῆς του καὶ σὲ καμιὰν ἄλλη εὐδαιμονία ἡ τελειότητα νὰ παίρνει μέρος παρὰ μόνο σ' ἐκείνη ποὺ ὁ Ἰδιος δίνει στὸν ἑαυτό του μὲ τὸ δικό του λογικό, ἐλεύθερο ἀπὸ τὸ ἔνστικτο. Δηλαδὴ ἡ Φύση δὲν κάνει τίποτα περιττὸ καὶ δὲν εἶναι σπάταλη στὰ μέσα ποὺ μεταχειρίζεται γιὰ νὰ φτάνει στοὺς σκοπούς της. Ἀφοῦ ἔδωσε στὸν ἄνθρωπο Λόγο καὶ ἐλευθερία τῆς βούλησης ποὺ θεμελιώνεται ἀπάνω σ' αὐτόν, μὲ τοῦτο δείχνει ἡδη καθαρὰ ποιά ἥτανε στὴν κατασκευὴ τοῦ ἀνθρώπου ἡ πρόθεσή της. Σημαίνει δηλαδὴ δτὶ δὲν θὰ ὀδηγεῖται ἀπὸ ἔνστικτο οὔτε θὰ ἴκανοποιεῖ τὶς ἀνάγκες του καὶ θὰ διδάσκεται μὲ ἐπίκτητη γνώση· ἀλλὰ ὅλα θὰ τὰ παράγει ἀπὸ μέσα του. Ἡ ἔξεύρεση τῶν μέσων γιὰ τὴ διατροφή, τὸ ντύσιμο, τὴν ἔξωτερικὴ του ἀσφάλεια καὶ ἀμυνα (γιὰ τοὺς σκοπούς αὐτοὺς δὲν τοῦ ἔδωσε οὔτε τὰ κέρατα τοῦ ταύρου, οὔτε τὰ νύχια τοῦ λιονταριοῦ, οὔτε τὰ δόντια τοῦ σκύλου, ἀλλὰ μόνο χέρια), κάθε διασκέδαση, ποὺ μπορεῖ νὰ κάνει εὐχάριστη τὴ ζωή, ἀκόμα καὶ ἡ νόνησή του καὶ ἡ ἔξυπνάδα του καὶ αὐτὴ ἡ καλοσύνη τῆς βούλησης του πρέπει νὰ εἶναι δικό του ἐντελῶς ἔργο. Ἡ Φύση δίνει τὴν ἐντύπωση δτὶ ἔδω ἔκανε τὶς πολὺ μεγάλες οἰκονομίες της καὶ ἔκοψε τὴ ζωική της κατασκευὴ ἵσα - ἵσα καὶ μὲ ἀκρίβεια ἀπάνω στὰ μέτρα τῶν πιὸ μεγάλων ἀναγκῶν μιᾶς ὑπαρξῆς στὶς ἀπαρχές της, σὰ νὰ ἥθελε : ὁ ἄνθρωπος, ἀμα ἀνεβαίνει ἀπὸ τὴν πιὸ μεγάλη βαρβαρότητα στὴν πιὸ μεγάλη ἐπιδεξιότητα, στὴν ἔσωτερικὴ τελειότητα τοῦ λογισμοῦ καὶ μέσον αὐτοῦ (ὅσο τοῦτο εἶναι δυνατὸν ἀπάνω στὴ γῆ) στὴν εὐδαιμονία, τὴν τιμὴ γιὰ τὸ κατόρθωμα τοῦτο νὰ τὴν ἔχει ἐντελῶς μόνος του καὶ μόνο στὸν ἑαυτό του νὰ χρωστάει αὐτὴ τὴν πρόοδο· σὰ νὰ ἔχει θεμελιώσει τὸ ἔργο τοῦτο περισσότερο στὴν ἔλλογη αὐτοεκτίμηση της της παρὰ στὴν καλοπέραση. Γιατὶ σ' αὐτὸ τὸ δρόμο τῶν ἀνθρώπινων ὑποθέσεων ὑπάρχει ἔνα δλόκληρο στράτευμα ἀπὸ δυσκολίες καὶ μόχθους ποὺ περιμένουν τὸν ἄνθρωπο. Φαίνεται

ὅμως ὅτι ἡ Φύση καθόλου δὲν ἐνδιαφέρθηκε γιὰ νὰ ζεῖ ὁ ἀνθρώπος καλά· παρὰ μόνο γιὰ νὰ δουλεύει καὶ νὰ προκόψει σὲ τέτοιο βαθμό, ώστε μὲ τὴ διαγωγὴ του νὰ κάνει τὸν ἑαυτό του ἄξιο τῆς ζωῆς καὶ τῆς καλοπέρασης. Πάντως παραμένει σᾶν κάτι τὸ παράξενο τοῦτο : ὅτι οἱ παλαιότερες γενεὲς φαίνεται πῶς δούλεψαν ἐπίμονα γιὰ τὸ χατήρι τῶν νεώτερων, δηλαδὴ γιὰ νὰ τοὺς ἔτοιμάσουν ἔνα σκαλοπάτι, ἀπὸ τὸ ὄποιο θὰ μποροῦσαν αὐτὲς νὰ φέρουν ὑψηλότερα τὸ οἰκοδόμημα ποὺ ἡ Φύση ἔχει τὴν πρόθεση νὰ χτίσει καθὼς καὶ ὅτι μόνο οἱ μεταγενέστεροι θὰ ἔχουν τὸ εὐτύχημα νὰ κατοικήσουν μέσα στὸ οἰκοδόμημα, γιὰ τὸ ὄποιο ἐργάστηκε μιὰ μακρὰ σειρὰ προγόνων τους (βέβαια χωρὶς αὐτὸν νὰ εἶναι ἡ πρόθεσή τους), δίχως ὅμως οἱ ἕδιοι νὰ μποροῦν νὰ λάβουν μέρος στὴν εὐτύχία ποὺ παρασκεύασαν. "Οσο κι' ἀν εἶναι τοῦτο αἰνιγματικό, εἶναι ἀλλο τόσο καὶ ἀναγκαῖο ἄμα παραδεχτεῖν κανεὶς ὅτι ἔνα εἴδος ζώων ἔχει Λόγο καὶ ὡς τάξη ἔλλογων ὅντων, ποὺ ὅλα πεθαίνουν ἀλλὰ τὸ γένος τους εἶναι ἀθάνατο, ἔχει τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀναπτύξει στὴν ἐντέλεια τὶς [φυσικὲς] καταβολές του.

Τέταρτη Πρόταση : Τὸ μέσον ποὺ μεταχειρίζεται ἡ Φύση, γιὰ νὰ προκαλεῖ τὴν ἔξελιξη ὅλων τῶν καταβολῶν της, εἶναι ὁ ἀνταγωνισμός τους μέσα στὴν κοινωνία, ἐνόσω αὐτὸς ὁ ἀνταγωνισμὸς γίνεται γι' αὐτὴν [τὴν κοινωνία] στὸ τέλος αἰτία μιᾶς ἔννομης τάξης. Μὲ ἀνταγωνισμὸ ἐννοῶ ἐδῶ τὴν ἀνθρώπων, δηλαδὴ τὴν τάση τους νὰ ζοῦν μέσα σὲ μιὰ κοινωνία, τάση ὅμως ποὺ συνδέεται μὲ μιὰν ἔμμονη ἀντίσταση ποὺ διαρκῶς ἀπειλεῖ νὰ διαλύσει αὐτὴ τὴν κοινωνία. Γι' αὐτὲς τὶς τάσεις ὅλοφάνερα ὑπάρχει μιὰ [φυσικὴ] καταβολὴ μέσα στὴν ἀνθρώπινη φύση. 'Ο ἀνθρώπος ἔχει τὴν κλίση νὰ ζεῖ μαζὶ μὲ ἄλλον τοὺς, γιατὶ μέσα σὲ μιὰ τέτοια κατάσταση αἰσθάνεται τὸν ἑαυτό του περισσότερο ἀνθρώπο, ἔξελίσσει δηλαδὴ τὶς φυσικές του καταβολές. "Εγει ὅμως καὶ μιὰ δυνατὴ δρμὴ νὰ ἀπομονώσει τὴν ἀντικοινωνικὴ ἰδιότητα ὅλα νὰ θέλει νὰ τὰ κάνει κατὰ τὴ δική του ἀντίληψη, καὶ γιὰ τοῦτο περιμένει ἀπὸ παντοῦ ἀντίσταση, ὅπως ἀπὸ τὸν ἑαυτό του ξέρει ὅτι ὁ ἕδιος ἔχει τὴν

κλίση νὰ ἀντιστέκεται στοὺς ἄλλους. Αὕτη ὅμως ἡ ἀντίσταση, ποὺ ἔμπναει ὅλες τὶς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, τὸν ἀναγκάζει νὰ ὑπερνικᾷ τὴν τάση του πρὸς τὴν ὀκνηρία καὶ σπρωγμένος ἀπὸ φιλοτιμία, φιλοπρωτία ἢ φιλοχρηματία νὰ δημιουργήσει μιὰ ξε-
χωριστὴ θέση ἀνάμεσα στοὺς συνανθρώπους του, ποὺ βέβαια δὲν τοὺς ἀνέχει ταῖς, ἀλλὰ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ζήσῃ εἰς χωρὶς αὐτούς. Τότε γίνονται πιὰ τὰ πρῶτα ἀληθινὰ βήματα ἀπὸ τὴν βαρβαρότητα πρὸς τὸν πολιτισμό, ποὺ κυρίως ἔγκειται στὴν κοινωνικὴ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου, τότε ἔξελίσσονται λίγο - λίγο ὅλα τὰ ταλέντα, μορφώνεται τὸ γοῦστο καὶ γίνεται μὲ συνεχὴ δια-
φωτισμὸς ἢ ἀρχὴ γιὰ τὴ θεμελίωση ἐνὸς λογισμοῦ ποὺ μπορεῖ μὲ τὸν καιρὸ τὴ φυσικὴ καταβολὴ γιὰ ἡθικὲς διακρίσεις νὰ μετα-
τρέψει σὲ ὁρισμένες πρακτικές [= ἡθικές] ἀρχές, καὶ ἔτσι τέλος νὰ μεταβάλει σὲ ἡ θικὴ ν ὀλότητα μιὰ κοινωνικὴ συμβίωση ποὺ ἔχει συντελεσθεῖ μὲ παθολογικὰ [= συναισθηματικὰ] μέσα ἔξαναγκασμοῦ. Χωρὶς ἐκεῖνες, τὶς καθ' ἔαυτὲς βέβαια κα-
θόλου ἀξιαγάπητες ἴδιότητες τῆς ἀκοινωνησίας, ἀπὸ τὶς ὁποῖες πηγάζει ἡ ἀντίσταση ποὺ κατ' ἀνάγκη συναντᾶ ὁ καθένας μὲ τὶς ἔγωιστικὲς ἀξιώσεις του, ὅλα τὰ ταλέντα θὰ ἔμεναν αἰώνια κλει-
σμένα στὰ σπέρματά τους, ἀν ἡ ζωὴ εἰχε τὸν τύπο τοῦ ἀρκαδικοῦ ποιμενικοῦ εἰδύλλιου καὶ οἱ ἀνθρωποὶ ζοῦσαν μέσα σὲ τέλειαν διμόνια, ἐπάρκεια καὶ ἀμοιβαίναν ἀγάπη· ἀγαθοὶ σὰν τὰ πρόβατα ποὺ βόσκουν, δὲν θά διναν τότε στὴν ὑπαρξή τους μεγαλύτερην ἀξία ἀπὸ κείνην ποὺ ἔχουν τὰ κατοικίδια ζῶα τους καὶ δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ γεμίσουν τὴν κενότητα τῆς δημιουργίας ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ ποὺ διεριθεῖ νὰ ἔχει ὡς ἔλλογη Φύση. Ἡς εὐγνωμο-
νοῦμε λοιπὸν τὴ Φύση ποὺ μᾶς ἔπλασε ἀσυνεννόητους, ματαιόδο-
ξους καὶ ἐριστικούς, ἀδιάκοπα διψαλέους γιὰ ὑλικὰ ἀγαθὰ ἢ καὶ γιὰ κυριαρχία! Χωρὶς αὐτές τὶς ἴδιότητες ὅλες οἱ ἔξαίρετες κατα-
βολές ποὺ ὑπάρχουν μέσα στὴν ἀνθρωπότητα, θὰ ἔμεναν βυθι-
σμένες σὲ αἰώνιο λήθαργο, ἀνεξέλικτες. Ὁ ἀνθρωπὸς θέλει διμό-
νια· ἀλλὰ ἡ Φύση ξέρει καλύτερα τί εἶναι καλὸς γιὰ τὸ γένος του: αὐτὴ θέλει τὴ διένεξη. Ἐκεῖνος θέλει νὰ ζεῖ ἄνετα καὶ εὐχάριστα· ἡ Φύση ὅμως θέλει τὸν ἀνθρωπὸ ίκανὸ νὰ πετάει ἀπὸ πάνω του τὴ μαλθακότητα καὶ τὴν ἀδρανὴν ἐπάρκεια καὶ νὰ δραστεί στὴν ἔργασία καὶ στὶς δυσκολίες, γιὰ νὰ βρίσκει τὰ μέσα ποὺ θὰ τὸν

βοηθήσουν νὰ γλυτώσει ἔξυπνα ἀπ' αὐτές. Τὰ φυσικὰ κίνητρα πρὸς αὐτές τὶς διαθέσεις, οἱ πηγὲς τῆς ἀκοινωνῆσίας καὶ τῆς γενικῆς ἀντίστασης, ἀπὸ τὶς ὄποιες τόσα δεινὰ ἀναβλύζουν, οἱ ὄποιες δύμας πάλι παρορμοῦν τὸν ἀνθρωπὸν νὰ ἐντείνει διαρκῶς τὶς δυνάμεις του καὶ μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο νὰ ἔξελίσσει περισσότερο τὶς φυσικές του καταβολές, μαρτυροῦν τὴν τάξην ἐνὸς σοφοῦ δημιουργοῦ — καὶ ὅχι τὸ χέρι τάχα ἐνὸς πονηροῦ πνεύματος ποὺ χώθηκε μέσα στὴν ἔξαίσια δημιουργία του ἢ τῇ χάλασε ὅπο φθόνο.

Πέμπτη Πρόταση : Τὸ μέγιστο πρόβλημα γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος ποὺ ἡ Φύση ἀναγκάζει τὸν ἀνθρωπὸν νὰ τὸ λύσει, εἰναι τὸ πᾶς θὰ φτάσει σὲ μιὰ κοινωνία πολιτῶν ποὺ θ' ἀπονέμει γενικὰ τὸ δίκαιο. Ἀφοῦ μόνο στὴν κοινωνίᾳ, καὶ μάλιστα σ' ἑκείνη τὴν κοινωνία ποὺ ἔχει τὴν πιὸ μεγάλη ἐλευθερία, μαζὶ κ' ἐνα γενικὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν μελῶν της, ἀλλὰ καὶ τὸν ἀκριβέστερο καθορισμὸ καὶ τὴν ἔξασφάλιση τῶν ὄρίων αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ συνυπάρχει μὲ τὴν ἐλευθερία ὅλων· ἀφοῦ λοιπὸν μόνο σ' αὐτὴ τὴν κοινωνία μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ πιὸ ὑψηλὴ πρόθεση τῆς Φύσης, στὴ σφαίρα τῆς ἀνθρωπότητας, δηλαδὴ ἡ ἔξελιξη ὅλων τῶν καταβολῶν της — ἡ Φύση ἐπίσης θέλει ἡ ὅδια νὰ δίνει στὸν ἑαυτὸ της αὐτὸν ὅπως καὶ ὅλους τοὺς σκοποὺς τοῦ προγράμματός της. Ἄρα μιὰ κοινωνία, ὅπου ἡ ἐλευθερία νέα στὸν κατὰ τὸ δυνατὸν μέγιστο βαθμό, βρίσκεται ἐνωμένη μὲ ἀκατανίκητη δύναμη, δηλαδὴ ἐνα τελείως δίκαιο πολίτευμα πρέπει νὰ είναι ἡ ὕψιστη ἐπιδίωξη τῆς Φύσης γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος, γιατὶ ἡ Φύση μόνο μὲ τὴ λύση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος, τὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ, μπορεῖ νὰ πραγματοποιήσει σὲ διάφορα τὸ γένος μας ὅλες τὶς ὅλες προθέσεις της. Νὰ μπεῖ σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση τοῦ ἀναγκασμοῦ ἀναγκάζει τὸν ἀνθρωπὸν, ποὺ ὅλιῶς τόσο πολὺ ποθεῖ τὴν ἀδέσμευτη ἐλευθερία, ἡ ἀνάγκη· καὶ μάλιστα ἡ μεγαλύτερη ἀπ' ὅλες, δηλαδὴ ἡ ἔξης: ὅποιοι κι' ἀν είναι οἱ ἀνθρωποι ποὺ ἔρχονται σὲ συγχρωτισμὸ μεταξύ τους, οἱ κλίσεις τους τὸ ἐπιβάλλουν νὰ μὴ μποροῦν νὰ ζήσουν πολὺν καιρὸ δὲ ἐνας κοντὰ στὸν ὅλο ἄμας ἔχουν ἄγρια [= ἀπεριόριστη] ἐλευθερία. Μόνο σ' ἐνα τέτιο συγκρότημα, σὰν ἐκεῖνο ποὺ είναι ἡ συνένωση τῶν πολιτῶν, ἀκριβῶς

οι ίδιες κλίσεις ἐκδηλώνονται μὲ τὸν καλύτερο τρόπο : ὅπως τὰ δέντρα μέσα σ' ἔνα δάσος ποὺ, ἀκριβῶς ἐπειδὴ τὸ καθένα προσπαθεῖ νὰ πάρει ἀπὸ τὰ ἄλλα ἀέρα καὶ ἥλιο, ἀναγκάζονται ἀμοιβαῖα νὰ ἀναζητοῦν καὶ τὰ δύο αὐτὰ πράγματα πάνω ἀπὸ τὴν κορυφὴ τους καὶ μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἀποκτοῦν μιὰν ὠραία ίσια αὔξηση· ἐνῶ ἀντίθετα ἐκεῖνα ποὺ ζώντας ἐλεύθερα καὶ χωρισμένα τὸ ἔνα ἀπὸ τὸ ἄλλο ἀπλώνουν τὰ κλαδιά τους ὅπως τοὺς ἀρέσει, μεγαλώνουν ἀνάπτηρα, λοξὰ καὶ στραβά. Κάθε πολιτισμὸς καὶ τέχνη ποὺ στολίζει τὴν ἀνθρωπότητα, ἡ ὠραιότατη κοινωνικὴ τάξη εἶναι καρπὸι τῆς ἀκοινωνῆσίας ποὺ ἀπὸ τὸν ίδιο τὸν ἑαυτό της ἐξαναγκάζεται νὰ αὐτοπειθαρχηθεῖ καὶ ἔτσι μὲ τέχνη, ἀπὸ πίεση βγαλμένη, νὰ ἀναπτύξει ἐντελῶς τὰ σπέρματα τῆς Φύσης.

Ἐκ τη Πρόταση : Τὸ πρόβλημα τοῦτο εἶναι τὸ πιὸ δύσκολο καὶ συνάμα ἐκεῖνο ποὺ θὰ λυθεῖ ἀργότερα ἀπ' ὅλα ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο γένος. Ἡ δυσκολία ποὺ καὶ μόνο ἡ ἰδέα αὐτοῦ τοῦ θέματος θέτει ἥδη μπροστὰ στὰ μάτια μας, εἴναι ἡ ἐξῆς : ὁ ἀνθρωπὸς εἶναι ἔνα ζῶο ποὺ, ὅταν ζεῖ μαζὶ μὲ ἄλλα τοῦ εἰδους του, χρειάζεται να κάνει πολλά πράγματα στην ζωή του· καὶ μὲ δόλο ποὺ ὡς ἔλλογο πλάσμα ἐπιθυμεῖ ἔνα νόμο ποὺ νὰ βάζει περιορισμοὺς στὴν ἐλευθερία ὅλων, ἐντούτοις τὸν παρασύρει ἡ ἐγωιστικὴ ζωώδικη κλίση δπου μπορεῖ νὰ ἐξαιρεῖ τὸν ἑαυτό του. Χρειάζεται λοιπὸν ἔναν κύριο ποὺ νὰ σπάζει τὴ βούλησή του καὶ νὰ τὸν ἀναγκάζει νὰ ὑπακούει σὲ μιὰ γενικὰ ἔγκυρη βούληση, διότι διαφέρει εἶναι ἡ βούληση της φύσης της κοινωνίας της πολιτισμού της. Ἀπὸ ποὺ δύμως νὰ πάρει αὐτὸ τὸν κύριο ; Ἀπὸ ποὺ ἄλλοι, παρὰ ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο γένος. Ἄλλα καὶ αὐτὸ θὰ εἶναι ἐπίσης ἔνα ζῶο ποὺ θὰ ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ κύριο. "Ο, τι καὶ νὰ κάνει λοιπόν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ βρεῖ μιὰ κεφαλὴ τῆς δημόσιας δίκαιοσύνης, ποὺ νὰ εἶναι καὶ ἡ ίδια δίκαιη, εἴτε σ' ἔνα μόνο πρόσωπο τὴν ἀναζητήσει, εἴτε σὲ ἔναν δύμιλο πολλῶν διαλεγμένων γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ προσώπων. Γιατὶ καθένας ἀπ' αὐτοὺς θὰ κακομεταχειρίζεται τὴν ἐλευθερία του ἀμαὶ δὲν ἔχει κανέναν ἀπὸ πάνω του ποὺ ν' ἀσκεῖ σ' αὐτὸν βίᾳ σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους. Ἡ ἀνώτατη κορυφὴ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι γιὰ τὸ ν ἵδιο τὸν ἔαυτό της δίκαιη καὶ συνάμα ἀνθρωπὸς.

Αύτὸν λοιπὸν τὸ θέμα εἶναι τὸ δυσκολώτερο ἀπ' ὅλα: ἵσως μάλιστα νὰ εἶναι ἀδύνατη ἡ τέλεια λύση του· ἀπὸ τόσο στραβὸ ξύλο, ὅπως εἶναι ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ ὄποιο ἔχει γίνει ὁ ἀνθρωπος, δὲν μπορεῖ νὰ κατασκευαστεῖ τίποτα ἐντελῶς ἵσιο. Μόνο νὰ προσεγγίσομε σ' αὐτὴ τὴν ἰδέα μᾶς ἔχει ἀπὸ τὴν Φύση ὅριστε¹. "Οτι δύμας τοῦτο εἶναι ἀπὸ τὰ τελευταῖα ποὺ θὰ πραγματοποιηθεῖ, συνάγεται καὶ ἀπὸ τοῦτον ἐδῶ τὸ λόγο, ἐκτὸς ἀπ' ὅσους ἀναφέραμε: ἀπαιτεῖ ὀρθεῖς ἔννοιες γιὰ τὴ φύση ἐνὸς δυνατοῦ (möglichen) πολιτεύματος, μεγάλη καὶ διαμέσου πολλῶν περιόδων τοῦ κόσμου ἀσκημένη πείρα, καὶ πάνω ἀπ' αὐτὰ μιὰ θέληση ἀγαθὴ προετοιμασμένη νὰ παραδεχτεῖ τοῦτο τὸ πολίτευμα, δηλαδὴ τρία πράγματα ποὺ παραπολὺ δύσκολα, κι' ἀν τοῦτο γίνει, παραπολὺ ἀργὰ καὶ ἔπειτα ἀπὸ πολλὲς μάταιες δοκιμὲς μποροῦν νὰ βρεθοῦν μαζί.

Ἐβδομήντα σημεῖα : Τὸ πρόβλημα νὰ ἴδρυθεῖ ἔνα τέλειο πολίτευμα ἔξαρταται ἀπὸ τὸ πρόβλημα μιᾶς ἔννομης μεταξὺ κρατῶν σχέσης καὶ δὲν μπορεῖ νὰ λυθεῖ χωρὶς νὰ λυθεῖ καὶ τοῦτο τὸ δεύτερο. Τί ὡφελεῖ νὰ ἐργαστεῖ κανεὶς [γιὰ νὰ ἴδρυθεῖ] ἔνα ἔννομο πολίτευμα μεταξὺ καθέκαστον ἀνθρώπων, δηλαδὴ γιὰ τὴ σύνταξη ἐνὸς συλλογικοῦ ὄντος; 'Η Ἰδια ἀκοινωνῆσία, ποὺ ὁδήγησε τοὺς ἀνθρώπους σ' αὐτὸν τὸ ἀποτέλεσμα, εἶναι πάλι ἡ αἰτία τὸ κάθε συλλογικὸ ὃν στὶς ἔξωτερικές του σχέσεις, δηλαδὴ ὡς κράτος σχετιζόμενο μὲ ἄλλα κράτη, νὰ βρίσκεται σὲ ἀδέσμευτην ἐλευθερία, καὶ ἐπομένως τὸ ἔνα νὰ περιμένει ἀπὸ τὸ ἄλλο ἀκριβῶς τὰ δεινὰ ποὺ βασάνιζαν τοὺς καθέκαστον ἀνθρώπους καὶ τοὺς ἀνάγκασαν νὰ μποῦν σὲ ἔνα ἔννομο πολιτικὸ καθεστώς. 'Η Φύση λοιπὸν μεταχειρίζεται τὴν ἀσυνεννοησία τῶν ἀνθρώπων, ἀκόμη καὶ τῶν μεγάλων κοινωνιῶν καὶ τῶν κρατικῶν σωμάτων τοῦ

1. ('Υποσ. τοῦ Συγγρ.). 'Ο ρόλος λοιπὸν τοῦ ἀνθρώπου ἀπαιτεῖ πολλὴ τέχνη. Τί γίνεται μὲ τοὺς κατοίκους ἄλλων πλανητῶν καὶ πῶς εἶναι καμωμένη ἡ φύση τους, δὲν ξέρομε· ἀν δύμας τὰ βγάλομε καλὰ πέρα στὸ ἔργο τοῦτο ποὺ μᾶς ἔχει ἀναθέσει ἡ Φύση, μποροῦμε νὰ καμαρώνομε δτι μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ διεκδικήσουμε ὅχι μικρὴ θέση ἀνάμεσα στοὺς γειτόνους μας μέσα στὸ οἰκοδόμημα τοῦ κόσμου. Σ' αὐτοὺς ἵσως νὰ μπορεῖ τὸ κάθε ἀτομο τὸ πράγματα εἶναι διαφορετικά· μόνο τὸ ἀνθρώπινο γένος μπορεῖ νὰ ἔχει αὐτὴ τὴν ἐλπίδα.

τύπου αὐτῶν τῶν πλασμάτων, πάλι σὰν ἔνα μέσον γιὰ νὰ βρεῖ
 μέσα στὸν ἀναπόφευκτο ἀνταγωνιστὴν τοῦς μιὰ κατά-
 σταση ἡσυχίας καὶ ἀσφάλειας· δηλαδὴ διαμέσου τῶν πολέμων, τῶν
 πολεμικῶν ἔξοπλισμῶν ποὺ διαρκῶς ἐντείνονται καὶ ποτὲ δὲν
 χαλαρώνονται, διαμέσου τῶν στερήσεων ποὺ ἀπ' αὐτὸν τὸ λόγο
 αἰσθάνεται κάθε κράτος ἀκόμη καὶ στὴν περίοδο τῆς εἰρήνης,
 ὁδηγεῖ [τὰ κράτη] σὲ ἀτελεῖς στὴν ἀρχὴν ἀπόπειρες, ἐπιτέλους
 δμως ὕστερος ἀπὸ πολλὲς ἐργημάσεις, ἀναστατώσεις καὶ μάλιστα
 ἔπειτα ἀπὸ μιὰ γενικὴ ἐσωτερικὴν ἔξαντληση τῶν δυνάμεών τους
 πρὸς αὐτὸν ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ τοὺς εἰχε πεῖ τὸ λογικὸν ἀκόμη
 καὶ δίχως τόσες πολλὲς θλιβερὲς ἐμπειρίες, δηλαδὴ: νὰ βγοῦν
 ἀπὸ τὴν χωρὶς νόμους κατάσταση τῶν ἀγρίων καὶ νὰ συνασπισθοῦν
 σὲ μιὰ κοινωνία ἔθνῶν, ὅπου κάθε κράτος, ἀκόμη καὶ τὸ πιὸ μικρό,
 θὰ μπορεῖ νὰ περιμένει τὴν ἀσφάλειαν καὶ τὸ δίκιο του ὅχι ἀπὸ
 τὴν δική του ἴσχυ ἢ ἀπὸ τὴν δική του δικαιοκρισία, ἀλλὰ μόνο
 ἀπ' αὐτὴ τὴν μεγάλη κοινωνία τῶν ἔθνῶν (τὸ κοινὸν τῶν Ἀμφι-
 κυούνων), ἀπὸ μιὰ συλλογικὴ δύναμη καὶ ἀπὸ τὴν ἀπόφαση ποὺ
 θὰ παίρνει σύμφωνα μὲ νόμους ἢ συλλογικὴ βούλησή της. “Οσο
 οὐτοπικὴ κι’ ἀν φαίνεται πώς εἰναι μιὰ τέτοια ἰδέα καὶ δσο κι’
 ἀν εἰναι κανεὶς ἔτοιμος, ὅταν τὴν ἀκούει ἀπὸ ἔναν Abbé de Saint
 Pierre* ἢ Rousseau, νὰ τὴν περιγελάσει (ἴσως γιατὶ οἱ σοφοὶ
 αὐτοὶ ἔβλεπαν παραπολὺ κοντὰ τὴν πραγματοποίησή της), ἡ
 λύση αὐτὴ εἰναι ἡ ἀναπόφευκτη διέξοδος ἀπὸ τὶς στενοχωρίες,
 στὶς ὁποῖες οἱ ἄνθρωποι ἀλληλοβυθίζονται καὶ οἱ ὁποῖες θὰ ἔξα-
 ναγκάσουν τὰ κράτη (μὲ ὅλο ποὺ τοὺς ἔρχεται πολὺ βαρὺ) νὰ
 ἀποφασίσουν ἀκριβῶς τὸ ἵδιο πράγμα ποὺ ἔξαναγκάστηκε μὲ
 ἵση δυσαρέσκεια ν’ ἀποδεχτεῖ καὶ δ ἄγριος ἄνθρωπος, δηλαδὴ:
 νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν κτηνῶδη ἐλευθερία του καὶ νὰ ἀναζητήσει
 τὴν ἡσυχίαν καὶ τὴν ἀσφάλειαν σὲ μιὰν ἔννομη τάξη. ‘Ἐπομένως
 δοι οἱ πόλεμοι εἰναι ἴσαριθμες ἀπόπειρες (ὅχι βέβαια κατὰ τὴν
 πρόθεση τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ ὁρισμένως κατὰ τὴν πρόθεση τῆς
 Φύσης) νὰ δημιουργήσουν νέες σχέσεις τῶν κρατῶν μεταξύ τους

* (Ὑπὸ τοῦ Μεταφρ.) Abbé Charles - Irenée Castel de Saint Pierre (1658 - 1743) «Projet de paix perpétuelle» 1713, Utrecht.
 J. J. Rousseau «Extrait du projet paix perpetuelle de M. l'Abbé de St. Pierre» 1760.

καὶ μὲ τὴν καταστροφή, ἡ τουλάχιστο μὲ τὸ κομματιασμα ὅλων, νὰ σχηματίσουν νέα σώματα ποὺ κι' αὐτὰ πάλι δὲν θὰ μπορέσουν, εἴτε καθ' ἑαυτὰ εἴτε τὰ μὲν κοντὰ στὰ δέ, νὰ διατηρηθοῦν καὶ ἔτσι θὰ χρειαστεῖ νὰ ὑποφέρουν νέες, ὅμοιες ἐπαναστάσεις· ἔως ὅτου ἐπιτέλους, ἐνμέρει μὲ τὴν καλύτερη σύνταξη τῆς πολιτείας ἐσωτερικά, ἐνμέρει μὲ μιὰ συλλογικὴ συνεννόηση καὶ νομοθεσία ἐξωτερικά, δημιουργηθεῖ ἔνα καθεστώς πού, ὅμοιο μὲ ἔνα συλλογικὸ πολιτικὸ ὄν, θὰ μπορεῖ νὰ συντηρεῖ τὸν ἑαυτό του ὅπως ἔνα αὐτό μα το.

Εἴτε ὑποθέσουμε ὅτι πρέπει νὰ περιμένομε ἀπὸ μιὰν ἐπικούρειαν τύπου συνδρομὴ ποιητικῶν αἰτίων νὰ δοκιμάσουν τὰ κράτη μὲ τὴν τυχαία τους σύγκρουση (ὅπως τὰ μικρὰ μόρια τῆς ὥλης) κάθε λογῆς σχηματισμούς πού πάλι μὲ νέα κρούση θὰ καταστρέφονται, ἔως ὅτου τέλος ἡ τύχη τὸ φέρει νὰ βρεθεῖ ἔνας τέτοιος σχηματισμὸς πού μπορεῖ νὰ διατηρεῖται μὲ τὴ μορφὴ ποὺ ἔχει (εὐτυχῆς σύμπτωση πού βέβαια δύσκολα κάποτε θὰ συμβεῖ!). εἴτε, μὲ περισσότερες πιθανότητες εὐστοχίας, δεχτοῦμε ὅτι ἡ Φύση ἀκολουθεῖ ἐδῶ μιὰ κανονικὴ πορεία γιὰ νὰ ὀδηγήσει βαθμιαῖα τὸ γένος μας ἀπὸ τὴν κατώτερη στάθμη τῆς ζωώδικης ὑπαρξῆς ἔως τὴν ἀνώτατη βαθμίδα τῆς ἀνθρωπότητας, καὶ μάλιστα μὲ μιὰ τέχνη δική της, μολονότι ὁ ἀνθρωπός εἶναι ποὺ πιέζεται νὰ τὴν ἐφαρμόσει, καὶ ἔξελίσσει [ἡ Φύση] μέσα σ' αὐτὴ τὴ φαινομενικὰ ἄγρια κατάσταση ἐντελῶς κανονικὰ ἔκεινες τὶς ἀρχικὲς καταβολές· εἴτε πάλι προτιμήσομε τὴν ὑπόθεση ὅτι ἀπὸ ὅλες αὐτές τὶς δράσεις καὶ ἀντιδράσεις τίποτα γενικὰ δὲν πρόκειται νὰ βγεῖ, τουλάχιστο τίποτα τὸ ἔξυπνο, ἀντίθετα μάλιστα ὅλα θὰ μείνουν ὅπως ὑπῆρχαν ἀνέκαθεν, καὶ ἐπομένως τίποτα δὲν μποροῦμε νὰ εἰποῦμε ἀπὸ πρίν, γιατὶ δὲν ἀποκλείεται αὐτὴ ἡ διένεξη, ποὺ εἶναι τόσο φυσικὴ στὸ γένος μας, νὰ φέρει στὸ τέλος γιὰ μᾶς, ἀκόμη καὶ μέσα σὲ ἔνα τόσο πολιτισμένο καθεστώς, μιὰ κόλαση ἀπὸ δεινὰ ποὺ ἵσως μὲ μιὰ βάρβαρη ἐρήμωση νὰ ἐξολοθρέψουν πάλι τοῦτο τὸ καθεστώς καὶ ὅλες τὶς προόδους ποὺ ἔχουν γίνει ὡς τώρα στὸν πολιτισμὸ (τὸ πεπρωμένο τοῦτο δὲν φαίνεται εὔλογο μὲ τὴν κυριαρχία τῆς τυφλῆς τύχης, μὲ τὴν ὄποια στὴν πραγματικότητα ταυτίζεται ἡ δίχως νόμους ἐλευθερία, ἐκτὸς ἐὰν ὑποθέσει κανεὶς ὅτι κάτω ἀπ' αὐτὴν ὑπάρχει μυστικὰ ἔνα σοφὰ δεμένο

νῆμα τῆς Φύσης !) — δύως καὶ νὰ ἔχει τὸ πράγμα, στὸ βάθος τὸ ζήτημα εἶναι περίου τοῦτο : ἀν εἶναι λογικὸ νὰ δεχτοῦμε τὴ σκοπιμό τη α τοῦ οἰκοδομήματος τῆς Φύσης στὰ μέρη του καὶ τὸ ἀσκοπη κατάσταση τῶν ἀγρίων, ποὺ καθυστεροῦσε δηλαδὴ τὴν ἀνάπτυξη τῶν φυσικῶν καταβολῶν μέσα στὸ γένος μας, ἀλλὰ στὸ τέλος ἀπὸ τὰ δεινὰ ποὺ σώριαζε ἀνάγκασε τοὺς ἀνθρώπους νὰ βγοῦν ἀπ' αὐτὴ τὴν κατάσταση καὶ νὰ συνταχθοῦν σὲ μιὰ πολιτεία [μὲ νόμους], δύπου δλα ἐκεῖνα τὰ σπέρματα μποροῦν νὰ ἔξελιχτοῦν, αὐτὸ κάνει ἐπίσης καὶ ἡ βάρβαρη ἐλευθερία τῶν ἥδη πολιτισμένων κρατῶν, δηλαδὴ : μὲ τὴ χρησιμοποίηση ὅλων τῶν δυνάμεων τῶν συλλογικῶν ὄντων γιὰ πολεμικούς ἔξοπλισμούς τῶν μὲν ἐναντίον τῶν δέ, μὲ τὶς ἐρημώσεις ποὺ φέρνει ὁ πόλεμος, ἀκόμη περισσότερο μὲ τὸν ἀναγκασμὸ νὰ διατηρεῖ [τὸ κάθε κράτος] τὸν ἑαυτό του πάντοτε ἔτοιμο γιὰ πόλεμο, ἐμποδίζεται βέβαια ἡ τέλεια ἔξελιξη τῶν φυσικῶν καταβολῶν στὴν πρόοδο της, ἀλλὰ πάλι τὰ δεινὰ ποὺ προκαλοῦνται ἀπ' αὐτὴ τὴν κατάσταση, φέρνουν ἀναγκαστικὰ τὴ σωτήριαν ἀντίδραση πολλῶν μαζὶ κρατῶν, τὴ βγαλμένη ἀπὸ τὴν ἐλευθερία τους, γιὰ νὰ βροῦν ἔνα νόμο ἰσορροπίας καὶ μιὰ συλλογικὴ ἴσχυ ποὺ νὰ δώσει σ' αὐτὸ τὸ νόμο ἐπιβολή, καὶ ἔτσι νὰ εἰσαγάγουν ἔνα κοσμοπολιτικὸ καθεστὼς δημόσιας κρατικῆς ἀσφάλειας, ποὺ δὲν εἶναι χωρὶς κινδύνος, ὥστε νὰ μὴν ἀποκοιμηθοῦν οἱ δυνάμεις τῆς ἀνθρωπότητας, δύμας δὲν εἶναι ἐπίσης καὶ χωρὶς μιὰν ἀρχὴ ἵστητη ας τῆς ἀμοιβαίας δράσης καὶ ἀντίδρασης, γιὰ νὰ μὴ καταστρέψονται τὰ κράτη πολεμώντας μεταξύ τους. Πρὶν γίνει τοῦτο τὸ τελευταῖο βῆμα (δηλαδὴ ἡ ἔνωση τῶν κρατῶν), ἐπομένως περίπου μόνο στὰ μέσα τοῦ σχηματισμοῦ της, ἡ ἀνθρώπινη φύση ὑποφέρει τὰ χειρότερα δεινὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἀπατηλὴ ἐπίφαση ἔξωτερικῆς εὐημερίας· καὶ ὁ Rousseau δὲν εἶχε τόσο ἀδικο ὄταν προτιμοῦσε τὴν κατάσταση τῶν ἀγρίων, [ἀφοῦ εἶναι προτιμότερη] ἐνόσω κανεὶς παραμερίζει αὐτὸ τὸ τελευταῖο σκαλοπάτι ποὺ ἔχει ἀκόμη ν' ἀνεβεῖ τὸ γένος μας. Εἴμαστε σὲ μεγάλο βαθὺδ καλλιεργημένοι μὲ τὴν Τέχνη καὶ τὴν Ἐπιστήμη. Εἴμαστε πολιτισμοὶ κατὰ κόρον σὲ κάθε λογῆς τρόπους κοινωνικῆς εὐγένειας καὶ εὐπρέπειας ! Ἀλλὰ μᾶς λείπουν ἀκόμη πολλὰ γιὰ νὰ θεωρηθοῦμε καὶ ἡ θεοποίηση

μένοι. Γιατί ή ίδεα τῆς ήθικότητας ἀνήκει βέβαια στὸν ἐσωτερικὸν πολιτισμὸν (Kultur). ὅμως ή χρήση αὐτῆς τῆς ίδεας, που περιορίζεται μόνο στὰ ήθιοφανὴ θέσμια τῆς φιλοτιμίας καὶ τῆς ἔξωτερικῆς εὐπρέπειας, ἀποτελεῖ ἀπλῶς τὸν ἔξωτερικὸν πολιτισμὸν (Zivilisierung). 'Ενόσω τὰ κράτη ξοδεύουν ὅλες τὶς δυνάμεις τους γιὰ τὶς μάταιες καὶ βίαιες ἐπεκτατικὲς προθέσεις τους καὶ ἔτσι ἀδιάκοπα ἐμποδίζουν τὴν ἀργὴν προσπάθεια γιὰ ἔξωτερικὴ μόρφωση τοῦ λογισμοῦ τῶν πολιτῶν τους, τοὺς στεροῦν ἀκόμη καὶ κάθε βοήθεια γι' αὐτὸν τὸ σκοπό, δὲν εἶναι νὰ περιμένομε τίποτα τοῦ εἰδούς τούτου [δηλ. τὸν ἔξωτερικὸν πολιτισμό]: γιατὶ τοῦτο ἀπαιτεῖ μιὰ μακρὰ ἔξωτερικὴν ἔργασία ἐκείνου τοῦ συλλογικοῦ δυντος γιὰ τὴ μόρφωση τῶν πολιτῶν του. Κάθε καλὸς ποὺ δὲν μπολιάζεται ἀπάνω σὲ ἓνα ήθικὰ ἀγαθὸν φρόνημα, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ καθαρὴ ἐπίφαση καὶ ἀθλιότητα ποὺ λαμποκοπάει. Σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση θὰ μείνει ἀσφαλῶς τὸ ἀνθρώπινο γένος ἡ ὁδού του κατορθώσει νὰ βγεῖ, μὲ τὸν τρόπο ποὺ εἶπα, ἀπὸ τὴν χαοτικὴ κατάσταση τῶν διαχρατικῶν του σχέσεων.

"Ο γ δ ο η Π ρ ό τ α σ η : Μποροῦμε νὰ θεωρήσομε τὴν ἴστορία τοῦ ἀνθρώπινου γένους στὶς μεγάλες τῆς γραμμὲς σὰν τὴν ἔφαρμογὴν ἐνὸς κρυφοῦ προγράμματος τῆς Φύσης [μὲ τὴν πρόθεση] νὰ δημιουργήσει ἓνα ἔσωτερικὰ καὶ γιὰ τοῦτο τὸ σκοπὸν ἔξωτερικὰ ἐπίσης τέλειο πολίτευμα, ώς τὸ μοναδικὸν καθεστῶς ὃπου μπορεῖ νὰ ἀναπτύξει ἐντελῶς τὶς καταβολές τῆς μέσα στὴν ἀνθρωπότητα. 'Η πρόταση αὐτὴ συνάγεται λογικὰ ἀπὸ τὶς προηγούμενες. Βλέπομε λοιπὸν δὲτι καὶ ή φιλοσοφία μπορεῖ νὰ ἔχει ἓνα χιλιαρά σ μό· ἀλλὰ τέτοιον ποὺ ή ίδια ή φιλοσοφία μπορεῖ μὲ τὴν ίδεα τῆς, ἔστω καὶ ἔμμεσα, νὰ τὸν κάνει πραγματικότητα, χιλιασμὸν λοιπὸν ποὺ κάθε ἄλλο εἶναι παρὰ οὐτοπία. Πρέπει μόνο νὰ ἔξαχριβώσουμε, ἀν ή ἐμπειρία μᾶς ἀποκαλύπτει τίποτα ἀπὸ μιὰ τέτοια πορεία τῶν προθέσεων τῆς Φύσης. Λέγω: [Ἄν μᾶς ἀποκαλύπτει] ἔνα ἵχνο ο σ· γιατὶ αὐτὴ ή περιφορὰ φαίνεται δὲτι ἀπαιτεῖ τόσο μακρὸν χρόνον, ὥστε ἀπὸ τὸ μικρὸν τμῆμα ποὺ ἔχει ως πρὸς τοῦτο τὸ θέμα διατρέξει ή ἀνθρωπότητα, μπορεῖ κανεὶς νὰ προσδιορίσει τὸ σχῆμα τῆς τροχιαῖς τῆς καὶ τὴ σχέση τῶν μερῶν πρὸς τὸ σύνολο μὲ τὴν ίδια ἀβεβαιότητα ποὺ — βασι-

ζόμενοι σὲ ὅλες τὶς ἔως τώρα ἀστρονομικὲς παρατηρήσεις μας — προσδιορίζομε τὴν πορεία τοῦ ἥλιου μας καὶ ὀλόκληρης τῆς φάλαγγας τῶν δορυφόρων του μέσα στὸ μεγάλο στερέωμα· μὲ δῆλο ποὺ βέβαια ὁ γενικὸς λόγος τῆς συστηματικῆς συγκρότησης τοῦ κοσμικοῦ οἰκοδομήματος καὶ τὸ λίγο ποὺ ἔχομε παρατηρήσει μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἔχομε ἀρκετὴν ἐμπιστούμην στὸν διαλογισμὸν ποὺ μᾶς κάνει νὰ δεχτοῦμε ὡς πραγματικὴ μιὰ τέτοια περίοδο. Πάντως τὸ ἔχει μέσα τῆς ἡ ἀνθρώπινη φύση: νὰ μὴν εἴναι ἀδιάφορη ἀκόμα καὶ ἀπέναντι στὴν πιὸ ἀπομακρυσμένη ἐποχὴ ποὺ πρόκειται νὰ γνωρίσει τὸ γένος μας, δταν μπορεῖ νὰ τὴν περιμένει μὲ βεβαιότητα. Τοῦτο στὴν περίπτωσή μας μπορεῖ ἀκόμα λιγότερο νὰ γίνει, ἀφοῦ, καθὼς φαίνεται, μποροῦμε μὲ τὴ δική μας ἔλλογη ὁργάνωση [τῶν πραγμάτων] νὰ φέρουμε γρηγορώτερα αὐτὸν τὸ τόσο εὐχάριστο γιὰ τοὺς ἀπογόνους μας χρονικὸ σημεῖο. Γιὰ τοῦτο τὸ λόγο καὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ ἀδύνατα ἵχνη τῆς προσέγγιστος του ἔχουν γιὰ μᾶς μεγάλη σπουδαιότητα. Σήμερα βρίσκονται ἡδη τὰ κράτη σὲ τόσο λεπτὴ σχέση μεταξὺ τους, ὡστε κανένα δὲν μπορεῖ νὰ παραμερίσει τὸν ἐσωτερικὸ πολιτισμό, χωρὶς νὰ χάσει ἀπέναντι τῶν ἄλλων δύναμη καὶ ἐπιρροή· ἔτσι λοιπὸν ἀκόμη καὶ μὲ τὶς φιλόδοξες προθέσεις τους ἔξασφαλίζεται ἀρκετά, ἀν δχι ἡ πρόοδος, τουλάχιστον ἡ διατήρηση τούτου τοῦ συκοποῦ τῆς Φύσης. "Επειτα: ἡ ἐλευθερία τῶν πολιτῶν δὲν μπορεῖ τώρα πιὰ νὰ θιγεῖ πολύ, χωρὶς νὰ γίνει αἰσθητὴ ἡ ἐπιζήμια ἐπιδραση τοῦ περιορισμοῦ σὲ δῆλα τὰ ἐπαγγέλματα, ίδιως στὸ ἐμπόριο, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐλαττωθοῦν οἱ δυνάμεις τοῦ κράτους στὶς ἔξωτερικές του σχέσεις. Αὐτὴ ἡ ἐλευθερία ὅμως ὀλοένα προχωρεῖ. "Οταν ἐμποδίζομε τὸν πολίτη ν' ἀναζητεῖ τὴν εὐημερία του μὲ δποιο τρόπο τοῦ ἀρέσει, ἀρκεῖ μόνο ὁ τρόπος αὐτὸς νὰ συμβιβάζεται μὲ τὴν ἐλευθερία τῶν ἄλλων, ἐμποδίζομε τὴ ζωηρότητα δῆλων τῶν οἰκονομικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ ἔτσι [λιγοστεύομε] πάλι τὶς δυνάμεις τοῦ συνόλου. Γιὰ τοῦτο δῆλο καὶ περισσότερο καταργοῦνται οἱ προσωπικοὶ περιορισμοὶ στὶς πράξεις καὶ στὶς παραλείψεις τῶν πολιτῶν καὶ γίνεται παραδεκτὴ ὁ γενικὴ ἐλευθερία τῆς θρησκείας· ἔτσι ἀναβλύζει βαθμιαῖα μαζὶ μὲ χίμαιρες καὶ καπτίσια διαφωτισμού, σὰν ἔνα μεγάλο ἀγαθό, ποὺ θὰ ἀπαλλάξει τὸ ἀνθρώπινο γένος ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν ἐγωιστικὴ ἔξαπλωτικὴ πρό-

Θεση τῶν ἡγεμόνων του, ἔαν καὶ μόνο αὐτοὶ καταλάβουν τὸ δικό τους τὸ συμφέρον. Αὐτὸς δῆμος ὁ διαιφωτισμὸς καὶ μαζί του μιὰ κάποια κλίση τῆς καρδιᾶς, ποὺ δὲ διαιφωτισμένος ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ ν' ἀποφύγει νὰ τὴν αἰστανθεῖ πρὸς τὸ ἀγαθό, ποὺ τὸ ἐννοεῖ ἐντελῶς, πρέπει σιγά - σιγά ν' ἀνεβεῖ ἔως τοὺς θρόνους καὶ νὰ ἐπηρεάσει καὶ αὐτὲς ἀκόμη τὶς ἀρχές τῆς πολιτικῆς τους. Π.χ. μὲ δόλο ποὺ οἱ κοσμοκυβερνήτες μας δὲν ἔχουν σήμερα περίσσια χρήματα γιὰ τὰ δημόσια ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα καὶ γενικὰ γιὰ κάθε τὶ που ἀφορᾷ τὸ καλύτερο σὲ τοῦτο τὸν κόσμο, ἐπειδὴ ὅλα ἔχουν προϋπολογιστεῖ γιὰ τὸν ἐρχόμενο πόλεμο, ἐντούτοις θὰ ἴδοιν ὅτι δικό τους συμφέρον εἶναι νὰ μὴν ἐμποδίζουν τουλάχιστο τὶς προσπάθειες ποὺ κάνει σ' αὐτὸν τὸν τομέα ὁ Ἰδιος ὁ λαός, δόσο κι' ἀν εἶναι ἀδύνατες καὶ ἀργές. Στὸ τέλος ὁ Ἰδιος ὁ πόλεμος γίνεται σιγά - σιγά δόχι μόνο ἔνα τόσο περίτεχνο, τόσο καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρὲς ἀβέβαιο στὴν ἔκβασή του, ἀλλὰ καὶ τόσο ἐπικινδυνο ἔγχειρημα γιὰ τὰ δεινὰ ποὺ ἀφήνει πίσω του καὶ ποὺ τὸ κράτος τὸ αἰσθάνεται ὡς ἔνα διαρκῶς αὐξανόμενο φορτίο χρεῶν (νέα τούτη ἐφεύρεση) μὲ ἀδύνατη τὴν ἀπόσβεσή τους μέσα σὲ προβλεπτὰ δρια χρόνου, παράλληλα καὶ ἡ ἐπίδραση ποὺ ἔχει κάθε κλονισμὸς κράτους ἀπάνω στὰ ἄλλα μέσα στὸ τμῆμα τοῦτο τῆς γῆς τὸ τόσο ἐσωτερικὰ δεμένο μὲ τὶς ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις του, γίνεται τόσο αἰσθητή, ὥστε [τὰ ἀντίμαχα κράτη] πιεζόμενα ἀπὸ τὸν δικό τους κίνδυνο, δέχονται χωρὶς νὰ προβλέπεται τοῦτο ἀπὸ κκνένα νόμο, νὰ κριθοῦν ἀπὸ διαιτητές καὶ ἔτσι δόλα προετοιμάζονται νὰ ἀποτελέσουν στὸ μακρινὸν μέλλον ἔνα μεγάλο κρατικὸ σῶμα ποὺ παράδειγμά του δὲν ἔχει νὰ ἐπιδείξει ἔως τώρα ἡ Ἰστορία. "Αν καὶ τοῦτο τὸ κρατικὸ σῶμα γιὰ σήμερα ὑπάρχει μόνο σὲ ἔνα πολὺ χοντροκομμένο ἀκόμα σχέδιο, ὥστόσο ἀρχίζει ἥδη νὰ ξυπνάει σὰν ἔνα αἴσθημα μέσα σὲ δόλα τὰ μέλη : τὸ καθένα τους ἐνδιαιφέρεται γιὰ τὴ διαιτήρηση τοῦ συνόλου· καὶ αὐτὸ δίνει τὴν ἐλπίδα ὅτι ὕστερα ἀπὸ κάμποσες ἐπαναστάσεις [κοινωνικοῦ] ἀνασχηματισμοῦ θὰ πραγματοποιηθεῖ ἐπιτέλους κάποτε αὐτὸ ποὺ Ἡ Φύση τὸ ἔχει πρώτη καὶ κύρια πρόθεσή της, δηλαδὴ ἔνα καθολικὸ κομιολιτικὸ καθολικὸ στάθμη στὰ ως, ὡς ἐστία ὅπου θὰ ἔξελιχτον δόλες οἱ ἀρχικὲς καταβολὲς τοῦ ἀνθρώπινου γένους.

Ἐνατη Πρόταση : Μιὰ φιλοσοφικὴ προσπάθεια ἐπεξεργασίας τῆς γεινῆς ἴστορίας τοῦ κόσμου σύμφωνα μὲν ἔνα πρόγραμμα τῆς Φύσης ποὺ στόχῳ του ἔχει τὴν τέλεια πολιτικὴ συνένωση μέσα στὸ ἀνθρώπινο γένος, πρέπει νὰ θεωρεῖται δυνατή, ἀκόμα καὶ εὐεργετικὴ γιὰ τὴν πραγματοποίηση αὐτῆς τῆς πρόθεσης τῆς Φύσης. Βέβαια εἰναι παράξενο καὶ κατὰ τὸ φαινόμενο ἄτοπο τὸ σχέδιο νὰ θέλει κανεὶς νὰ συντάξει μιὰν ἵστορα ἵστορα μὲ μιὰν ἰδέα γιὰ τὸ πῶς θὰ ἔπειρε νὰ πάει ἡ πορεία τοῦ κόσμου, ἀν πρόκειται νὰ συμφωνεῖ μὲ δρισμένους ἔλλογους σκοπούς· φαίνεται ὅτι μὲ τέτοια πρόθεση μόνο ἔνα μυθιστόρημα μπορεῖ νὰ κατασκευαστεῖ. "Αν μᾶς ἐπιτρέπεται ὅμως νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ ἰδιαὶ ἡ Φύση μέσα στὸ παιχνίδι τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας δὲν παίζει χωρὶς πρόγραμμα καὶ τελικὴ πρόθεση, τότε θὰ μποροῦσε αὐτὴ ἡ ἰδέα νὰ εἴναι σίγουρα χρήσιμη· καὶ μὲ δῆλο ποὺ εἴμαστε τόσο κοντόφθαλμοι καὶ δὲν βλέπομε τὸν ἀπόκρυφο μηχανισμὸ τῆς δημιουργίας της, θὰ μποροῦσε πάντως αὐτὴ ἡ ἰδέα νὰ μᾶς χρησιμέψει ὡς νῆμα διδηγητικό, ὥστε ἔναν χωρὶς σχέδιο σωρὸ ἀνθρώπινων πράξεων νὰ τὸν ἐκθέσουμε τουλάχιστο σὰν ἔνα σύστημα. Γιατὶ ἀν ἀρχίσομε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἴστορία — ἀφοῦ ἀπὸ αὐτὴν ἔχει διατηρηθεῖ ἡ τουλάχιστο πρέπει νὰ πιστοποιηθεῖ κάθε ἄλλη ἀρχαιότερη ἢ σύγχρονη¹. ἀν παρακολουθήσομε τὴν ἐπίδρασή της ἀπάνω στὴ διαμόρφωση τοῦ κρατικοῦ σώματος τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ ποὺ κατάπιε

1. (Τύπος τοῦ Συγγρ.) Μόνο ἔνα λόγιο Κοινό, ποὺ ἔχει διατηρηθεῖ ἀπὸ τὶς ἀρχές του ἔως τοὺς χρόνους μας χωρὶς διακοπή, μπορεῖ νὰ πιστοποιήσει τὴν ἀρχαία ἴστορία. Πέρα ἀπὸ αὐτὸν δῆλα εἴναι *terra incognita*: καὶ ἡ ἴστορία τῶν λαῶν ποὺ ἔζησαν ἔξω ἀπὸ αὐτό, μπορεῖ νὰ ἀρχίσει μόνο ἀπὸ τότε ποὺ μπήκαν μέσα στὸν κύκλο του. Αὐτὸν ἔγινε μὲ τὸ λαὸ τῶν Ἰουδαίων στοὺς χρόνους τῶν Πτολεμαίων μὲ τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τῆς Βίβλου· χωρὶς αὐτὴν θὰ δίναμε λίγη πίστη στὶς μονωμένες εἰδήσεις τους. Ἀπὸ τότε (ἐὰν αὐτὴ ἡ ἀρχὴ ἔχει μὲ κατάλληλο τρόπο ἐξαριθμηθεῖ) μπορεῖ κανεὶς μὲ ἀναδρομὴ στὸ παρελθόν νὰ παρακολουθήσει τὶς ἀφηγήσεις τους. Τὸ δῆλο καὶ μὲ δῆλους τοὺς δῆλους λαούς. Ἡ πρώτη σελίδα τοῦ Θουκυδίδη (λέγει δὲ Ηυμενίου*) είναι ἡ μοναδικὴ ἀρχὴ κάθε ἀληθινῆς ἴστορίας.

* (Τύπος τοῦ Μεταφρ.) : David Hume «Essays moral, political and literary» London 1898, τόμ. III, σελ. 414.

τὸ ἐλληνικὸν κράτος, καὶ τὴν ἐπίδρασην τῶν Ρωμαίων ἀπάνω στοὺς βαρύβαρους ποὺ μὲ τὴν σειρὰ τους κατάστρεψαν τὸ ρωμαϊκὸν κράτος, καὶ οὕτω καθεξῆς ἔως τὰ δικά μας χρόνια· ἀνὰ ἀκόμη προστέσομε σ' αὐτὰ τὰ γεγονότα ἐπεισοδιακὰ τὴν πολιτικὴν ἴστορίαν ἄλλων λαῶν, δπως ἡ γνώση τῆς ἔχει φτάσει ἔως ἐμᾶς διαιμέσου ἑκείνων ἀκριβῶς τῶν φωτισμένων ἔθνων — θὰ ἀνακαλύψουμε μιὰ κανονικὰ προχωρούσα βελτίωση τῶν πολιτευμάτων στὸ δικό μας τμῆμα τῆς γῆς (ποὺ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα θὰ δώσει κάποτε νόμους σὲ δλα τὰ ἄλλα). Ἀν μάλιστα ἔπειτα συγκεντρώσομε τὴν προσοχή μας μόνο στὸ πολίτευμα καὶ στοὺς νόμους του καὶ στὴ σχέση τοῦ κράτους [πρὸς ἄλλα], ἐνόσω καὶ τὰ δύο μὲ δ., τι καλὸ περιεῖχαν χρησίμεψαν ἐπὶ ἔνα χρονικὸν διάστημα λαοὺς (καὶ μᾶς μὲ αὐτοὺς τέχνες καὶ ἐπιστήμες) νὰ ἀνεβάσουν καὶ νὰ δοξάσουν, μὲ τὰ λάθη πάλι ποὺ εἶχαν, νὰ τοὺς γκρεμίσουν, ἔτσι δμας ὥστε πάντα νὰ μένει πίσω ἔνας σπόρος διαφωτισμοῦ, ποὺ, πιὸ ἔξειλιγμένος ὕστερος ἀπὸ κάθε ἐπανάσταση, ἐτοίμασε μιὰν ἐπόμενη ἀκόμα πιὸ ὑψηλὴ βαθμίδα βελτίωσης — τότε θὰ μᾶς ἀποκαλυφτεῖ, καθὼς πιστεύω, ἔνα νῆμα ὅδηγητικό, ποὺ δχι μόνο μπτορεῖ νὰ μᾶς χρησιμέψει ἀπλῶς για νὰ ἔξηγήσουμε τὸ τόσο ἀνακατωμένο παιχνίδι τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων, ἡ γιὰ ν' ἀποκτήσομε τὴν τέχνη τῆς πολιτικῆς προφητείας καὶ νὰ προλέγομε τὶς μέλλουσες μεταβολές τῶν κρατῶν (ἀφέλεια ποὺ ἤδη ἔχομε ἀποκομίσει ἀπὸ τὴν ἴστορία τῶν ἀνθρώπων, ἀν καὶ τὴν βλέπαμε σὰν ἀσυνάρτητη ἐνέργεια μιᾶς δίχως κανόνες ἐλευθερίας), ἀλλὰ καὶ θὰ μᾶς ἀνοίξει (πράγμα ποὺ δὲν μπτοροῦμε βάσιμα νὰ ἐλπίζομε, χωρὶς νὰ προϋποθέσομε ἔνα πρόγραμμα τῆς Φύσης) μιὰ παρήγορη προοπτικὴ γιὰ τὸ μέλλον· ἔκεῖ μακριά, στὰ βάθη τοῦ χρόνου, τὸ ἀνθρώπινο γένος παρασταίνεται φτασμένο ἐπιτέλους μὲ τὸ μόχθο του στὴν κατάσταση, δπου δλα τὰ σπέρματα ποὺ ἔβαλε μέστα του ἡ Φύση μπτοροῦν νὰ ἀναπτυχθοῦν καὶ ὁ προορισμός του ἐδῶ ἐπὶ τῆς γῆς μπτορεῖ νὰ ἐκπληρωθεῖ. Μιὰ τέτοια δικαίωση τῆς Φύσης — ἡ καλύτερα τῆς Πρόνοιας — δὲν εἶναι καθόλου ἀσήμαντο κίνητρο γιὰ νὰ διαλέξει κανεὶς στὴ θεώρηση τοῦ κόσμου μιὰν εἰδικὴ ἀποψή. Γιατὶ τὶ ὡφελεῖ νὰ ἐγκωμιάζομε τὸ μεγαλεῖο καὶ τὴ σοφία τῆς δημιουργίας μέσα στὴ στερούμενη τὸ λογικὸ σφαιρά τῆς Φύσης καὶ

νὰ συμβουλεύομε [αὐτὸ τὸν τρόπο ἀντικρίσματος] στὴν [έπιστημονική] θεώρηση, ὅταν τὸ τμῆμα τοῦ μεγάλου θεάτρου τῆς ὑπέρτατης σοφίας, ποὺ περιέχει ὅλων αὐτῶν [τῶν ὄντων] τὸ σκοπὸ — ἡ ἴστορία τοῦ ἀνθρώπινου γένους — πρόκειται νὰ ἀποτελεῖ μιὰν ἀκατάπαυτη ἐναντίον της ἀντίρρησης καὶ μᾶς ἀναγκάζει νὰ ἀποστρέψουμε μὲ δυσαρέσκεια ἀπ' αὐτὸ τὰ μάτια μας καί, καθὼς ἀπελπιζόμαστε ὅτι μποροῦμε νὰ βροῦμε κάποτε μέσα του μιὰ τελειωμένη ἔλλογη πρόθεση, μᾶς φέρνει στὸ σημεῖο νὰ τὴν ἐλπίζομε μόνο σ' ἔναν ἄλλο κόσμο ;

Θὰ ἥταν παρεξήγγηση τῆς πρόθεσής μου νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι μὲ αὐτὴ τὴν ἰδέα μιᾶς παγκόσμιας ἴστορίας ποὺ κατὰ κάποιο τρόπο ἔχει ἔνα a priori ὀδηγητικὸν νῆμα, θὰ ἐπιθυμοῦσα νὰ συνθίψω τὴν ἐργασία τῆς κατὰ κύριο λόγο ἀπλῶς ἐ μ π ε ι ρ ι κ ἀ συνθεμένης ἴστορίας· αὐτὸ ποὺ λέγω εἶναι μόνο μιὰ σκέψη τοῦ τί μιὰ φιλοσοφικὴ κεφαλὴ (ποὺ θὰ ἐπρεπε βέβαια ἴστορικὰ νὰ εἶναι παραπολὺ ἐνημερωμένη) θὰ μποροῦσε ἀκόμη νὰ ἐπιχειρήσει ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἀποψη. Ἐπιπλέον πρέπει ἡ περίφημη δυσκολία μὲ τὴν δότοια γράφομε σήμερα τὴν ἴστορία τοῦ καιροῦ μας, νὰ ὀδηγήσει μὲ φυσικὸ τρόπο τὸν καθένα νὰ σκεφτεῖ : πῶς οἱ μακρινοὶ ἀπόγονοί μας θὰ προσπαθήσουν νὰ τὰ βγάλουν πέρα μὲ τὸ φορτίο τῆς ἴστορίας ποὺ πρόκειται νὰ τοὺς ἀφήσουμε ὕστερο ἀπὸ μερικοὺς αἰῶνες ; Χωρὶς ἀμφιβολία θὰ ἀξιολογήσουν τὰ γεγονότα τῶν ἀρχαιότατων χρόνων, ποὺ οἱ πηγές τους θὰ ἔχουν ἀπὸ καιρὸ σβήσει γι' αὐτούς, μόνο ἀπὸ τὴν ἀποψη ἐκείνου ποὺ τοὺς ἐνδιαφέρει, δηλαδὴ τοῦ τί λαοὶ καὶ κυβερνήσεις δημιούργησαν ἡ ζημίωσαν τὴν ἀνθρωπότητα στὴν κοσμοπολιτικὴ κλίμακα. Αὕτα ἔδω νὰ προσέξουν, καθὼς καὶ τὴ φιλοδοξία τῶν μεγάλων ἡγεμόνων καὶ τῶν θεραπόντων τους, γιὰ νὰ τὴν ἐξάρουν μὲ τὸ μόνο μέσον ποὺ μπορεῖ νὰ διασώσει τὴν ἀνάμνηση καὶ τὴν φήμη της ἔως τὰ ὕστατα χρόνια — ἵδού κοντὰ στὰ ἄλλα καὶ ἔνα ἀκόμη μικρὸ κίνητρο γιὰ δύσους θὰ καταπιαστοῦν νὰ γράψουν μιὰ τέτοια φιλοσοφικὴν ἴστορία. *

* 'Η μετάφραση αὐτὴ πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ, τεύχη Μαρτίου καὶ Ἀπριλίου 1957.

2. ΑΠΟΚΡΙΣΗ ΣΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑ : ΤΙ ΕΙΝΑΙ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ *

Διαφωτισμὸς¹ εἶναι ἡ ἔξοδος τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητά του, γιὰ τὴν ὁποία ὁ ἴδιος εἶναι ὑπεύθυνος. Ἀνωριμότητα εἶναι ἡ ἀδυναμία νὰ μεταχειρίζεσαι τὸ νοῦ σου χωρὶς τὴν καθοδήγηση ἐνὸς ἄλλου. Εἴμαστε ὑπεύθυνοι γι' αὐτὴ τὴν ἀνωριμότητα, ὅταν ἡ αἰτία τῆς βρίσκεται ὅχι στὴν ἀνεπάρκεια τοῦ νοῦ, ἀλλὰ στὴν ἔλλειψη ἀποφασιστικότητας καὶ θάρρους νὰ τὸν μεταχειρίζομαστε χωρὶς τὴν καθοδήγηση ἐνὸς ἄλλου. Sapere aude !². "Εχε θάρρος νὰ μεταχειρίζεσαι τὸ δικό σου νοῦ ! τοῦτο εἶναι τὸ ἔμβλημα τοῦ Διαφωτισμοῦ.

'Οκνηρία καὶ δειλία εἶναι οἱ αἰτίες ποὺ ἔνα μεγάλο μέρος τῶν ἀνθρώπων, ἀν καὶ ἡ Φύση ἀπὸ καιρὸ τοὺς ἔχει ἐλευθερώσει ἀπὸ ζένη καθοδήγηση (naturaliter maiorennes), εὐχαρίστως μένουν ὅλη τὴν ζωὴ τους ἀνώριμοι· καὶ ποὺ γίνεται εὔκολο σὲ ἄλλους νὰ τοὺς ἐπιβληθοῦν ὡς κηδεμόνες. Εἶναι τόσο βολικὸ νὰ εἶναι κανεὶς ἀνώριμος. "Εχω ἔνα βιβλίο, ποὺ ἔχει νοῦ γιὰ μένα, ἔναν πνευματικὸ ποὺ ἔχει συνείδηση γιὰ μένα, ἔνα γιατρὸ ποὺ κρίνει τὴ δίαιτα γιὰ μένα κ.ο.κ. — δὲν χρειάζεται λοιπὸν νὰ κουραστῶ ἔγῳ ὁ ἴδιος. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ σκέπτομαι, ὅταν μπορῶ ἀπλῶς νὰ πληρώνω· ἄλλοι θὰ ἀναλάβουν αὐτὴ τὴ στενόχωρη δουλειὰ γιὰ μένα. Γιὰ νὰ θεωρεῖ τὸ μέγιστο μέρος τῶν ἀνθρώπων (μέσα 'δῶ ὀλόκληρο τὸ ὥραῖο φύλο) τὸ βῆμα πρὸς τὴν ὥριμότητα

*. Δημοσιεύτηκε στὸ περιοδ. «Berlinische Monatsschrift» τεῦχ. Δεκεμβρίου 1784.

1. ("Υπόστασις τοῦ Μεταφυσικοῦ.) 'Η λέξη ἔδω μὲ τὸ νόημα ποὺ ἔχει στὰ ἔγχειρίδια τῆς 'Ιστορίας ὅταν δὲ 18ος εὐρωπ. αἰώνας χωρακτηρίζεται αἰώνας τοῦ διαφωτισμοῦ (Aufklärung, enlightenment) ἢ τῶν φῶτων (siècle des lumières).

2. ("Υπόστασις τοῦ Μεταφυσικοῦ.) «Τόλμα νὰ μάθεις!»

όχι μόνο δύσκολο, καθώς είναι, άλλα καὶ πολὺ ἐπικίνδυνο — γιὰ τοῦτο φροντίζουν ἡδη ἔκεινοι. οἱ κηδεμόνες ποὺ ἔχουν ἀναλάβει μὲ τόση καλοσύνη τὴν ἐποπτεία του. Ἀφοῦ πρῶτα ἔκαναν κουτά τὰ σπιτικὰ ζῶντας καὶ ἔλαβαν μὲ ἄκρα προσοχὴ τὰ μέτρα τους, ὥστε αὐτὰ τὰ ἡσυχα πλάσματα νὰ μὴν ἐπιτρέπουν στὸν ἀκούτο τους τὸ τόλμημα νὰ κάνουν βῆμα ἔξω ἀπὸ τὴν κούνια, ὅπου αὐτοὶ τὰ ἔχουν κλεισμένα, τοὺς δείχνουν ἐπειτα τὸν κίνδυνο ποὺ τὰ ἀπειλεῖ ἄμα προσπαθήσουν νὰ βαδίσουν μόνα τους. “Ομως ὁ κίνδυνος αὐτὸς δὲν είναι καθόλου τόσο μεγάλος, ἐπειδὴ θὰ μποροῦσαν μὲ μερικὰ πεσίματα στὴν ἀρχὴ νὰ μάθουν ἐπιτέλους νὰ περπατοῦν· ἀλλὰ ἔνα παράδειγμα τοῦ εἰδους τούτου φέρνει τὴ δειλία καὶ συνήθως τρομάζει τοὺς ἀνθρώπους, ἔτσι ὥστε παραπονταὶ ἀπὸ κάθε δλλῃ ἀπόπειρα στὸ μέλλον.

Γιὰ τὸν κάθε ἀνθρωπὸ χωριστὰ είναι λοιπὸν δύσκολο νὰ βγεῖ μὲ δική του προσπάθεια ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητα ποὺ τοῦ ἔχει ἡδη γίνει φύση. Τὴν ἔχει μάλιστα καὶ ἀγαπήσει, καὶ πραγματικὴ είναι στὴν ἀρχὴ ἀνίκανος νὰ μεταχειριστεῖ τὸ δικό του νοῦ, γιατὶ ποτὲ δὲν τὸν ἀφησαν νὰ τὸ δοκιμάσει αὐτό. Δόγματα καὶ φόρμουλες, αὐτὰ τὰ μηχανικὰ ἐργαλεῖα μιᾶς ἔλλογης χρήσης ἢ μᾶλλον κατάχρησης τῶν φυσικῶν του χαρισμάτων, είναι ἀλυσίδες μιᾶς διαρκῶς παρατεινόμενης ἀνωριμότητας. Ἐκεῖνος ποὺ θὰ τὶς πετοῦσε ἀποπάνω του, πάλι μόνο ἔνα ἀβέβαιο πήδημα θὰ μποροῦσε νὰ κάνει ἀπάνω ἀπὸ τὸ πιὸ στενὸ χαντάκι, γιατὶ δὲν είναι συνηθισμένος σὲ τέτοιαν ἐλεύθερη κίνηση. Γιὰ τοῦτο λίγοι μόνο ὑπάρχουν ποὺ μὲ τὸ δικό τους δούλεμα τοῦ πνεύματός τους κατάφεραν νὰ βγοῦν ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητα καὶ μολοντοῦτο νὰ ἔχουν σίγουρο περπάτημα.

Μόνο του ὅμως ἔνα κοινὸ νὰ διαφωτίσει τὸν ἀκούτο του, εἶναι μᾶλλον δυνατόν, είναι μάλιστα σχεδὸν ἀναπόφευκτο, ἄμα μόνο τοῦ ἀφήσει κανεὶς ἐλευθερία. Γιατὶ πάντα θὰ βρεθοῦν ἔκεινους ποὺ ἔχουν ἐπιβληθεῖ ὡς κηδεμόνες τοῦ μεγάλου σωροῦ, οἱ δόποι, ἀφοῦ οἱ ἔδιοι ἔχουν ἀποτινάξει τὸ ζυγὸ τῆς ἀνωριμότητας, θὰ ἀπλώσουν γύρω τους τὸ πνεῦμα μιᾶς ἔλλογης ἐκτίμησης τῆς προσωπικῆς ἀξίας καὶ τῆς ἀποστολῆς ποὺ ἔχει κάθε ἀνθρωπὸς μόνος του νὰ σκέπτεται. Ἄξιζει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ

τοῦτο : δτι τὸ κοινὸ ποὺ πρωτύτερα εἶχε ἀπὸ 'κείνους ὁδηγηθεῖ σ' αὐτὴ τῇ δουλείᾳ, τοὺς ἀναγκάζει ἐπειτα νὰ μείνουν στὸ ζυγὸ καὶ οἱ ἔδιοι, ἀμα ἔχει ξεσηκωθεῖ γιὰ τοῦτο ἀπὸ μερικοὺς κηδεμόνες του ποὺ οἱ ἔδιοι εἶναι ἀνίκανοι νὰ δεχτοῦν κάθε διαφωτισμό· τόσο ἐπιζήμιο εἶναι νὰ φυτεύει κανεὶς προλήψεις, γιατὶ αὐτὲς στὸ τέλος κάνουν κακὸ σ' αὐτοὺς ποὺ ὑπῆρξαν οἱ δράστες ἢ οἱ πρόδρομοὶ τους. Μόνο ἀργὰ λοιπὸν μπορεῖ ἔνα κοινὸ νὰ φτάσει στὸ διαφωτισμό. Μὲ μιὰν ἐπανάσταση ἵσως καταρρέει βέβαια ὁ προσωπικὸς δεσποτισμὸς καὶ καταργεῖται ἡ καταπίεση ἀπὸ ἀνθρώπους ἀπληστοὺς γιὰ κέρδη καὶ γιὰ ἔξουσία, ἀλλὰ ποτὲ δὲν γίνεται ἀληθινὴ ἀναμόρφωση τοῦ τρόπου τῆς σκέψης· νέες προλήψεις, ἔξισου ὅπως καὶ οἱ παλιές, χρησιμοποιοῦνται γιὰ σκοινὶ ποὺ ὁδηγεῖ τὸν ἀστόχαστο μεγάλο σωρὸ τῶν ἀνθρώπων.

Γιὰ τοῦτο τὸν διαφωτισμὸ τίποτ' ἀλλο δὲν ἀπαιτεῖται παρὰ ἐλευθερία· καὶ μάλιστα ἡ πιὸ ἀβλαβὴ ἀπὸ ὄτιδήποτε μπορεῖ νὰ ὀνομαστεῖ ἐλευθερία, δηλαδὴ ἡ ἐλευθερία νὰ κάνει κανεὶς δημόσια χρήση τοῦ Λόγου του στὸ κάθε τι. Καὶ δυμας ἀκούω ἀπὸ πάντοῦ νὰ φωνάζουν : μὴ συλλογίζεστε, μόνο νὰ γυμνάζεστε ! 'Ο ἀξιωματικὸς λέει : μὴ συλλογίζεστε, μόνο νὰ πληρωνετε ! 'Ο οἰκονομικὸς σύμβουλος : μὴ συλλογίζεστε, μόνο νὰ πληρωνετε ! 'Ο πνευματικός : μὴ συλλογίζεστε, μόνο νὰ πιστεύετε. (Μόνο ἔνας μοναδικὸς Κύριος στὸν κόσμο λέει : συλλογίζεστε, δόσο θέλετε, καὶ γιὰ δποιοδήποτε ζήτημα θέλετε· ἀλλὰ ὑπάκουετε !) 'Εδῶ ὑπάρχει πάντοῦ περιορισμὸς τῆς ἐλευθερίας. Ποιός περιορισμὸς δυμας εἶναι ἐμπόδιο γιὰ τὸν διαφωτισμό ; καὶ ποιός δχι, ἀλλ' ἀπεναντίας εἰν' εύνοϊκὸς γι' αὐτόν ; —'Απαντῶ : ἡ δημόσια χρήση τοῦ Λόγου μας πρέπει νὰ εἶναι πάντοτε ἐλεύθερη, καὶ αὐτὴ μονάχα μπορεῖ νὰ φέρει διαφωτισμὸ ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους· ἡ ἰδιωτικὴ δυμας χρήση του μπορεῖ συχνὰ νὰ ὑπόκειται σὲ στενούς περιορισμούς, χωρὶς γιὰ τοῦτο νὰ ἐμποδίζει ἰδιαίτερα τὴν πρόοδο του διαφωτισμοῦ. Μὲ τὴ δημόσια χρήση τοῦ Λόγου μας ἐννοῶ ἐκείνην ποὺ κάνει ὁ καθένας ὡς συγγραφέας μπροστὰ σὲ ὀλόκληρο τὸ κοινὸ τοῦ κόσμου τῶν ἀναγνώστων. 'Ιδιωτικὴ χρήση ὄνομάζω ἐκείνην ποὺ ἐπιτρέπεται νὰ κάνεις πάντα τοῦ Λόγου του σὲ κάποια κρατικὴ θέση ἢ κάποιο λειτουργημα ποὺ

τοῦ ἔχουν ἐμπιστευθεῖ. Βέβαια γιὰ μερικὲς ὑπηρεσίες ποὺ ἔργά-
ζονται γιὰ τὸ συμφέρον τοῦ συλλογικοῦ ὄντος [τῆς κοινωνίας],
εἶναι ἀναγκαῖδς ἔνας κάποιος μηχανισμὸς διαμέσου τοῦ ὅποίου
μερικὰ μέλη τῆς κοινότητας πρέπει νὰ συμπεριφέρονται ἀπλῶς
παθητικά, γιὰ νὰ καθιδηγοῦνται ἀπὸ τὴν κυβέρνηση μὲ τεχνητὴν
διμοφωνία πρὸς δημόσιους σκοπούς, ἢ τουλάχιστο νὰ ἀποτρέπον-
νται ἀπὸ τὴν κατάλυση αὐτῶν τῶν σκοπῶν. Ἐδῶ μάλιστα δὲν
ἐπιτρέπεται νὰ συλλογίζεται κανεὶς ἀλλὰ πρέπει νὰ ὑπακούει.
Ἐνόσω ὅμως τὸ μέρος τοῦτο τῆς μηχανῆς θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του
συνάμα καὶ μέλος μιᾶς ὀλόκληρης κοινότητας, ἀκόμη καὶ τῆς
πολιτείας τοῦ κόσμου — βλέπει δηλαδὴ τὸν ἑαυτό του ὡς συγ-
γραφέα ποὺ μὲ βιβλία ἀπευθύνεται κατὰ κύριο λόγο στὸ νοῦ ἐνὸς
ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ — μπορεῖ τότε νὰ συλλογίζεται, χωρὶς μὲ
τοῦτο νὰ ζημιώνονται οἱ ὑπηρεσίες, στὶς ὁποῖες ἔχει τοποθετηθεῖ
ἐνμέρει ὡς παθητικὸ μέλος. Κατὰ τὴν ἀποψὴ αὐτή, ἀν ἔνας ἀξιω-
ματικός, ποὺ πῆρε ἀπὸ τὸν ἀνώτερό του τὴ διαταγὴ νὰ κάνει
κάτι, θελήσει ἀπάνω στὴν ὑπηρεσία νὰ κάνει φωναχτὸ λεπτεπί-
λεπτους διαλογισμοὺς γιὰ τὴ σκοπιμότητα ἢ τὴ χρησιμότητα
αὐτῆς τῆς διαταγῆς, τοῦτο θὰ ήταν πολὺ ἐπιζήμιο· ὀφείλει νὰ
ὑπακούσει. Δὲν μπορεῖ ὅμως δικαιοιολογημένα νὰ τοῦ ἀπαγορευτεῖ
ὡς συγγραφέας νὰ κάνει παρατηρήσεις γιὰ τὰ λάθη στὶς πολεμι-
κὲς ἐπιχειρήσεις καὶ αὐτὲς νὰ τὶς θέσει ὑπὸ τὴν κρίση τοῦ ἀναγνω-
στικοῦ κοινοῦ. ‘Ο πολίτης δὲν μπορεῖ ν’ ἀρνηθεῖ νὰ πληρώσει τοὺς
φόρους ποὺ τοῦ ἔχουν ἐπιβληθεῖ· μπορεῖ μάλιστα καὶ νὰ τιμωρη-
θεῖ μιὰ βίαιη ἐπίκριση τῶν ὑποχρεώσεων τούτων, δταν ζητεῖται
ἡ ἐκπλήρωσή τους, ὡς σκάνδαλο (ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ προκαλέ-
σει γενικὲς ἀντιδράσεις). Παρὰ ταῦτα ὁ ἴδιος δὲν παραβαίνει τὸ
καθῆκον ἐνὸς πολίτη, δταν ὡς συγγραφέας ἐκφράζει δημόσια τὶς
σκέψεις του γιὰ τὸ ἀνάρμοστο ἢ τὸ ἀδικο τέτοιων ἐπιβαρύνσεων.
Τὸ ἴδιο καὶ ἔνας κληρικὸς δεσμεύεται νὰ κηρύγτει πρὸς τοὺς
μαθητὲς ποὺ κατηχεῖ καὶ πρὸς τοὺς ἐνορίτες του σύμφωνα μὲ
τὸ δόγμα τῆς ἐκκλησίας ποὺ ὑπηρετεῖ· γιατὶ μὲ αὐτὸ τὸ δρό
ἔγινε δεκτός. ‘Ως συγγραφέας ὅμως ἔχει πλήρη ἐλευθερία, ἀκόμη
καὶ τὴν ἀποστολή, νὰ ἀνακοινώνει στὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ ὅλες
τὶς πρακτικὰ δοκιμασμένες καὶ καλοπροαίρετες σκέψεις του γιὰ
τὰ λάθη ποὺ ὑπάρχουν στὸ δόγμα ἐκεῖνο, μαζὶ μὲ προτάσεις

γιὰ μιὰ καλύτερη δργάνωση τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Κανένα βάρος δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει στὴ συνείδησή του γιὰ τοῦτο. Γιατὶ αὐτὸ ποὺ διδάσκει κατὰ τὸ λειτούργημά του ὡς ἐντολοδόχος τῆς ἐκκλησίας, τὸ παρουσιάζει ὡς κάτι ποὺ δὲν ἔχει τὸ ἐλεύθερο νὰ τὸ διδάξει κατὰ τὴν ὀρέσκειά του, ἀλλὰ ἔτσι ὅπως εἶναι διορισμένος νὰ τὸ εἰπεῖ κατὰ τὴν παραγγελία καὶ στὸ ὄνομα ἐνὸς ἄλλου. Θὰ λέει : ἡ ἐκκλησία μας διδάσκει τοῦτο ἡ ἐκεῖνο· αὐτὸι εἶναι οἱ ἀποδεικτικοὶ λόγοι ποὺ μεταχειρίζεται. "Επειτα θὰ συνάγει γιὰ τοὺς ἐνορίτες του κάθε λογῆς ὠφέλιμα πρακτικὰ διδάγματα ἀπὸ δόγματα, ποὺ δὲν θὰ τὰ ὑπέγραψε μὲ πλήρη πεποίθηση, βάζει ὅμως ὅλα τὰ δυνατά του νὰ τὰ ἀναπτύξει στὸ κήρυγμά του, γιατὶ δὲν εἶναι βέβαια καθόλου ἀδύνατο νὰ βρίσκεται ἐκεῖ μέσα κρυμμένη μιὰ ἀλήθεια, καὶ διπωσδήποτε ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει τουλάχιστον ἐκεῖ τίποτα ποὺ νὰ ἀντιφάσκει πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ θρησκεία. "Αν πίστευε ὅτι βρίσκει ἐκεῖ μέσα αὐτὸ τὸ τελευταῖο, τότε δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἐκτελεῖ τὸ λειτούργημά του μὲ τὴ συνείδησή του. Θὰ ἔπρεπε νὰ παραιτηθεῖ. 'Επομένως ἡ χρήση ποὺ κάνει τοῦ Λόγου του μπροστὰ στὴν ἐνορία του ἔνας διορισμένος δάσκαλος [τοῦ θείου λόγου], εἶναι ἀπλῶς χρήση ἵδιως τις ἡ· γιατὶ αὐτὴ εἶναι πάντα συγκέντρωση οἰκιακή, ἔστω κι' ἀν εἶναι τόσο μεγάλη· ἀπέναντι τῆς λοιπὸν ὡς ἐφημέριος δὲν εἶναι ἐλεύθερος καὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ εἶναι ἐλεύθερος, ἀφοῦ ἐκτελεῖ μιὰ ξένη παραγγελία. 'Αντίθετα ὡς συγγραφέας ποὺ μιλεῖ μὲ βιβλία στὸ καθαυτὸ ἀναγνωστικὸ κοινό, δηλαδὴ στὸν κόσμο, ἄρα δὲ κληρικὸς στὴ δημόσια χρήση τοῦ Λόγου του, ἔχει ἀπεριόριστην ἐλευθερία νὰ μεταχειριστεῖ τὸ δικό του Λόγο καὶ νὰ μιλήσει γιὰ δικό του λογαριασμό. Γιατὶ τὸ νὰ πρέπει οἱ κηδεμόνες τοῦ λαοῦ (στὰ θρησκευτικὰ ζητήματα) νὰ εἶναι οἱ ἴδιοι ἀνήλικοι, αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀνωμαλία ποὺ διαιωνίζει τὶς ἀνωμαλίες.

'Αλλὰ δὲν θὰ ἔπρεπε ἔνας ὅμιλος κληρικῶν, π.χ. μιὰ ἐκκλησιαστικὴ σύνοδος, ἡ μιὰ πολυσέβαστη «οἰκάσις» (ὅπως ὄνομά ζεται στοὺς 'Ολανδούς), νὰ ἔχει τὸ δικαίωμα μὲ ἀμοιβαῖον δρόκο νὰ δεσμευτεῖ ἀπέναντι σ' ἔνα ἀναλλοίωτο σύμβολο [πίστης], ὥστε ἔτσι νὰ ὀσκεῖ μιὰν ἀκατάπαυστη ἐπικηδεμονία ἀπάνω στὸ καθένα ἀπὸ τὰ μέλη τῆς καὶ διαμέσου αὐτῶν ἀπάνω στὸ λαό, καὶ νὰ διαι-

ωνίζει μάλιστα τούτη τὴν ἐπικηδεμονία ; Ἀπαντῶ : τοῦτο εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατο. "Ενα τέτοιο συμφωνητικὸ ποὺ θὰ γινότανε μὲ σκοπὸ νὰ κρατήσει γιὰ πάντα μακριὰ ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο γένος κάθε παραπέρα διαφωτισμό, εἶναι ἀπλῶς ἔνα τίποτα καὶ χωρὶς καμιὰ σημασία, ἔστω καὶ ἂν ἔχει ἐπικυρωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνώτατη ἔξουσία, ἀπὸ κοινοβούλια καὶ ἀπὸ τὰ πιὸ πανηγυρικὰ συνέδρια εἰρήνης. Μιὰ ἐποχὴ δὲν μπορεῖ νὰ δεσμέψει τὸν ἑαυτό της καὶ νὰ συνωμοτήσει γιὰ νὰ κρατήσει τὴν ἐπόμενη σὲ κατάσταση ὅπου θὰ τῆς εἴναι ἀδύνατο νὰ ἐπεκτείνει τὶς γνώσεις της (προπάντων ὅσες θὰ τῆς χρειαστοῦν πιὸ πολύ), νὰ ἀπολλαγεῖ ἀπὸ πλάνες καὶ γενικὰ νὰ προχωρήσει περισσότερο στὸν διαφωτισμό. Αὐτὸ θὰ ἥταν κακούργημα κατὰ τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ποὺ ὁ πρωταρχικὸς προορισμός της ἔγκειται σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν πρόοδο· καὶ οἱ ἐπίγονοι ἐπίσης ἔχουν ἐντελῶς τὸ δικαίωμα νὰ ἀποκρούσουν αὐτὲς τὶς ἀποφάσεις, ὡς ἀποφάσεις ἀνόσιες ποὺ ὅσοι τὶς πῆραν δὲν εἶχαν γιὰ τοῦτο καμιὰν ἔξουσιοδότηση. Ἡ λυδία λίθος γιὰ κάθε τὶ ποὺ μπορεῖ νὰ τεθεῖ ὡς νόμος σ' ἔνα λαό, βρίσκεται στὸ ἐρώτημα : ἀν θὰ μποροῦσε ἔνας λαός νὰ ἐπιβάλει στὸν ἑαυτό του ἔνα τέτοιο νόμο. Τοῦτο θὰ ἥταν ἵσως δυνατόν, ἀλλὰ μόνο μὲ τὴν προσδοκία ἐνὸς καλύτερου μέλλοντος μέσα σὲ ὄρισμένο σύντομο χρονικὸ διάστημα, γιὰ νὰ εἰσαχθεῖ μιὰ ὄρισμένη [νέα] τάξη [πραγμάτων] : ὅταν λ.χ. ἀφήνεται ἐλεύθερος ὁ κάθε πολίτης, καὶ μάλιστα ὁ ἔκκλησιαστικός, νὰ κάνει μὲ τὴν ἴδιότητα τοῦ λογίου δημόσια, δηλαδὴ μὲ συγγράμματα, τὶς παρατηρήσεις του γιὰ τὰ λάθη τοῦ καθεστῶτος, ἀλλὰ στὸ μεταξὺ ἡ καθιερωμένη τάξη θὰ ἔξακολουθεῖ νὰ τηρεῖται πάντοτε, ἔως ὅτου ἡ γνώση ὡς πρὸς τὴ σύσταση αὐτῶν τῶν πραγμάτων προχωρήσει καὶ ἐπιβεβαιωθεῖ δημόσια τόσο, ὥστε μὲ τὴ συγκέντρωση ὑπογραφῶν τῶν ὀπαδῶν της (ἔστω ὅχι καὶ ὅλων) νὰ ὑποβληθεῖ στὸ Θρόνο πρόταση νὰ προστατευθοῦν οἱ κοινότητες ἐκεῖνες ποὺ κατὰ τὴ δική τους ἀντίληψη τοῦ καλύτερου ἐνώθηκαν γιὰ νὰ ἀλλάξουν τὸ θρησκευτικὸ καθεστώς, χωρὶς δύμως νὰ ἔμποδίζονται καὶ οἱ ἄλλες ποὺ θὰ ζήσουν νὰ μείνουν στὸ παλαιό. Ἀλλὰ νὰ ἐνωθοῦμε ἀπάνω στὸν σταθερὸ καὶ ἀπὸ κανένα δημόσια ἀμφισβητούμενο κώδικα θρησκείας, ἀκόμη καὶ μέσα στὴ χρονικὴ διάρκεια μιᾶς ἀνθρώπινης ζωῆς, καὶ μὲ αὐτὸ τὸν

τρόπο νὰ ἐκμηδενίσουμε καὶ νὰ κάνομε ἀκαρπο, ἄρα καὶ ἐπιζήμιο στοὺς ἐπιγόνους, ἔνα χρονικὸ διάστημα μέσα στὴν πορεία τῆς ἀνθρωπότητας πρὸς τὴν καλυτέρεψη, αὐτὸ εἶναι ἐντελῶς ἀπαράδεχτο. Βέβαια ἔνας ἀνθρωπος μπορεῖ, γιὰ τὸ δικό του πρόσωπο καὶ πάλι μόνο γιὰ λίγο χρόνο, νὰ ἀναβάλει τὸ διαφωτισμὸ ἀπάνω σὲ κάτι ποὺ ἐνδιαφέρεται νὰ γνωρίσει· ἀλλὰ νὰ τὸν ἀπαρηγθεῖ, εἴτε γιὰ τὸν ἑαυτὸ του εἴτε γιὰ τοὺς ἀπογόνους, αὐτὸ σημαίνει ὅτι πληγώνει καὶ καταπατεῖ τὰ ἄγια δικαιώματα τῆς ἀνθρωπότητας. "Ο.πι ὅμως ἔνας λαὸς δὲν ἐπιτρέπεται ν' ἀποφασίσει οὕτε μιὰ φορὰ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, αὐτὸ πολὺ λιγότερο ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ τὸ ἀποφασίζει. ἔνας μονάρχης γιὰ τὸ λαό· γιατὶ τὸ νομοθετικό του γόνητρο στηρίζεται ἀκριβῶς σὲ τοῦτο, ὅτι συνενώνει ὁλόκληρη τὴ βούληση τοῦ λαοῦ μέσα στὴ δική του. "Αν σὲ τοῦτο μόνο προσέχει, κάθε ἀληθινὴ ἡ ὑποτιθέμενη καλυτέρεψη νὰ συνυπάρχει μὲ τὴν πολιτικὴ τάξη, τότε μπορεῖ κατὰ τὰ ἄλλα νὰ ἀφήνει τοὺς ὑπηκόους του μόνοι τους νὰ κάνουν ὅ,τι νομίζουν ἀναγκαῖο γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς τους· δική του δουλειὰ αὐτὴ δὲν εἶναι, παρὰ μόνο νὰ παίρνει τὰ μέτρα του, ὥστε κανένας νὰ μὴν ἐμποδίζει μὲ τὴ βία τὸν ἄλλο νὰ ἐργάζεται μὲ ὅλες τὶς δυνάμεις του γιὰ τὸν προορισμό του καὶ γιὰ τὴν προαγωγὴ του. 'Ο ἴδιος προσβάλλει τὴ μεγαλειότητά του, ὅταν ἀνακατεύεται σ' αὐτὰ τὰ πράγματα, ὑποβάλλοντας στὸν κυβερνητικὸ του ἔλεγχο τὰ συγγράμματα, μὲ τὰ ὅποια οἱ ὑπήκοοι του προσπαθοῦν νὰ ξεκαθαρίσουν τὶς ἰδέεις τους, τόσο ἀμα τὸ κάνει αὐτὸ ἀπὸ δική του ὑψηλὴ πρωτοβουλία, ὅπότε ὁ ἴδιος ἐκθέτει τὸν ἑαυτό του στὴ μομφή: *Caesar non est supra Grammaticos*¹, ὅσο — πολὺ περισσότερο μάλιστα — καὶ ἀμα ἐπιβάλλει στὴν ἀνώτατη ἔξουσία του τὴ μεγάλη ταπείνωση νὰ ὑποστηρίζει μέσα στὸ δικό του κράτος τὸν πνευματικὸ δεσποτισμὸ μερικῶν τυράννων ἐναντίον τῶν ὑπόλοιπων ὑπηκόων του.

"Αν τεθεῖ τὸ ἐρώτημα: Ζοῦμε τώρα μέσα σὲ μιὰ διαφωτισμένην ἐποχὴ; τότε ἡ ἀπάντηση εἶναι: "Οχι, ἀλλὰ ζοῦμε μέσα σὲ μιὰν ἐποχὴ διαφωτισμοῦ. Γιὰ νὰ εἶναι σὲ θέση οἱ ἀνθρωποι,

1. (Τιμοσ. τοῦ Μεταφρ.) «Ο Καῖσαρ δὲν εἶναι πάνω ἀπὸ τοὺς γραμματικούς».

γενικά, ὅπως εἶναι σήμερα τὰ πράγματα, ἡ καὶ μόνο γιὰ νὰ μποροῦν νὰ μποῦν σ' αὐτὴ τὴ θέση, στὸ κεφάλαιο τῆς θρησκείας νὰ μεταχειρίζονται τὸ δικό τους νοῦ σίγουρα καὶ καλά, χωρὶς τὴν καθοδήγηση ἐνὸς ἄλλου, ὑπολείπονται ἀκόμη παραπολλά. "Εχομε ὅμως σαφεῖς ἐνδείξεις ὅτι τώρα ἔχει ἀνοίξει γι' αὐτοὺς τὸ πεδίο νὰ κινοῦνται ἐδῶ ἐλεύθερα, καὶ ὅτι σιγὰ - σιγὰ γίνονται λιγότερα τὰ ἐμπόδια τοῦ γενικοῦ διαφωτισμοῦ, ἡ τῆς ἐξόδου ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητά τους, γιὰ τὴν ὅποια ὅιοι εἶναι ὑπεύθυνοι. 'Απὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ εἶναι τούτη ἡ ἐποχὴ ἐποχὴ διαφωτισμοῦ, ἡ ὁ αἰώνας τοῦ Φρειδερίκου.

"Ἐνας ἡγεμόνας ποὺ δὲν βρίσκει ἀνάξιο γιὰ τὸν ἑαυτό του νὰ εἰπεῖ: ὅτι καθῆκον του θεωρεῖ στὰ πράγματα τῆς θρησκείας τίποτα νὰ μὴ προστάξει στοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ ἐδῶ νὰ τοὺς ἀφήνει πλήρη ἐλεύθερία, ἡγεμόνας λοιπὸν ποὺ ἀκόμη καὶ τὸ ἀλαζονικὸ δόνομα τῆς ἀνεκτικότητας τὸ ἀποκρούει γιὰ τὸν ἑαυτό του, εἶναι διάδοχος διαφωτισμένος καὶ ἀξίζει νὰ ἐγκωμιάζεται ἀπὸ σύγχρονους καὶ μεταγενέστερους ὡς ἐκεῖνος ποὺ πρῶτος, τουλάχιστον ἀπὸ κυβερνητικὴ πλευρά, ἔβγαλε τὸ ἀνθρώπινο γένος ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητα καὶ ἀφησε τὸν καθένα ἐλεύθερο, σὲ κάθε τὶ ποὺ εἶναι ζήτημα συνείδησης, νὰ μεταχειρίζεται τὸ δικό του Λόγο. Κάτω ἀπὸ τὴν ἔξουσία του ἔχουν τὸ δικαίωμα ἀξιοσέβαστοι ἐκκλησιαστικοί, χωρὶς νὰ παραβαίνουν τὶς ὑποχρεώσεις τῆς θέσης τους, νὰ ἐκθέτουν μὲ τὴν ἴδιότητα τοῦ λογίου ἐλεύθερα καὶ δημόσια στὸν κόσμο, γιὰ νὰ ὑποβάλλονται σὲ ἔλεγχο, τὶς κρίσεις καὶ τὶς ἴδεες τους ποὺ ἀπομακρύνονται ἐδῶ κ' ἐκεῖ ἀπὸ τὰ παραδεγμένα δόγματα: ἀκόμη περισσότερο μάλιστα ὅποιοσδήποτε ἄλλος ποὺ δὲν περιορίζεται ἀπὸ καμιὰ ὑποχρέωση πρὸς τὴ θέση του.

Αὐτὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἐλεύθερίας ἀπλώνεται ἀκόμη καὶ πρὸς τὰ ἔξω, καὶ μάλιστα ἐκεῖ ὅπου ἔχει νὰ παλέψει μὲ ἔξωτερικὰ ἐμπόδια μιᾶς κυβέρνησης ποὺ ἡ ἴδια παρεξηγεῖ τὸν ἑαυτό της. Γιατὶ ἔτσι προσφέρεται ἔνα φωτεινὸ παράδειγμα, ὅτι μὲ ἐλεύθερο καθεστώς δὲν ἔχει κανεὶς τὸ παραμικρὸ νὰ νοιαστεῖ γιὰ τὴ δημόσια ἡσυχία καὶ τὴν κοινωνικὴ ἐνότητα. Οἱ ἀνθρώποι προσπαθοῦν οἱ ἴδιοι σιγὰ - σιγὰ νὰ βγοῦν ἀπὸ τὸν πρωτογονισμό, δταν δὲν σοφίζεται κανεὶς ἀπὸ σκοποῦ μέτρα γιὰ νὰ τοὺς κρατήσει σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση.

"Εθεσα τὸ κύριο βάρος τοῦ διαφωτισμοῦ, ὡς ἔξόδου τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητα γιὰ τὴν ὁποία ὁ Ἰδιος εἶναι ὑπαίτιος, κατὰ κύριο λόγο στὰ πράγματα τῆς θρησκευτικής, γιατὶ στὸ κεφάλαιο τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν οἱ ἄρχοντές μας δὲν ἔνδιαφέρονται νὰ παίζουν γιὰ τοὺς ὑπηκόους των τὸ ρόλο τοῦ κηδεμόνα· καὶ ἀκόμη περισσότερο γιατὶ αὐτὴ ἡ ἀνωριμότητα, ὅπως εἶναι ἡ πιὸ ἐπιζήμια, ἔτσι εἶναι καὶ ἡ πιὸ ἀτιμωτικὴ ἀπ' δλες. 'Αλλὰ ἡ νοοτροπία μιᾶς ὑψηλῆς κορυφῆς τοῦ κράτους, ποὺ εὔνοεῖ τὴν ἐλεύθερία στὰ θρησκευτικὰ πράγματα, προχωρεῖ περισσότερο καὶ βλέπει ὅτι ἀκόμη καὶ στὸ κεφάλαιο τῆς νομοθεσίας εἶναι ἀκίνδυνο νὰ ἐπιτρέπει στοὺς ὑπηκόους τῆς νὰ χρησιμοποιοῦν δὴ μόσια τὸ δικό τους Λόγο καὶ νὰ ἔκθέτουν δημόσια στὸ κοινὸ τίς σκέψεις τους γιὰ μιὰ καλύτερη δργάνωση τοῦ κράτους μαζὶ κιόλας μὲ μιὰν ἐλεύθερη κριτικὴ ἐκείνης ποὺ ἥδη ἴσχυει· αὐτοῦ ἔχομε 'μεῖς ἕνα λαμπρὸ παράδειγμα, ὅπου κανεὶς ἀκόμα μονάρχης δὲν προηγήθηκε ἀπ' αὐτὸν ποὺ ἔμεῖς τιμοῦμε.

'Αλλὰ καὶ μόνο ἐκεῖνος πού, διαφωτισμένος ὁ Ἰδιος, δὲν φοβᾶται τοὺς ἵσκιους, σύγχρονα ὅμως ἔχει στὰ χέρια του ἕνα καλὰ πειθαρχημένο πολυάριθμο στρατὸ γιὰ τὴ διασφάλιση τῆς δημόσιας ἡσυχίας, μπορεῖ νὰ 'πεῖ ἐκεῖνο ποὺ ἕνα ἐλεύθερο κράτος δὲν δικαιοῦται ν' ἀποτολμήσει: χρησιμοποιεῖτε τὸ λογικό σας ὅσο θέλετε καὶ ὅπου δήποτε θέλετε· μόνο πειθαρχεῖτε. "Ἐτσι γίνεται φανερὴ ἐδῶ μιὰ παράξενη, ἀπροσδόκητη πορεία τῶν ἀνθρώπων πραγμάτων· ὅπως καὶ ἀλλοῦ, ὅταν τὴν βλέπει κανεὶς στὶς μεγάλες γραμμές της, ἔτσι κ' ἐδῶ σχεδὸν τὸ κάθε τί εἶναι παράδοξο. "Ἐνας μεγαλύτερος βαθμὸς πολιτικῆς ἐλεύθερίας φαίνεται εὐνοϊκὸς στὴν ἐλεύθερία τοῦ πνεύματος τοῦ λαοῦ καὶ ὅμως τῆς θέτει ἀνυπέρβλητους φραγμούς· ἀντίθετα ἕνας μικρότερος βαθμὸς [πολιτικῆς ἐλεύθερίας] δίνει στὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ τὸ χῶρο γιὰ ν' ἀπλωθεῖ [ἀπεριόριστα] καθ' ὅλες τὶς δυνάμεις του. "Οταν λοιπὸν ἡ Φύση κάτω ἀπ' αὐτὸν τὸ σκληρὸ κάλυμμα ξετυλίξει τὸ σπέρμα ποὺ ἀποτελεῖ τὴν πιὸ τρυφερὴ φροντίδα της, δηλαδὴ τὴν τάση καὶ τὴν κλήση πρὸς τὴν ἐλεύθερη σκέψη, τότε τοῦτο σιγά - σιγὰ ἐπιδρᾶ πίσω πάλι ἀπάνω στὰ αἰσθήματα

τοῦ λαοῦ (κ' ἔτσι αὐτὸς γίνεται ὅλο καὶ πιὸ ἴκανὸς νὰ δρᾶ εἰλικρίνης, αὐτὸς γίνεται ὅλο καὶ πιὸ ἴκανὸς νὰ δρᾶ εἰλικρίνης), ἀκόμη καὶ ἀπάνω στα θεμέλια τῆς πολιτείας, ποὺ βρίσκει συμφέρον γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό της νὰ μεταχειρίζεται τὸν ἀνθρώπο, ποὺ τώρα εἶναι παραπάνω ἀπὸ μηχανή, ἀνάλογα μὲ τὴν ἀξία του¹.

*Königsberg in Preussen, 50 Σεπτ. 1784 **

1. (Τιμοσ. τοῦ Συγγρ.) : Στὶς «Wöchentliche Nachrichten» τοῦ [Ant. Friedr.] Büsching τῆς 13ης Σεπτεμβρ. διαβάζω σήμερα, 30ὴ τοῦ μηνός, τὴν ἀγγελία τοῦ περιοδικοῦ «Berlinische Monatsschrift» τούτου τοῦ μηνός, διότι ἀναφέρεται ἡ ἀπάντηση τοῦ κυρίου Mendelssohn στὸ ἴδιο ἀκριβῶς ἐρώτημα [Τί εἶναι διαφωτισμός;] Δὲν ἔφτασε ἀκόμη στὰ χέρια μου· διαφορετικά αὐτὴ ἔδω θὰ καθυστεροῦσε. Τώρα δέ τοι πάρχει, μόνο γιὰ νὰ γίνει ἡ δοκιμή: κατὰ πόσο ἡ σύμπτωση μπορεῖ νὰ φέρει συμφωνία τῶν σκέψεων.

* 'Η μετάφραση αὐτὴ δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ, τεῦχ. Αὔγουστου - Σεπτεμβρίου 1961.

3. ΠΙΘΑΝΗ ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΩΝ*

Κατὰ τὴ διαδρομὴν μιᾶς ιστορίας νὰ παρεμβάλλεται κανεὶς πιθανολογήματα, γιὰ νὰ γεμίζει κενὰ στὶς εἰδήσεις, εἶναι βέβαια θεμιτό γιατὶ ἔκεινο ποὺ προηγεῖται, ως μακρινὴ αἰτία, καὶ ἔκεινο ποὺ ἀκολουθεῖ, ως ἀποτέλεσμα, μόποροῦν νὰ μᾶς ὁδηγήσουν μὲ ἀρκετὴν ἀσφάλεια στὴν ἀνακάλυψη τῶν αἰτιῶν ποὺ βρίσκονται στὴ μέση, ἔτοι ὥστε νὰ κάνουμε νοητὴ τὴ μετάβαση [ἀπὸ τὸ πρῶτο πρὸς τὸ δεύτερο]. Νὰ ἀφήνει ὅμως κανεὶς μιὰν ιστορία νὰ σχηματίζεται πέρα ὡς πέρα ἀπὸ πιθανολογήματα, αὐτὸ φαίνεται πῶς δὲν εἶναι πολὺ καλύτερο ἀπὸ τὸ νὰ κάνει σχέδιο γιὰ ἔνα μυθιστόρημα. Μιὰ τέτοια ιστορία δὲν θὰ ἥταν δυνατὸν νὰ ὀνομαστεῖ πιθανὴ ἴστορία, ἀλλ᾽ ἀπλῶς καὶ μόνο φανταστικὴ κατακερεύῃ. — Ωστόσο μπορεῖ ἔκεινο ποὺ κατὰ τὴ διαδρομὴ τῆς ιστορίας ἀνθρώπινων πράξεων δὲν ἐπιτρέπεται ν' ἀποτολμηθεῖ, νὰ ἐπιχειρηθεῖ ως πιθανολόγημα γιὰ τὴν πρώτη ἀρχή της, ἐνόσω αὐτὴ τὴν ἀρχὴ τὴν κάνει ἡ Φύση. Γιατὶ τὸ ξεκίνημα τοῦτο δὲν ἐπιτρέπεται νὰ κατασκευαστεῖ μὲ τὴ φαντασία, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ παρθεῖ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, ἐὰν ὑποθέσουμε δτὶ αὐτὴ στὴν πρώτη ἀρχὴ δὲν ἥταν καλύτερη ἡ χειρότερη ἀπὸ ἔτοι ποὺ τώρα τὴ βρίσκομε: προϋπόθεση ποὺ εἶναι σύμφωνη μὲ τὴν ἀναλογία [= ὅμοιομορφία] τῆς Φύσης καὶ δὲν συνεπάγεται τίποτα τὸ παρακινδυνευμένο. Μιὰ ιστορία τῆς πρώτης ἔξέλιξης τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τὴν ἀρχική της καταβολὴ μέσα στὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι λοιπὸν κάτι ἐντελῶς ἀλλιώτικο ἀπὸ τὴν ιστορία τῆς ἐλευθερίας στὴ διαδρομὴ της, ποὺ μπορεῖ νὰ βασίζεται μόνο ἀπάνω σὲ εἰδήσεις.

*. Δημοσιεύτηκε στὸ περιοδ. «Berlinissche Monatsschrift» τεῦχ. Ιανουαρ. 1786.

"Οπως καὶ νῦναι, ἀφοῦ τὰ πιθανολογήματα δὲν ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ προβάλλουν πολὺ ἔντονα τὴν ἀπαίτησή τους νὰ συμφωνήσουν οἱ ἄλλοι μαζί τους, ἀλλὰ ὅπωσδήποτε πρέπει νὰ παρουσιάζονται σὰ μιὰ ἐπιτρεπόμενη κίνηση τῆς φαντασίας συντροφεμένης ἀπὸ τὸ Λόγο μὲ σκοπὸ τὴν ἀνάπταση καὶ τὴν ὑγεία τῆς ψυχῆς, καὶ ὅχι σὰν ἔργο σοβαρὸ — δὲν μποροῦν νὰ μποῦν στὴν ἴδια γραμμὴ μ' ἐκείνην τὴν ἴστορία ποὺ γιὰ τὰ ἴδια γεγονότα προσφέρεται καὶ πιστεύεται σὰν εἰδηση πραγματική, τῆς ὁποίας ὁ ἔλεγχος βασίζεται σὲ ἐντελῶς ἄλλους λόγους καὶ ὅχι στὴν καθαρὴ φιλοσοφία τῆς Φύσης. 'Ακριβῶς γιὰ τοῦτο καὶ ἀφοῦ ἔδω ἐπιχειρῶ ἔνα ταξίδι ἀναψυχῆς, μπορῶ, νομίζω, νὰ ἐπιτρέψω στὸν ἔαυτό μου τὴν εὔνοια νὰ μεταχειριστεῖ σ' αὐτὸ τὸ ταξίδι ὡς χάρη την ἔνα ιερὸ κείμενο καὶ ταυτόχρονα νὰ φαντασθεῖ ὅτι ὁ δρόμος μου, ποὺ τὸν κάνω μὲ τὰ φτερὰ τῆς φαντασίας, ὅχι ὅμως καὶ δίχως κάποιο νῆμα ὀδηγητικὸ ποὺ τὸ ἔχει δέσει ὁ Λόγος ἀπάνω στὴν ἐμπειρία, συναντᾶ ἀκριβῶς τὴν ἴδια γραμμὴ ποὺ περιέχεται μέσα στὸ κείμενο ἐκεῖνο ἴστορικὰ προσχεδιασμένη. 'Ο ἀναγνώστης ἀς ἀνοίξει τὶς σελίδες τῆς Γραφῆς (Α' Μωϋσέως κεφ. ΙΙ - VI) καὶ ἀς παρακολουθήσει βῆμα πρὸς βῆμα νὰ ἰδεῖ ἀν ὁ δρόμος, ποὺ παίρνει ἡ φιλοσοφία σύμφωνα μὲ ἔννοιες, συμπίπτει μ' αὐτὸν ποὺ δίνει ἡ ἴστορία.

"Αν δὲν θέλει κανεὶς νὰ ὀνειροπολεῖ μέσα σὲ πιθανολογήματα, τότε πρέπει νὰ ἀρχίσει ἀπὸ 'κεῖνο ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παραχθεῖ λογικὰ ἀπὸ προηγούμενες φυσικὲς αἰτίες, δηλαδὴ : μὲ τὴν ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου καὶ μάλιστα στὸ ἀποτελεῖσθαι ωμένο τοῦ μέγεθος, ἐπειδὴ πρέπει νὰ μπορεῖ νὰ μὴ χρειάζεται πιὰ τὴ μητρικὴ βοήθεια· μέσα σ' ἔνα ζευγάρι, γιὰ νὰ διαιωνίζει τὸ είδος του· ἐπίσης σὲ ἔνα καὶ μόνο ζευγάρι, γιὰ νὰ μὴν ἀναπτηθήσει ἀμέσως ὁ πόλεμος, ἐφόσον οἱ ἀνθρώποι θὰ ἤσαν κοντὰ καὶ ὅμως ξένοι ὁ ἔνας στὸν ἄλλο, ἢ γιὰ νὰ μὴ θεωρηθεῖ ἀπὸ τοῦτο ὑπεύθυνη ἡ Φύση ὅτι μὲ τὴν ποικιλία τῆς καταγωγῆς δὲν πρόβλεψε νὰ ὑπάρξουν οἱ θεσμοὶ οἱ πιὸ κατάλληλοι γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικότητας, ποὺ εἶναι ὁ πιὸ μεγάλος σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπινου προορισμοῦ· γιατὶ ἡ ἐνότητα τῆς οἰκογένειας, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐπρεπε νὰ κατάγονται δῆλοι οἱ ἀνθρώποι, ἥταν χωρὶς ἀμφιβολία τὸ καλύτερο μέτρο γιὰ τοῦτο

τὸ σκοπό. Ὄποθέτω αὐτὸ τὸ ζευγάρι μέσα σ' ἔνα χῶρο ἀσφαλισμένο ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν θηρίων καὶ πλούσια ἐφοδιασμένο ἀπὸ τὴν Φύση μὲ δλα τὰ μέσα τῆς διατροφῆς, ἐπομένως σ' ἔνα εἶδος καὶ ποιο [= παραδείσου] κάτω ἀπὸ ἔνα πάντοτε ἥπιο οὐρανό. Κάτι περισσότερο ἀκόμη: τὸ βλέπω μόνο τὴν στιγμὴ ποὺ ἔχει ἥδη κάνει ἔνα σημαντικὸ βῆμα πρὸς τὴν ἐπιδεξιότητα νὰ μεταχειρίζεται τὶς δυνάμεις του, ἕρα δὲν ἀρχίζω ἀπὸ τὴν κατάσταση τῆς τέλειας βαρβαρότητας· γιατί, ἀν ἐπιχειροῦσα νὰ γεμίσω τοῦτο τὸ κενό, ποὺ βέβαια θὰ ἀπλώνεται σὲ μεγάλο διάστημα χρόνου, τὰ πιθανολογήματα θὰ ἔπεφταν παραπολλὰ γιὰ τὸν ἀναγνώστη καὶ πολὺ λίγα γιὰ τὴν ἀληθιοφάνεια. Ἐπομένως δὲ πρῶτος ἀνθρωπὸς μποροῦσε νὰ στέκεται καὶ νὰ βαδίζει· μποροῦσε νὰ λαλεῖ, δηλαδὴ ὁ λόγος του νὰ ξετυλίγεται μὲ ἀλληλουχία ἐννοιῶν (στ. 23), ἕρα νὰ σκέπτεται. "Ολες ἐπιτηδειότητες, ποὺ χρειάστηκε νὰ τὶς κατακτήσει μόνος του (γιατὶ ἀν τοῦ εἶχαν δοθεῖ ἔτοιμες, θὰ μποροῦσαν καὶ νὰ μεταδοθοῦν κληρονομικά, πράγμα ποὺ ἀντιβαίνει στὴν ἐμπειρία). Ἔγω δὲν τώρα τὸν φαντάζομαι ἥδη ἐφοδιασμένο μὲ αὐτές, γιὰ νὰ ἔξετάσω τὴν ἔξελιξη τοῦ ἥθους μέσα στὶς πράξεις του, πράγμα ποὺ ἀναγκαῖα προϋποθέτει ἔκείνη τὴν ἐπιδεξιότητα.

Στὴν ἀρχὴ μόνος ὁδηγὸς γι' αὐτὸ τὸ νέο πλάσμα θὰ ἥταν τὸ ἔνστικτο, αὐτὴ ἡ φωνὴ τοῦ Θεοῦ, στὴν ὅποια ὑπακούουν δλα τὰ ζῶα. Τοῦτο τοῦ ἐπέτρεπε νὰ τρώει μερικὰ πράγματα, ἀλλα δὲν τοῦ ἀπαγόρευε (III, 2.3). — Ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑποθέσομε γιὰ τοῦτο τὸ σκοπὸ ἔνα εἰδικό, χαμένο ἥδη

1. Ἡ ὁρμὴ τῆς ἀνακοίνωσης τὸν ἀνθρωπὸ, ποὺ εἶναι ἀκόμη μόνος, στὴν ἀρχὴ νὰ κάνει αἰσθητὴ τὴν ὑπαρξὴ του σὲ ἄλλα ζωντανὰ δντα ἔξω ἀπὸ αὐτόν, ἰδίως σ' ἔκεινα ποὺ ἔχουν λαλιά· αὐτὴν ἀπομιμήθηκε καὶ ἔπειτα τὴ μεταχειρίστηκε γιὰ νὰ τὰ δνομάσει. "Ομοιαν ἔκδήλωση αὐτῆς τῆς ὁρμῆς βλέπομε καὶ σήμερα ἀκόμη σὲ παιδιά καὶ ἀλόγιστους ἀνθρώπους ποὺ ροχαλίζοντας, κραυγάζοντας, σφυρίζοντας τραγουδώντας καὶ θορυβώντας μὲ διαφόρους τρόπους (ἀκόμη καὶ κατὰ τὴ θρησκευτικὴ λατρεία) ἐνοχλοῦν τὸ σκεπτόμενο μέρος τῆς κοινωνίας. Γιατὶ δὲν βλέπω δλο κίνητρο σ' αὐτές τὶς ἔκδηλώσεις, παρὰ τὸ νὰ θέλει κανεὶς νὰ κάνει γύρω του, σὲ ὅσο γίνεται μεγαλύτερη ἀκτίνα, αἰσθητὴ τὴν ὑπαρξὴ του.

ένστικτο. Θὰ μποροῦσε νὰ ἥταν ἀπλῶς ἡ αἰσθηση τῆς δσφρησης καὶ ἡ συγγένειά της μὲ τὸ ὅργανο τῆς γεύσης, ἀλλὰ καὶ ἡ γνωστὴ συμπάθεια αὐτοῦ τοῦ τελευταίου μὲ τὰ ὅργανα τῆς πέψης, δηλαδὴ ἐναὶ εἶδος ἵκανότητας ποὺ προαισθανότανε ἀν ἐναὶ φαγητὸ δεῖναι καταλληλὸ ἡ ἀκατάλληλο γιὰ τὴν ἀπόλαυση· κάτι τέτοιο τὸ βλέπομε ἀκόμη καὶ τώρα [στὰ ζῶα]. Μάλιστα μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ αἰσθηση αὐτὴ δὲν ἥταν στὸ πρῶτο ἀνθρώπινο ζευγάρι ὁξύτερη ἀπὸ δ, τι εἶναι τώρα· γιατὶ εἶναι ἀρκετὰ γνωστὸ τί διαφορὰ ὑπάρχει στὴ δύναμη τῆς ἀντίληψης ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὶς αἰσθήσεις τους καὶ σ' ἔκεινους ποὺ ταυτόχρονα ἀσχολοῦνται μὲ τὶς σκέψεις τους, ἔτσι ὅμως παραμελοῦν τὰ αἰσθήματά τους.

Ἐνόσω ὁ ἀμάθητος ἀνθρώπινος ὑπάκουε σ' αὐτὴ τὴ φωνὴ τῆς Φύσης, τὰ περνοῦσε καλά. Σὲ λίγο ὅμως ἄρχισε νὰ διεγείρεται ὁ Λόγος καὶ μὲ τὴ σύγκριση αὐτοῦ ποὺ ἀπολάβαινε μ' ἔκεινο ποὺ τοῦ παρουσίαζε ὡς περίπου ὅμοιο μὲ τοῦτο μιὰ ἀλλη αἰσθηση καὶ ὅχι ἡ αἰσθηση μὲ τὴν ὁποίᾳ ἥταν δεμένο τὸ ἔνστικτο, π.χ. ἡ αἰσθηση τῆς ὅρασης, προσπαθοῦσε νὰ ἐπεκτείνει τὴ γνώση του τῶν μέσων τῆς διατροφῆς πέρα ἀπὸ τοὺς φραγμούς τοῦ ἔνστικτου (III, 6). Ἡ ἀπόπειρα αὐτὴ θὰ μποροῦσε ἵσως ἀκόμη νὰ ἔχει καλὴν ἀπόληξη, μολονότι τὸ ἔνστικτο δὲν τὴ συμβούλευε παρὰ μόνο ἀν ἐρχότανε σὲ ἀντίφαση πρὸς αὐτό. Ἰδιότητα ὅμως τοῦ Λόγου εἶναι ὅτι μπορεῖ τεχνητὰ νὰ προκαλεῖ ἐπιθυμίες μὲ τὴ βοήθεια τῆς φαντασίας ὅχι μόνο χωρὶς μιὰ φυσικὴ πρὸς αὐτὲς παρόρμηση, ἀλλ' ἀκόμη καὶ ἐν αντίον τῆς· οἱ ἐπιθυμίες αὐτὲς στὴν ἀρχὴ παίρνουν τὸ ὄνομα τῆς λαϊκαρργίας, ἔπειτα ὅμως σιγά-σιγά ἀναπτηδᾶ διαμέσου αὐτῆς ὀλόκληρο πλήθιος περιττῶν ἀκόμη καὶ ἀντιφυσικῶν κλίσεων ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς τρυφῆς. Ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τοὺς περιορισμούς τῆς φυσικῆς ὅρμῆς μποροῦσε νὰ εἶναι κάτι τὸ ἀσήμαντο· ὅμως ἡ ἐπιτυχία τῆς πρώτης ἀπόπειρας, δηλαδὴ νὰ συνειδητοποιεῖ κανεὶς τὸ Λόγο του ὡς δύναμη ποὺ μπορεῖ νὰ ἀπλωθεῖ πέρα ἀπὸ τοὺς φραγμούς, μέσα στοὺς ὁποίους κρατιοῦνται ὅλα τὰ ζῶα, ἥταν πολὺ σπουδαῖα καὶ γιὰ τὸν τρόπο τῆς ζωῆς ἀποφασιστική. Καὶ ἀν λοιπὸν ἀκόμα ἥταν μόνο ἔνας καρπὸς ποὺ ἡ θέα του, μὲ τὴν ὅμοιότητα πρὸς ἄλλους εὐχάριστους, ποὺ τοὺς εἶχε

ἡδη γευτεῖ, ἔβαλε τὸν ἀνθρωπὸν σὲ πειρασμόν· ἀν ἀκόμη προστέθηκε καὶ τὸ παράδειγμα κάποιου ζώου, μὲ τὴ φύση τοῦ ὄποιού ταιριαζει μιὰ παρόμοια ἀπόλαυση, ἐνῶ ἀντίθετα στὸν ἀνθρωπὸν ἡταν ἐπιζήμια, ἀφοῦ μέσα του ὑπῆρχε ἔνα φυσικὸ ἔνστικτο ποὺ ἀπέτρεπε ἀπ' αὐτήν — πάντως αὐτὸ τὸ περιστατικὸ μπόρεσε νὰ δώσει στὸ Λόγο τὴν πρώτη ἀφορμὴ νὰ δολευτεῖ τὴ φωνὴ τῆς Φύσης (III, 1) καὶ παρὰ τὴν ἀντίρρησή της νὰ κάνει τὴν πρώτη ἀπόπειρα μιᾶς ἐλεύθερης ἐκλογῆς, ποὺ ὡς πρώτη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα δὲν θὰ είχε τὴν προσδοκώμενη ἔκβαση. "Οσο ἀσήμαντη ὅμως κι' ἀν ἡταν ἡ ζημιά, τὴν ὥρα ἐκείνη τοῦ ἀνθρώπου τὰ μάτια ἀνοιξαν (στ. 7). "Ανακάλυψε μέσα του τὴ δύναμη μόνος του νὰ ἐκλέγει ἔνα τρόπο ζωῆς καὶ νὰ μήν εἶναι, σὰν τὰ ἄλλα ζῶα, δεμένος σὲ ἔνα μοναδικὸ τρόπο. "Επειτα ἀπὸ τὴ στιγμαία εὐχαρίστηση, ποὺ ξύπνησε μέσα του αὐτὸ τὸ προνόμιο ποὺ διαπίστωσε, θὰ ἐπακολούθησε ἀμέσως φόβος καὶ ἀμηχανία: πῶς θὰ μεταχειρίζόταγε αὐτὴ τὴ νεοανακαλυμμένη δύναμή του αὐτὸς ποὺ γιὰ κανένα πράγμα δὲν ἤξερε τί κρυμμένες ἰδιότητες εἶχε καὶ τί μακρινὲς ἐνέργειες; Σὰ νὰ στεκότανε στὸ χεῖλος μιᾶς ἀβύσσου· γιατὶ ἐνῶ πρῶτα οἱ ἐπιθυμίες του στρέφονταν πρὸς δρισμένα ἀντικείμενα ποὺ τὰ ἔδειχνε σ' αὐτὸν τὸ ἔνστικτο, τώρα παρουσιάστηκε μπροστά του ἀπειρο πλῆθος ἀντικειμένων καὶ δὲν ἤξερε ἀκόμη πῶς νὰ κάνει τὴν ἐκλογὴ του· ὅμως μιὰ ποὺ δοκίμασε ἡδη τὴν κατάσταση τῆς ἐλεύθερίας, τώρα πιὰ τοῦ ἡταν ἀδύνατο νὰ ξαναγυρίσει στὸ καθεστῶς τῆς δουλείας (ὑπὸ τὴν ἔξουσία τοῦ ἔνστικτου).

Κοντὰ στὸ ἔνστικτο τῆς τροφῆς, μὲ τὸ ὄποιο ἡ Φύση συντηρεῖ κάθε ἀτομο, τὸ ἔνστικτο τοῦ φύλου, μὲ τὸ ὄποιο προνοεῖ γιὰ τὴ διατήρηση κάθε εἰδούς, εἶναι τὸ σπουδαιότατο. Μιὰ καὶ ξύπνησε ὁ Λόγος, δὲν δίστασε νὰ δείξει καὶ σ' αὐτὸ τὴν ἐπιρροή του. Σὲ λίγο δ ἀνθρωπὸς βρῆκε δτι τὸ ἐρέθισμα τοῦ φύλου, ποὺ στὰ ζῶα στηρίζεται ἀπλῶς ἀπάνω σὲ μιὰν ἐφήμερη, κατὰ μέγιστο μέρος περιοδικὴν ὄρμή, γι' αὐτὸν μπορεῖ νὰ παραταθεῖ καὶ μάλιστα νὰ πολλαπλασιαστεῖ μὲ τὴ φαντασία, ποὺ ἐκτελεῖ βέβαια τὸ ἔργο της μὲ μεγαλύτερο μετριασμό, ἀλλὰ συγχρόνως μὲ περισσότερη διάρκεια καὶ ὁμοιομορφία, δσο τὸ ἀντικείμενο ἀποσπᾶται ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, καὶ δτι μὲ αὐτὸ τὸν

τρόπο ἀποφεύγεται ὁ κόρος ποὺ φέρνει μαζί της ἡ πλήρωση μιᾶς ἀπλῶς ζωώδικης ἐπιθυμίας. Τὸ φύλο τῆς συκῆς (στίχ. 7) ἥταν λοιπὸν τὸ προϊὸν μιᾶς πολὺ μεγαλύτερης ἔξωτερίκευσης σχετικὰ μ' ἐκείνην ποὺ εἶχε παρουσιάσει ὁ Λόγος στὴν προγενέστερη βαθμίδα τῆς ἐξέλιξής του. Γιατὶ τὸ κατόρθωμα νὰ κάνει κανεὶς μιὰ κλίση του βαθύτερη καὶ διαρκέστερη μὲ τὸ νὰ ἀποσπᾷ τὸ ἀντικείμενό της ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις δείχνει ἥδη τὴ συνείδηση κάποιας κυριαρχίας τοῦ Λόγου ἀπάνω στὶς δρμές, καὶ ὅχι, ὅπως τὸ προγενέστερο βῆμα, μιὰ δύναμη νὰ τὶς ὑπηρετῇ κανεὶς σὲ μικρότερη ἢ σὲ μεγαλύτερη ἔκταση. Ἡ ἀρνητικὴ ἥταν τὸ τέχνασμά του γιὰ νὰ περάσει ἀπὸ ἀπλῶς αἰσθητὰ σὲ ἰδεατὰ ἐρεθίσματα, ἀπὸ τὴν ἀπλῶς ζωώδικη ἐπιθυμία σιγά-σιγά στὸν ἔρωτα, καὶ μ' αὐτὸν ἀπὸ τὸ συναίσθημα τοῦ ἀπλῶς εὐχάριστου στὸ γοῦστο γιὰ δύμορφιά, στὴν ἀρχὴ μόνο ἀπάνω σὲ ἀνθρώπους, ἔπειτα δύμας καὶ ἀπάνω στὴ Φύση. Ἡ αἰδώς, μιὰ κλίση νὰ ἐμπνέομε στοὺς ἄλλους μὲ τὴν εὐπρέπεια (τὴν ἀποφυγὴν ἐκείνου ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ προκαλέσει περιφρόνηση) σεβασμὸ ἀπέναντί μας, ὡς τὸ κύριο ἔρεισμα κάθε ἀληθινῆς κοινωνικότητας, ἔδωκε κοντὰ στὰ ἄλλα τὴν πρώτη ὥθηση γιὰ τὴ διαιμόρφωση τοῦ ἀνθρώπου σὲ πλάσμα ἥθικό.—Μιὰ μικρὴ ἀρχή, ποὺ ἀποτελεῖ δύμας ἴστορικὸ σταθμό, ἔφρόσον δίνει μιὰν ἐντελῶς νέα κατεύθυνση στὴ νοοτροπία [τοῦ ἀνθρώπου], εἶναι σπουδαιότερη ἀπὸ ὅλη τὴν ἀπέραντη σειρὰ τῶν ἐπεκτάσεων τοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ θὰ τὴν ἀκολουθήσουν.

Τὸ τρίτο βῆμα τοῦ Λόγου, ἀφοῦ πιὰ εἶχε ἀναμιγτεῖ στὶς πρῶτες ἄμεσα αἰσθητὲς ἀνάγκες, ἥταν ἡ στοχαστικὴ προσμονὴ τοῦ μέλλοντος. Αὐτὴ ἡ δύναμη, νὰ μὴν ἀπολαβαίνει μόνο τὴν παρούσα στιγμὴ τῆς ζωῆς, ἀλλὰ νὰ φέρνει μπροστά του ὡς κάτι παρὸν τὸν ἔρχομενο, συχνὰ τὸν πιὸ ἀπομακρυσμένο χρόνο, εἶναι τὸ πιὸ ἀποφασιστικὸ γνώρισμα τῆς ἀνθρώπινης ὑπεροχῆς — ἔτσι, σύμφωνα μὲ τὸν προορισμό του, προετοιμάζεται γιὰ μακρινοὺς σκοπούς — εἶναι δύμας ταυτόχρονα καὶ ἡ πιὸ ἀκαταμάχητη πηγὴ φροντίδων καὶ στενοχωριῶν, τὶς ὅποιες ζυπνάει τὸ ἀβέβαιο μέλλον, ἀπὸ τὶς ὅποιες δύμας εἶναι ἀπαλλαγμένα ὅλα τὰ ζῶα (στ. 13 - 19). Ὁ ἀντρας ποὺ εἶχε νὰ θρέψει τὸν ἕαυτό του, τὴ γυναίκα του καὶ τὰ μέλλοντα παιδιά του, ἀπὸ

πρὶν ἔβλεπε τὸν διαρκῶς αὐξανόμενο μόχθο τῆς ἐργασίας του· ἡ γυναικα πρόβλεπε τὰ βάσανα, στὰ δποῖα ἡ Φύση ἔχει ὑποτάξει τὸ φύλο της, καὶ κοντὰ σ' αὐτὰ καὶ ὅλα ἐκεῖνα ποὺ ὁ δυνατότερος ἀντρας θὰ τῆς φόρτωνε. Καὶ οἱ δύο, ἐπειτα ἀπὸ μιὰ κοπιαστικὴ ζωή, μὲ τρόμο πρόβλεπται ἀκόμη στὸ βάθος τῆς εἰκόνας ἐκεῖνο ποὺ βρίσκει ἀναπόφευκτα ὅλα τὰ ζῶα, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τὰ ἀπασχολεῖ, δηλαδὴ τὸ θάνατο, καὶ ἔδιναν τὴν ἐντύπωση δτι στὸν ἔκυτό τους καταλόγιζαν ὡς ἔγκλημα τὴ χρήση τοῦ Λόγου ποὺ εἶχε προκαλέσει σ' αὐτοὺς ὅλα τοῦτα τὰ δεινά. Νὰ ζήσουν στοὺς ἀπογόνους των, ποὺ πιθανὸν νὰ τὰ κατάφερναν καλύτερα, ἢ θὰ μποροῦσαν ὡς μέλη μιᾶς οἰκογένειας νὰ ἀνακουφίσουν τὶς στενοχώριες τους, ξταν ἵσως ἢ μόνη παραμυθητικὴ ἐλπίδα ποὺ τοὺς ἔδινε θάρρος (στ. 16 - 20).

Τὸ τέταρτο καὶ τελευταῖο βῆμα ποὺ ἔκανε ὁ Λόγος [ώς δύναμη] ποὺ ὑψώνει ἐντελῶς τὸν ἄνθρωπο πάνω ἀπὸ τὴν κοινωνία τῶν ζῶων, ξταν ὅτι [ὁ ἄνθρωπος] κατάλαβε (ἀν καὶ μόνο σκοτεινά) πῶς αὐτὸς κυρίως εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς Φύσης καὶ κανένα ἀπὸ τὰ ὄντα ποὺ ζοῦν ἀπάνω στὴ γῆ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ τοῦ διεκδικήσει τοῦτο τὸ πρωτεῖο. Τὴν πρώτη φορὰ ποὺ εἶπε στὸ πρόβατο: τὸ μαλλὶ ποὺ φορεῖς, σοῦ τόδωσε ἡ Φύση ὅχι γιὰ σένα ἀλλὰ γιὰ μένα, τοῦ τὸ πῆρε καὶ τὸ φόρεσε (στ. 21), συνειδητοποίησε ἔνα προνόμιο ποὺ τὸ εἶχε ἀπὸ τὴ φύση του ἀπέναντι σ' ὅλα τὰ ζῶα· ἀπὸ δῶ καὶ πέρα πλέον τὰ βλεπε ὅχι σὰν συντρόφους του μέσα στὴ δημιουργία, ἀλλὰ ὡς ἀφημένα στὴ βούλησή του μέσα καὶ δργανα γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν δποιωνδήποτε προθέσεών του. 'Η παράσταση αὐτὴ κλείνει μέσα της (ἀν καὶ σκοτεινά) τὴ σκέψη τῆς ἀντίθεσης: ὅτι ἔνα τέτοιο πράγμα δὲν ἐπιτρέπεται νὰ τὸ εἴπει σὲ κανένα ἢν θρωπό, ἀλλὰ πρέπει [τὸν ἄνθρωπο] νὰ τὸν θεωρεῖ σὰν ἵσο μέτοχο στὰ δῶρα τῆς Φύσης — τοῦτο εἶναι μιὰ μακρινὴ προπαρασκευὴ γιὰ τοὺς περιορισμοὺς ποὺ ὁ Λόγος ὅφειλε νὰ ἐπιβάλει μελλοντικὰ στὴ βούληση ὡς πρὸς τὶς σχέσεις μὲ τὸν συνάνθρωπο· μιὰ τέτοια προπαρασκευὴ εἶναι γιὰ τὴν ἰδρυση τῆς κοινωνίας πολὺ περισσότερο ἀναγκαῖα ἀπὸ τὴ συμπάθεια καὶ τὴν ἀγάπη.

Καὶ ἔτσι ἔγινε ὁ ἄνθρωπος ἵσος μὲ ὅλα τὰ ἀλλο-

γα δν τα, δποιοσδήποτε κι' ἀν εἶναι δ βαθμός τους στὴν ιεραρχία (III, 22) : δηλαδὴ κατὰ τὴν ἀξίωση νὰ εἶναι καὶ αὐτὸς καὶ ο πός, ἀπὸ κάθε ἄλλον σὰν τέτοιος νὰ ἐκτιμᾶται καὶ ἀπὸ κανένα νὰ μὴ χρησιμοποιεῖται ἀπλῶς ὡς μέσον γιὰ ἄλλους σκοπούς. Ἐδῶ καὶ ὅχι στὸ Λόγο, κατὰ τὴν θεώρησή του ἀπλῶς ὡς ὀργάνου γιὰ τὴν ἴκανοποίηση κάθε λογῆς κλίσεων, θεμελιώνεται ἡ τόσο ἀπεριόριστη ἴστορη τοῦ ἔδιου τοῦ ἀνθρώπου μὲ ἀνώτερα ὅντα ποὺ ἵστως βέβαια νὰ ἔχουν ὡς πρὸς τὰ φυσικὰ προσόντα τὸ προβάδισμα ἀπέναντι του, κανένα τους ὅμως δὲν ἔχει γιὰ τὸ λόγο τοῦτο τὸ δικαίωμα νὰ τὸν κοροϊδεύει καὶ νὰ τὸν κυβερνᾷ κατὰ τὴν ἀρέσκειά του. Ἐπομένως τὸ βῆμα τοῦτο συνδέεται συνάμα μὲ τὴν ἀπὸ μάκρυν ση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν μητρικὸ κόλπο τῆς Φύσης: μεταβολὴ ποὺ εἶναι βέβαια τιμητική, ἀλλὰ συνάμα καὶ ἐπικίνδυνη, ἀφοῦ τὸν ἔδιωξε (στ. 23) ἀπὸ τὴν ἀπέριττη καὶ σίγουρη κατάσταση τῆς παιδικῆς πρόνοιας, δπως ἀπὸ ἕνα κῆπο, ποὺ προνοοῦσε γι' αὐτὸν χωρὶς τὸν δικό του κόπο, καὶ τὸν ἐσπρωξὲ πρὸς τὸν μεγάλο κόσμο, δπου τὸν περιμένουν τόσες ἔγνοιες, κόποι καὶ ἀγνωστα δεινά. Στὸ μέλλον διόχθιος τῆς ζωῆς θὰ τὸν κάνει συχνὰ νὰ νοσταλγήσει ἕνα παράδεισο, τὸ πλάσμα τῆς φαντασίας του, δπου μπορεῖ νὰ δύνεται καὶ νὰ χαίρεται τὴν ὑπαρξή του μέσα σὲ ἥσυχη ἀδράνεια καὶ σταθερὴν εἰρήνη. Ἀλλ' ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ σ' ἐκείνη τὴν φανταστικὴ ἐστία τῆς εὐδαιμονίας βρίσκεται δο Λόγος ποὺ δὲν ἀναπαύεται ποτὲ καὶ ποὺ σπρώχνει τὸν ἀνθρωπὸ ἀκατανίκητα νὰ ἔξελίξει τὶς μέσα του βαλμένες ἴκανότητες: αὐτὸς δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἐπιστροφὴ στὴν κατάσταση τῆς ἀγριότητας καὶ τῆς ἀπλοϊκότητας, ἀπὸ τὴν ὁποία τὸν εἶχε βγάλει (στ. 24). Τὸν παροροῦμα νὰ δέχεται μὲ ὑπομονὴ τὸ μόχθο ποὺ μισεῖ, νὰ τρέχει πίσω ἀπὸ τὰ ψευτοπράματα ποὺ περιφρονεῖ, νὰ λησμονεῖ ἀκόμη καὶ τὸν ἔδιο τὸ θάνατο ποὺ τὸν τρέμει, γιὰ χάρη δλων ἐκείνων τῶν μικρῶν πραγμάτων ποὺ γιὰ τὸ χάσιμό τους φοβᾶται ἀκόμη περισσότερο.

Π α ρ α τ ἡ ρ η σ η

Ἄπὸ τὴν ἐκθεση αὐτὴ τῆς πρώτης ἴστορίας τῶν ἀνθρώπων βγαίνει τὸ συμπέρασμα δτι: ἡ ἔξοδος τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν

παράδεισο, που ὁ Λόγος τὸν ἔχει παραστήσει σὰν πρώτη διαμονὴ τοῦ γένους του, δὲν ὑπῆρξε τίποτ' ἀλλο παρὰ ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴ βαρβαρότητα ἐνὸς ἀπλῶς ζωώδικου πλάσματος στὴν ἀνθρωπότητα, ἀπὸ τὸ λίκνο τοῦ ἐνστίκτου στὴν καθοδήγηση τοῦ Λόγου, μὲ μιὰ λέξη: ἀπὸ τὴν κηδεμονία τῆς Φύσης στὴν κατάσταση τῆς Ἐλευθερίας. "Αν μὲ τὴ μεταβολὴ αὐτῇ ὁ ἀνθρωπὸς κέρδισε ἡ ἔχασε, αὐτὸ δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ εἶναι ἀπορία, ἅμα ἀποβλέψει κανεὶς στὸν προορισμὸ τοῦ γένους του που ἔγκειται ἀποκλειστικὰ στὴν πρόσῳ δο πρὸς τὴν τελειότητα, δο λαθεμένες κι' ἀν βγῆκαν στὸ τέλος, μέσα στὴ μακρὰ σειρὰ τῶν ἀλλεπάλληλων προσπαθειῶν του, οἱ πρῶτες του ἀπόπειρες νὰ προχωρήσει πρὸς αὐτὸ τὸ σκοπό. "Ωστόσο ἡ πορεία αὐτῇ, που γιὰ τὸ γένος εἶναι μιὰ πρόσῳ δος ἀπὸ τὸ χειρότερο πρὸς τὸ καλύτερο, δὲν εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα καὶ γιὰ τὸ ἄτομο. Πρὶν ξυπνήσει ὁ Λόγος, δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη οὕτε ἐντολὴ οὕτε ἀπαγόρευση, ἐπομένως δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη καμιὰ παράβαση. ὅταν ὅμως ὁ Λόγος ἀρχισε τὴ δουλειά του καὶ, ἀδύνατος καθὼς ἥταν, τά βαλε μὲ τὴ θηριότητα καὶ δλόκληρη τὴ δύναμή της, τότε κατ' ἀνάγκη γεννήθηκαν δεινὰ καί, τὸ χειρότερο, μὲ τὸν καλλιεργημένο Λόγο, πάθη, που ἥσαν ἐντελῶς ξένα στὴν κατάσταση τῆς ἀγνοιας, ἀρα καὶ τῆς ἀθωότητας. "Επομένως τὸ πρῶτο βῆμα που ἔγινε ἔξω ἀπὸ αὐτὴ τὴν κατάσταση ἥταν ἀπὸ τὴν ἥθικὴ πλευρὰ μιὰ πτώσης ἥσαν ἔνα πλῆθος ἀπὸ ἀγνωστα ὡστότε δεινὰ τῆς ζωῆς, ἀρα τιμωρία. "Ωστε ἡ ἱστορία τῆς Φύσης ἀρχίζει ἀπὸ τὸ ἀγαθό, γιατὶ ἡ Φύση εἶναι τὸ ἔργο τοῦ Θεοῦ. ἡ ἱστορία τῆς "Ελευθερίας ἀρχίζει ἀπὸ τὸ κακό, γιατὶ ἡ ἐλευθερία εἶναι ἔργο τοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ τὸ ἄτομο, που κατὰ τὴ χρήση τῆς ἐλευθερίας του βλέπει ἀπλῶς μόνο τὸν ἔαυτό του, μιὰ τέτοια μεταβολὴ ἥταν ἀπώλεια· γιὰ τὴ Φύση, που δὲ τι ἀποσκοπεῖ μὲ τὸν ἀνθρωπὸ τὸ διευθύνει πρὸς τὸ γένος, ἥταν κέρδος. "Επομένως τὸ ἄτομο ἔχει λόγο, δλα τὰ δεινὰ που ὑποφέρει καὶ κάθε κακὸ που κάνει, νὰ τὰ προσγράφει στὴ δική του ἐνοχή, ταυτόχρονα ὅμως ὡς μέλος τοῦ συνόλου (ἐνὸς γένους) νὰ θαυμάζει καὶ νὰ ἔκτιμα τὴ σοφία καὶ τὴ σκοπιμότητα τῆς Πρόνοιας.

— Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο μποροῦμε τὶς τόσο συχνὰ παρεξηγημένες,

κατὰ τὴν ἐπίφαση ἀντιμαχόμενες μέταξύ τους ἀπόψεις τοῦ J. J. Rousseau νὰ τὶς συμβιβάσουμε καὶ μὲ τὸν ἑαυτό τους καὶ μὲ τὸν Λόγο. Στὸ σύγγραμμά του γιὰ τὴν ἐπίδραση τῶν ἀναπόθευκτη διένεξη τοῦ πολιτισμοῦ μὲ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ὡς εἴδους φυσικοῦ, μέσα στὸ δόποιο κάθε αἰτομό πρέπει νὰ πραγματοποιήσει ἐντελῶς τὸν προορισμό του· ἀλλὰ στὸν Αἰμίλιο, στὸ Κοινωνικό του Συμβόλαιο καὶ σὲ ἄλλα συγγράμματα προσπαθεῖ ἀλληλοφορὰ νὰ λύσει τὸ δύσκολο πρόβλημα: πῶς πρέπει νὰ προχωρήσει ὁ πολιτισμὸς γιὰ νὰ ἀναπτυχθοῦν οἱ καταβολές τῆς ἀνθρωπότητας ὡς εἴδος ηθικοῦ σύμφωνα μὲ τὸν προορισμό της, ἔτσι ὥστε νὰ μὴ βρίσκεται πιὰ σὲ διαμάχη ἢ ἀνθρωπότητα ὡς ἡθικὸς εἶδος πρὸς τὸν ἑαυτό της ὡς εἶδος φυσικό. Ἀπὸ τὴν διαμάχη (ἀφοῦ ὁ πολιτισμὸς σύμφωνα μὲ τὶς ἀληθινὲς ἀρχὲς τῆς ἀγωγῆς μας σὲ ἀνθρώπους μαζὶ καὶ πολίτες ἵσως δὲν ἔχει ἀκόμα καλά - καλὰ ὀρχίσει, πολὺ λιγότερο λοιπὸν ἔχει συμπληρωθεῖ) προέρχονται ὅλα τὰ ἀληθινὰ δεινὰ ποὺ συνθίθουν τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ καὶ ὅλα τὰ πάθη ποὺ τὴν ἔξευτελίζουν¹. Οἱ ἐρεθισμοὶ ποὺ

1. Γιὰ νὰ παραχθέσω μερικὰ μόνο παραδείγματα αὐτῆς τῆς διαμάχης ἀνάμεσα — ἀπὸ τὸ ἔνα μέρος — στὴν προσπάθεια τῆς ἀνθρωπότητας νὰ φτάσει στὸν ἡθικό της προορισμό, καὶ — ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος — στὴν ἀναλογία την ὑπακοή της στοὺς νόμους ποὺ ἔχουν τεθεῖ μέσα στὴ φύση της γιὰ τὴν ἄγρια καὶ ζωώδικη κατάσταση, ἀναφέρω τὰ ἔξι:

Τὴν ἐποχὴ τῆς ὡριμότητας, δηλ. τῆς ὁρμῆς ὥπως καὶ τῆς ἴκανότητας τοῦ ἀνθρώπου νὰ πολλαπλασιάζει τὸ εἶδος του, ἡ Φύση τὴν ἔχει δρίσει σταθερὰ στὴν ἡλικία τῶν 16 ἔως 17 χρονῶν πάνω - κάτω : ἡλικία δπου δ νέος στὴν ἄγρια φυσικὴ κατάσταση γίνεται κατὰ γράμμα ἀντρας, γιατὶ τότε ἔχει πιὰ τὴν ἴκανότητα νὰ συντηρεῖ τὸν ἑαυτό του, νὰ πολλαπλασιάζει τὸ εἶδος του καὶ νὰ συντηρεῖ τὰ παιδιά μαζὶ μὲ τὴ γυναίκα του. Τοῦτο τὸ κάνει εὔκολο ἡ ἀπλότητα τῶν ἀναγκῶν [σ' ἔκεινη τὴν κατάσταση]. Ἀντίθετα στὴν πολιτισμένη κατάσταση ἀπαιτοῦνται πολλὰ μέσα βιοπορισμοῦ, τόσο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἐπιδεξιότητας ὅσο καὶ ὡς πρὸς τοὺς εύνοϊκούς ἔξωτερικούς ὄρους, καὶ ἔτσι ἡ ἐποχὴ αὐτὴ στὴν ἀστικὴ κοινωνία μετατίθεται κατὰ μέσον ὅρο τουλάχιστο 10 χρόνια ἀργότερα. Ἐντούτοις ἡ Φύση δὲν ἀλλάξει τὸ δικό της χρονικὸ σημεῖο τῆς ὡριμότητας σύγχρονα μὲ τὶς προόδους τῆς κοινωνίκης ἐκλέπτυνσης, ἀλλὰ ἀκολουθεῖ πεισματικὰ τὸ νόμο της ποὺ ἔχει κανονι-

στεῖ γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ ἀνθρώπινου γένους ὡς εἰδούς ζώων." Ετοι δύμας δημιουργεῖται ἔνα ἀναπόφευκτο ρῆγμα στὸν φυσικὸ σκοπὸ ἀπὸ τὰ ἥθη καὶ στὰ ἥθη ἀπὸ τὸν φυσικὸ σκοπό. Γιατὶ ὁ φυσικὸς ἄνθρωπος σὲ ὁρισμένη ἡλικίᾳ εἶναι κιβόλας ἀντρας, ἐνῶ τότε ὁ ἀστός (=δ πολιτισμένος) (ποὺ δὲ παύει δύμας νὰ εἶναι φυσικὸς ἄνθρωπος) εἶναι μόνο ἔφηβος, ἢ μᾶλλον παιδί· γιατὶ ἔτοι βέβαια μποροῦμε νὰ δονομάσομε ἔκεινον ποὺ ἔξαιτίας τῆς ἡλικίας του (στὸ ἀστικὸ καθεστώς) δὲν μπορεῖ νὰ συντηρήσει οὔτε κὰν τὸν ἑαυτὸ του, πολὺ λιγότερο τὸ εἶδος του, μιολονότι ἔχει τὴν ὅρμη καὶ τὴν ἴκανότητα, ἀραι καὶ τὴν κλήση τῆς Φύσης νὰ τὸ πολλατλασίασε. 'Η Φύση δὲν ἔχει βέβαια βάλει στὰ ζωντανὰ πλάσματα ἔνστικτα καὶ ἴκανότητες, γιὰ νὰ τὶς πολεμοῦν ἔκεινα καὶ νὰ τὶς συνθίσουν. 'Επομένως ἡ καταβολὴ τους δὲν ἤταν προορισμένη γιὰ τὸ πολιτισμένο καθεστώς, ἀλλὰ μόνο γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ ἀνθρώπινου γένους ὡς εἰδούς ζώων· τὸ πολιτισμένο καθεστώς ἔρχεται μαζί τους σὲ ἀναπόφευκτη διαμάχη, καὶ αὐτὴ τὴ διαμάχη μόνο ἔνα τέλειο ἀστικὸ πολιτευμα (δ ἔσχατος στόχος τοῦ πολιτισμοῦ) θὰ μποροῦσε νὰ τὴν ἀρει, ἀφοῦ τώρα δ ἔωρος, ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσα τους, συνήθως κατέχεται ἀπὸ πάθη καὶ τὶς συνέπειές τους, τὴν ποινιτούκλη ἀνθρώπινη ἀθλιότητα.

"Άλλο παράδειγμα ποὺ ἀποδείχνει τὴν ἀλήθεια τῆς πρότασης : δτι ἡ Φύση ἔχει θεμελιώσει μέσα μας δύο καταβολὲς γιὰ δύο διαφορετικοὺς σκοπούς, δηλαδὴ τῆς ἀνθρωπότητας ὡς εἰδούς ζώων καὶ τῆς ἴδιας πάλι ὡς εἰδούς ζήτικοῦ, εἶναι τοῦτο : «τέχνη μακρά, βίος βραχὺς» τοῦ Ἰπποκράτη. Οἱ ἐπιστῆμες καὶ οἱ τέχνες θὰ μποροῦσαν νὰ προοδέψουν πολὺ περισσότερο ἀπὸ μία κεφαλή, καμαρένη γι' αὐτές καὶ φτασμένη στὴν πλήρη ὀριμότητα τῆς κρίσης μὲ δύσκολη μακρὰ καὶ μὲ ἀποκτημένη γνώση, ἀπ' ὅσο θὰ ἤταν δυνατὸν νὰ καταφέρουν τοῦτο ἀλεπάλληλες γενεὲς σοφῶν, ἀν δ ἀνθρώπος ἔκεινος μὲ ἀκμαία ἀνδρικὴ δύναμη πνεύματος ζούσε δλα χρόνια ποὺ πέφτουν σὲ ὅλες αὐτές τὶς γενεὲς μαζί. "Άλλα ἡ Φύση ὡς πρὸς τὴ χρονικὴ διάρκεια τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἔχει πάρει τὴν ἀπόφασή της φανερὰ μὲ δληγ προοπτική, καὶ ὅχι μὲ τὴν ἀποψή τῆς προαγωγῆς τῶν ἐπιστημῶν. Γιατὶ τότε ποὺ ἡ εὐτυχέστατη κεφαλὴ βρίσκεται κοντὰ πιὰ στὶς πιὸ μεγάλες ἀνακαλύψεις ποὺ μπορεῖ νὰ ἐλπίζει ἀπὸ τὴν ἐπιτεδειότητα καὶ τὴν πείρα της, μπαίνουν τὰ γεράματα· ἀμβιλύνεται καὶ ἀναγκάζεται ν' ἀφήσει σὲ μιὰ δεύτερη γενεὰ (ποὺ πάλι ἀρχίζει ἀπὸ τὸ ΑΒΓ καὶ θὰ χρειαστεῖ νὰ κάνει δληγ μιὰ φορὰ δλο τὸ δρόμο ποὺ ἔχει ἥδη διανυθεῖ) τὸ χρέος νὰ σπρώξει λίγο παραπέρα τὴν πρόδοδο τοῦ πολιτισμοῦ. Φαίνεται λοιπὸν δτι ἡ πορεία τοῦ ἀνθρώπινου γένους γιὰ τὴν πραγματοποίηση δλοκληρου τοῦ προορισμοῦ του ἀκατάπαυτα διακόπτεται καὶ βρίσκεται σὲ συνεχὴ κίνδυνο νὰ ξαναπέσει στὴν παλαιὰ ἀγριότητα· καὶ δὲν παραπονιόταν ἐντελῶς ἀδικαιολόγητα δ "Ἐλληνας φιλόσοφος [ποὺ ἔλεγε] : Κρίμα ποὺ κατανάγκη πεθαίνει κανεὶς τὴν ωρα ἀκριβῶς ποὺ ἔχει ἀρχίσει νὰ καταλαβαίνει πῶς θὰ ἔπειπε νὰ εἶχε ζήσει.

Τρίτο παράδειγμα δές εἶναι ἡ ἀνισότητα μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων,

προκαλοῦν τὰ πάθη καὶ ποὺ γιὰ τοῦτο τοὺς θεωροῦμε εἴνοχους, καθ' ἔαυτούς καὶ ὡς φυσικὲς καταβολὲς εἰναι σκόπιμοι· ἀλλὰ οἱ καταβολὲς αὐτές, ἐπειδὴ εἶχαν προσδιοριστεῖ γιὰ τὴν ἀπλὴ φυσικὴ κατάσταση, μὲ τὴν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ ἀνακόπτονται καὶ ἀνακόπτουν καὶ αὐτὸ τὸν ἵδιο, ἔως ὅτου ἡ τέλεια Τέχνη ἔχαναγίνει Φύση — πράγμα ποὺ εἰναι ὁ ἕσχατος στόχος τοῦ ἥθικοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπινου γένους.

Κατακλείδα τῆς ιστορίας

‘Η ἀρχὴ τῆς ἑπόμενης περιόδου ἦταν ὅτι ὁ ἀνθρωπος πέρασε ἀπὸ τὸ στάδιο τῆς εὔκολίας καὶ τῆς εἰρήνης στὸ στάδιο τῆς ἐργασίας καὶ τῆς διένεξης, ποὺ εἰναι τὸ προοίμιο τῆς ἔνωσης μέσα στὴν κοινωνία. ’Εδῶ πρέπει νὰ κάνομε πάλι ἔνα μεγάλο πήδημα καὶ νὰ τὸν θεωρήσομε μεμιᾶς κάτοχο ἡμερωμένων ζώων καὶ τῶν φυτειῶν ποὺ ὁ ἴδιος μποροῦσε γιὰ τὴ διατροφὴ του νὰ τὶς πολλαπλασιάζει μὲ σπορὰ ἢ φύτεμα (IV,2), μὲ ὅλο ποὺ ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἄγρια ζωὴ τοῦ κυνηγοῦ στὴν πρώτη κατάσταση [τὴν ποιμενικὴ] καὶ ἀπὸ τὴν ἀβέβαιη ἐκσκαφὴ τῶν ριζῶν ἢ συλλογὴ τῶν καρπῶν στὴ δεύτερη [τὴ γεωργικὴ] θὰ ἔγινε ἀρκετά ἀργά. ’Εδῶ ἀσφαλῶς θὰ ἀρχισε ἡ διένεξη μεταξύ ἀνθρώπων ποὺ ἔως τότε ζοῦσαν εἰρηνικά ὁ ἔνας κοντά στὸν

καὶ μάλιστα ὅχι ὡς πρὸς τὰ φυσικὰ χαρίσματα ἢ τὰ ἀγαθὰ τῆς τύχης, ἀλλὰ γενικά ὡς πρὸς τὸ ἀνθρώπινο Δίκαιο — ἀνιστητα γιὰ τὴν δποία μὲ πολλὴν ἀλήθεια διαμαρτύρεται ὁ Rousseau, ἢ δποία δμως εἰναι ἀναπόσπαστη ἀπὸ τὸν πολιτισμό, ἐνόσω αὐτὸς προχωρεῖ χωρὶς πρόγραμμα (πράγμα ποὺ ἐπὶ μακρὸ χρονικὸ διάστημα εἰναι ἐπίσης ἀναπόφευκτο) καὶ γιὰ τὴν δποία ἀσφαλῶς δὲν εἶχε προορίσει τὸν ἀνθρωπὸ ἢ Φύση ἀφοῦ τοῦ ἕδωσε ἐλευθερία καὶ Λόγο, αὐτὴ ἢ ἐλευθερία μὲ τίποτε ἄλλο δὲν εἰναι νὰ περιορίζεται παρὰ μὲ τὴν ἵδια τὴ δική τῆς γενική, καὶ μάλιστα ἔξωτερικὴ νομοτέλεια, ποὺ δνομάζεται ἀστικὸ Δίκαιο. ’Ο ἀνθρωπὸς δφειλε νὰ προσπαθήσει ὁ ἴδιος νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴν ἀγριότητα τῶν φυσικῶν του καταβολῶν, ὑψωνόμενος δμως πάνω ἀπ' αὐτές ἔπρεπε νὰ προσέχει νὰ μὴ συγκρουστεῖ μαζὶ τους· ἀλλὰ μιὰ τέτοιαν ἐπιτριβείστητα μόνο ἀργά καὶ ὑστερὸ ἀπὸ πολλὲς μάταιες ἀπόπειρες μπορεῖ νὰ περιμένει — στὸ μεταξύ χρονικὸ διάστημα ἢ ἀνθρωπότητα στενάζει κάτω ἀπὸ τὰ δεινὰ ποὺ ἡ ἵδια ἀπὸ ἀπειρία σωριάζει ἀπάνω τῆς.

ἄλλο, μὲν συνέπεια τὸν ἀποχωρισμὸν ἐκείνων ποὺ εἶχαν διαφορετικὸ τρόπο ζωῆς καὶ τὴ διασπορά τους ἀπάνω στὴ γῆ. Ὁ ποιμενικὸς δὲ οὗτος δὲν εἶναι μόνο εὔκολος, ἀλλὰ ἀποτελεῖ συνάμα καὶ τὴν καλύτερη ἔξασφάλιση τῶν μέσων τῆς ζωῆς, γιατὶ σὲ ἐδάφος ἀπέραντα ἀκατοίκητο δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἔλλειψη βοσκῆς. Ἀντίθετα ἡ γεωργία ἡ δεντροκαλλιέργεια εἶναι πολὺ κοπιαστική, ἔξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀστάθεια τοῦ καιροῦ, εἶναι ἐπομένως ἀβέβαιη, ἀπαιτεῖ μόνιμη κατοικία, ἰδιοκτησία τοῦ ἐδάφους καὶ ἐπαρκὴ δύναμη νὰ τὸ ὑπερασπίζεται κανεὶς [ἀπέναντι στὶς ἐπιδρομὲς τῶν γειτόνων]. ὁ ποιμένας ὅμως μισεῖ αὐτὴν τὴν ἰδιοκτησία, ποὺ περιορίζει τὴν ἐλεύθερία τῆς βοσκῆς. Ὡς πρὸς τὸ πρῶτο, ὁ γεωργὸς φαίνεται ὅτι θὰ μακάριζε τὸν ποιμένα ὡς πιὸ εύνοημένον ἀπὸ τὸν οὐρανὸν (στ. 4). στὴν πράξη ὅμως ὁ ποιμένας τοῦ ἥταν μεγάλο βάρος, ἐνόσω ἔμενε γείτονάς του γιατὶ τὸ ζῶο ποὺ βόσκει δὲν λυπᾶται τὶς φυτεῖες του. Καὶ ἐπειδὴ γιὰ τὸν ποιμένα εἶναι εὔκολο, ἔπειτα ἀπὸ τὴ ζημιὰ ποὺ ἔκανε, ν' ἀπομακρυνθεῖ μὲ τὸ ποίμνιό του καὶ ν' ἀποφύγει κάθε ἀποζημίωση, γιατὶ δὲν ἀφήνει τίποτα πίσω του, ποὺ νὰ μὴ τὸ βρεῖ πάλι στὴν ἴδια καλὴ κατάσταση δύπως τὸ ἄφησε [μὲ τὴν παρέμβαση ἐκείνων ποὺ θὰ ἤθελαν νὰ τὸν τιμωρήσουν γιὰ τὴ ζημιά ποὺ τοὺς ἔκανε] — ἀσφαλῶς ὁ γεωργὸς θὰ ἥταν ἐκεῖνος ποὺ ἀναγκάστηκε νὰ μεταχειριστεῖ βίᾳ ἀπέναντι σὲ τέτοιες ζημιές, ποὺ ὁ ἄλλος δὲν τὶς θεωροῦσε ἀθέμιτες, καὶ (ἐπειδὴ ἡ ἀφορμὴ γιὰ προστριβὲς δὲν μποροῦσε ποτὲ νὰ σταματήσει ἐντελῶς) ἐφόσον δὲν ἤθελε νὰ χάνει τοὺς καρποὺς τοῦ μακροῦ μόχθου του, τελικὰ νὰ ἀπομακρύνει τὸν θεωροῦσε πόνον ποιμενικό. Αὐτὸς ὁ χωρισμὸς ἀποτελεῖ τὴν τρίτη ἐποχὴ.

Ἐνας χῶρος, ἀπὸ τοῦ δποίου τὴν καλλιέργεια καὶ τὴ φύτεψη (χυρίως μὲ δέντρα) ἔξαρτᾶται ἡ συντήρηση τῶν ἀνθρώπων, ἀπαιτεῖ μόνιμες κατοικίες· καὶ ἡ ἀμυνα ἀπέναντι σὲ κάθε λογῆς ἐπιδρομὲς χρειάζεται πλήθος ἀνθρώπων ἀλληλοβοηθούμενων. Ἐπομένως μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ζωῆς οἱ ἀνθρωποὶ δὲν μποροῦσαν πιὰ νὰ ζῦν σκορπισμένοι κατὰ οἰκογένειες, ἀλλὰ ἐπρεπε νὰ συμμαζευτοῦν καὶ νὰ ἴδρυσουν χωριά (ποὺ κακῶς ὀνομάζονται πόλεις), γιὰ νὰ προστατεύουν τὴν περιουσία τους ἀπέναντι σὲ

ἄγριους κυνηγούς ἡ σὲ ὁρδέες νομάδων ποιμένων. Τὰ πρῶτα ἀγαθὰ τῆς ζωῆς, ποὺ ἡ προμήθειά τους ἀπαιτεῖ διαφορετικὸν τρόπον της (στ. 20), τώρα μποροῦσαν νὰ ἀνταλλάξουν ταυτισμούς μεταξύ τους.³ Από αὐτὸν γεννήθηκε κατ' ἀνάγκην πολιτισμός μεταξύ της τέχνης, τῆς τεμπελιᾶς δόπιων καὶ τῆς ἐπιμέλειας (στ. 21,22). καὶ τὸ σπουδαιότερο, μπῆκαν ἐπίσης τότε κάποιες βάσεις πολιτεύματος καὶ δημόσιας δικαιοσύνης, στὴν ἀρχὴν βέβαια μόνο γιὰ περιπτώσεις μεγάλων βιαιοπραγιῶν, ποὺ ἡ τιμωρία τους ἀπόδω καὶ πέρα ἀνατέθηκε ὅχι πιὰ σὲ μονωμένα ἀτομα, δόπιας στὴν ἄγρια κατάσταση, ἀλλὰ σὲ μιὰ νόμιμη ἔξουσία ποὺ κρατοῦσε τὸ σύνολο συμπαγές, δηλαδὴ σὲ ἕνα εἰδός κυβέρνησης, ποὺ πράξεις βίας ἀπάνω της δὲν χωροῦσαν (στ. 23, 24). — Από αὐτὴν τὴν πρώτην καὶ πρωτόγονην καταβολὴν μπόρεσαν σιγάσιγὰ νὰ ἔξελιχτοῦν βαθμηδὸν ὅλες οἱ ἀνθρώπινες τέχνες, ἀνάμεσα στὶς δύο ταυτισμούς σπουδαιότατη εἶναι ἡ τέχνη τῆς κοινωνίας ταυτης καὶ τῆς πολιτικῆς ἀσφάλειας, καὶ τὸ ἀνθρώπινο γένος μπόρεσε νὰ πολλαπλασιαστεῖ καὶ ἀπό ἕνα κεντρικὸ σημεῖο νὰ διασπαρεῖ παντοῦ, σὰν μελίσσι, μὲ ἔξαποστολὴ διαμορφωμένων ἥδη ἀποικιστῶν. Μὲ αὐτὴν τὴν ἐποχὴν ἄρχισε ἐπίσης καὶ μεγάλωσε ὅλο καὶ περισσότερο ἡ ἀνταλλαγὴ μεταξύ τῶν ἀνθρώπων, αὐτὴν ἡ πλούσια πηγὴ πολλῶν κακῶν, ἀλλὰ καὶ κάθε καλοῦ.

"Οσο δύμας ἀκόμη οἱ νομαδικοὶ ποιμενικοὶ λαοί, ποὺ μόνο τὸ Θεὸν ἀναγνωρίζουν γιὰ κύριό τους, τριγύριζαν τοὺς κατοίκους τῶν πόλεων καὶ τοὺς γεωργούς, ποὺ κύριο ἔχουν ἔναν ἀνθρωπο (τὸν ἀρχηγὸν) (VI, 4)⁴, καὶ σὰν ἀσπονδοὶ ἔχθροὶ κάθε ιδιοκτησίας τῆς γῆς τοὺς ἔχθρεύονταν καὶ πάλι μισοῦνταν ἀπό αὐτούς, ὑπῆρχε ἀνάμεσα στὶς δύο παρατάξεις συνεχῆς πόλεμος, τουλά-

1. Οἱ "Αραβεῖς Μπεντούβινοι δνομάζουν ἀκόμα τὸν ἔαυτό τους παιδιά ἐνὸς ἀλλοτε Σεΐχη, τοῦ ἰδρυτῆς τῆς φυλῆς τους (π.χ. Μπενί Χαλέντ κ.τ.τ.). Αὐτὸς δὲν εἶναι καθόλου κύριος της τούς καὶ δὲν μπορεῖ νὰ δοκεῖ βίᾳ ἀπάνω τους κατὰ τὴν δρέσκεια του. Γιατὶ σὲ ἔνα ποιμενικὸ λαό, δόπου κανένας δὲν ἔχει ἔγγεια ιδιοκτησία, ποὺ θὰ ὑποχρεωύοταν νὰ τὴν ἐγκαταλείψει, κάθε οίκογένεια, ποὺ δὲν εἶναι κανοποιημένη ἀπό τὴν φυλή της, πολὺ εὔκολα μπορεῖ νὰ ἀποσπασθεῖ ἀπό αὐτὴν γιὰ νὰ δυναμώσει μιὰν ἄλλη.

χιστον ἀκατάπαυτος κίνδυνος πολέμου, καὶ ἀπὸ τις δύο πλευρές οἱ λαοὶ μποροῦσαν τουλάχιστο στὸ ἐσωτερικὸ [τῆς χώρας τους] ν' ἀπολαύουν τὸ ἀνεκτίμητο ἀγαθὸ τῆς ἐλευθερίας — (γιατὶ δὲ κίνδυνος τοῦ πολέμου εἶναι καὶ σήμερε' ἀκόμη τὸ μόνο μέσον ποὺ μετριάζει τὸν δεσποτισμό: ἐπειδὴ πλοῦτος μὲν ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ εἶναι ἴσχυρὸ ἔνα κράτος, χωρὶς δύμας ἐλευθερίας εἰναι τὸ θεραπευτικὸ τοῦ πολέμου θὰ μποροῦσε νὰ δημιουργήσει πλοῦτο· σὲ φτωχοὺς λαοὺς θὰ βροῦμε στὴ θέση τούτου μεγάλη συμμετοχὴ τοῦ πλήθους στὴ διατήρηση τῆς κοινότητας, ποὺ πάλι δὲν εἶναι δυνατὴ παρὰ μόνο ἐὰν δὲ λαὸς αἰσθάνεται τὸν ἑαυτό του ἐλεύθερο μέσα στὴν κοινότητα). —'Αλλὰ μὲ τὸν καιρὸ ἡ περισσὴ πολυτέλεια τῶν κατοίκων τῶν πόλεων, ἰδίως ἡ τέχνη «νὰ ἀρέσουν», μὲ τὴν ὅποια οἱ ὥραῖες τῶν πόλεων ἐπισκίαζαν τὰ ρυπαρὰ γύναια τῶν ἐρήμων, κατανάγκη ἔγινε τὸ δόλωμα σ' ἐκείνους τοὺς ποιμένες (στ. 2) γιὰ νὰ συνδεθοῦν μαζί τους καὶ νὰ παρασυρθοῦν στὴν στίλβουσαν ἀθλιότητα τῶν πόλεων. Μὲ τὴ συγχώνευση δύο κατὰ τἄλλα ἔχθρικῶν μεταξύ τους πληθυσμῶν, μαζὶ μὲ τὸ τέλος κάθε κίνδυνου πολέμου [ἥρθε] ταυτόχρονα καὶ τὸ τέλος κάθε ἐλευθερίας, ἐπομένως δὲσποτισμὸς κραταιῶν τυράννων ἀπὸ τὸ ἔνα μέρος ἀνακατώθηκε (ἄψυχος καθὼς ἦταν, στὰ πρῶτα μόλις βήματα τοῦ πολιτισμοῦ, ὅλβος μέσα στὴν εἰδεχθέστερη δουλεία) μὲ ὅλα τὰ πάθη τῆς ἄγριας καταστασῆς, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἔβγαλε ἀκατανίκητα τὸ ἀνθρώπινο γένος ἔξω ἀπὸ τὸ δρόμο τὸν σχεδιασμένο ἀπὸ τὴ Φύση γιὰ τὴν τέλεια ἀνάπτυξη τῶν καταβολῶν του πρὸς τὸ καλό· καὶ ἔτσι ἔνα γένος, προορισμένο νὰ κυριαρχήσει τῆς γῆς καὶ ὅχι νὰ ἔχει κτηνώδικες ἀπολαύσεις καὶ δουλικὰ νὰ ὑπηρετεῖ, τὸ ἔκανε ἀνάξιο τῆς ὑπαρξής του (στ. 17).

Τελική Παρατήρηση

‘Ο ἄνθρωπος ποὺ στοχάζεται αἰσθάνεται μιὰ στενοχώρια ποὺ μπορεῖ νὰ γίνει ἀκόμη καὶ ἡθικὴ διαφθορά, ποὺ εἶναι ὅμως ἄγνωστη στὸν ἀστόχαστο ἄνθρωπο : Δηλαδὴ δυσαρέσκεια μὲ τὴν Πρόνοια ποὺ κυβερνᾶ τὴν πορεία τοῦ κόσμου στὸ σύνολό του, ἀμα ἀναμετράει τὰ δεινὰ ποὺ πιέζουν τὸ ἄνθρωπινο γένος τόσο πολύ καὶ (καθὼς φαίνεται) δίχως ἐλπίδα [νὰ ἔξαλειφθοῦν]. Εἶναι ὅμως παραποτοῦ σπουδαῖο. νὰ εἴμαστε εὐχαριστημένοι

μὲ τὴν Πρόνοια (μὲ δλο ποὺ γιὰ μᾶς ἔχει ἀπάνω στὸν γήινο κόσμο μας χαράξει ἔνα τόσο βασανιστικὸ δρόμο) : ἐνμέρει γιὰ νὰ μὴ χάνουμε τὸ θάρρος μας ἀκόμη καὶ μέσα στὰ βάσανα, καὶ ἐνμέρει γιὰ νὰ μὴ βγάζουμε ἀπὸ τὴν μέσην τὴ δικῆ μας ἐνοχή, ποὺ ἵσως νὰ είναι ἡ μοναδικὴ αἰτία ὅλων αὐτῶν τῶν δεινῶν, μεταθέτοντας τὴν εὐθύνη γ' αὐτὰ στοὺς ὄμους τῆς Μοίρας, κ' ἔτσι νὰ μὴν προσπαθοῦμε νὰ τὰ ἔξαλείψουμε μὲ τὴν αὐτοβελτίωση.

Πρέπει νὰ τὸ ὁμολογήσουμε : ὅτι τὰ πιὸ μεγάλα δεινὰ ποὺ πιέζουν τοὺς πολιτισμένους λαοὺς μᾶς ἔρχονται ἀπὸ τὸν πόλεμον καὶ μάλιστα ὅχι τόσο ἀπὸ κεῖνον ποὺ γίνεται ἢ ἔχει γίνει, ὅσο ἀπὸ τὸν μὴ ἐλαττωμένο, ἀλλὰ ἀδιάκοπα αὐξανόμενο ἐξ ο πλισμοῦ γιὰ κεῖνον ποὺ πρόκειται νὰ γίνει. Γιὰ τὸν σκοπὸν αὐτὸν κινητοποιοῦνται ὅλες οἱ δυνάμεις τοῦ κράτους, ὅλοι οἱ καρποὶ τοῦ πολιτισμοῦ του, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ ἔνα μεγαλύτερο ἀκόμη πολιτισμό· στὴν ἐλευθερία γίνονται σὲ τόσους πολλοὺς τόπους ἴσχυρὰ ρήγματα καὶ ἡ μητρικὴ φροντίδα τοῦ κράτους γιὰ τὰ καθέκαστα μέλη του μετατρέπεται σὲ ἀνοικτόρμονα σκληρότητα ἀπαιτήσεων ποὺ δικαιολογοῦνται μὲ τὴν ἀπειλὴ ἔξωτερικοῦ κινδύνου. Θὰ εἴχαμε δύμας ἀραγε φτάσει σ' αὐτὸν τὸν πολιτισμό, θὰ εἴχε πραγματοποιηθεῖ ὁ στενὸς σύνδεσμος τῶν κοινωνικῶν τάξεων στὴν ἀμοιβαία προσπάθεια γιὰ τὴν προαγωγὴ τῆς εὐημερίας τους, θὰ εἴχε φτάσει [σ' αὐτὸν τὸ σημεῖο] ὁ πληθυσμός, ἀκόμη καὶ ἡ ἐλευθερία σ' αὐτὸν τὸ βαθμὸν πού, ἔστω καὶ ὑπὸ πολὺ περιοριστικούς νόμους, μᾶς μένει ἀκόμη, ἐδὲ ἔκεινος ὁ πάντοτε ἀπειλητικὸς πόλεμος δὲν ἀνάγκαζε καὶ αὐτοὺς τοὺς ἡγεμόνες τῶν κρατῶν νὰ δείξουν αὐτὸν τὸ σεβασμὸν γιὰ τὴν ἀνθρώπινη της θέση μπορεῖ ἵσως νὰ φοβᾶται μιὰν ἀπρόβλεπτη ἐπιδρομή, ἀλλὰ κανένα ἴσχυρὸ ἔχθρο, καὶ ὅπου γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἔχει ἔξαλειφθεῖ κάθε ἵχνος ἐλευθερίας. — Στὴ βαθμίδα λοιπὸν τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπου στέκεται ἀκόμη τὸ ἀνθρώπινο γένος, ὁ πόλεμος είναι τὸ ἀπαραίτητο μέσον τῆς πρόσδου τοῦ πολιτισμοῦ· καὶ μόνο ὕστερα ἀπὸ ἔναν ἀποτελειωμένο πολιτισμὸ (Θεός ξέρει πότε) θὰ μπορούσαμε νὰ ἀπολαύσουμε μιὰ διαρκὴ εἰρήνη· αὐτὸς μόνον είναι δυνατὸν νὰ τὴν ἔξασφαλίσει. "Ωστε, ἀπὸ τὴν ἀποψῆ αὐτῆς, εἴμαστε τὸ δίχως ἄλλο ὀφειλέτες στὰ δεινὰ γιὰ τὰ ὅποια τόσο πικρὰ πα-

ραπονιούμαστε· καὶ ἔχει ἐντελῶς δίκιο ἡ Ἀγία Γραφὴ τὴ συγχώνευση τῶν λαῶν σὲ μία κοινωνία καὶ τὴν τέλεια ἀπαλλαγὴ τῆς ἀπὸ κινδύνους ἔξωτερικούς, μιὰ καὶ τότε μόλις εἶχε ἀρχίσει ὁ πολιτισμός τους, νὰ τῇ θεωρεῖ ἐμπόδιο γιὰ ἔναν ἀνώτερο πολιτισμὸ καὶ ξεπεσμὸ σὲ ἀθεράπευτη διαφθορά.

‘Η δεύτερη δυσαρέσκεια τοῦ ἀνθρώπου ἀναφέρεται στὴ διάταξη τῆς Φύσης σχετικὰ μὲ τὸ βραχὺ χρόνικὸ διάστημα τῆς ζωῆς. Πρέπει ὥστόσο διχήμα νὰ καταλαβαίνει κανεὶς πῶς νὰ ἐκτιμᾶ τὴν ἀξία τῆς ζωῆς, ἀν μπορεῖ ἀκόμα νὰ ἐπιθυμεῖ νὰ εἰναι ἡ ζωὴ μακρύτερη ἀπ’ ὅσο πραγματικὰ διαρκεῖ· γιατὶ τοῦτο θὰ ἤταν μόνο ἡ παράταση ἐνὸς παιχνιδιοῦ ποὺ ἀντιμετωπίζει διαρκῶς ἀτελείωτα βάσανα. ’Ισως νὰ βρίσκει κανεὶς πολὺ φυσικὸ μιὰ παιδιάστικη κρίση νὰ φοβᾶται τὸ θάνατο χωρὶς ν’ ἀγαπᾷ τὴ ζωὴ καὶ, ἐνῶ τῆς εἰναι δύσκολο νὰ ζεῖ τὴν κάθε ήμέρα μὲ ὑποφερτὴν εὐχαρίστηση, ποτὲ νὰ μὴ τῆς εἰναι οἱ ήμέρες ἀρκετές, γιὰ νὰ ἐπαναλαμβάνει αὐτὸ τὸ μαρτύριο. ’Οταν δύμως σκεφτεῖ πόσες ἔγνοιες μᾶς βασανίζουν στὴν ἔξεύρεση τῶν μέσων γιὰ νὰ βγάλομε πέρα μιὰ τόσο σύντομη ζωὴ, πόση ἀδικία γίνεται μὲ τὴν ἐλπίδα μιᾶς μελλοντικῆς, ἀν καὶ τόσο λίγο διαρκούσας ἀπόλαυσης, τότε πρέπει λογικὰ νὰ πιστέψει: ὅτι ἀν οἱ ἀνθρωποι μποροῦσαν νὰ ἔχουν μπροστά τους μιὰ διάρκεια ζωῆς 800 καὶ πλέον χρόνων, δὲν θὰ ἤταν οὕτε κὰν γιὰ τὴ ζωὴ του πιὰ σίγουρος ὁ πατέρας ἀπὸ τὸ παιδί του, ὁ ἔνας ἀδελφὸς ἀπὸ τὸν ἄλλο, ἡ ἔνας φίλος κοντὰ στὸν ἄλλο, καὶ ὅτι τὰ πάθη ἐνὸς τόσο μακρόζωου ἀνθρώπινου γένους θὰ ἔφταναν κατανάγκη σὲ τέτοιο ὕψος, ὥστε [οἱ ἀνθρωποι] δὲν θὰ ἥσαν ἀξιούς καλύτερου πεπρωμένου παρὰ νὰ ἔξαφανιστοῦν ἀπὸ τὴ γῆ μὲ ἔνα γενικὸ κατακλυσμὸ (στ. 12, 13).

‘Η τρίτη ἐπιθυμία, ἡ μᾶλλον ἡ κενὴ νοσταλγία (γιατὶ ἔχομε τὴ συνείδηση ὅτι ποτὲ δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ αὐτὸ ποὺ ἐπιθυμοῦμε) εἰναι τὸ ἵνδαλμα τοῦ ἐγκωμιαζόμενου ἀπὸ τοὺς ποιητὲς χρυσοῦ αἰώνα: ὅπου θὰ ἀπαλλαγοῦμε ἀπὸ ὅλες τὶς φανταστικὲς ἀνάγκες ποὺ μᾶς φορτώνει ἡ τρυφή, ὅπου θὰ ἀρκούμαστε μὲ τὶς ἀπλέες ἀπαιτήσεις τῆς Φύσης, ὅλοι οἱ ἀνθρωποι θὰ εἰναι ἶσοι, θὰ βασιλεύει ἀνάμεσά τους μιὰ διαρκῆς εἰρήνη, μὲ ἔνα λόγο: θὰ ἀπολαύομε καθαρὰ μιὰ ξένοιαστη ζωὴ μέσα σὲ

δύνειροπολήματα δύκνηρίας ή παιδιάστικα παιχνίδια — νοσταλγία πού κάνει τόσο θελκτικούς τους Ροβινσώνες καὶ τὰ ταξίδια πρὸς τὰ νησιὰ τῶν νότιων θαλασσῶν, ἀλλὰ γενικὰ ἀποδείχνει τὸν κόρο ποὺ αἰσθάνεται στὴν πολιτισμένη ζωὴ ὁ στοχαστικὸς ἀνθρωπος, ὅταν ἀναζητεῖ τὴν ἀξία τῆς ἀπλῶς καὶ μόνο στὴν ἀ· π· ὁ· α· υ· σ· η· καὶ προβάλλει τὸ ἀντίβαρο τῆς δύκνηρίας, ἔμα ὁ Λόγος τοῦ θυμίζει νὰ δώσει μὲ π· ρ· ἄ· ξ· ε· ι· ι· ἀ· ξ· ι· στὴ ζωὴ. ‘Η μηδαμινότητα αὐτοῦ τοῦ πόθου ἐπιστροφῆς σ’ ἔκεινο τὸν καιρὸ τῆς ἀπλοῦκότητας καὶ τῆς ἀθωάρτητας δείχνεται ἀρκετά, ὅταν κανεὶς διδαχτεῖ μὲ τὴν παραπάνω ἔκθεση τῆς ἀρχέγονης κατάστασης : ὁ ἀνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ σταθεῖ σ’ αὐτή, γιὰ τὸ λόγο ὅτι δὲν τὸν ἴκανοποιεῖ· ἀκόμη λιγότερο εἶναι διατεθειμένος νὰ ξαναγυρίσει κάποτε σ’ αὐτήν· ὥστε τὴ σημερινὴ κατάσταση τῶν βασάνων πρέπει πάντα νὰ τὴν καταλογίζει στὸν ἑαυτό του καὶ στὴ δική του ἐκλογή.

Μιὰ τέτοια λοιπὸν ἔκθεση τῆς ἴστορίας του εἶναι γιὰ τὸν ἀνθρωπο ἀξιέπαινη καὶ χρήσιμη γιὰ τὴ διδασκαλία καὶ τὴν καλυτέρεψή του, ἀφοῦ τοῦ δείχνει : ὅτι δὲν πρέπει ν’ ἀποδώσει στὴν Πρόνοια καμιὰν εὐθύνη γιὰ τὰ δεινὰ ποὺ τὸν πιέζουν· ὅτι ἀκόμη τὴ δική του ἐκτροπὴ δὲν εἶναι δικαιολογημένος νὰ τὴ θεωρήσει ἀρχέγονο ἔγχλημα τῶν προπατόρων του, ἀπὸ τὸ ὅποιο τάχα ἔχει γίνει κληρονομικὴ στὶς ἐπόμενες γενεές μιὰ τάση πρὸς ὅμοια ἀμαρτήματα (γιατὶ ἔκουσιες πράξεις δὲν μποροῦν νὰ ἐπιφέρουν τίποτα τὸ κληρονομούμενο). ἀλλὰ ὅτι πρέπει αὐτὸ ποὺ ἔγινε ἀπὸ ’κείνους, μὲ πλήρη δικαιώματα, νὰ ἀναγνωρίσει ὅτι πράχτηκε ἀπ’ αὐτὸ τὸν Ἰδιο, καὶ τὴν ἐνοχὴ γιὰ ὅλα τὰ δεινὰ ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὴν κακὴ χρήση τοῦ Λόγου του, νὰ τὴν προσγράψει καθολοκληρίαν στὸν ἑαυτό του, ἀφοῦ πολὺ καλὰ μπορεῖ νὰ κάνει μέσα του συνειδητὸ ὅτι στὶς Ἰδιες περιστάσεις θὰ φερνότανε ἀκριβῶς κατὰ τὸν Ἰδιο τρόπο καὶ ἡ πρώτη χρήση τοῦ Λόγου, ποὺ θὰ εἶχε κάνει, θὰ ἤταν νὰ τὸν χρησιμοποιήσει κακῶς (ἀκόμη καὶ ἐναντίον τοῦ πνεύματος τῆς Φύσης). Τὰ καθαυτὸ φυσικὰ δεινά, ἀν ἡ θέση αὐτή εἶναι δικαιολογημένη γιὰ τὰ ἡθικά, στὸν ἀμφίπλευρο λογαριασμὸ ἀπαιτήσεων καὶ ὑποχρεώσεων, δύσκολα θὰ μποροῦσαν νὰ δώσουν ὑπόλοιπο ὠφέλιμο γιὰ μᾶς.

Αὐτὸ εἶναι τὸ συμπέρασμα μιᾶς ἀπὸ τὴ φιλοσοφία γραμμένης

παλαιότατης ἴστορίας τῶν ἀνθρώπων : νὰ εἴμαστε εὐχαριστημένοι μὲ τὴν Πρόνοια καὶ μὲ τὴ γενικὴ πορεία τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων, που δὲν προχωρεῖ πρὸς τὸ κακὸ μὲ ἀφετηρία τὸ καλό, ἀλλὰ ἐξελίσσεται βαθμιαῖα ἀπὸ τὸ χειρότερο πρὸς τὸ καλύτερο· σ' αὐτὴ τὴν πρόοδο ὁ καθένας μας στὴ θέση του ἔχει κληθεῖ ἀπὸ τὴν Φύση νὰ συνεισφέρει ἀνάλογα μὲ τὶς δυνάμεις του.*

* 'Η μετάφραση αὐτὴ πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ. τεύχη Ματου καὶ 'Ιουνίου - 'Ιουλίου 1961.

4. ΤΙ ΣΗΜΑΙΝΕΙ: ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΖΟΜΑΙ ΣΤΗ ΣΚΕΨΗ *

"Οσο ψηλά και ἀν τοποθετοῦμε τίς ἔννοιές μας, ἀκόμη και ὅταν γιὰ νὰ ἐπιτύχομε κάνομε δο γίνεται μεγαλύτερη ἀφαίρεση τῆς αἰσθητότητας, πάντοτε βρίσκονται ἀπάνω τους κρεμασμένες παραστάσεις εἰκόνες, ποὺ κύριος προορισμός τους εἶναι τὶς ἔννοιες αὐτές, ποὺ κατὰ τὰ ἄλλα δὲν ἔχουν παραχθεῖ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, νὰ τὶς κάνουν κατάλληλες γιὰ χρήση ἐμπειρική. Γιατὶ πῶς θὰ μπορούσαμε νὰ δώσομε στὶς ἔννοιές μας νόημα και σημασία, ἐὰν δὲν ἔμπαινε ἀπὸ κάτω τους μιὰ ὁποιαδήποτε ἐποπτεία (πού, στὰ τελευταῖα, πρέπει νὰ εἶναι πάντα ἕνα παράδειγμα ἀπὸ μιὰ κάποια δύνατὴ ἐμπειρία); Κατὰ ταῦτα, ἐὰν ἀπ' αὐτὴ τὴν συγκεκριμένη ἐπιχείρηση τοῦ νοῦ παραμερίσομε τὴν ἀνάμειξη τῆς εἰκόνας, πρῶτα τῆς τυχαίας ἀντίληψης μὲ τὶς αἰσθήσεις, ἔπειτα και αὐτὴν ἀκόμη τὴν καθαρὴ αἰσθητὴ ἐποπτεία γενικά, θὰ μείνει ὡς κατάλοιπο ἐκείνη ἡ καθαρὴ ἔννοια τῆς διάνοιας, ποὺ τὸ πλάτος τῆς ἔχει τώρα ἐπεκταθεῖ, και περιέχει ἔνα κανόνα τῆς σκέψης γενικά. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἔχει δημιουργηθεῖ ἡ ἵδια ἡ γενικὴ Λογική και κάμποσες εὑριστικὲς μέθοδοι γιὰ τὴ σκέψη βρίσκονται ἵσως ἀκόμη κρυμμένες μέσα στὴν ἐμπειρικὴ χρήση τῆς διανοίας μας και τοῦ Λόγου, ποὺ ἀνέραμε νὰ τὶς συναγάγομε προσεκτικὰ ἀπὸ 'κείνη τὴν ἐμπειρία, θὰ μποροῦσαν ἀσφαλῶς νὰ πλουτίσουν τὴ φιλοσοφία μὲ κάμποσους ὀφέλιμους κανόνες, ἀκόμη και γιὰ τὴν ἀφηρημένη σκέψη.

Αὐτοῦ τοῦ εἰδούς εἶναι ἡ βασικὴ ἀρχή, ποὺ ρητὰ τὴν παραδέχτηκε ὁ ἀείμνηστος M e n d e l s o h n, καθόσο γνωρίζω, μόνο

* Δημοσιεύτηκε στὸ περιοδ. «Berlinerische Monatsschrift» τεῦχος
*Οκτωβρ. 1786.

στὰ τελευταῖα του συγγράμματα (στὶς «Morgenstunden»,¹ σ. 164 - 165 καὶ στὴν ἐπιστολὴ «Πρὸς τοὺς φίλους τοῦ Lessing»,² σ. 33 καὶ 67). δηλαδὴ ὁ κανόνας τῆς ἀναγκαιότητας, στὴ φιλοσοφικὴ (spekulativen) χρήση τοῦ Λόγου (πρὸς τὴν ὅποια ἄλλωστε, ὅταν ἀποβλέπει στὴ γνώση ὑπεραισθητῶν ἀντικειμένων, ὁ Ἰδιος εἶχε πολὺ μεγάλη ἐμπιστοσύνη, ἀκόμη καὶ ἔως τὴν προφάνεια τῆς ἀπόδειξης), νὰ προσανατολισθῇ τοῦ λόγου εἰς τὰ κανεῖς μὲ ἔνα ὅρισμένο ὄδηγητικὸ μέσον, ποὺ τὸ δύνομαζε ἄλλοτε κοινὴν αἴσθησην («Morgenstunden»), ἄλλοτε ὑγιὴν Λόγο, καὶ ἄλλοτε ἀπλὸν θρώπαιον («Πρὸς τοὺς φίλους τοῦ Lessing»). Ποιός θὰ μποροῦσε νὰ διανοηθεῖ ὅτι αὐτὴ ἡ ὅμοιογία ὅχι μόνο θὰ γινόταν τόσο ἐπιζήμια στὴν προσοντοῦχο γνώμη του γιὰ τὴ δύναμη τῆς φιλοσοφικῆς χρήσης τοῦ Λόγου στὰ θέματα τῆς Θεολογίας (πράγμα ποὺ ὅντως ἦταν ἀναπόφευκτο). ἀλλὰ καὶ ὅτι ὁ κοινὸς ὑγιὴς Λόγος, μὲ τὴ διφορούμενη σημασία ποὺ ἀφηγεῖ νὰ πάρει ἡ ἀσκηση αὐτῆς τῆς ἴκανότητας σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴ Φιλοσοφία, θὰ ἔμπαινε στὸν κίνδυνο νὰ χρησιμέψει ὡς βασικὴ ἀρχὴ τῆς φαντασιοπληξίας καὶ τοῦ ὀλοκληρωτικοῦ ἐκθρονισμοῦ τοῦ Λόγου; Καὶ ὅμως ἔγινε τοῦτο στὴ διένεξη μεταξὺ Mendelssohn καὶ Jacobi³, Ἰδίως μὲ τὰ ὅχι ἀσήμαντα συμπεράσματα τοῦ προικισμένου μὲ δξύνοια συγγραφέα τῶν «Resultate»⁴. ἐγὼ πάντως δὲν θέλω ν' ἀποδώσω σὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς δύο τὴν πρόθεση νὰ εἰσαγάγῃ μιὰ τόσο ἐπιζήμια νοοτροπία, ἀλλὰ τὸ ἐγχείρημα τοῦ τελευταίου τὸ

1. (Ὑπὸ σ. τοῦ Μεταφ.) «Morgenstunden oder Vorlesungen über das Dasseyn Gaftes», 1 Th., Berlin 1785.

2. (Ὑπὸ σ. τοῦ Μεταφ.) «An die Freunde Lessings. Ein Anhang zu Herrn Jacobi's Briefwechsel über die Lehre des Spinoza» Berlin 1786.

3. (Ὑπὸ σ. τοῦ Μεταφ.). Γιὰ τὴ σχέση τοῦ Lessing πρὸς τὴ διδασκαλία τοῦ Spinoza.

4. (Ὑπὸ σ. τοῦ Συγγρ.). Jacobi «Briefe über die Lehre des Spinoza» Breslau 1785.— «Jacobi wider Mendelssohns : Beschuldigung betreffend die Briefe über die Lehre des Spinoza» Leipzig 1786. — «Die Resultate der Jacobischen und Mendelssohnschen Philosophie, kritisch untersucht von einem Freiwilligen» Leipzig 1786. [Συγγραφέας τοῦ τελευταίου εἶναι ὁ φίλος τοῦ Jacobi : Thomas Wizemann].

βλέπω μᾶλλον σὰν «έπιχείρημα κατ' ἀνθρωπον», ποὺ βέβαια ἔχει κανεὶς τὸ δικαίωμα νὰ τὸ μεταχειρίζεται ἀπλῶς γιὰ τὴν ἄμυνά του, γιὰ νὰ ἐπωφελεῖται, εἰς βάρος τοῦ ἀντιπάλου του, ἀπὸ τὴ γυμνότητα ποὺ ὁ Ἰδιος προσφέρει. Ἐξάλλου θὰ δείξω ὅτι στὴν πραγματικότητα μόνον ο ὁ Λόγος, ὃχι μιὰ δῆθεν ἀπόκρυψη αἰσθηση τῆς ἀλήθειας, καμιὰ ἔξαισια ἐπόπεια μὲ τὸ ὄνομα τῆς πίστης, ὅπου μπορεῖ νὰ ἔνοφθαλμιστεῖ ἡ παράδοση ἢ ἡ ἀποκάλυψη χωρὶς τὴ συναίνεση τοῦ Λόγου, ἀλλά, δπως ὁ Mendelssohn ὑποστήριζε σταθερὰ καὶ μὲ δικαιολογημένο ζῆλο, μόνον ὁ καθαυτὸν καθαρὸς ἀνθρώπινος Λόγος εἶναι αὐτὸς μὲ τὸν ὄποιο ἔκεινος [ὁ Mendelssohn] θεωροῦσε ἀναγκαῖο καὶ ἀξιο νὰ προσανατολίζεται κανέις : μὲ ὅλο ποὺ βέβαια ἐδῶ πρέπει νὰ ἀπορριφτεῖ ἡ ὑψηλὴ ἀξίωση τῆς φιλοσοφικῆς ἵκανότητας τοῦ Λόγου, προπάντων ἡ μόνον προστάζουσα αἴγλη του (μὲ ἀποδείξεις), καὶ νὰ μὴ τοῦ μείνει, ἐνδὸς εἶναι φιλοσοφικός, τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ καθαροῦ τῆς κοινῆς ἔννοιας τοῦ Λόγου ἀπὸ ἀντιφάσεις καὶ ἡ ἄμυνα ἀπέναντι στὶς δικές του σοφιστικὲς ἐπιθέσεις ἔναντί των παραγγελμάτων ἐνὸς ὑγιοῦς Λόγου. — Ἡ ἐκτεταμένη καὶ ἀκριβέστερα καθορισμένη ἔννοια τοῦ προσανατολής τοῦ λόγου μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσει νὰ ἐκθέσομε μὲ σαφήνεια τὸν [δεοντικὸν] κανόνα τοῦ ὑγιοῦς Λόγου στὶς ἐπεξεργασίες του ποὺ σκοπὸν ἔχουν τὴ γνώση ὑπεραισθητῶν ἀντικειμένων.

Προσανατολής μας, κατὰ τὴν κύρια σημασία τῆς λέξης, σημαίνει : ἀπὸ ἓνα δεδομένο τόπο τοῦ κόσμου (σὲ τέσσερις τομεῖς διαιροῦμε τὸν δρίζοντα) βρίσκω τοὺς ἄλλους, ὄνομαστικὰ τὴν ἀνατολήν. Γί' αὐτὸν ὅμως τὸ σκοπὸν χρειάζομαι ἐντελῶς τὸ συναίσθημα μιᾶς διαφορᾶς στὸ Ἰδιο τὸ ὑποκείμενο, δηλαδὴ στὸ δεξιὸν καὶ ἀριστερὸν χέρι. Τὸ ὄνομάζω συναίσθημα, γιατὶ αὐτές οἱ δύο πλευρὲς ἔξωπερικὰ δὲν δείχνουν καμιὰν αἰσθητὴ διαφορὰ στὴν ἐποπτεία. Χωρὶς αὐτὴ τὴν ἵκανότητα [ένν. τὸ συναίσθημα τῆς διαφορᾶς] κατὰ τὴ χάραξη ἐνὸς κύκλου νὰ ξεχωρίζω, δίχως νὰ χρειάζομαι σ' αὐτὸν κάποια διαφορὰ τῶν ἀντικειμένων, τὴν κίνηση ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ ἀπὸ

τὴν ἀντίθετη διεύθυνση, καὶ ἔτοι νὰ καθορίζω a priori μιὰ διαφορὰ στὴ θέση τῶν ἀντικειμένων, δὲν θὰ ἥξερα ἐὰν πρέπει νὰ βάλω τὴ δύση πρὸς τὰ δεξιὰ ἢ πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ σημείου τοῦ νότου στὸν δρίζοντα καὶ ἔτοι νὰ δλοκληρώσω τὸν κύκλο μὲ τὸ βορρὰ καὶ τὴν ἀνατολὴν ἔως τὸ νότο πάλι. "Ωστε γε ω γραφικὰ προσανατολίζομαι, δύοιαδήποτε κι' ἀν εἰναι τὰ ἀντικειμενικὰ δεδομένα στὸν οὐρανό, μόνο μὲ ἔναν ὑποκειμένο καὶ διαφοριστικὸ λόγο· καὶ ἀν μιὰ μέρα, μὲ κάποιο θαῦμα, ὅλες οἱ εἰκόνες τῶν ἀστεριῶν διατηρήσουν κατὰ τὰ ἄλλα τὸ ἕδιο σχῆμα καὶ ἀκριβῶς τὴν ἵδια θέση μεταξύ τους, ἀλλὰ μόνο ἡ διεύθυνση τους, ποὺ ἀλλοτε ἦταν ἀνατολική, γίνει τώρα δυτική, τὴν ἐπόμεμνη ἀστροφεγγιάτικη νύχτα κανένα ἀνθρώπινο μάτι δὲν θὰ παρατηρήσει τὴν παραμικρότερη ἀλλαγή, καὶ αὐτὸς ἀκόμη ὁ ἀστρονόμος, ἐὰν δώσει προσοχὴ ἀπλῶς σ' αὐτὸ ποὺ βλέπει, ὅχι ταυτόχρονα καὶ σ' αὐτὸ ποὺ συναισθάνεται, ἀναπόφευκτα θὰ χάσει τὸν προσανατολικό. Τότε δύμας θάρθεε ἐντελῶς φυσικὰ σὲ βοήθειά του ἢ ἀπὸ τὴ Φύση βέβαια δοσμένη, ἀλλὰ μὲ τὴ συχνὴ ἀσκηση ἐθισμένη διαφοριστικὴ ἱκανότητα μὲ τὸ συναίσθημα τοῦ δεξιοῦ καὶ τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ· καὶ θὰ μπορέσει, ἀμα καὶ μόνο κυτάξει τὸν πολικὸ ἀστέρα, ὅχι μόνο νὰ παρατηρήσει τὴ μεταβολὴ ποὺ ἔγινε, ἀλλὰ καὶ, χωρὶς νὰ τὴν προσέξει, νὰ προσανατολίζεται.

Αὔτῃ τὴ γεωγραφικὴ ἔννοια τῆς διαδικασίας τοῦ προσανατολισμοῦ μπορῶ τώρα νὰ τὴν ἐπεκτείνω καὶ μὲ αὐτὴν νὰ ἔννοω: προσανατολίζομαι μέσα σ' ἔνα δεδομένο χῶρο γενικά, δηλαδὴ ἀπλῶς μαθηματικά. Στὰ σκοτεινὰ προσανατολίζομαι μέσα σ' ἔνα γνωστό μου δωμάτιο, δταν μπορῶ νὰ πιάσω ἔνα καὶ μόνο ἀντικείμενο ποὺ θυμᾶμαι τὴ θέση του. Ἀλλὰ ἐδῶ δλοφάνερα τίποτ' ἀλλο δὲν μὲ βοήθεε παρὰ ἢ προσδιοριστικὴ ἱκανότητα τῶν θέσεων σύμφωνα μὲ ἔνα ὑποκειμένο ποὺ ἔχω νὰ βρῶ τὴ θέση τους· καὶ ἀν κανείς, γιὰ νὰ μοῦ κάνει ἔνα ἀστεῖο, είχε τοποθετήσει ὅλα τὰ ἀντικείμενα στὴν ἵδια τάξη μεταξύ τους, ἀλλὰ ἀριστερὰ ἐκεῖνο ποὺ πρωτύτερα ἦταν δεξιά, δὲν θὰ μποροῦσα καθόλου νὰ ἀναγνωρίσω τὸ δωμάτιο ὅπου βρίσκομαι, ἐνῶ ὅλοι οἱ τοῖχοι θὰ ἥσαν κατὰ τὰ ἄλλα ἐντελῶς οἱ ἵδιοι. Σὲ λίγο δύμας

προσανατολίζομαι καὶ πάλι μὲ τὸ ἀπλὸ συναίσθημα μιᾶς διαφορᾶς τῶν δύο πλευρῶν μου, τῆς δεξιᾶς καὶ τῆς ἀριστερῆς. Τοῦτο ἀκριβῶς συμβάίνει, ὅταν τὴ νύχτα βαδίζω σὲ γνωστούς μου δρόμους καὶ πρέπει νὰ στρίψω σὲ δρισμένο σημεῖο, μὲ ὅλο ποὺ τώρα δὲν διακρίνω κανένα σπίτι.

Μπορῶ τέλος νὰ ἐπεκτείνω· αὐτὴ τὴν ἔννοια ἀκόμη περισσότερο, ὁπότε θὰ ἔγκειται στὴν ἴκανότητά μου νὰ προσανατολίζομαι ὅχι ἀπλῶς στὸ χῶρο, δηλαδὴ μαθηματικά, ἀλλὰ γενικὰ στὴ σκέψη, δηλαδὴ λογικά. Εὔκολα μαντεύεται μὲ τὴν ἀναλογία ὅτι τοῦτο θὰ εἶναι ἔργο τοῦ καθαροῦ Λόγου, νὰ διευθύνει τὴ χρήση του, ὅταν, ξεκινώντας ἀπὸ γνωστὰ ἀντικείμενα (τῆς ἐμπειρίας), θέλει νὰ ἀπλωθεῖ πέρα ἀπὸ ὅλα τὰ ὄρια τῆς ἐμπειρίας καὶ δὲν βρίσκει κανένα ἀπολύτως ἀντικείμενο τῆς ἐποπτείας, ἀλλὰ ἀπλῶς χῶρο γι' αὐτήν· ἔκεινος τότε δὲν εἶναι πιὰ σὲ θέση νὰ ὑπαγάγει τὶς κρίσεις του σ' ἔναν δρισμένο [δεοντικὸν] κανόνα, σύμφωνα μὲ ἀντικειμενικοὺς λόγους τῆς γνώσης, παρὰ μόνο σύμφωνα μὲ ἔναν ὑποκειμενικὸ διαφοριστικὸ λόγο ποὺ θὰ καθορίζει τὴν κριτικὴ του ἴκανότητα.¹ Αὐτὸ τὸ ὑποκειμενικὸ μέσον ποὺ ἀπομένει ἀκόμη τότε, δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ τὸ συναίσθημα μιᾶς ἀνάγκης ποὺ ἔχει ὁ Ἰδιος ὁ Λόγος. Μποροῦμε νὰ ἔξασφαλιστοῦμε ἀπὸ κάθε πλάνη, ὅταν δὲν ἐπιχειροῦμε νὰ κρίνομε ἔκεī δποὺ δὲν ξέρομε τόσα ὄσα ἀπαιτοῦνται γιὰ μιὰν δριστικὴ κρίση. Εἶναι λοιπὸν ἡ ἀγνοια καθεαυτὴν ἡ αἰτία τῶν περιορισμῶν, ὅχι καὶ τῶν πλανῶν στὴ γνώση μας. "Οπου δύμας δὲν ἔγκειται τόσο στὴ θέλησή μας τὸ νὰ κρίνομε ἡ τὸ νὰ μὴ κρίνομε γιὰ κάτι δριστικά, δποὺ δηλ. τὴν κρίση τὴν κάνει ἀναγκαία μιὰ πραγματικὴ ἀνάγκη, καὶ μάλιστα μιὰ τέτοια ποὺ βρίσκεται στὸν Ἰδιο τὸ Λόγο καθεαυτόν, μὲ ὅλο ποὺ μᾶς περιορίζει ἡ ἐλλειψὴ τῆς γνώσης σὲ δ.τι ἀφορᾶ τὰ ἀπαιτούμενα γιὰ τὴν κρίση στοιχεῖα — ἔκεī χρειάζεται ἔνας [δεοντικὸς] κανόνας σύμφωνα μὲ τὸν ὃποιο νὰ ἐκφέρομε τὴν κρίση μας, γιατὶ ὁ Λόγος θέλει ἐπιτέλους νὰ ἴκανοποιηθεῖ. 'Εὰν τώρα ἔχει ἀπὸ πρὶν γίνει παραδε-

1. Προσανατολίζομαι στὴ σκέψη λογικὰ σημαίνει λοιπόν: δταν εἶναι ἀνεπαρκεῖς οἱ ἀντικειμενικὲς ἀρχὲς τοῦ Λόγου, καθορίζομαι στὶς δοξοσίες μου σύμφωνα μὲ μιὰν ὑποκειμενικὴ ἀρχὴ του.

κτὸς ὅτι ἐδῶ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει καμιὰ ἐποπτεία ἀντικειμένου, οὕτε κὰν κάτι παρόμοιο μὲ τοῦτο, ὡστε μ' αὐτὸν νὰ μποροῦμες νὰ ἔκθεσομες γιὰ τὶς ἐπεκτεταμένες ἔννοιές μας τὸ σύστοιχο μὲ αὐτὲς ἀντικείμενο, καὶ ἐπομένως νὰ τὶς ἔξασφαλίσομες ὡς πρὸς τὴν δυνατότητά τους στὰ πράγματα — ἄλλο τίποτε δὲν μένει πιὰ γιὰ μᾶς νὰ κάνουμε παρὰ πρῶτα τὴν ἔννοια, μὲ τὴν ὁποία θέλομες νὰ ριψοκινδυνέψουμες ὑπερβαίνοντας κάθε δυνατὴν ἐμπειρία, νὰ τὴν ἔξετάσομες ὃν εἰναι ἐπίσης ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ἀντιφάσεις· καὶ ἔπειτα νὰ ὑπαγάγομε τουλάχιστο τὴν σχέση τοῦ ἀντικειμένου πρὸς τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας σὲ μιὰ καθαρὴ ἔννοια τῆς διάνοιας, μὲ τὴν ὅποια [ἔννοια] δὲν τὸ αἰσθητοποιοῦμε ἀκόμα καθόλου, ὡστόσο ὅμως στοχαζόμαστε κάτι ὑπεραισθητὸν ὡς κατάλληλο τουλάχιστο γιὰ τὴν ἐμπειρικὴ χρήση τοῦ Λόγου μας· γιατὶ χωρὶς αὐτὴ τὴν προσοχὴ δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ κάνουμε καμιὰν ἐντελῶς χρήση μιᾶς τέτοιας ἔννοιας, παρὰ θὰ φαντασιοπληκτούσαμε ἀντὶ νὰ σκεπτόμαστε.

Μόνο ποὺ μὲ τοῦτο, δηλαδὴ μὲ τὴν ἀπλὴν ἔννοια, τίποτα ἀκόμη δὲν ρυθμίζεται ὡς πρὸς τὴν ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ ἀντικειμένου καὶ τὸν πραγματικὸ δεσμό του μὲ τὸν κόσμο (τὸ σύνολο δλῶν τῶν ἀντικειμένων δυνατῆς ἐμπειρίας). Ἐδῶ παρουσιάζεται τὸ δικαίωμα τῆς ἀνάγκης τοῦ Λόγου, ὡς στηρίγματος ὑποκειμενικοῦ, νὰ ὑποθέσει καὶ νὰ παραδεχτεῖ κάτι ποὺ δὲν τοῦ ἐπιτρέπεται νὰ ἔχει τὴν ἀξίωση διτι τὸ γνωρίζει μὲ ἀντικειμενικὰ στηρίγματα: καὶ ἐπομένως νοερὰ [στὴ σκέψη], στὸν ἀπροσμέτρητο καὶ γιὰ μᾶς μὲ πηχτὸ σκοτάδι γεμάτο χῶρο τοῦ ὑπεραισθητοῦ, νὰ προσανατολιστεῖ ἀπλῶς καὶ μόνο μὲ τὴ δική του ἀνάγκη.

Πολλὰ ὑπεραισθητὰ νοοῦνται (γιατὶ βέβαια τὰ ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων δὲν γεμίζουν διλόκληρο τὸ πεδίο τῆς δυνατότητας) δπου ὠστόσο δ Λόγος δὲν αἰσθάνεται καμιὰν ἀνάγκη νὰ ἀπλωθεῖ ἔως αὐτά, πολὺ λιγότερο: νὰ παραδεχτεῖ τὴν ὑπαρξὴ τους. Στὶς αἰτίες τοῦ κόσμου ποὺ ἀποκαλύπτονται στὶς αἰσθήσεις (ἢ ποὺ εἰναι τουλάχιστο τοῦ ἵδιου εἴδους μ' ἔκεινα ποὺ ἀποκαλύπτονται σ' αὐτές), δ Λόγος βρίσκει ἀρκετὴν ἀπασχόληση, ὡστε νὰ μὴ χρειάζεται γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ τὴν ἐπίδραση καθαρὰ πνευματικῶν διντῶν τῆς Φύσης, ποὺ ἡ παραδοχὴ τους θὰ ἥταν μᾶλλον

ἐπιζήμια στὴ χρήση του. Γιατί, ἀφοῦ γιὰ τοὺς νόμους, σύμφωνα μὲ τοὺς ὅποίους ὑποτίθεται δτὶ θὰ ἐνεργοῦν τέτοια ὄντα, δὲν ξέρομε τίποτα, γιὰ καئνα ὅμως, δηλαδὴ γιὰ τὰ ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων, γνωρίζομε, ἢ τουλάχιστο μποροῦμε ἀκόμη νὰ ἐλπίζομε δτὶ θὰ μάθομε πολλά, μιὰ τέτοια προϋπόθεση δυσχέρειες μᾶλλον θὰ ἔφερνε στὴ χρήση τοῦ Λόγου. Νὰ ἐρευνοῦμε λοιπὸν γι' αὐτὰ τὰ πράγματα ἢ νὰ παίζομε μὲ τέτοια κατασκευάσματα τοῦ μυαλοῦ δὲν εἶναι καθόλου ἀνάγκη, εἶναι μᾶλλον καθαρὴ περιέργεια ποὺ σὲ τίποτ' ἀλλο δὲν ὁδηγεῖ παρὰ στὴν ὀνειροπόληση. Ἐντελῶς διαφορετικὴ εἶναι ἡ κατάσταση μὲ τὴν ἔννοια ἐνὸς πρώτου ἀρχι - ὁ ν τ ο σ, ὡς ὑπέρτατης διάνοιας καὶ συνάμα ὡς τοῦ ὕψιστου ἀγαθοῦ. Γιατὶ ὅχι μόνο ὁ Λόγος μας αἰσθάνεται ἥδη μιὰν ἀνάγκη νὰ θέσει ὡς βάση τῆς ἔννοιας τοῦ κάθε περιορισμένου, ἄρα ὅλων τῶν ἄλλων πραγμάτων¹, τὴν ἔννοια τοῦ ἀπεριό-

1. ('Υ π ο σ. τ ο ū Σ υ γ γ ρ.) Ἀφοῦ ὁ Λόγος γιὰ τὴ δυνατότητα ὅλων τῶν πραγμάτων χρειάζεται νὰ προϋποθέτει [τὴν] πραγματικότητα ὡς δεδομένη, καὶ τὴ διαφορότητα τῶν πραγμάτων τὴν ἀποδίνει σὲ ἀρνήσεις ἔννοφασμένες σ' αὐτά, ποὺ τὶς θεωρεῖ μόνο σὰν περιορισμούς, αἰσθάνεται τὸν ἔαυτό του ἀναγκασμένο νὰ θέτει ὡς βάση [τῶν παραδοχῶν του] μιὰ μοναδικὴ δυνατότητα ὡς πηγαία, τὴ δυνατότητα τοῦ ἀπεριόριστου ὄντος, καὶ ὅλες τὶς ἄλλες νὰ τὶς θεωρεῖ παράγωγες. Ἀφοῦ ἐπίσης ἡ γενικὴ δυνατότητα τοῦ κάθε πράγματος πρέπει νὰ βρεθεῖ ἐντελῶς μέσα στὸ σύνολο πάσης ὕπαρξης, [καὶ ἀφοῦ] τουλάχιστον ἡ βασικὴ ἀρχὴ τοῦ γενικοῦ καθορισμοῦ μόνο μὲ ἔνα τέτοιο τρόπο κάνει δυνατή γιὰ τὸ Λόγο μας τὴ διάκριση τοῦ δυνατοῦ ἀπὸ τὸ πραγματικό, ἵδιον δτὶ ἔτσι βρίσκουμε ἔναν ὑποκειμενικὸ λόγο τῆς ἀναγκαιότητας, δηλαδὴ μιὰν ἀνάγκη τοῦ ἵδιου τοῦ Λόγου μας, νὰ θέτουμε ὡς βάση κάθε δυνατότητας τὴν ὕπαρξη ἐνὸς πραγματικότερου ἀπ' ὅλα (ὕψιστου) ὄντος. Ἀνατριθάει ἐδῶ ἡ καρτερὴ σι αν ἡ ἀπόδειξη τῆς ὕπαρξης τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ λόγοι ὑποκειμενικοὶ νὰ προϋποθέτομε κάτι γιὰ τὴ χρήση τοῦ Λόγου (ποὺ γι' αὐτὸν κατὰ βάση μένει πάντοτε μόνο μιὰ ἐμπειρικὴ χρήση) θεωροῦνται ἀντικειμενικοὶ — ἐπομένως ἡ αρχὴ για τοὺς [λογικὴν] ἐν ὁραση. Αὐτὸς συμβαίνει μὲ τούτην, αὐτὸς συμβαίνει καὶ μὲ ὅλες τὶς ἀποδείξεις τοῦ ἀξιότιμου Mendelssohn [ποὺ βρίσκονται] στὸ βιβλίο του «Morgenstunden». Δὲν κάνουν τίποτα ἀπὸ τὸ ἔργο μιᾶς ἀπόδειξης. Δὲν εἶναι ὅμως γιὰ τοῦτο καθόλου ἀνώφελες. Γιατί, καὶ ἂν ἀκόμα δὲν ἀναφέρομε τὴν ὠραία εὔκαιρία ποὺ δίνουν αὐτὲς οἱ ὅξυνούστατες ἀναπτύξεις τῶν ὑποκειμενικῶν δρῶν τῆς χρήσης τοῦ Λόγου μας γιὰ τὴν πλήρη γνώση αὐτῆς τῆς ἰκανότητάς μας — γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸς ἀποτελοῦν μόνιμα παραδείγματα —, ἡ παραδοχὴ [μιᾶς δοξασίας] ἀπὸ ὑποκειμενικούς λόγους τῆς χρήσης τοῦ Λόγου, ὅταν

ριστου, ἀλλὰ ἡ ἀνάγκη αὐτῇ ἐπεκτείνεται καὶ στὴν προϋπόθεση ἀκόμη τῆς ὅπαξ ηγέτης ἔκεινου τοῦ ὄντος, χωρὶς τὴν ὅποια ὁ Λόγος δὲν μπορεῖ νὰ δώσει καμιάν ἴκανοποιητικὴν ἐξήγηση στὴ συμπτωματικότητα τῆς ὑπαρξῆς τῶν ἀντικειμένων μέσα στὸν κόσμο, καὶ πολὺ λιγότερο στὴ σκοπιμότητα καὶ στὴν τάξη ποὺ συναντοῦμε παντοῦ σὲ τόσον ἀξιοθαύμαστο βαθμὸ (στὰ μικρά, ἐπειδὴ εἶναι κοντά μας, καὶ πολὺ περισσότερο ἀκόμη στὰ μεγάλα). Ἐὰν δὲν παραδεχτοῦμε ἔνα μὲ κατανόηση προκισμένο δημιουργό, δὲν εἶναι δυνατόν, χωρὶς νὰ περιπέσουμε σὲ καθαρὰ ἀτοπα, νὰ δοθεῖ στὸ γεγονός τοῦτο καὶ ν εἰς κατανοητὸν τουλάχιστο λόγος· καὶ μὲ ὅλο ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ ἀποδεῖξομε τὸ ἀδύνατον μιᾶς τέτοιας σκοπιμότητας χωρὶς μιὰ πρώτη κατανοητὴν αἰτία (γιατὶ τότε θὰ εἴχαμε ἐπαρκεῖς ἀντικειμενικούς λόγους γι' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση καὶ δὲν θὰ χρειαζόμασταν νὰ ἐπικαλεστοῦμε ὑποκειμενικούς), ἐντούτοις, σ' αὐτὴ τὴν Ἑλλειψή [λογικῆς] ἐνόρασης, παραμένει ἔνας ἐπαρκῆς ὑποκειμενικὸς λόγος τῆς παραδοχῆς τῆς σὲ τοῦτο, διὰ τοῦτο δὲν θὰ χρειαζόμαστεν νὰ προϋποθέσει κάτι ποὺ τοῦ εἶναι κατανοητό, γιὰ νὰ ἐξη-

μᾶς λείπουν λόγοι ἀντικειμενικοὶ καὶ παρὰ ταῦτα εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ κρίνομε, ἔχει πάντοτε μεγάλη σπουδαιότητα· μόνο ποὺ διείλομε αὐτὸ ποὺ εἶναι μόνο προϋπόθεση ὑπαγορευμένη ἀπὸ ἀνάγκη, νὰ μὴ τὸ παρουσιάζομε σὰν ἐλεύθερη [λογικὴν] ἐνόραση ση, γιὰ νὰ μὴ προσφέρομε χωρὶς λόγο στὸν ἀντίταλο, ποὺ μαζί του δεχτήκαμε νὰ χτυπηθοῦμε μὲ δογματικούς, ἀδύναμίες ἀπὸ τὶς ὅποιες ἔκεινος θὰ ἐπωφεληθεῖ εἰσβάρος μας. Ὁ Mendelssohn δὲν στοχάστηκε καθόλου διὰ τὸ δογματικόν μὲ τὸν καθαρὸ Λόγο στὸ πεδίο τοῦ ὑπεραισθητοῦ εἶναι διατεθέαν δρόμος πρὸς τὴ φιλοσοφικὴ φαντασιοπληξία καὶ διὰ τοῦ μόνο ἡ κριτικὴ αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ἴκανοποιητικῆς τοῦ Λόγου μπορεῖ νὰ δώσει βασικὴ βοήθεια γιὰ νὰ ἐξουδετερώθει τοῦτο τὸ κακό. Μπορεῖ βέβαια ἡ πειθαρχία τῆς σχολαστικῆς μεθόδου (τοῦ Wolff π.χ. ποὺ γιὰ τοῦτο ἐκεῖνος τὴ συστάνει ἐπίσης), ὅπου ὅλες οἱ ἔννοιες πρέπει νὰ καθορίζονται μὲ δρισμούς καὶ ὅλοι οἱ [λογικοὶ] βηματισμοὶ νὰ δικαιώνονται μὲ βασικὲς ἀρχές, πραγματικὰ νὰ ἐμποδίσει γιὰ ἔνα χρονικὸ διάστημα αὐτὴ τὴν ἀνωμαλία, ποτὲ ὅμως καὶ νὰ τὴν ἐξαλείψει ὅλως διόλου. Γιατὶ μὲ ποιό δικαίωμα θὰ ἀποτρέψουμε τὸ Λόγο, ποὺ κατὰ τὴν ὄμοιογιά μας, ἔχει κιόλας σημειώσει μιὰ τόσο καλὴν ἐπιτυχία σ' αὐτὸ τὸ πεδίο, νὰ μὴν προχωρήσει, στὸ πεδίο τοῦτο, ἀκόμη παραπέρα; καὶ τότε ποὺ εἶναι τὸ δριο ὅπου πρέπει νὰ σταθεῖ;

γήσει τὸ δεδομένο φαινόμενο ἀπὸ τοῦτο, ἀφοῦ ὅλα ἐκεῖνα μὲ τὰ δοῦλα καὶ μόνο μπορεῖ νὰ συνδέσει μιὰν ἔννοια, δὲν βοηθοῦν στὴν ἴκανοποίηση αὐτῆς τῆς ἀνάγκης.

’Αλλὰ μποροῦμε τὴν ἀνάγκη τοῦ Λόγου νὰ τὴν θεωρήσομε διπλή: πρῶτα κατὰ τὴν θεώρηση τοῦ Λόγου, δεύτερο κατὰ τὴν πρακτικὴν τοῦ Λόγου. Τὴν πρώτην ἀνάγκην τὴν ἀνάφερα τώρα μόλις· τὸ βλέπομε βέβαια ὅτι εἰναι ὑπὸ ὄρους, δηλαδὴ ὅφειλομε νὰ δεχτοῦμε τὴν ὑπαρξὴν τοῦ Θεοῦ, ἐὰν θέλομε νὰ κρίνουμε γιὰ τὶς πρῶτες αἰτίες κάθε συμπτωματικοῦ πράγματος [= συμβεβηκότος], κατὰ προτίμηση μέσα στὴν τάξη τῶν σκοπῶν ποὺ ἔχουν πραγματικὰ τεθεῖ μέσα στὸν κόσμο. Ποιὺ σπουδαιότερη εἰναι ἡ ἀνάγκη τοῦ Λόγου κατὰ τὴν πρακτικὴν τοῦ Λόγου, ἐπειδὴ εἰναι δίχως ὄρους, δόποτε εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ ὑποθέσομε τὴν ὑπαρξὴν τοῦ Θεοῦ ὅχι ἀπλῶς ἐὰν θέλομε νὰ κρίνομε, ἀλλὰ ἐπειδὴ ὁ φείλομε νὰ κρίνομε. Γιατὶ ἡ καθαρὴ πρακτικὴ τοῦ Λόγου ἔγκειται στὸ παράγγελμα τῶν ἡθικῶν νόμων. “Ολοι ὅμως αὐτοὶ οἱ νόμοι ἀναφέρονται στὴν ἰδέα τοῦ ὑψιτοῦ ἀγαθοῦ, ποὺ εἰναι μέσα στὸν κόσμο δυνατὸν ἐνόσω εἰναι μόνο μὲ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ αὐτοῦ: στὴν ἡθικότητα· ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἀναφέρονται ἐπίσης σ' ἐκεῖνο ποὺ δὲν εἰναι ἀπλῶς ἔργο τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας, ἀλλὰ καὶ τῆς Φύσης, δηλαδὴ στὴ μέγιστη εὐδαίμονία, ἐνόσω αὐτὴ μοιράζεται μὲ τρόπον ἀνάλογο πρὸς τὴν πρώτη [τὴν ἡθικότητα]. ‘Ο Λόγος ἔχει ἀνάγκη νὰ παραδεχτεῖ ἕνα τέτοιο ἔξαρτημα ἐνός ψιστοῦ ἀγαθὸς καὶ, γιὰ τοῦτο τὸ σκοπό, μιὰν ὑπέρτατη διάνοια ὡς ψιστό ἀνεξάρτητο ἀγαθό. ὅχι βέβαια γιὰ νὰ παραγάγει ἀπὸ αὐτὸν λογικὰ τὸ δεσμευτικὸν κύρος τῶν ἡθικῶν νόμων, ἢ τὰ ἐλατήρια γιὰ τὴν τήρησή τους (γιατὶ οἱ νόμοι αὐτοὶ δὲν θὰ εἶχαν καμιὰν ἡθικὴν ἀξία, ἀν τὸ κίνητρό τους παραγόταν ἀπὸ κάτι ἄλλο καὶ ὅχι ἀπὸ τὸν ἰδεῖο τὸ νόμο, ποὺ καθ' ἐκυρῶν εἰναι ἀποδεικτικὰ βέβαιος). ἀλλὰ μόνο γιὰ νὰ δώσει ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα στὴν ἔννοια τοῦ ψιστοῦ ἀγαθοῦ, δηλαδὴ γιὰ νὰ ἐμποδίσει νὰ θεωρεῖται τοῦτο, μαζὶ μὲ ὀλόκληρη τὴν ἡθικότητα, ἀπλῶς σὰν ἰδεῶδες, μιὰ καὶ δὲν θὰ ὑπάρχει πουθενά ἐκεῖνο ποὺ ἡ ἰδέα του συνοδεύει ἀδιαχώριστα τὴν ἡθικότητα.

Αύτὸν λοιπὸν εἶναι δχι γ ν ώ σ η , ἀλλὰ συναισθητὴ¹ ἀνάγκη τοῦ Λόγου· μὲ τὴν ἀνάγκην αὐτὴν προσανατολίζοταν στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη ὁ Mendelsohn (χωρὶς νὰ τὸ ξέρει). Καὶ ἀφοῦ τοῦτο τὸ δῦναμις μέσον εἶναι δχι μιὰ ἀντικειμενικὴ ἀρχὴ τοῦ Λόγου, βασικὴ πρόταση [ἀξίωμα] τῶν [λογικῶν] ἐνοράσεων, ἀλλ’ ἀπλῶς ὑποκειμενικὴ (δηλαδὴ κανόνας) τῆς μόνο μὲ τοὺς περιορισμούς της ἐπιτρεπόμενης χρήσης τοῦ Λόγου, πόρισμα τῆς ἀνάγκης, καὶ κ α θ ε α υ τ δ ἀποτελεῖ ὀλόκληρο τὸν καθοριστικὸν λόγο τῆς κρίσης μας γιὰ τὴν ὑπαρξὴν τοῦ ὑπέρτατου ὄντος — μόνο συμπτωματικὴ χρήση τούτου τοῦ δῦναμος μέσου εἶναι νὰ προσανατολιζόμαστε στὶς φιλοσοφικές μας ἀναζητήσεις τοῦ ἔδιου ἀντικειμένου — ἔπειτα δτι ὑπῆρξε ὄπωσδήποτε λάθος τοῦ Mendelsohn τὸ δτι ἐμπιστεύθηκε τόσην ἔξουσία σ’ αὐτὴ τὴ φιλοσοφικὴ θεώρηση, ὥστε ὅλα νὰ τὰ ρυθμίζει μοναχή της ἀπὸ τὸ δρόμο τῆς [λογικῆς] ἀπόδειξης. Ἀναγκαῖο μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ τὸ πρῶτο μέσον τότε μόνο, ἐὰν εἶχε ἐντελῶς ὄμοιο-γηθεῖ ἡ ἀνεπάρκεια τοῦ δεύτερου· σ’ αὐτὴ τὴν ὄμοιογία θὰ εἶχε τελικὰ δῦναμις τὸν Mendelsohn ἡ ὁξύνοιά του, ἐὰν τοῦ εἴχε ἀπὸ τὴ μοίρα γραφτεῖ, μαζὶ μὲ μιὰ μακρότερη διάρκεια βίου, καὶ ἡ μᾶλλον στὰ χρόνια τῆς νεότητας ὑπάρχουσα δεξιότητα τοῦ πνεύματος εὔκολα νὰ ἀλλάζει μιὰ παλαιά, ἔθισμένη νοστροπία, δταν ἔχει μεταβληθεῖ ἡ κατάσταση τῶν ἐπιστημῶν. Παραμένει πάντως ἡ προσφορά του ποὺ ἔγκειται σὲ τοῦτο: [δίδαξε δτι πρέπει] τὸ ἔσχατο κριτήριο τῆς ἀξιοπιστίας μιᾶς κρίσης, σ’ αὐτὴν ὄπως καὶ σὲ κάθε ἄλλη περίπτωση, νὰ μὴ τὸ ἀναζητοῦμε πουθενὰ ἄλλοι παρὰ μόνο μέσα σ τὸ Λόγο, ὄπωσδήποτε καὶ ἂν ὁ δῦναμις εἴκενος στὴν ἐκλογὴ τῶν προτάσεών του, εἴτε μὲ τὴ [λογικήν] ἐνόραση, εἴτε μὲ τὴν ἀπλὴν ἀνάγκην καὶ τὸν κανόνα τῆς δικῆς του βολῆς. Ὁνόμαζε τὸ Λόγο κατὰ τὴ δεύτερη

1. (Τ π ο σ. τ ο υ Σ υ γ ρ.) 'Ο Λόγος δὲν συναισθάνεται· ἐνορᾶ τὴ στέρησή του καὶ μὲ τὴν δρμὴ τὴς γνώσης πραγματοποιεῖ τὸ συναισθήμα τῆς ἀνάγκης. 'Εδῶ δηλαδὴ γίνεται δτι καὶ μὲ τὸ ἡθικὸ συναισθήμα ποὺ δὲν γεννᾶ κανένα ἡθικὸ νόμο, γιατὶ αὐτὸς πηγάζει ὀλόκληρος ἀπὸ τὸ Λόγο, ἀλλὰ γεννιέται ἡ πραγματοποιεῖται ἀπὸ ἡθικοὺς νόμους, ἀρά ἀπὸ τὸ Λόγο, ἀφοῦ ἡ διεγερμένη καὶ δμως ἐλεύθερη βούληση χρειάζεται ὄρισμένους λόγους.

χρήση του κοινὸν ἀνθρώπινο Λόγο· γιατὶ πρῶτ' ἀπ' ὅλα καὶ πάντοτε ἔχει μπροστὰ στὰ μάτια του τὸ δικό του συμφέρον, ἐνῷ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ βγοῦμε ἔξω ἀπὸ τὴν φυσικὴ τροχιά, ἀντὶ θέλομες νὰ τὸ ξεχάσομε καὶ ἀεργοὶ νὰ παραμονεύομε κάτω ἀπὸ ἔννοιες μὲ ἀντικειμενικὴν ἀναφορά, ἀπλῶς γιὰ νὰ ἐπεκτείνομε τὴν γνώση μας, εἴτε τοῦτο εἶναι ἀναγκαῖο εἴτε ὄχι.

Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἔκφραση: ἀπό φανση τοῦ ὑγιῆ Λόγου στὸ προκείμενο ζήτημα εἶναι πάντα διφορούμενη καὶ μπορεῖ νὰ ἔκληφθεῖ ἢ, ὅπως ὁ Ἰδιος ὁ Mendelsohn τὴν παρανόησε, ὡς κρίση ἀπὸ ἐνόραση τοῦ Λόγου, ἢ, ὅπως φαίνεται νὰ τὴν παίρνει ὁ συγγραφέας τῶν «Resultate», κρίση ἀπὸ ἔμπνευση τοῦ Λόγου, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ δοθεῖ μιὰ ἀλληλογνωματική σ' αὐτὴ τὴν πηγὴ τῆς κριτικῆς ἀπόφανσης καὶ καμιὰ δὲν εἶναι πιὸ τατιαστὴ σ' αὐτὴν ἀπὸ τὴν ὄνομασία πίστη τοῦ Λόγου. Κάθε πίστη, ἀκόμη καὶ ἡ ἰστορική, πρέπει βέβαια νὰ εἶναι ἔλλογη (γιατὶ τὸ ἔσχατο κριτήριο τῆς ἀλήθειας εἶναι πάντοτε ὁ Λόγος). ὅμως πίστη τοῦ Λόγου εἶναι ἔκεινη ποὺ δὲν στηρίζεται σὲ ἀλλα δεδομένα παρὰ μόνο σὲ δσα περιέχονται στὸν καθαρὸ Λόγο. "Ολες οι πίστεις εἶναι ὑποκειμενικά ἐπαρκεῖς, ἀντικειμενικά ὅμως συνειδητὰ ἀνεπαρκεῖς δοξασίες· ἐπομένως ἀντιτίθενται στὴ γνώση. 'Εξάλλου, ὅταν ὑποστηρίζεται κάτι ἀπὸ ἀντικειμενικούς, ἔστω καὶ συνειδητὰ ἀνεπαρκεῖς λόγους, δηλαδὴ ὅταν ἔκφράζεται μιὰ γνώμη, μπορεῖ αὐτὴ ἡ γνώμη συμπληρωμόμενη βαθμιαῖα μὲ τὸ ἴδιο εἰδος λόγων νὰ γίνει στὸ τέλος γνώση. 'Αντίθετα, ὅταν οἱ λόγοι τῆς δοξασίας δὲν εἶναι, κατὰ τὸ εἰδος τους, καθόλου ἔγκυροι ἀντικειμενικά, τότε ἡ πίστη δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ γίνει γνώση μὲ δοπιαδήποτε χρήση τοῦ Λόγου. 'Η ἰστορικὴ πίστη, π.χ. γιὰ τὸ θάνατο ἐνὸς μεγάλου ἀνθρώπου, ποὺ τὸν ἀφηγοῦνται μερικὲς ἐπιστολές, μπορεῖ νὰ γίνει γνώση ὅταν οἱ ἀρχές τοῦ τόπου ἀνακοινώνουν τὸ θάνατο, τὸν ἐνταφιασμό, τὴν διαθήκη κ.λ.π. "Οτι ἐπομένως κάτι ὑποστηρίζεται ὡς ἰστορικὴ ἀλήθεια, δηλαδὴ πιστεύεται, ἀπλῶς μὲ βάση ὁρισμένες μαρτυρίες, π.χ. ὅτι ὑπάρχει στὸν κόσμο μιὰ πόλη Ρώμη, κ' ἐντούτοις ἔκεινος ποὺ δὲν βρέθηκε ποτὲ ἔκει, μπορεῖ νὰ πεῖ: γνωρίζω, καὶ ὅχι ἀπλῶς πιστεύω ὅτι ὑπάρχει μιὰ Ρώμη,

— τοῦτο συμφωνεῖ ἐντελῶς μὲν ὅσα εἴπαμε. Ἐντίθετα δὲ καθαρὴ πίστη τοῦ Λόγου, μὲν ὀσαδήποτε φυσικὰ δεδομένα τοῦ Λόγου καὶ τῆς ἐμπειρίας, δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ μετατραπεῖ σὲ γνώση, ἐπειδὴ ἐδῶ δὲ λόγος τῆς δοξασίας εἶναι (καὶ ὅσο εἴμαστε ἀνθρώποι θὰ μείνει πάντα) ἀπλῶς ὑποκειμενικός, δηλαδὴ μιὰ ἀπαραίτητη ἀνάγκη τοῦ Λόγου μόνο νὰ ὑπὸ θεσμοῖς εἴη καὶ δῆλο νὰ ἀποδεῖξει τὴν ὑπαρξὴν ἐνὸς ὑπέρτατου ὄντος. Αὕτη δὲ ἀνάγκη τοῦ Λόγου, νὰ χρησιμοποιεῖται θεωρητικά μὲτρά παρὰ μιὰ καθαρὴ ὑπὸ θεσμοῖς, δὲν θὰ ἥταν τίποτ' ἄλλο παρὰ μιὰ καθαρὴ ὑπὸ θεσμοῖς τοῦ Λόγου, δηλαδὴ μιὰ γνώμη ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ὑπὸ στηριχεῖται ἐπαρκῶς ἀπὸ ὑποκειμενικούς λόγους, ἐπειδὴ κανέναν ἄλλο λόγο γιὰ τὴν ἐξήγησην δεδομένων ἀπὸ οτελεσμάτων δὲν μποροῦμε νὰ περιμένουμε ἔκτος ἀπὸ αὐτούς, δὲ λόγος ὅμως χρειάζεται ἔναν ἐξηγητικὸ λόγο. Ἐντίθετα δὲ πίστη τοῦ Λόγου, ποὺ στηρίζεται στὴν ἀνάγκη νὰ χρησιμοποιεῖται μὲτρά παρὰ μιὰ πρόθεση, θὰ μποροῦσε νὰ ὀνομαστεῖ αὐτὴ ματαρά τοῦ Λόγου, δῆλο σὰν νὰ ἥταν μιὰ ἐνόραση ποὺ θὰ ἴκανοποιοῦσε κάθε λογικὴν ἀπαίτηση γιὰ βεβαιότητα, ἀλλὰ ἐπειδὴ αὐτὴ δὲ θα δοξασία (ὅταν ὅλα μέσα στὸν ἀνθρωπό, ἀπὸ ἡθικὴν ἀποψή, βρίσκονται σὲ καλὴ κατάσταση) δὲν ὑπολείπεται κατὰ βαθμὸν ἀπὸ καμιὰ γνώση¹, μὲν ὅλο ποὺ κατὰ τὸ εἰδος εἶναι ἐντελῶς διάφορη ἀπὸ τὴν γνώση.

Ἐπομένως μιὰ καθαρὴ πίστη τοῦ Λόγου εἶναι δὲ ὁδηγὸς δὲ διαβήτης, μὲν τοῦ ὅποίου τὴν βοήθεια μπορεῖ ἀπὸ τὸ ἔνα μέρος δὲ φιλοσοφικὸς στοχαστής νὰ προσανατολίζεται στὶς ἐπιδρομὲς ποὺ κάνει δὲ Λόγος του στὸ πεδίο τῶν ὑπεραισθητῶν ἀντικειμένων, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος δὲ ἀνθρωπος τοῦ κοινοῦ, ἀλλὰ (ἡθικὰ) ὑγιῆ Λόγου νὰ χαράζει τὸ δρόμο του, τόσο μὲθωρητικὴ ὅσο

1. Στὴ στάθερό τητα τῆς πίστης ἀνήκει δὲ συνείδηση ὅτι εἶναι ἀμετάβλητη. Ἀλλὰ μπορῶ νὰ εἴμαι ἐντελῶς βέβαιος ὅτι κανένας δὲν θὰ μπορέσει νὰ ἀναποευάσει τὴν πρότασή μου: ὑπὸ αρχεῖ Θεός; γιατὶ ἀπὸ ποὺ θὰ ποριστεῖ αὐτὴ τὴν [λογικὴν] ἐνόραση; ᘾπομένως δὲν συμβαίνει μὲτρά τὴν πίστη τοῦ Λόγου ἐκεῖνο ποὺ γίνεται στὴν ἴστορική, ὅπου εἶναι πάντοτε δυνατὸν νὰ βρεθοῦν ἀποδείξεις τοῦ ἐναντίου, καὶ δῆπου πρέπει νὰ διατηροῦμε τὴν ἐπιφύλαξη νὰ ἀλλάξομε τὴν γνώμη μας στὴν περίπτωση ποὺ θὰ ἀποκτήσουμε πληρέστερη γνώση τῶν πραγμάτων.

καὶ μὲ πρακτικὴ πρόθεση, ἐντελῶς σύμμετρα μὲ τὸν προορισμό του· αὐτὴ ἡ πίστη τοῦ Λόγου εἶναι ἐπίσης ἔκεινη ποὺ πρέπει νὰ τεθεῖ στῇ βάση κάθε ἄλλης πίστης, ἀκόμα καὶ κάθε ἀποκάλυψης.

‘Η ἔννοια τοῦ Θεοῦ, καὶ αὐτὴ ἡ πεποίθηση γιὰ τὴν ὑπαρξὴν του, μπορεῖ νὰ βρεθεῖ μόνο μέσα στὸ Λόγο, ἀπ’ αὐτὸν μόνο πηγάδουν καὶ οὕτε ἀπὸ ἔμπνευση μᾶς ἔρχονται στὴν ἀρχή, οὕτε ἀπὸ πληροφορίες δίνονται ἀπὸ μιὰν ὁσοδήποτε μεγάλη αὐθεντία. ’Ακόμη καὶ ἀν μοῦ συμβεῖ νὰ ἔχω μιὰν ἀμεσητὴν προπτείαν ἐνὸς τέτοιου εἰδούς — τέτοιαν ἐποπτεία ἡ Φύση, ὅσο κι’ ἀν τὴ γνωρίσω, δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ μοῦ δώσει — πάλι πρέπει μιὰ ἔννοια Θεοῦ νὰ χρησιμέψει ὡς ὁδηγητικὸν νῆμα [γιὰ νὰ βρῶ] ἀν τὸ φαινόμενο τοῦτο συμφωνεῖ ἐπίσης μὲ δλα ὅσα ἀπαιτοῦνται γιὰ νὰ χαρακτηριστεῖ μιὰ θεότητα. Καὶ μὲ δλο ποὺ διόλου δὲν βλέπω πῶς εἶναι δυνατὸν ἔνα δοπιοδήποτε φαινόμενο νὰ παρουσιάζει, ἔστω καὶ μόνο κατὰ τὴν ποιότητα, ἐκεῖνο ποὺ πάντοτε μόνο νοεῖται καὶ ποτὲ δὲν γίνεται αἰσθητὸν ἐποπτικά, ὡστόσο εἶναι τουλάχιστο σαφὲς ὅτι γιὰ νὰ κρίνω ἀν εἶναι Θεὸς αὐτὸ ποὺ μοῦ ἐμφανίζεται, αὐτὸ ποὺ ἐνεργεῖ ἐσωτερικὰ ἢ ἔξωτερικὰ ἀπάνω στὸ συναίσθημά μου, πρέπει νὰ τὸ βάλω κοντὰ στὴν ἔννοια τοῦ Θεοῦ ποὺ ἔχει σχηματίσει ὁ Λόγος μου καὶ νὰ τὸ ἐλέγξω μὲ κριτήριο, ὅχι ἀν εἶναι σύμφωνο μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια, παρὰ ἀπλῶς ἀν δὲν βρίσκεται σὲ ἀντίφαση μαζί της. ’Ομοίως: καὶ ἔάν, σὲ δλα ἔκεινα μὲ τὰ δόποια ὁ Θεὸς μοῦ ἀποκαλύφτηκε, δὲν βρίσκεται τίποτα ποὺ ν’ ἀντιφάσκει σ’ αὐτὴ τὴν ἔννοια, πάλι ἐκείνη ἡ ἐμφάνιση, ἡ ἐποπτεία, ἡ ἀμεσητὴν προκάλυψη, ἡ δύναμις ἀλλιῶς θὰ ὀνομάζεται ἔκεινη ἡ παρουσία, ποτὲ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδείξει τὴν ὑπαρξὴν ἐνὸς δύντος ποὺ ἡ ἔννοιά του (ὅταν δὲν δρίζεται ἀβέβαια καὶ ἐπομένως δὲν θὰ ὑπόκειται στὴν ἀνάμειξη κάθε δυνατῆς φαντασίωσης) ἀπαιτεῖ τὴν ἀπεραντοσύνης δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς καμιὰ ἐντελῶς ἐμπειρίᾳ ἡ ἐποπτεία, ἐπομένως εἶναι ἀδύνατον μιὰ ἐμπειρία ἡ ἐποπτεία νὰ ἀποδείξει ἀναμφίβολα τὴν ὑπαρξὴν ἐνὸς τέτοιου δύντος. Στὴν ἀρχὴ λοιπὸν κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ πεισθεῖ γιὰ τὴν ὑπαρξὴν τοῦ ὑπέρτατου δύντος μὲ δόπιοδήποτε

ἐποπτεία· πρέπει νὰ προηγηθεῖ ἡ πίστη τοῦ Λόγου, καὶ τότε θὰ μποροῦσαν ὁπωδήποτε ὄρισμένες ἐμφανίσεις ἢ ἀποκαλύψεις νὰ δῶσουν ἀφορμὴ νὰ ἔρευνήσουμε, ἐὰν αὐτὸ ποὺ μιλεῖ σ' ἐμᾶς ἢ παρουσιάζεται σ' ἐμᾶς ἔχομε τὸ δικαίωμα νὰ τὸ ἐκλάθομε ὡς θεότητα, καὶ μετὰ τὴ διαπίστωση νὰ ἐπιβεβαιώσουν ἔκεινη τὴν πίστην.

“Οταν ἑπομένως ἀμφισβητεῖται στὸ Λόγο τὸ δικαίωμα ποὺ τοῦ ἀνήκει νὰ μιλήσει πρῶτος σὲ ζητήματα ποὺ ἀφοροῦν ὑπεραισθῆτὰ ἀντικείμενα, ὅπως εἶναι ἡ ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ μέλλουσα ζωή, ἀνοίγεται διάπλατα ἡ πόρτα σὲ κάθε λογῆς φαντασιοπληξία, δεισιδαιμονία, ἀκόμη καὶ στὸν ἀθεϊσμό. Ἔντούτοις φαίνεται δτὶ στὴ διένεξη Jacobi - Mendelssohn ὅλα γίνονται γιὰ νὰ ἀνατραπεῖ — δὲν ξέρω ἀκριβῶς ποιὸ ἀπὸ τὰ δύο — ἡ ἐνόραση τοῦ Λόγου καὶ ἡ γνώση (μὲν μιὰν ὑποτιθέμενη ρώμη στὴ φιλοσοφικὴ θεώρηση) ἢ καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ πίστη τοῦ Λόγου, καὶ ἀντίθετα νὰ ἰδρυθεῖ μιὰ ἄλλη πίστη, ποὺ μπορεῖ δικαίωνας νὰ τὴ σχηματίσει μέσα του ὅπως τοῦ ἀρέσει. Ἰσως πρέπει νὰ συμπεράνομε τὸ δεύτερο, δτὰν βλέπομε δτὶ ἡ κατὰ τὸν Spinoza ἔννοια τοῦ Θεοῦ θεωρεῖται ἡ μόνη σύμφωνη μὲ δλες τὶς βασικὲς ἀρχὲς τοῦ Λόγου¹, καὶ δμως ἀπορρί-

1. (Ὑπόσημ. τοῦ Συγγρ.) Δὲν μπορῶ νὰ καταλάβω πῶς οἱ σοφοὶ ποὺ μνημονεύω μπόρεσαν νὰ βροῦν μέσα στὴν «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου» εὗνοια πρὸς τὸν σπινοζισμό. Ἡ «Κριτικὴ» κρέει στὸν δογματισμὸν ἐντελῶς τὰ φτερὰ γιὰ δ, τι ἀφορᾶ τὴ γνώση ὑπεραισθῆτῶν ἀντικείμενων καὶ σ' αὐτὸ δ σπινοζισμὸς εἶναι τόσο δογματικός, ὥστε καὶ μὲ τὸν μαθηματικὸ συναγωγῶς εἶναι στὴν αὐστηρότητα τῆς ἀπόδειξης. Ἡ «Κριτικὴ» ἀποδείχνει: δτὶ δ πίνακας τῶν καθαρῶν ἔννοιῶν τῆς διάνοιας πρέπει νὰ περιέχει ὅλα τὰ ὑλικὰ τῆς καθαρῆς σκέψης· δ σπινοζισμὸς μιλεῖ γιὰ σκέψεις ποὺ οἱ ἴδεις πάλι σκέπτονται, καὶ ἑπομένως γιὰ ἕνα συμβεβηκὸς ποὺ ὑπάρχει συνάμα καθεαυτὸ σὰν ὑποκείμενο — ἔννοια ποὺ δὲν βρίσκεται καθόλου μέσα στὴν ἀνθρώπινη διάνοια, οὔτε εἰσφέρει σ' αὐτὴν τίποτα. Ἡ «Κριτικὴ» δείχνει: δτὶ καθόλου δὲν ἀρκεῖ γιὰ τὴν κατάφαση τῆς δυνατότητας ἐνὸς αὐτονοούμενου δντος τὸ δτὶ δὲν ὑπάρχει μέσα στὴν ἔννοιά του καμιὰ ἀντίφαση (μὲ δλο πού, στὴν ἀνάγκη, ἔξακολουθεῖ καὶ τότε νὰ ἐπιτρέπεται νὰ δεχτοῦμε αὐτὴ τὴ δυνατότητα). δ σπινοζισμὸς δμως Ισχυρίζεται δτὶ ἐνορᾶ (λογικὰ) τὴν ἀδυνατότητα ἐνὸς δντος ποὺ ἡ ἴδεα του ἀποτελεῖται ἐντελῶς ἀπὸ καθαρὲς ἔννοιες τῆς διάνοιας, ἀπὸ τὶς ὅποιες ἔχομε ἀποχωρίσει δλους τοὺς ὄρους τῆς αἰσθητότητας, δπου ἑπομένως δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ βρεθεῖ ἀντίφαση, καὶ

πτεται. Γιατί, μολονότι είναι έντελως σύμφωνο μὲ τὴν πίστη τοῦ Λόγου νὰ γίνει δεκτὸ δι τὸ φιλοσοφικὸς Λόγος δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει τὴν ἐνόραση οὕτε καὶ τῆς δυνατής της αὐτῆς ἑνὸς ὄντος, δηποτὲ εἶμεῖς πρέπει νὰ σκεπτόμαστε τὸ Θεό, δὲν συμβιβάζεται μὲ καμιάν έντελῶς πίστη καὶ γενικὰ μὲ καμιὰ παραδοχὴ μᾶς ὑπαρξῆς ἢ γνώμη δι τὸ Λόγος θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει τὴν ἐνόραση τῆς ἀδυνατίας της αὐτῆς ἑνὸς ἀντικειμένου καὶ δύναμις νὰ γνωρίζει ἀπὸ ἄλλες πηγὴς τὴν πραγματικότητά του.

"Ανδρες μὲ πνευματικὲς ίκανότητες καὶ μεγάλα φρονήματα ! Τιμῶ τὰ τάλαντά σας καὶ ἀγαπῶ τὸ ἀνθρώπινο αἰσθημά σας. 'Αλλὰ ἔχετε κιόλας καλὰ στοχαστεῖ τί κάνετε καὶ ποῦ θὰ ὀδηγήσουν οἱ ἐπιθέσεις σας ἐναντίον τοῦ Λόγου ; Χωρὶς ἀμφιβολία, ἔσεῖς θέλετε νὰ διατηρηθεῖ ἀπεριόριστη ἡ ἐλευθερία σας ἡ οἰκοδομὴ τῆς σκέψης· γιατὶ χωρὶς αὐτὴν καὶ ὁ δικός σας ἀκόμη πατέρας πατέρας τῆς μεγαλοφυΐας δὲν θὰ ἀργοῦσε νὰ πάρει τέλος. Θὰ ίδοῦμε τί πρόκειται μὲ φυσικὸ τρόπο νὰ βγεῖ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐλευθερία τῆς σκέψης, ἐὰν ἐπικρατήσει μιὰ μέθοδος παρόμοια μὲ ἔκείνη ποὺ σεῖς ἀρχίζετε.

Πρὸς τὴν ἐλευθερία τῆς σκέψης είναι ἀντίθετος πρῶτα ὁ ἀναγκασμὸς της πολιτείας. Βέβαια λέμε : μπορεῖ ἡ ἐλευθερία νὰ μιλοῦμε ἡ νὰ γράφομε νὰ μᾶς

δύναμις δὲν είναι σὲ θέση μὲ τίποτα νὰ στηρίξει αὐτὸ τὸν ὑπεροπτικὸ ἰσχυρισμό, ποὺ ἔπειρνε κάθε δριο. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο, ὁ σπινοζισμὸς ὀδηγεῖ κατευθείαν στὴ φαντασιοπλήξια. Ἀπεναντίας δὲν ὑπάρχει σίγουρο μέσον νὰ βγάλομε μὲ τὶς ρίζες τῆς κάθε φαντασιοπλήξια παρὰ ἔνα μόνο : ὁ καθορισμὸς τῶν δρίων τῆς δύναμης τοῦ καθαροῦ Λόγου.— Ενας ἄλλος πάλι σοφὸς βρίσκει μέσα στὴν «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου» σκεπτικισμὸν, μὲ δόλο ποὺ ἡ «Κριτικὴ» αὐτὸ ἀκριβῶς ἐπιδιώκει : νὰ θέσει στερεὰ a priori κάτι βέβαιο καὶ δρισμένο ἀναφορικὰ μὲ τὸ πλάτος τῆς γνώσης μας. Καθὼς καὶ [νὰ εἰσαγάγει] μιὰ διατομὴ στὶς κριτικὲς ἔρευνες ποὺ πρόγραμμά της είναι νὰ διαλύσει καὶ γιὰ πάντα νὰ ἔξοβελίσει ἔκείνη τὴν ἀναπόφευκτη διαλεκτική, ἀπὸ τὴν ὅποια ὁ πρὸς κάθε διεύθυνση δογματικὰ ὀδηγούμενος καθαρὸς Λόγος σαστίζει καὶ μπερδεύεται Τὴν ίδια ἀκριβῶς μέθοδο ἀκολουθοῦσαν οἱ Νεοπλατωνικοὶ ποὺ ὀνόμαζαν τὸν ἔκαυτό τους ἐκλεκτικούς, ἐπειδὴ ἔζεραν νὰ βρίσκουν τὶς δικές τους χάραξες ἐδῶ κ' ἔκει σὲ ἀρχαιότερους συγγραφεῖς, δταν οἱ ίδιοι είχαν ἥδη βάλει μέσα στὸ δέργο ἔκείνων τέτοιες ίδεες· ως πρὸς τοῦτο λοιπὸν— οὐδὲν καινὸν ὑπὸ τὸν ἥδιον.

ἀφαιρεθεῖ μὲν ἀνώτερη βίᾳ, ποτὲ δύμας καὶ ἡ ἐλευθερία νὰ σκέπτη
πτόμα μαστε. Πόσο δύμας καὶ μὲν ποιάν ὁρθότητα εἰναι δυνατὸν
μὲν σκέπτη πτόμα μαστε, ἀμα δὲν σκεπτόμαστε ἀπὸ κοινοῦ
μὲν ἄλλους, στοὺς ὅποιους ἀνακοινωνών με τὶς σκέψεις μας
καὶ ἐκεῖνοι σ' ἔμᾶς τὶς δικές τους; Μποροῦμε λοιπὸν νὰ εἰποῦμε
ὅτι ἐκείνη ἡ ἐξωτερικὴ βίᾳ ποὺ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τὴν
ἐλευθερία νὰ ἀνακοινωνών μεν δημόσια τὶς σκέψεις τους,
παίρνει ἀπὸ αὐτοὺς καὶ τὴν ἐλευθερία νὰ σκέπτην ταῖ: τὸ
μόνο κόσμημα ποὺ μᾶς μένει ὑστερὸς ἀπὸ ὅλα τὰ βάρη τοῦ πολιτι-
κοῦ βίου καὶ ποὺ μπορεῖ νὰ μᾶς συμβουλέψει πῶς νὰ ἀντιμετω-
πίσουμε ὅλα τὰ δεινὰ αὐτῆς τῆς κατάστασης.

Δεύτερο, ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης ἐννοεῖται ἐπίσης μὲν
τὴ σημασία ὅπου ἀντίθετό της ἔχει τὸν ἀναγκασμὸν τῆς
συνέδησης. [Αὐτὸς συμβαίνει ἐκεῖ] ὅπου πολίτες, χωρὶς
καμιὰν ἐξωτερικὴ βίᾳ, πέφτουν ἀπάνω σὲ ἄλλους ὡς κηδεμόνες
στὰ πράγματα τῆς θρησκείας καὶ ἀντὶ νὰ τοὺς προσφέρουν ἐπι-
χειρήματα κατορθώνουν, μὲν ἔτοιμες ἀπὸ πρὸν φόρμουλες πίστης,
ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ ἀγχώδη φόβο μπροστά στὸν κίνδυνο
μιᾶς προσωπικῆς ἐρευνας, νὰ ἐξορίσουν καθέ της ἐλεγ-
χο τοῦ Λόγου μὲν πρώιμη ἐπίδραση ἀπάνω στὶς ψυχές.

Τρίτο, ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης σημαίνει ἐπίσης τὴν μὴ
ὑποταγὴ τοῦ Λόγου σὲ ἄλλο νόμο παρὸς σ' ἐκεῖνον ποὺ δὲ
διοις θέτει στὸν ἀντίθετό τού. ἀντίθετός της εἶναι δὲ
κανόνας μιᾶς ἀνομίας χρήσης τοῦ Λόγου (γιὰ νὰ βλέπει
τάχα μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, δύως ὑπερηφανεύεται ἡ μεγαλοφύτα, μα-
κρύτερα ἀπὸ ὅσο γίνεται δταν περιορίζεται ἀπὸ νόμους). Τούτου
συνέπεια εἶναι φυσικὰ ὅτι, δταν δὲν θέλει νὰ ὑποταχθεῖ
στὸ νόμο ποὺ δὲ διοις θέτει στὸν ἀκιντό του, ἀναγκάζεται νὰ σκύ-
ψει τὸν τράχηλο στὸ ζυγὸ τῶν νόμων ποὺ τοῦ θέτει ἔνας ἄλλος:
γιατὶ χωρὶς κάποιο νόμο τίποτα, ἀκόμη καὶ ἡ μεγαλύτερη μωρία,
δὲν μπορεῖ νὰ παιξει πολὺν καιρὸ τὸ παιχνίδι της. Ἐπομένως
ἡ ἀναπόφευκτη συνέπεια τῆς δηλωμένης στὴ σκέψη (μιᾶς ἀπελευθέρωσης ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς τοῦ Λόγου)
εἶναι ἡ ἐξῆς: μὲ αὐτὴν ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης ζημιώνεται καί,
ἐπειδὴ ἔνοχος ἐδῶ εἶναι διὰ ἡ ἀτυχία ἀλλὰ ἡ ἀληθινὴ ὑπεροψία,
κυριολεκτικὰ γάνεται.

‘Η πορεία τῶν πραγμάτων εἶναι περίπου ἡ ἔξης: Στὴν ἀρχὴ χαίρεται ἡ μεγαλοφυΐα τὸν τολμηρὸν οἰστρο της, ἀφοῦ ἔχει ἀφαιρέσει τὸ γῆμα ποὺ μ' αὐτὸν ἀλλοτε τὴν ὁδηγοῦσσε ὁ Λόγος. Σὲ λίγο γοητεύει καὶ ἄλλους μὲ αὐθαίρετα ρήματα καὶ μεγάλες προσδοκίες καὶ φαίνεται ὅτι ἔχει πλέον ἐγκατασταθεῖ σ' ἕνα θρόνο, ποὺ τόσο δύσκολα τὸν στόλιζε ὁ ἀργὸς καὶ βαρὺς Λόγος· ὡστόσο ἔξακολουθεῖ πάντοτε νὰ μεταχειρίζεται τῇ γλώσσᾳ του. Αὐτὸν τὸν παραδεκτὸ τότε κανόνα τῆς ἀκυρότητας ἐνὸς σὲ πολὺ μεγάλο ὑψὸς νομοθετοῦντος Λόγου ἐμεῖς οἱ κοινοὶ ἀνθρωποι τὸν ὀνομάζομε φαντασιοπληνόντος· ἀλλὰ ἔκεινοι οἱ εὐνοούμενοι τῆς ἀγαθῆς Φύσης φωτισμό. Ἐπειδὴ ὅμως σὲ λίγο ἀνάμεσα στοὺς ἰδιους προκαλεῖται σύγχυση γλωσσῶν, ἀφοῦ τώρα ὁ καθένας ἀκολουθεῖ τὴν ἐμπνευσή του, ἐνῶ μόνο ὁ Λόγος μπορεῖ νὰ προστάξει ἔγκυρα γιὰ τὸν καθένα, πρέπει στὸ τέλος νὰ δημιουργήθοιν ἀπὸ ἐσωτερικὲς ἐμπνεύσεις γεγονότα ἐγγυημένα μὲ ἔξωτερικὲς μαρτυρίες, καὶ ἀπὸ παραδόσεις ποὺ στὴν ἀρχὴ διαλέχτηκαν μόνες τους, κείμενα ποὺ ἐπιβάλλονται μὲ τὸ χρόνο, μὲ μιὰ λέξη ἡ ὀλοκληρωτικὴ ὑποταγὴ τοῦ Λόγου σὲ γεγονότα, δηλαδὴ ἡ δεισιδαίμονία, ἐπειδὴ ἔτσι τουλάχιστο μπαίνει αὐτὴ σὲ μιὰ μορφὴ νόμου καὶ γνωρίζει τὴν ἀνάπτωση.

Μιὰ καὶ ὁ ἀνθρώπινος Λόγος τείνει πάντοτε πρὸς τὴν ἐλευθερία, συμβαίνει κατ’ ἀνάγκη τοῦτο: ὅταν κάποτε σπάσει τὰ δεσμά, ἡ πρώτη χρήση μιᾶς ἐπὶ μαχρὸν ξεσυνηθίσμένης ἐλευθερίας ἐκφυλίζεται σὲ κατάχρηση καὶ ἀμετρητὴ ἐμπιστοσύνη στὴν ἀνεξαρτησία τῆς δύναμής του ἀπὸ κάθε περιορισμό, [ἀκόμη καὶ] σὲ μιὰν αὐταπάτη μονοκρατορίας τοῦ φιλοσοφικοῦ Λόγου ποὺ τίποτα δὲν παραδέχεται πιὰ παρὰ μόνο ἔκεινο ποὺ δικαιώνεται μὲ ἀντικείμενον καὶ λόγους καὶ δογματικὴ πεποίθηση, καὶ ὅλα τὰ ἄλλα τὰ ἀπορρίπτει ἀδίστακτα. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ὁ κανόνας τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ Λόγου ἀπὸ τὴ δική του ἐντελῶς ἀνάγκη (ἀπάρνηση τῆς πίστης τοῦ Λόγου) ὀνομάζεται ἀπιστία· ὅχι ἴστορική, γιατὶ αὐτὴν δὲν μποροῦμε καθόλου νὰ τὴ διανοηθοῦμε ὡς ἐμπρόθετη, ἐπομένως οὕτε ὡς ἐπιδεκτικὴν καταλογισμοῦ (ἐπειδὴ ὁ καθένας, εἴτε τὸ θέλει εἴτε ὅχι, πρέπει νὰ πιστέψει ἔνα γεγονός, ποὺ ἔχει ἐπαρκῶς διαπιστωθεῖ, ἀπαράλ-

λαχτα ὅπως καὶ μιὰν μαθηματικὴν ἀπόδειξη). ἀλλὰ ἀ π : σ τ ἵ α τ ο ὅ γ ο υ, ὑποπτη κατάσταση τῆς ἀνθρώπινης φυχῆς ποὺ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τοὺς ἡθικοὺς νόμους πρῶτα δῃ τῇ δύναμη τῶν ἐλατηρίων ἀπάνω στήν καρδιά, μὲ τὸν καιρὸν καὶ κάθε αὐθεντία ἀκόμη, καὶ φέργει τῇ νοστροπίᾳ ποὺ ὀνομάζομε ἐ λ ε ὑ θ ε ρ ο π ν ε ὅ μ α, δηλαδὴ τῇ δασικῇ ἀρχῇ νὰ μὴν ἀναγνωρίζομε πιὰ κανένα ἐγτελῶς καθῆκον. Ἐδῶ μπαίνει τότε στὸ παιχνίδι ἡ πολιτικὴ ἔξουσία, γιὰ νὰ μὴν πέσουν σὲ ἄκραν ἀταξία καὶ αὐτές ἀκόμα οἱ ὑποθέσεις τοῦ δημόσιου διοί καὶ ἐπειδὴ τὸ πιὸ δραστικὸ καὶ ἀποτελεσματικὸ μέσον εἰναι γι' αὐτὴν τὸ ἄριστο, ἀφαιρεῖ πέρα ὡς πέρα τὴν ἐλευθερία τῆς σκέψης καὶ τὴν ὑποτάσσει, μαζὶ μὲ ἄλλες λειτουργίες, στὰ διατάγματα τοῦ κράτους. Καὶ ἔτσι ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης, ὅταν θέλει νὰ ἐνεργεῖ ἀνεξάρτητα καὶ ἀπὸ τοὺς νόμους ἀκόμη τοῦ Λόγου, αὐτοκαταστρέφεται.

Φίλοι τοῦ ἀνθρώπινου γένους καὶ ἔκεινου ποὺ εἴγαι τὸ ἀγιότατο γι' αὐτό! Νὰ παραδέχεστε δ, τι σᾶς φαίγεται πιὸ ἀξιοπιστευτὸ ὕστεαρ ἀπὸ ἐπιμελημένη καὶ εἰλικρινὴ δάσανο, εἴτε γεονότα εἰναι αὐτὰ εἴτε στηρίγματα [λόγοι] τοῦ Λόγου· μόγο μὴν ἀμφισβητεῖτε στὸ Λόγο ἔκεινο ποὺ τὸν κάνει τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ ἐπὶ τῆς γῆς, δηλαδὴ τὸ προνόμιο νὰ εἴγαι τὸ ἔσχατο κριτήριο τῆς ἀλήθειας.¹ Στὴν ἀντίθετη περίπτωση, ἀγάξιοι καθὼς θὰ εἰστε

1. (Υ π ο σ η μ. τ ο ὅ Σ υ γ γ ρ.) Σ κέ π τ ο μ α : δ ι δ : ο ζ [= αὐτονόηση] σημαίνει ἀναζητῶ μέσα μου (δηλαδὴ μέσα στὸν δικό μου Λόγο) τὸ ὕψιστο κριτήριο τῆς ἀλήθειας: καὶ δ κανόνας νὰ σκέπτομαι πάντοτε δ ἰδιος, εἰναι δ δ : α φ ω τ : ο μ δ . Στὴν αὐτονόηση δὲν ἀνήκουν τόσα πολλὰ δσα φαντάζονται ἔκεινοι ποὺ τοποθετοῦν τὸν διαφωτισμὸ σὲ γ ν ὁ σ ε ι , γιατὶ τοῦτο εἰναι μιᾶλλον μιὰ ἀρνητικὴ δασικὴ ἀρχὴ στὴ χρήση τῆς γνωστικῆς μας ἴκανότητας καὶ συχνὰ ἔκεινος ποὺ ἔχει μεγάλο πλοῦτο σὲ γνώσεις, εἰναι ἐλάχιστα διαφωτισμένος στὴ χρήση τους. «Μεταχειρίζομει τὸν δικό μου Λόγο» δὲν θέλει νὰ πει τίποτα περισσότερο ἀπὸ τοῦτο: σὲ κάθε τὶ ποὺ πρόκειται νὰ παραδεχτῶ νὰ ρωτῶ τὸν ἰδιοτό μου: ἔὰν θρίσκει πραγματοποιήσιμο νὰ κάνει γενικὴ δασικὴν ἀρχὴ τῆς δικῆς του χρήσης τοῦ Λόγου τὸ λόγο γιὰ τὸν ὅποιο παραδέχεται κάτι τι, ἢ ἐπίσης τὸν κανόνα ποὺ ἀκολουθεῖ ἀπ' αὐτὸ ποὺ παραδέχεται. Ό καθένας μπορεῖ νὰ κάνει μόνος του αὐτὴ τῇ δοκιμῇ καὶ θὰ ίδει νὰ ἔξαφανίζονται ἀμέσως μὲ αὐτὸ τὸν ἔλεγχο ἢ δεισιδαιμονία καὶ ἡ φαντασιοπληξία, μὲ δλο ποὺ δὲν ἔχει καθόλου τίς γνώσεις ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ ν' ἀντικρίσει καὶ τὴν μιὰ καὶ τὴν ἄλλη. Γιατὶ μεταχει-

τῆς ἐλευθερίας, καὶ σεῖς θὰ τὴ χάσετε ἀσφαλῶς καὶ στῶν ἄλλων μελῶν τοῦ γένους τὸ λαιμὸν θὰ περάσετε αὐτὴ τὴ δυστυχία, ποὺ δὲν εἶναι ἔνοχα καὶ ποὺ θὰ εἶχαν ὅλη τὴν καλὴ διάθεση νὰ μεταχειριστοῦν τὴν ἐλευθερία τους ἐννομα, καὶ σκόπιμα ἐπίσης γιὰ τὸ καλὸν τοῦ κόσμου.

ρίζεται ἀπλῶς τὸν κανόνα τῆς αὐτοσύντηρης τοῦ Λόγου. Εἶναι λοιπὸν εὔκολο νὰ θεμελιώσουμε τὸν διαφωτισμὸν μέσα στὰ ἀτομικὰ ὑποκείμενα μὲ τὴν ἐκπαίδευσην· πρέπει μόνο νὰ ἀρχίσουμε ἀπὸ νωρίς νὰ συνηθίσουμε τὰ νεαρά κεφάλια σ' αὐτὸν τὸ διαστοχασμό. Νὰ διαφωτίσουμε ὅμως μιὰν ἐποχὴν εἶναι ἔργο πολὺ μακρᾶς διάρκειας, γιατὶ ὑπάρχουν πολλὰ ἔξωτερικὰ ἐμπόδια ποὺ ἐνμέρει απαγορεύουν καὶ ἐνμέρει δυσκολεύουν τοῦτο τὸ εἰδός τῆς ἐκπαίδευσης.

5. Η ΑΠΟΤΥΧΙΑ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΩΝ ΣΤΗ ΘΕΟΔΙΚΙΑ *

Με τὴ λέξη θεοδικία ἐνοοῦμε τὴν ὑπεράσπιση τῆς ὑπέρτατης σοφίας τοῦ Δημιουργοῦ τοῦ κόσμου ἀπέναντι στὴν κατηγορία ποὺ διατυπώνει ἐναντίον τῆς ὁ Λόγος μὲ τεκμήριο τὰ ἔχθρικὰ πρὸς τὴν σκοπιμότητα γεγονότα τοῦ κόσμου. Αὐτὸ τὸ λέμε : πολεμοῦμε γιὰ τὴν ὑπόθεση τοῦ Θεοῦ· μολονότι καταβάθμος τοῦτο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τίποτα περισσότερο παρὰ ὑπόθεση τοῦ δικοῦ μας ἀπαιτητικοῦ Λόγου ποὺ ἐδῶ δύμως παραγνωρίζει τὰ δριά του· ὑπόθεση ποὺ βέβαια δὲν εἶναι ἄριστη, ἀλλὰ θὰ μποροῦσε νὰ ἐπιδοκιμαστεῖ ἐνόσω δὲν θρωπός (ἂν μπεῖ καταμέρος ἡ ὑπεροψία του) ὡς ἔλλογο ὃν ἔχει τὸ δικαιώμα νὰ βασανίζει δλες τὶς δοξασίες, κάθε θεωρία ποὺ τοῦ ἐμπνέει σεβασμό, προτοῦ νὰ ὑποταχθεῖ σ' αὐτήν, ὥστε ὁ σεβασμός του νὰ εἶναι εἰλικρινής καὶ δχι προσποιητός.

Γιὰ νὰ δικαιωθεῖ ὁ Θεός, ἀπαιτεῖται ὁ ὑποτιθέμενος ὑπερασπιστής του νὰ ἀποδείξει: ἡ ὅτι αὐτὸ ποὺ ἐμεῖς μέσα στὸν κόσμο τὸ κρίνομε ἔχθρικὸ πρὸς τὴ σκοπιμότητα, δὲν εἶναι τέτοιο· ἡ ὅτι καὶ δταν ἀκόμη εἶναι τέτοιο, δὲν πρέπει καθόλου νὰ κριθεῖ ὡς factum, ἀλλὰ ὡς ἀναπόφευκτη συνέπεια ἀπὸ τὴ φύση τῶν πραγμάτων· ἡ τέλος ὅτι τοῦτο πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τουλάχιστον δχι ὡς factum τοῦ ὑπέρτατου δημιουργοῦ ὅλων τῶν πραγμάτων, ἀλλ' ἀπλῶς τῶν κοσμικῶν ὅντων, στὰ δόποια πρέπει νὰ καταλογιστεῖ, δηλαδὴ τῶν ἀνθρώπων (ἴσως ἐπίσης ἀνώτερων, ἀγαθῶν ἢ κακῶν, πνευματικῶν ὅντων).

‘Ο συγγραφέας λοιπὸν μιᾶς θεοδικίας παραδέχεται ὅτι αὐτὴ ἡ διαδικασία διεξάγεται [ένν. νόμιμα] στὸ δικαστήριο τοῦ Λό-

* Δημοσιεύτηκε στὸ περιοδ. «Berlinische Monatsschrift» τεῦχ. Σεπτεμβρ. 1791.

γου καὶ ἔτοιμάζεται μὲ αἰσιοδοξίᾳ νὰ ἀντιπροσωπεύσει τὸ κατηγορούμενο μέρος ὡς πληρεξόδιος ἀνασκευάζοντας κατηγορηματικὰ ὅλες τὶς κατηγορίες τοῦ ἀντιπάλου· ἐπομένως δὲν τοῦ ἐπιτρέπεται, κατὰ τὴν πορεία τῆς δίκης, νὰ θέσει ἐκτὸς μάχης τὸν ἀντίδικο ἐπικαλούμενος τὴν ἀναρμοδιότητα τοῦ δικαστηρίου τοῦ ἀνθρώπινου Λόγου (exceptionem fori), δὲν τοῦ ἐπιτρέπεται δηλαδὴ νὰ ἀνατρέψει μιὰ γιὰ πάντα τὶς κατηγορίες μὲ μιὰν ὁμολογία ποὺ θὰ ἐπιβάλει στὸν ἀντίδικο, ὅτι ὁ δημιουργὸς τοῦ κόσμου εἶναι πάνσοφος, ὁμολογία ποὺ ἀμέσως καὶ χωρὶς καμιὰν ἔρευνα κηρύττει ἀστήριχτη δύοιαδήποτε ἀμφιβολία ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ γεννηθεῖ ἐναντίο της· ἀλλὰ πρέπει νὰ ἔξετάσει διεξοδιὰ τὰ προβαλλόμενα ἐπιχειρήματα καὶ, καθὼς αὐτὰ δὲν ἀναιροῦν καθόλου τὴν ἔννοια τῆς ὑψιστῆς σοφίας¹, νὰ γίνει κατανοητὸς φωτίζοντας καὶ ἀνασκευάζοντάς τα. Μὲ ἔνα μόνο πράγμα δὲν εἶναι

1. ("Π ο σ. τ ο ū Σ υ γ γ ρ.). "Αν καὶ ἡ ἰδιαίτερη ἔννοια μιᾶς σ ο φ ἴας παροσταίνει μόνο τὴν ἰδιότητα ποὺ ἔχει μιὰ βούληση νὰ συμφωνεῖ μὲ τὸ ὑψιστὸ ἀγαθὸ δῶς τὸν τ ε λ ι κ δ σ κ ο π δ ὅ λων τῶν πραγμάτων ἐνῶ τέχνη [εἶναι] μόνο ἡ ἱκανότητα στὴ γρήση τῶν κατάλληλων μέσων γιὰ δ π ο ι ο υ σ δή π ο τ ε σκοπούς: ἐντούτοις μπορεῖ ἡ τέχνη, ὅταν ἀποδέχνεται τέτοια ὥστε ν' ἀνταποκρίνεται ἐντελῶς πρὸς ἰδέες, ποὺ ἡ δυνατότητά τους ξέπερνάει κάθε σύλληψη τοῦ ἀνθρώπινου Λόγου (π.χ. ὅταν μέσα καὶ σκοποὶ γεννοῦν ἀμοιβαία τὸ ἔνα τὸ ἄλλο, δπως συμβαίνει στὰ ὄργανικά σώματα), ὡς θ ε ἵ α τέχνη νὰ ὀνομάζεται ὅχι καταχρηστικὰ καὶ σοφία· γιὰ νὰ μὴ μπερδεύονται ὅμως οἱ ἔννοιες [καλὸ εἶναι] νὰ ὀνομάζεται σ ο φ ἴ α τῆς τέχνης τοῦ δημιουργοῦ τοῦ κόσμου πρὸς διάκριση ἀπὸ τὴν ἡ θ ι κ ἡ σ ο φ ἴ α του. 'Η τελολογία (ἀκόμη καὶ ἡ φυσικὴ θεολογία διαμέσου αὐτῆς) δίνει πλούσιες ἀποδείξεις τῆς πρώτης στὸν τομέα τῆς ἐμπειρίας. 'Απ' αὐτὴν ὅμως δὲν μποροῦμε νὰ συμπεράνομε ἔγκυρα τὴν ἡθικὴ σοφία τοῦ δημιουργοῦ τοῦ κόσμου, γιατὶ φυσικὸς νόμος καὶ ἡθικὸς νόμος ἀπαιτοῦν ἐντελῶς ἀνομοιογενεῖς ἀρχές, καὶ ἡ ἀπόδειξη τῆς τελευταίας σοφίας πρέπει νὰ γίνεται ἐντελῶς a priori, δηλαδὴ νὰ μὴ θεμελιώνεται καθόλου στὴν ἐμπειρία ἐκείνου ποὺ συμβαίνει στὸν κόσμο. 'Αφοῦ τώρα ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ, ποὺ θὰ εἶναι χρήσιμη στὴ θρησκεία (γιατὶ στὴν ἔξήγηση τῆς Φύσης, ἐπομένως μὲ πρόθεση θεωρητικὴ δὲν τὴ χρειαζόμαστε), πρέπει νὰ εἶναι ἔννοια τοῦ Θεοῦ ὡς ὄντος ἡθικοῦ· καὶ ἀφοῦ αὐτὴ ἡ ἔννοια, ὅσο λίγο μπορεῖ νὰ θεμελιωθεῖ στὴν ἐμπειρία, ἀλλο τόσο μπορεῖ νὰ βγεῖ [λογικὰ] ἀπὸ καθαρὸς ὑπερβατολογικὲς ἔννοιες ἐνὸς ἀπόλυτα ἀναγνώσιου ὄντος, ποὺ βέβαια ἐμᾶς μᾶς συγκυνεῖ βαθύτατα — εἶναι καθαρὸ τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀπόδειξη τῆς ὑπαρξῆς ἐνὸς τέτοιου ὄντος ἄλλη δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ μιὰ ἀπόδειξη ἡθική.

ἀνάγκη νὰ ἀσχοληθεῖ : νὰ ἀποδείξει καὶ τὴν ὑψιστη σοφία τοῦ Θεοῦ μὲ τὴν πείρα ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τοῦτο τὸν κόσμον· γιατὶ ἀπλούστατα δὲν θὰ τὸ κατορθώσει, ἀφοῦ χρειάζεται παντογνωσία, γιὰ νὰ γνωρίζει, στηριζόμενος στὸν δεδομένο κόσμο (ὅπως αὐτὸς γίνεται προσιτὸς στὴν ἐμπειρία) ἐκείνη τὴν τελειότητα, γιὰ τὴν δποία μπορεῖ κανεὶς νὰ εἰπεῖ μὲ βεβαιότητα ὅτι καμιὰ μεγαλύτερη δὲν εἶναι πουθενὰ δυνατή, ὡς πρὸς τὴν δημιουργία καὶ τὴν κυβέρνηση τοῦ κόσμου.

Τὸ ἐχθρικὸ πρὸς τὴν σκοπιμότητα μέσα στὸν κόσμο, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ἀντίθετο πρὸς τὴν σοφία τοῦ δημιουργοῦ του, εἶναι τριῶν εἰδῶν :

1. Τὸ ἀπόλυτα ἐχθρικό, ποὺ βέβαια οὔτε ὡς σκοπὸς οὔτε ὡς μέσον εἶναι δυνατὸν μιὰ σοφία νὰ τὸ ἐγκρίνει καὶ νὰ τὸ ἐπιθυμεῖ.

2. Τὸ ὑπὸ δρούς ἐχθρικό, ποὺ βέβαια ποτὲ ὡς σκοπός, ὡς μέσον ὄμως συμβιβάζεται μὲ τὴν σοφία μιᾶς βούλησης.

Τὸ πρῶτο εἶναι τὸ ἥθικὰ ἐχθρικὸ πρὸς τὴν σκοπιμότητα, τὸ καθαυτὸ κακὸ (ἡ ἀμαρτία). τὸ δεύτερο τὸ φυσικὰ ἐχθρικὸ πρὸς τὴν σκοπιμότητα, τὸ ἐπιζήμιο (ὁ πόνος). — Ὑπάρχει ὄμως μιὰς κάποιας σκοπιμότητα στὴ σχέση τοῦ ἐπιζήμιου μὲ τὸ ἥθικὰ κακό, ὅταν εἶναι παρὸν τὸ τελευταῖο καὶ δὲν μπόρεσε ἢ δὲν ἐπρεπε νὰ ἐμποδιστεῖ· συγκεκριμένα στὴ σύνδεση τῶν δεινῶν καὶ τῶν πόνων ὡς ποινῶν μὲ τὸ κακὸ ὡς ἔγκλημα· ὡς πρὸς τὴν σκοπιμότητα μέσα στὸν κόσμο τίθεται τὸ ἐρώτημα ἐὰν ἔτσι γίνεται σὲ κάποιον κάτι ἀντίθετο πρὸς τὸ δίκιο του. Ἔπομένως πρέπει ἀκόμη νὰ ὑποτεθεῖ καὶ ἔνα ζο εἶδος ἐχθρικοῦ πρὸς τὴν σκοπιμότητα μέσα στὸν κόσμο : ἡ δυσαναλογία ἔγκλημάτων καὶ ποινῶν μέσα στὸν κόσμο.

Οἱ ἴδιότητες τῆς ὑπέρτατης σοφίας τοῦ δημιουργοῦ τοῦ κόσμου, ποὺ ἐναντίο τῆς ἐμφανίζονται ὡς μορφὲς οἱ ἐχθρότητες αὐτὲς πρὸς τὴν σκοπιμότητα, εἶναι καὶ αὐτὲς ἐπίσης τρεῖς :

Πρῶτα, ἡ ἀγιότητά του ὡς νομοθέτη (πλάστη) σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ ἥθικὰ κακὸ μέσα στὸν κόσμο.

Δεύτερο, ἡ ἀγαθότητά του ὡς κυβερνήτη (συντηρητή) σὲ ἀντίθεση πρὸς τὰ ἀναρίθμητα δεινὰ καὶ τοὺς πόνους τῶν ἔλλογων κοσμικῶν ὅντων.

Τρίτο, ἡ δικαιοσύνη του ὡς κριτῆ σὲ σύγκριση μὲ τὴν κακὴ κατάσταση ποὺ φαίνεται ὅτι δείχνει ἡ δυσαναλογία

μεταξύ τῆς ἀτιμωρησίας τῶν κακοποιῶν καὶ τῶν ἐγκλημάτων τους μέσα στὸν κόσμον.¹

Πρέπει λοιπὸν καὶ ἀπέναντι στὶς τρεῖς ἔκεινες κατηγορίες ἡ ὑπεράσπιση νὰ γίνει, καὶ κατὰ τὴν ἀξία της νὰ ἐλεγχθεῖ, μὲ τὸν ἀναφερόμενο παραπάνω τριπλά διάφορο τρόπο.

1. Ως πρὸς τὴν μορφὴν κατὰ τῆς ἀγιότητας τῆς θείας βού-

1. Αὐτὲς οἱ τρεῖς ἰδιότητες μαζί, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία μὲ κανένα τρόπο δὲν ἀνάγεται στὴν ἄλλη, ὅπως π.χ. ἡ δικαιοσύνη στὴν ἀγαθότητα, ὥστε τὸ σύνολο νὰ περιοριστεῖ σὲ μικρότερο ἀριθμό, ἀποτελοῦν τὴν ἡθικὴν ἔννοια τοῦ Θεοῦ. Οὔτε ἡ διάταξή τους μπορεῖ νὰ ἀλλάξει (π.χ. ἡ ἀγαθότητα νὰ γίνει δὲ πρότερης ὅρος τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου καὶ νὰ ὑποταχθεῖ σ' αὐτὴν ἡ ἀγιότητα τῆς νομοθεσίας) χωρὶς νὰ θυγεῖ ἡ θρησκεία ποὺ βάση τῆς ἔχει αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἡθικὴν ἔννοια. 'Ο δικός μας καθαρὸς (καὶ μάλιστα πρακτικὸς) Λόγος καθορίζει αὐτὴ τὴν διάταξην, ἀφοῦ, ἐὰν ἡ νομοθεσία προσαρμοστεῖ στὴν ἀγαθότητα, δὲν θὰ ὑπάρχει πιὰ οὔτε κύρος σ' αὐτὴν οὔτε σταθερὴ ἔννοια καθηκόντων. Βέβαια ὁ ἀνθρώπος ἐπιθυμεῖ πρῶτον ἀπ' ὅλα νὰ εἰναι εὐτυχίας καταλαβαίνει ὅμως καὶ τὸ παίρνει ἀπόφαση (ἔστω καὶ μὲ δυσαρέσκεια) ὅτι τὸ νὰ ἀξιεῖ εἰ νὰ εὐτυχήσει [αἴτημα ποὺ βασίζεται στὸ γεγονός ὅτι] ἡ χρήση τῆς ἐλευθερίας του βρίσκεται σὲ ἀρμονία μὲ τὸν θεῖον νόμο, πρέπει νὰ είναι στὶς διαβούλευσεις τοῦ Δημιουργοῦ δὲ ὅρος τῆς εὐδοκίμησής του καὶ ἐπομένως πρέπει νὰ προηγηθεῖ. Γιατὶ ἡ ἐπιθυμία ποὺ λόγο τῆς ἔχει τὸν ὑποκειμενικὸν σκοπὸν (τὴν φιλαυτία), δὲν μπορεῖ νὰ καθορίζει τὸν ἀντικειμενικὸν σκοπὸν (τῆς σοφίας) ποὺ θέτει ὁ νόμος, ὁ δότος δίνει στὴ βούληση τὸν κανόνα ἄνευ ὅρων.—Ἐπίσης ἡ ποινὴ κατὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης θεμελιώνεται ἀπάνω στὴν νομοθετούσα σοφία ὅχι ὡς ἀπλὸ μέσον, ἀλλὰ ὡς σκοπός : ἡ παρεκτροπὴ συνδέεται μὲ δεινά, ὅχι για νὰ προκύψει, μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, ἔνα κάλλο καλό, ἀλλὰ ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ σύνδεση είναι καθεαυτήν, δηλ. ἡθικὰ καὶ κατ' ἀνάγκη καλή. Βέβαια ἡ δικαιοσύνη προϋποθέτει ἀγαθότητα τοῦ νομοθέτη (γιατί, ἐὰν ἡ θέλησή του δὲν κατευθυνόταν πρὸς τὸ καλὸ τῶν ὑπηρκών του, τότε δὲν θὰ μποροῦσε καὶ νὰ τοὺς ὑποχρεώσει νὰ τὸν ὑπακούουν) ἀλλὰ δὲν είναι ἀγαθότητα, ἀλλὰ ὡς δικαιοσύνη ούσιαστικὰ διαφορετικὴ ἀπ' αὐτήν, ἀν καὶ περιέχεται μέσα στὴ γενικὴ ἔννοια τῆς σοφίας. Ἐξου καὶ ἡ κατηγορία γιὰ τὴν ἔλλειψη μιᾶς δικαιοσύνης, ποὺ φαίνεται στὸν κλῆρο ποὺ ἔχει διθεῖ στοὺς ἀνθρώπους σὲ τούτον ἐδῶ τὸν κόσμο, είναι ὅχι ὅτι δὲν πηγαίνει καλά δὲν καλός ἀλλὰ δῖτι δὲν πηγαίνει κακά δὲν κακός (ἀν καὶ ὅταν τὸ πρῶτο πειστεῖσθε στὸ δεύτερο, ἡ ἀντίθεση μεγαλώνει ἀκόμη περισσότερο τὸ σκάνδαλο). Γιατί, σὲ μιὰ θεία διακυβέρνηση, μπορεῖ καὶ δὲν καλύτερος ἀνθρώπος νὰ στηρίζει τὴν ἐπιθυμία του γιὰ εὐημερία ὅχι στὴ θεία δικαιοσύνη, ἀλλὰ πρέπει νὰ τὴ στηρίζει πάντοτε στὴν καλοσύνη του, ἐπειδὴ ἔκεινος ποὺ κάνει ἀπλῶς τὸ χρέος του, δὲν μπορεῖ νὰ ἀξιώσει δικαιωματικὰ τὴν εὐεργεσία τοῦ Θεοῦ.

λησης μὲ βάση τὸ ἡθικὰ κακὸ ποὺ ἀσχημίζει τὸν κόσμο, τὸ ἔργο τῆς, ὑπάρχει ἡ ἔξῆς δικαίωση:

α. "Οτι δὲν ὑπάρχει καθόλου ἐνα τέτοιο ἐντελῶς ἔχθρικὸ πρὸς τὴ σκοπιμότητα, δπως ἡ παράβαση τῶν καθαρῶν νόμων τοῦ Λόγου μας, ἀλλὰ μόνο ἐκτροπὲς ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη σοφία· ὅτι ἡ θεία [σοφία] τὶς κρίνει μὲ ἐντελῶς ἀλλους, ἀκατάληπτους ἀπὸ μᾶς κανόνες, ἔτοι ὥστε ἐκεῖνο ἀκριβῶς ποὺ ἐμεῖς, ἀναφερόμενοι στὸν πρακτικὸ μας Λόγο καὶ στοὺς δρισμούς του, δικαίως τὸ βρίσκομε ἀξιοκατάκριτο, αὐτὸ στὴ σχέση του πρὸς θείους σκοπούς καὶ πρὸς τὴν ὑψίστη σοφία μπορεῖ ἵσως νὰ εἰναι τὸ κατάλληλο μέσον τόσο γιὰ τὴ δική μας ἴδιαίτερη εύτυχία ὅσο καὶ γενικὰ γιὰ τὸ μεγαλύτερο καλὸ τοῦ κόσμου· ὅτι οἱ δρόμοι τοῦ Ὕψιστου δὲν εἰναι οἱ δικοὶ μας δρόμοι (sunt superis sua iura)¹ καὶ γελιόμαστε ὅταν ἐκεῖνο ποὺ σ' αὐτὴ τὴ ζωὴ εἰναι νόμος μόνο σχετικὰ μὲ ἀνθρώπους, ἐμεῖς τὸ δικό θεωροῦμε ἀπόλυτο νόμο, καὶ ἔτοι αὐτὸ πού, στὴ δική μας θεώρηση τῶν πραγμάτων ἀπὸ τόσο χαμηλὸ σημεῖο θέας, φαίνεται σὰν ἔχθρικὸ πρὸς τὴ σκοπιμότητα τὸ παίρνομε γιὰ τέτοιο, ἀκόμη καὶ θεωρούμενο ἀπὸ τὸ ὑψίστο σημεῖο θέας.—Αὐτὴ ἡ ἀπολογία, ὅπου ἡ ὑπεράσπιση εἰναι χειρότερη ἀπὸ τὴν κατηγορία, δὲν χρειάζεται καμιὰν ἀντίκρουση καὶ σίγουρα μπορεῖ ἐλεύθερα νὰ παραδοθεῖ στὴν περιφρόνηση κάθε ἀνθρώπου ποὺ ἔχει τὴν ἐλάχιστη εύαισθησία γιὰ [τὴν] ἡθικότητα.

β. 'Η δεύτερη ἐνδεχομένως δικαίωση θὰ δεχόταν ἵσως τὴν πραγματικότητα τοῦ ἡθικὰ κακοῦ μέσα στὸν κόσμο, θὰ συγχωροῦσε διμως τὸν Δημιουργὸ μὲ [τὴν ἔξηγηση] ὅτι δὲν ὑπῆρξε δυνατὸν νὰ τὸ ἐμποδίσει: ἐπειδὴ τοῦτο βασίζεται στοὺς περιορισμοὺς τῆς φύσης τῶν ἀνθρώπων ὡς περατῶν δύντων. —'Αλλὰ ἔτοι τὸ ἕδιο τὸ κακὸ θὰ ἥταν δικαιωμένο· καὶ θὰ ἐπρεπε, ἀφοῦ δὲν μπορεῖ νὰ καταλογιστεῖ στοὺς ἀνθρώπους ὡς δική τους ἐνοχή, νὰ πάψουμε νὰ τὸ διομάζομε ἡθικὰ κακό.

γ. 'Η τρίτη ἀπάντηση: ὅτι, καὶ ἀν ἀκόμη γίνει δεκτὸ ὅτι ἡ ἐνοχὴ γι' αὐτὸ ποὺ διομάζομε κακὸ βαρύνει τὸν ἀνθρωπο,

1. (Ὑποστοῦ Μεταφρ.) «Οἱ κανόνες τοῦ Δικαίου του μᾶς ὑπερβαίνουν».

δὲν πρέπει καθόλου νὰ θεωρήσομε τὸν Θεὸν ὑπεύθυνο, ἐπειδὴ ὁ Θεὸς τὸ κακὸν ὡς πράξη τῶν ἀνθρώπων ἀπλῶς μόνο τὸ ἐπέτρεψε, ἀπὸ σοφὲς αἰτίες [παρακινημένος], ποτὲ δύμας δὲν τὸ ἐπιδοκίμασε καθεαυτό, οὕτε τὸ θέλησε οὕτε τὸ ἐτέλεσε, — καταλήγει (ἔστω καὶ ἂν δὲν θελήσει νὰ σκανταλιστεῖ κανεὶς ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ ἀπλῶς ἐπὶ τὸ εἶπεν [ὡς ἐνέργειας] ἐνὸς ὄντος ποὺ εἴναι αὐτὸν καὶ μόνο ὁ δημιουργὸς τοῦ κόσμου) μαζὶ μὲ τὴν προηγούμενη ἀπολογία (β) στὴν ἵδια συνέπεια : δηλαδὴ στὸ δτί, ἀφοῦ καὶ σ' αὐτὸν ἀκόμα τὸν Θεὸν ἤταν ἀδύνατο νὰ ἐμποδίσει τοῦτο τὸ κακό, χωρὶς νὰ θίξει ἀλλους ὑψηλοὺς καὶ μάλιστα ἡθικοὺς σκοπούς, ἡ βάση αὐτοῦ τοῦ δεινοῦ (γιατὶ ἔτσι πλέον θὰ ἐπρεπε κυριολεκτικὰ νὰ τὸ δύνομάζομε) θὰ ἐπρεπε ἀναπόφευκτα νὰ ἀναζητηθεῖ μέσα στὴν οὐσία τῶν πραγμάτων, δηλαδὴ στοὺς ἀναγκαίους περιορισμούς τῆς ἀνθρωπότητας ὡς φύσης περατῆς, ἐπομένως [νὰ δεχτοῦμε] καὶ δτί δὲν μπορεῖ νὰ καταλογιστεῖ σ' αὐτήν.

2. 'Ως πρὸς τὴν μομφὴν ποὺ ἀπευθύνεται πρὸς τὴν θείαν ἀγαθότητα ἔξαιτίας τῶν δεινῶν, δηλαδὴ τῶν πόνων ποὺ ὑπάρχουν στὸν κόσμο, ἡ δικαίωσή της γίνεται ἐπίσης μὲ τρία ἐπιχειρήματα :

α. "Οτι στὰ πεπρωμένα τῶν ἀνθρώπων κακῶς λογαριάζονται τὰ δεινὰ βαρύτερα ἀπὸ τὶς ἀπολαύσεις τῆς ζωῆς, ἀφοῦ ὁ καθένας, δοσο ἀσχῆμα κι' ἀν τοῦ ἔρχονται τὰ πράγματα, προτιμᾶ νὰ εἴναι ζωντανὸς παρὰ νεκρός, καὶ ἐκεῖνοι οἱ λίγοι ποὺ ἀποφασίζουν τὸ τελευταῖο, ἐνόσω μόνοι τους ἀνέβαλαν [τὸ τέλος τους], οἱ ἕδιοι μὲ αὐτὸν δύμολογοῦν ποὺ βρίσκεται τὸ μεγαλύτερο βάρος, δταν πάλι γίνονται ἵκανοι γιὰ τὴν τελευταία τρέλα [νὰ σκοτωθοῦν], καὶ τότε ἀκόμη περνοῦν στὴν κατάσταση τῆς ἀναισθησίας, δπου ἐπίσης δὲν μπορεῖ νὰ γίνει αἰσθητὸς κανένας πόνος. — Τὴν ἀπάντηση δύμας σ' αὐτὴ τὴν σοφιστεία μποροῦμε ἀσφαλῶς νὰ ἀφήσομε νὰ τὴ δώσει δόποιοσδήποτε ἀνθρωπος μὲ ὑγιῆ νοῦ, ποὺ ἔχει ζήσει κάμποσα χρόνια καὶ ἔχει στοχαστεῖ ἀπάνω στὴν ἀξία τῆς ζωῆς, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ κάνει ἐδῶ μιὰ [σωστή] κρίση, ἐὰν τὸν ρωτήσομε : ἀν πραγματικὰ θὰ εἴχε τὴ διάθεση νὰ παίξει ἀκόμια μιὰ φορὰ ὡς τὸ τέλος τὸ παιχνίδι τῆς ζωῆς, δὲν θέλω νὰ πῶ : μὲ αὐτοὺς ἐδῶ, ἀλλὰ μὲ δόποιοσδήποτε ὅρους τοῦ ἀρέσουν (μόνον δχι ἐνὸς παραμυθένιου, ἀλλὰ τούτου τοῦ γήινου κόσμου μας).

β. Στὸ δεύτερο ἐπιχείρημα : ὅτι δηλαδὴ τὸ μεγαλύτερο βάρος τῶν ἀλγεινῶν συναισθημάτων, στὴ σύγκρισή τους μὲ τὰ εὐχάριστα, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χωριστεῖ ἀπὸ τὴ φύση ἑνὸς ζωώδικου πλάσματος, ὅταν ὁ ἄνθρωπος (αὐτὸς π.χ. ὑποστηρίζει ὁ κόμης Veri στὸ βιβλίο του γιὰ τὴ φύση τῆς ἡδονῆς¹), θὰ ἀπαντούσαμε ὅτι, ἐὰν τὰ πράγματα εἶναι ἔτσι, γεννιέται ἔνα ἄλλο ζήτημα : γιατὶ ἐπιτέλους μᾶς κάλεσε στὴ ζωὴ ὁ δημιουργὸς τῆς ὕπαρξής μας, ἀφοῦ μὲ τὸ κανονικό μας παρασόρτωμα [ἢ ζωὴ] δὲν εἶναι γιὰ μᾶς ἐπιθυμητὴ ; 'Ο δύσθυμος θὰ ἔλεγε σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ὅτι ἔκεινη ἡ γυναίκα τῶν Ἰνδιῶν εἶπε στὸν Τζιγκισχὰν ποὺ οὔτε ἴκανοποίηση μποροῦσε νὰ τῆς προσφέρει γιὰ τὸ βιασμὸ ποὺ τῆς ἔκανε, οὔτε ἔξασφάλιση ὅτι δὲν θὰ ὑποστεῖ [τὴν ἵδια κακομεταχείριση] στὸ μέλλον : «Ἐὰν δὲν θὲς νὰ μᾶς προστατέψεις, γιατὶ λοιπὸν μᾶς κατακτᾶς ;».

γ. 'Η τρίτη λύση τοῦ κόμπου μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἔξῆς : ὅτι ὁ Θεὸς μᾶς ἔφερε στὸν κόσμο γιὰ νὰ εύτυχήσομε στὸ μέλλον, ἐπομένως ἀπὸ καλοσύνη, ὅτι ὅμως πρέπει, πρὶν ἀπὸ 'κείνη τὴν προσδοκώμενη θεσπέσια μεγάλη μακαριότητα, νὰ προηγηθεῖ ὄπωσδήποτε μιὰ ἐπίπονη καὶ βασανιστικὴ κατάσταση τῆς παρούσας ζωῆς, ὅπου ἀκριβῶς μὲ τὸν ἀγώνα πρὸς τὶς ταλαιπωρίες θὰ γίνομε ἀξιοι γιὰ 'κείνη τὴν μέλλουσαν αἰγλὴν. Τὸ ὅτι ὅμως αὐτὸς ὁ χρόνος τῆς δοκιμασίας (ὅπου ὑποβάλλονται οἱ πλεῖστοι, καὶ ὅπου ἀκόμα καὶ ὁ ἀριστος δὲν εἶναι εὐχαριστημένος μὲ τὴ ζωὴ του) πρέπει, ἐνώπιον τῆς ὑπέρτατης σοφίας [τοῦ Θεοῦ], νὰ εἶναι ὄπωσδήποτε ὁ ὄρος γιὰ τὶς χαρὲς ποὺ πρόκειται κάποτε ν' ἀπολαύσομε, καθὼς καὶ τὸ ὅτι δὲν στάθηκε ἐφικτὸ τὸ δημιούργημα [τοῦ Θεοῦ] νὰ μείνει ἴκανοποιημένο μ' ἔκεινη τὴν ἐποχὴ τῆς ζωῆς του — αὐτὰ εἶναι βέβαια δυνατὸν νὰ προβληθοῦν ὡς προσχήματα, ὅχι ὅμως καὶ νὰ κατανοθοῦν, ἐπομένως μπορεῖ βέβαια κανείς, ἀναφορικὰ πρὸς τὴν ὑπέρτατη σοφία ποὺ ἔτσι τάχα θέλησε τὰ πράγματα, νὰ σπαθίσει τὸν κόμπο, ἀλλὰ ὅχι καὶ νὰ τὸν λύσει — ὅπως, μέσα στὴν αἰσιοδοξία τῆς, ἴσχυρι-

1 (Τ. π. ο. σ. τοῦ Μεταφ.) «Idee sull'indole del piacere» (δημοσιεύτηκε χωρὶς ὄνομα συγγραφέα τὸ 1774). Γερμαν. μετάφρ. ἀπὸ τὸν Chr. Meiner : «Gedanken über die Natur des Vergnügens» Leipzig 1777.

στηκε ότι μπορεῖ νὰ κάνει ἡ θεοδικία.

3. Στὴν τελευταία κατηγορία, σ' ἐκείνη δηλαδή που διατυπώνεται ἐναντίον τῆς δικαιοσύνης τοῦ κριτῆ τοῦ κόσμου, δίνεται ἡ ἔξῆς ἀπάντηση¹:

α. "Οτι τὸ ἐπιχείρημα τῆς ἀτιμωρησίας τῶν κακῶν ἀνθρώπων στὸν κόσμο δὲν ἔχει λογικὴ βάση, γιατὶ κάθε ἔγκλημα, ἀνάλογα μὲ τὴ φύση του, ἐπισύρει ἐδῶ τὴν ποινὴ που τοῦ ταιριάζει, ἀφοῦ οἱ ἐσωτερικὲς τύψεις τῆς συνειδησης βασανίζουν τὸν κακὸ χειρότερα ἀπὸ τὶς Ἐριννύες. — Ἀλλὰ στὴν κρίση αὐτὴ ὑπάρχει διλοφάνερα μιὰ παρεξήγηση. Ἐδῶ ὁ ἐνάρετος ἀνθρωπος δανείζει στὸν κακὸ τὸν συνειδησιακὸ του χαρακτήρα, δηλαδὴ τὴν ἡθικὴ εὐαισθησία σὲ ὅλη τὴν αὐστηρότητά της· αὐτὴ εἶναι ποὺ, διὸ πιὸ ἐνάρετος εἶναι ὁ ἀνθρωπος, τόσο σκληρότερα τὸν τιμωρεῖ γιὰ τὴν παραμικρότερη βιασύνη που ὁ ἡθικὸς νόμος μέσα του τὴν ἀποδοκιμάζει. "Οπου δόμως λείπει αὐτὴ ἡ νοοτροπία καὶ μαζὶ της ἡ ἡθικὴ εὐαισθησία, ἔκει ἀπουσιάζει ἐπίσης καὶ ὁ τιμωρὸς γιὰ ἔγκληματα ποὺ ἔχουν διαπραχτεῖ· καὶ ὁ κακός, δταν καταφέρει νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὶς ἔξωτερικὲς κυρώσεις ποὺ ἐπισύρουν οἱ ἀνόσιες πράξεις του, γελάει μὲ τὴ φοβία τῶν ἐντιμων ἀνθρώπων νὰ βασανίζονται μέσα τους ἀπὸ ὀλοδικές τους τύψεις· οἱ μικρὲς ἐπιπλήξεις, ποὺ μπορεῖ αὐτὸς νὰ ἀπευθύνει κάποτε στὸν ἑαυτό του, εἴτε τὶς κάνει χωρὶς διόλου συνειδηση, εἴτε, ἀν τύχει καὶ ἔχει ἀκόμα μέσα του κάτι ἀπ' αὐτήν, ἰσοζυγίζονται καὶ ἀποδοκιμάζονται πλούσια μὲ τὴν τέρψη τῶν αἰσθήσεων, ποὺ αὐτήν καὶ

1. (Υποστοῦ Συγγρ.) Εἶναι ἀξιοπαρατήρητο ὅτι, μέσα σὲ ὅλες τὶς δύσκολιες [ποὺ συναντᾶ κανεὶς ὅταν θέλει] νὰ συμβιβάσει τὴν πορεία τῶν ὄσων συμβαίνουν στὸν κόσμο μὲ τὴ θειότητα τοῦ δημιουργοῦ του, καμιὰ δὲν πέζει τόσο δύναται τὸ στήθος ἔσο ἐκείνη ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐντύπωση μιᾶς λειψῆς στὸν κόσμο δικαιοσύνης· Ὅταν συμβεῖ (μὲ ὅλο ποὺ αὐτὸς συμβαίνει σπάνια) ἔνας ἀδικούς πανίσχυρος κακοποὺς νὰ μὴ φύγει ἀπὸ τὸν κόσμο ἀτιμώρητος, κραυγάζει θριαμβευτικὰ ὁ κατὰ τὰ ἀλλα ἀμερόληγηπτος θεατὴς ποὺ ἔχει συμφιλιωθεῖ μὲ τὸν οὐρανό. Καμιὰ σκοπιμότητα τῆς Φύσης δὲν θὰ τοῦ δώσει, μὲ τὸν θαυμασμό, αὐτὴ τὴν ψυχικὴ ἀναταραχή, οὔτε θὰ τὸν κάνει νὰ αἰστανθεῖ χεροπικαστὰ τὴν δύμεση παρέμβαση τοῦ Θεοῦ. Γιατὶ; Γιατὶ ἡ σκοπιμότητα ἐδῶ εἶναι ἡθικὴ καὶ μοναδικὴ, ἀπὸ τὸ εἰδος ἐκεῖνο ποὺ ὁ ἀνθρωπος μπορεῖ νὰ ἐλπίζει ὅτι κατὰ κάποιο τρόπο θὰ τὸ ἀντιληφθεῖ στὸν κόσμο.

μόνο ξέρει νὰ γεύεται. — 'Εὰν πάλι, ὡς ἀντίκρουση αὐτῶν τῶν παραπτηρήσεων, διατυπωθεῖ τὸ ἐπιχείρημα :

β. "Οτι ἀναμφισβήτητα δὲν βρίσκεται καθόλου στὸν κόσμο καμιὰ σύμφωνη μὲ τὴ δικαιοσύνη σχέση μεταξὺ ἐνοχῆς καὶ τιμωρίας, καὶ εἴμαστε, κατὰ τὴν πορεία μας σ' αὐτὸν κόσμο, ὑποχρεωμένοι μὲ δυσαρέσκεια νὰ βλέπομε συχνὰ ἀνθρώπους νὰ περνοῦν μιὰν εὔτυχισμένη ζωὴ μέσα σὲ κραυγαλέαν ἀδικία. τοῦτο ὅμως εἶναι μιὰ ἀνωμαλία ποὺ ἔγκειται στὴ Φύση καὶ δὲν ἔχει γίνει ἐπίτηδες, ἀρά δὲν εἶναι ἡθική, γιατὶ τῆς ἀρετῆς ἴδιοτητα εἶναι νὰ παλεύει μὲ τὴν ἐναντιότητα (ὅπου ἐπίσης ἀνήκει ὁ πόνος ποὺ πρέπει νὰ νιώσει ὁ ἐνάρετος ὅταν συγκρίνει τὴ δική του δυστυχία μὲ τὴν εὐτυχία τοῦ κακοῦ) καὶ οἱ ταλαιπωρίες τὸ μόνο ποὺ κάνουν εἶναι ὅτι ὑψώνουν τὴν ἀξία τῆς ἀρετῆς, ἐπομένως ἐνώπιον τοῦ Λόγου αὐτὴ ἡ δυσαρμονία τῶν ἀχρεωστήτων δεινῶν τῆς ζωῆς διαλύεται μέσα στὴν πιὸ ἔξαίσια ἡθικὴ εὐφωνία — τότε ἐναντίον αὐτῆς τῆς λύσης ὑπάρχει ἡ ἔξῆς ἀπάντηση : "Αν καὶ τὰ δεινὰ αὐτά, ὅταν ὡς πέτρα γιὰ ἀκόνισμα τῆς ἀρετῆς προηγοῦνται ὅτι συνοδεύουν, μποροῦν βέβαια νὰ θεωρηθοῦν ὅτι βρίσκονται σὲ ἡθικὴ συμφωνία μαζί της, ἐφόσον τουλάχιστο τὸ τέλος τῆς ζωῆς στεφανώνει τὴν ἀρετὴν καὶ τιμωρεῖ τὴν κακουργία, ἐντούτοις ὅταν τὸ τέλος τοῦτο, ὅπως ἀλλωστε δείχνει ἡ πείρα μὲ πολλὰ παραδείγματα, ἐπέρχεται ἀντίθετα πρὸς κάθε νόημα, τότε οἱ συμφορὲς φαίνονται ὅτι πέφτουν ἀπάνω στὸν ἐνάρετο ὅχι γιὰ νὰ εἶναι, ἀλλὰ ἐπειδὴ ὑπῆρξε καθαρὴ ἡ ἀρετὴ του (καθαρή, ὀστόσο ὅμως ἀντίθετη πρὸς τοὺς κανόνες τῆς ἔξυπνης φιλαυτίας), πράγμα ποὺ εἶναι ἀκριβῶς ὁ ἀντίοδος τῆς δικαιοσύνης κατὰ τὴν ἔννοια ποὺ μπορεῖ νὰ σχηματίσει γιὰ αὐτὴν ὁ ἀνθρωπός. "Οσο γιὰ τὴ δυνατότητα ὅτι ἵσως τὸ τέλος αὐτῆς τῆς γήινης ζωῆς νὰ μὴν εἶναι τὸ τέλος κάθε ζωῆς, [ἀς σημειωθεῖ ὅτι] ἡ δυνατότητα αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ἴσχυ γιὰ μιὰ δικαίωση τῆς [θείας] Πρόνοιας, ἀλλὰ εἶναι ἀπλῶς δόγμα τοῦ ἡθικὰ - πιστοῦ Λόγου, μὲ τὸ ὅποιο ὅποιος ἀμφιβάλλει συμβουλεύεται νὰ κάνει ὑπομονή, ἀλλὰ δὲν ἴκανοποιεῖται.

γ. 'Εὰν τέλος γίνει ἀπόπειρα νὰ δοθεῖ ἡ τρίτη λύση σ' αὐτὴ τὴ δυσαρμονικὴ σχέση μεταξὺ τῆς ἡθικῆς ἀξίας τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς μοίρας ποὺ τοὺς γράφεται, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι : σ'

αὐτὸν κόσμο κάθε εύτυχία ή δυστυχία πρέπει νὰ κρίνεται ἀπλῶς καὶ μόνο ὡς συνέπεια [ποὺ ἔργεται] ἀπὸ τὴν χρησιμοποίηση τῶν δυνάμεων τῶν ἀνθρώπων κατὰ τοὺς νόμους τῆς Φύσης ἀνάλογα μὲ τὴν ἐφαρμοσμένη ἐπιδεξιότητα καὶ ἔχυπνάδα τους, καθὼς καὶ ἀπὸ τίς περιστάσεις, μέσα στὶς ὅποιες βρίσκονται ἀπὸ σύμπτωση, καὶ ὅχι κατὰ τὴν συμφωνία [τῶν δυνάμεων ἔκείνων] μὲ ὑπεραισθητοὺς σκοπούς· ἀντίθετα σ' ἕνα μέλλοντα κόσμο θὰ ὑπάρξει μιὰ ἄλλη τάξη πραγμάτων κ' ἐκεῖ ὁ καθένας θὰ ἀμειφθεῖ γιὰ ὅσες πράξεις του ἐδῶ κατώ ἔχουν ἀξία ἐὰν κριθοῦν μὲ ἡθικὰ κριτήρια — θὰ ἀπαντήσομε ὅτι καὶ ἡ προϋπόθεση αὐτὴ εἶναι αὐθαίρετη. 'Ο Λόγος πρέπει, ὅταν ὅχι ὡς ἡθικὰ νομοθετούσα ἔξουσία διατυπώνει ἔνα δόγμα σύμφωνα μὲ τοῦτο τὸ συμφέρον του, νὰ βρίσκει εὔλογο ἀπλῶς κατὰ τοὺς κανόνες τῆς θεωρητικῆς γνώσης τὸ ὅτι ἡ πορεία τοῦ κόσμου, κατὰ τὴν φυσικὴν τάξην, ὅπως ἐδῶ ἔτσι καὶ παραπέρα θὰ δρίζει τὰ πεπρωμένα μας. Γιατὶ ποιό ἄλλο ὀδηγητικὸν νῆμα ἔχει ὁ Λόγος γιὰ τὶς θεωρητικές του ὑποθέσεις παρὰ τὸν φυσικὸν νόμο; Καὶ ἀν ἀκόμη, ὅπως τοῦ ὑποδείχτηκε παραπάνω (§ β), δεχτεῖ τὴν παραίνεση νὰ ὑπομονέψει καὶ νὰ ἐλπίσει κάτι καλύτερο στὸ μέλλον, πῶς μπορεῖ νὰ πειριμένει ὅτι ἡ πορεία τῶν πραγμάτων κατὰ τὴν φυσικὴν τάξην, ποὺ εἶναι ἐδῶ καθεαυτὴν σοφή, θὰ εἶναι κατὰ τὸν ἔδιο νόμο σ' ἕνα μέλλοντα κόσμο ἀσφοφή; 'Αφοῦ λοιπόν, γιὰ τὸ Λόγο, δὲν ὑπάρχει καμιὰ κατανοητὴ σχέση μεταξὺ τῶν ἐσωτερικῶν καθοριστικῶν λόγων τῆς βούλησης (δηλαδὴ τῆς ἡθικῆς νοοτροπίας) κατὰ τοὺς νόμους τῆς Ἐλευθερίας, καὶ τῶν (κατὰ τὸ μέγιστο μέρος ἐξωτερικῶν) ἀπὸ τὴν βούληση μας ἀνεξάρτητων αἰτίων τῆς εὐημερίας μας κατὰ τοὺς νόμους τῆς Φύσης, τὸ μόνο ποὺ μένει [νὰ παραδεχτοῦμε] εἶναι ἡ ὑπόθεση ὅτι ὅσο λίγο ἐδῶ ἄλλο τόσο λίγο κ' ἐκεῖ μποροῦμε νὰ πειριμένομε τὴν συμφωνία τοῦ πεπρωμένου τῶν ἀνθρώπων μὲ μία θεία δικαιοσύνη, κατὰ τὶς ἔννοιες ποὺ ἐμεῖς ἔχομε σχηματίσει γι' αὐτήν.

'Η ἔκβαση τῆς διαδικασίας ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου τῆς φιλοσοφίας εἶναι λοιπόν: ὅτι ὅλη ἡ ἔως τώρα θεοδικία δὲν κατορθώνει ἐκεῖνο ποὺ ὑπόσχεται, δηλαδὴ νὰ δικαιώσει τὴν ἡθικὴν σοφία στὴ διακυβέρνηση τοῦ κόσμου ἀπέναντι στὶς ἀμφιβολίες ποὺ διατυπώνονται ἐναντίον της μὲ βάση ὅτι ἡ πείρα μᾶς δίνει νὰ γνω-

ρίσομε σὲ τοῦτο τὸν κόσμο· χωρὶς ὡστόσο αὐτὲς οἱ ἀμφιβολίες ὡς μομφὲς νὰ μποροῦν νὰ ἀποδεῖξουν καὶ τὸ ἀντίθετο — ἀν κρίνομε ἀπὸ τὸ τὶ ἀναφορικὰ μὲ αὐτὲς γνωρίζομε γιὰ τὴν ὑφὴ τοῦ Λόγου μας. Μένει ὅμως πάντοτε μετέωρο τὸ θέμα: ἀν δὲν θὰ μποροῦσαν μὲ τὸν καιρὸν νὰ ἐπινοηθοῦν ἴσχυρότερα ἵσως ἐπιχειρήματα γι’ αὐτὴ τῇ δικαίωση, ὥστε ἡ κατηγορούμενη σοφία νὰ μὴ ἀθωῶθεν (ὅπως ἔως τώρα) ἀπλῶς «κατ’ ἔνστασιν»—παρὰ τὸ γεγονός ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ φέρομε τὸ ζήτημα ἔως τὸ σημεῖο νὰ ὑποστηρίξομε μὲ βεβαιότητα ὅτι ὁ Λόγος μας δὲν διαθέτει καθόλου τὴν δύναμην νὰ ἐννοήσει τὴν σχέση, στὴν ὁποία βρίσκεται ἕνας κόσμος σὰν ἐκεῖνον ποὺ μποροῦμε νὰ γνωρίσομε μὲ τὴν ἐμπειρία, πρὸς τὴν ὑπέρτατη σοφία· γιατὶ τότε ὅλες οἱ παραπέρα ἀπόπειρες τῆς δῆθεν ἀνθρώπινης σοφίας νὰ ἐννοήσει τοὺς δρόμους τῆς θείας [σοφίας] ἀνατρέπονται ἐντελῶς. “Οτι ἐπίσης εἶναι γιὰ μᾶς ἐφικτὴ τουλάχιστο μιὰ ἀρνητικὴ σοφία, δηλαδὴ ἡ κατανόηση τοῦ ἀναγκαίου περιορισμοῦ τῶν ἀξιώσεων μας ἀναφορικὰ μὲ ’κενο ποὺ γιὰ μᾶς εἶναι παραπολὺ ὑψηλό — αὐτὸ πρέπει ἀκόμη νὰ ἀποδειχτεῖ γιὰ ν’ ἀποτελείσομε μιὰ γιὰ πάντα αὐτὴ τῇ δίκῃ· καὶ τοῦτο μπορεῖ ἀσφαλῶς νὰ γίνει.

“Ἐχομε δηλαδὴ γιὰ μιὰ τεχνοσοφία στὴν κατασκευὴ τούτου τοῦ κόσμου μιὰν ἔννοια ποὺ γιὰ τὴ φιλοσοφικὴν ἴκανότητα [spekulatives Vermögen] τοῦ Λόγου δὲν στερεῖται ἀπὸ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, γιὰ νὰ φτάσει σὲ μιὰ Φυσικοθεολογία. Ἐπίσης ἔχομε καὶ μιὰν ἔννοια γιὰ μιὰν ἡ θεοὴ σοφία· ποὺ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ τεθεῖ σ’ ἔναν ὁποιοδήποτε κόσμο διαμέσου ἐνὸς τελειότατου Δημιουργοῦ μὲ ὑπόδειγμα τὴν ἡθικὴν ἰδέα τοῦ δικοῦ μας πρακτικοῦ Λόγου. — Ἀλλὰ γιὰ τὴν ἐνότητα, στὴν συμφωνία τοῦ σας, ἐκείνης τῆς τεχνοσοφίας μὲ τὴν ἡθικὴ σοφία μέσα σ’ ἔνα κόσμο τῶν αἰσθήσεων δὲν ἔχομε καμιὰν ἔννοια οὔτε ἐλπίζομε νὰ φτάσομε ποτὲ σὲ τέτοιαν ἔννοια. Γιατὶ, τὸ νὰ εἶναι κανεὶς δημιούργημα καὶ ὡς φυσικὸ δύναμη δὲν μπορεῖ ἀπλῶς τὴ θέληση τοῦ δημιουργοῦ του· ὡστόσο ὅμως ὡς ἐλεύθερα πράττον δύναμη τὴ δική του ἀνεξάρτητη ἀπὸ ἔξωτερικές ἐπιρροές θέληση ἡ ὁποία μπορεῖ σὲ πολλές περιπτώσεις νὰ πηγαίνει ἀντίθετα πρὸς τὴν πρώτην) νὰ ἔχει τὴν ἴκανότητα νὰ εἶναι ὑπεύθυνο, ταυτόχρονα ὅμως νὰ βλέπει τὴ δίκῃ του πράξη

σὰν ἀποτέλεσμα τὴν ἐνέργειας ἐνὸς ἀνώτερου ὅντος — αὐτὸς εἶναι ἔνας συνδυασμὸς ἐννοιῶν, ποὺ βέβαια πρέπει νὰ τὶς σκεφτοῦμε μαζὶ μέσα στὴν ἰδέα ἐνὸς κόσμου ως τοῦ ὑπέρτατου ἀγαθοῦ· ἀλλὰ μόνον ἐκεῖνος μπορεῖ νὰ τὶς ἐννοήσει ποὺ εἰσχωρεῖ ἔως τὴ γηγάση τοῦ ὑπεραισθῆτοῦ (νοητοῦ) κόσμου καὶ ἐννοεῖ μὲ ποιὸ τρόπο ὁ νοητὸς κόσμος ἀποτελεῖ τὴ βάση τοῦ κόσμου τῶν αἰσθῆσεων· σ' αὐτὴ τὴν κατανόηση καὶ μόνο μπορεῖ νὰ θεμελιωθεῖ ἡ ἀπόδειξη τῆς ἡθικῆς σοφίας τοῦ Δημιουργοῦ στὸν κόσμο τῶν αἰσθῆσεων, ἀφοῦ ὁ κόσμος αὐτὸς παρουσιάζει τὴν ἐμφάνιση [τὸ φαινόμενο] τοῦ νοητοῦ κόσμου — ἀλλὰ κανένας θνητὸς δὲν μπορεῖ νὰ φτάσει ἔως αὐτὴ τὴν κατανόηση.

* * *

Κάθε θεοδικία πρέπει κυρίως νὰ εἶναι ἐρμηνεία τῆς Φύσης, ἀφοῦ ὁ Θεὸς διαιμέσου αὐτῆς ἐκδηλώνει τὴν πρόθεση τῆς θέλησής του. Ἀλλὰ κάθε ἐρμηνεία τῆς ἐκδηλωμένης θέλησής ἐνὸς νομοθέτη εἶναι ἡ ὑποθετική (doktrinal) ἢ αὐθεντική. Ὑποθετικὴ εἶναι ἐκείνη ποὺ μὲ λογικές κατασκευές συμπεραίνει τὴ θέληση τοῦ νομοθέτη ἀπὸ ἐκφράσεις ποὺ αὐτὸς ἔχει μεταχειριστεῖ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἄλλες γνωστὲς προθέσεις του· τὴ δεύτερη τὴν κάνει ὁ ἴδιος ὁ νομοθέτης.

Ο κόσμος, ως ἔργο τοῦ Θεοῦ, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀπὸ μᾶς θεία γνωστοποίηση τῶν προθέσεων τῆς θέλησής του. Ἀπὸ τὴν ἀποψήν ὅμως αὐτὴ εἶναι γιὰ μᾶς συγχρόνα ἔνα σφραγισμένο βιβλίο· καὶ πάντοτε εἶναι ἔνα τέτοιο βιβλίο, δταν τὸ βλέπομε μὲ τὸ σκοπὸ νὰ μάθομε ἀπ' αὐτόν, ἀν καὶ εἶναι ἀντικείμενο τῆς ἐμπειρίας, τὴν τελικήν πρόθεσην τοῦ Θεοῦ (ποὺ πάντοτε εἶναι ἡθική). Οἱ φιλοσοφικές ἀπόψειρες γιὰ μιὰν ἐρμηνεία αὐτοῦ τοῦ εἰδούς εἶναι ὑποθετικές (doktrinal) καὶ ἀποτελοῦν ἐκείνη τὴν ἴδιαντερη θεοδικία, ποὺ γι' αὐτὸν τὸ λόγο μποροῦμε νὰ τὴν δνομάσομε ὑποθετική. Μποροῦμε ὅμως ἐπίσης νὰ μὴν ἀρνηθοῦμε τὸ δνομα μιᾶς θεοδικίας στὴν ἀπλὴ ἀναίρεση δλων ἐκείνων τῶν κατηγοριῶν [ποὺ διατυπώνονται] ἐναντίον τῆς θεϊκῆς σοφίας, δταν αὐτὴ εἶναι θεῖα δόγμα μαζὶ (πράγμα ποὺ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἔχει τὸ ἴδιο νόημα), δταν εἶναι ρήση ἐκείνου τοῦ Λόγου μὲ τὸν ὅποιο, καὶ πρὸν ἀπὸ κάθε ἐμπειρία,

σχηματίζομε τὴν ἔννοια τοῦ Θεοῦ ὡς ἥθικοῦ καὶ σοφοῦ ὄντος. Γιατὶ τότε ὁ ἔδιος ὁ Θεός, διαιμέσου τοῦ Λόγου μας, γίνεται ὁ ἐρμηνευτής τῆς θέλησής του τῆς ἐξαγγελόμενης μὲ τὴ Δημιουργία· αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία μποροῦμε νὰ τὴν ὀνομάσομε αὐθεντικὴ θεοδικία. Δὲν εἶναι ὅμως ἐρμηνεία ἐνὸς μὲ λογικὴς κατασκευὴς εἰς τὸ φιλοσοφικοῦ - spekulative), ἀλλὰ ἐνὸς ἐξουσίαν ἔχοντος πρακτικοῦ Λόγου, ἡ ὃποια, ἐνόσω ἐκεῖνος στὴ νομοθεσία εἶναι ἀπόλυτα προστακτικὸς χωρὶς παραπέρα δικαιολογίες [τῶν ἐντολῶν του], μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀμεση ἐξήγηση καὶ φωνὴ τοῦ Θεοῦ ποὺ μ' αὐτὴν ἐκεῖνος δίνει νόημα στὸ γράμμα τῆς δημιουργίας του. Μιὰ τέτοια αὐθεντικὴ ἐρμηνεία ἔγω τὴ βρίσκω, ἀλληγορικὰ διατυπωμένη, μέσα σ' ἓνα ἀρχαῖο ίερὸ βιβλίο.

'Ο Ιώβ παρασταίνεται σὰν ἀνθρωπος ποὺ γιὰ τὴν ἀπόλαυση τῆς ζωῆς κατέχει συγκεντρωμένα ὅλα ὅσα μπορεῖ κανεὶς νὰ σκεφτεῖ γιὰ νὰ τὸν κάνει τέλειο. 'Τγίης, εὔπορος, ἐλεύθερος, ταγός σὲ ἀλλούς ποὺ μπορεῖ νὰ τοὺς κάνει εύτυχεῖς, στοὺς κόλπους μιᾶς εύτυχισμένης οἰκογένειας, ἀνάμεσα σὲ ἀγαπημένους φίλους· καὶ πάνω ἀπ' ὅλα αὐτὰ (ποὺ εἶναι τὸ ἐξοχώτερο) εὐχαριστημένος μὲ τὸν ἑαυτό του, ἥσυχος στὴ συνείδησή του. Ξαφνικά, ἔνα βαρὺ πεπρωμένο ποὺ τοῦ γράφτηκε γιὰ νὰ τὸν βάλει σὲ δοκιμασία, τοῦ ἀφαιρεῖ ὅλα τοῦτα τὰ ἀγαθά, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τελευταῖο. Καθὼς σιγὰ - σιγὰ μπαίνει στὸ νόημα αὐτῆς τῆς ἀπροσδόκητης καταστροφῆς, ξεσπάει κάποτε σὲ παράπονα γιὰ τὴν κακή του μοίρα· ἐδῶ ἀπάνω ἀρχίζει σὲ λίγο μιὰ διένεξη ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ στοὺς φίλους του ποὺ ἔρχονται νὰ τὸν ἰδοῦν τάχα γιὰ νὰ τὸν παρηγορήσουν, καὶ στὴ συζήτηση τὰ δύο μέρη, τὸ καθένα κατὰ τὴ νοοτροπία του (κυρίως ὅμως ἀνάλογα μὲ τὴ θέση του), ἐκθέτουν τὴ δική τους θεοδικία γιὰ νὰ ἐξηγήσουν ἥθικὰ αὐτὴ τὴν κακοδαιμονία. Οἱ φίλοι τοῦ Ιώβ εἶναι ὀπαδοὶ τοῦ συστήματος ἐρμηνείας ποὺ ἐξηγεῖ ὅλα τοῦ κόσμου τὰ δεινὰ μὲ τὴ θεία δικαιοσύνη ὡς ἴσαριθμες ποινὲς γιὰ διαπραγμένα ἔγκλήματα· καὶ μολονότι δὲν ἥξεραν νὰ ὀνομάσουν κανένα ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ καταλογιστεῖ στὸν δυστυχισμένο ἀνθρωπό, ἐκεῖνος [κατὰ τὴ γνώμη τους] θὰ ἐπρεπε νὰ παραδεχτεῖ τὴν ἐνοχή του, γιατὶ διαφορετικὰ δὲν θὰ ἥταν δυνατόν, κατὰ τὴ θεία δικαιοσύνη, νὰ εἶναι δυστυχής. 'Αντίθετα δ' Ιώβ —

ποὺ μὲ ἀγανάκτηση διαμαρτύρεται ὅτι γιὰ δλόκληρη τὴ ζωή του καμιὰν ἐπιτίμηση δὲν τοῦ κάνει ἡ συνείδησή του· γιὰ ὅτι ὅμως εἶναι ἀναπόφευκτο ἀνθρώπινο σφάλμα ὁ Ἰδιος ὁ Θεὸς θὰ γνωρίζει ὅτι τὸν ἔχει κάνει πλάσμα ἀδύνατο — τάσσεται μὲ τὸ σύστημα τῆς ἀνταρχικός· ἀνεψιανοῦ ψήφα σης. «Ο Θεὸς εἶναι αὐταρχικός» λέγει· «ὁ γάρ αὐτὸς ἥθελησε, καὶ ἐποίησε» ('Ιώβ, κγ, 13).

Σπίς κρίσεις ποὺ κάνουν τὰ δύο μέρη μὲ διαλογισμούς καὶ ὑπερδιαλογισμούς, λίγα εἶναι ἀξιοπαρατήρητα· πολὺ περισσότερο ὅμως ἀξίζει νὰ προσέξει κανεὶς τὸ ἥθος μὲ τὸ ὄποιο συζητοῦν. 'Ο 'Ιώβ μιλεῖ ὅπως σκέπτεται, καὶ ὅπως αἰσθάνεται, ὅπως ἐπίσης θὰ αἰσθανόταν κάθε ἀνθρωπὸς στὴ θέση του· ἀντίθετα οἱ φίλοι του μιλοῦν σὰ νὰ κατασκοπεύονται μυστικὰ ἀπὸ τὸν ἴσχυρότερο, ποὺ ὑπερασπίζουν τὴν ὑπόθεσή του· τὴν εὔνοιά του ἐπιθυμοῦν νὰ κερδίσουν μὲ τὴν κριση τους περισσότερο, παρὰ νὰ εἰποῦν τὴν ἀλήθεια. Αὐτὴ ἡ πανουργία τους, νὰ ὑποστηρίζουν γιὰ τὴν ἐπίφαση πράγματα, ποὺ ὀστόσο θὰ ἔπρεπε νὰ ὀμολογήσουν ὅτι δὲν τὰ ἔννοοῦσαν, καὶ νὰ προσποιοῦνται μιὰ πεποίθηση ποὺ ἀληθινὰ δὲν τὴν εἰχαν, ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἵσια εἰλικρίνεια τοῦ 'Ιώβ ποὺ τόσο μακριὰ βρίσκεται ἀπὸ τὴν φεύτικη κολκεία, ὥστε φτάνει σχεδὸν τὰ ὅρια τῆς προπέτειας — ἀλλὰ ἡ ἀντίθεση αὐτὴ ὠφελεῖ τὸν 'Ιώβ. «Πότερον» λέγει «οὐκ ἔναντι Κυρίου λαλεῖτε, ἔναντι δὲ αὐτοῦ φθέγγεσθε δόλον;... εἰ γάρ τὰ πάντα ποιοῦντες προστεθήσεσθε αὐτῷ, οὐδὲν ἥττον ἐλέγξει ὑμᾶς· εἰ δὲ καὶ κρυφῇ πρόσωπα θαυμάσεσθε, πότερον οὐχὶ δεινὰ αὐτοῦ στροβήσει ὑμᾶς [= θὰ σᾶς στριφογυρίσουν], φόβος δὲ παρ' αὐτοῦ ἐπιπεσεῖται ὑμῖν;... οὐ γάρ ἔναντίον αὐτοῦ δόλος εἰσελεύσεται» ('Ιώβ, ιγ, 7-11, 16).

Τὸ τελευταῖο τὸ ἐπιβεβαιώνει πραγματικὰ τὸ τέλος τῆς ἴστορίας. Γιατὶ ὁ Θεὸς κάνει ἀξιο τὸν 'Ιώβ νὰ τοῦ ἀποκαλυφθεῖ ἡ σοφία τῆς δημιουργίας του ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ μέρος ἐκεῖνο ὃπου φαίνεται ἡ ἀνεξιχνίαστη φύση της. Τὸν βάζει νὰ κοιτάξει τὴν ὀραία πλευρὰ τῆς δημιουργίας, ὅπου ἡ σοφία καὶ ἡ ἀγαθὴ πρόνοια τοῦ δημιουργοῦ τοῦ κόσμου θέτουν στὸν ἀνθρωπὸ μὲ ἀναμφίβολο τρόπο κατανοητοὺς σκοπούς· ἔπειτα τὴν ἀντίθετη, τὴν τρομαχτική, καθὼς τοῦ ὀνομάζει προϊόντα τῆς δύναμής του καὶ ἀνά-

μεσά τους βλαβερά, φοβερὰ πράγματα, ποὺ τὸ καθένα τους φαίνεται βέβαια δτι γιὰ τὸν ἔαυτό του καὶ γιὰ τὸ εἶδος του εἶναι σκόπιμα κατασκευασμένο, ἀναφορικὰ δμως πρὸς τὰ ἄλλα καὶ μάλιστα πρὸς τὸν ἄνθρωπο δίνει τὴν ἐντύπωση δτι εἶναι ἀντίθετο πρὸς κάθε σκοπιμότητα καὶ δὲν συμφωνεῖ μὲ ἔνα γενικὸ σχέδιο τακτοποιημένο μὲ καλοσύνη καὶ σοφία· ἐκεῖ δμως τοῦ ἀποδείχνει τὴν τάξη καὶ τὴ συντήρηση τοῦ παντός, ποὺ κάνουν φανερὸ τὸν σοφὸ δημιουργὸ τοῦ κόσμου, ἀν καὶ ταυτόχρονα πρέπει νὰ μείνουν μυστικοὶ οἱ γιὰ μᾶς ἀνεξερεύνητοι δρόμοι του στὴ φυσικὴ τάξη τῶν πραγμάτων, καὶ πολὺ περισσότερο στὴ σύνδεση αὐτῆς τῆς τάξης μὲ τὴν ἡθικὴ (ποὺ εἶναι ἀκόμα πιὸ ἀνεξιχνίαστη γιὰ τὸ Λόγο μας). — Τὸ συμπέρασμα εἶναι τοῦτο: ἀφοῦ δ 'Ιώβ ὁμολογεῖ δτι γιὰ πράγματα, ποὺ εἶναι γι' αὐτὸν παραπολὺ ὑψηλὰ καὶ ποὺ δὲν τὰ καταλαβαίνει, ἐκφράστηκε ὅχι βλάσφημα, δ Θεὸς καταδικάζει τοὺς φίλους του, ἐπειδὴ αὐτοὶ δὲν μίλησαν γιὰ τὸν Θεὸν τόσο καλὰ (εὐσυνείδητα) ὅσο δοῦλος του 'Ιώβ. "Αν προσέξουμε τώρα τὴ θεωρία ποὺ ὑποστήριξε τὸ καθένα ἀπὸ τὰ δύο μέρη, [ἔχομε νὰ παρατηρήσομε δτι] μπορεῖ ἵσως ἡ θεωρία τῶν φίλων του νὰ δίνει τὴν ἐντύπωση πληθωρικοῦ φιλοσοφικοῦ (sprekulativ) Λόγου καὶ εὐλαβικῆς ταπεινοφροσύνης· καὶ δτι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα δ 'Ιώβ θὰ εἴχε ἀσχημο τέλος ἀν τὸν ἔκρινε ἔνα ὄποιοδήποτε δικαστήριο δογματικῶν θεολόγων, μιὰ σύνοδος, μιὰ Ἱερὰ ἔξέταση, μιὰ ἐντιμότητα «κλάση» ἢ κάποιο ἀνώτερο *consistorium* τοῦ καιροῦ μας (μὲ τὴν ἔξαίρεση ἔνός). "Επομένως μόνο ἡ εὐλαβίνεια τῆς καρδιᾶς, ὅχι τὸ προσὸν τῆς νοημοσύνης, ἡ τιμιότητα νὰ ὅμολογει ἀπερίφραστα τὶς ἀμφιβολίες του, καὶ ἡ ἀποστροφὴ του πρὸς τὴν προσποίηση τῶν πεποιθήσεων ποὺ δὲν τὶς αἰσθάνεται, προπάντων ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ (ὅπου αὐτὴ ἡ πονηρία εἶναι δίχως ἄλλο ἀτοπη): αὐτὲς οἱ ἴδιότητες εἶναι πού, στὴ δικαστικὴ ἀπόφαση τοῦ Θεοῦ, ἔξασφάλισαν τὴν ὑπεροχὴ τοῦ ἐντιμου ἄνδρα, στὸ πρόσωπο τοῦ 'Ιώβ, ἀπέναντι στὸν θρησκευτικὸ ὑποχριτῆ.

"Η πίστη δμως ποὺ ἀνάβλυσε μέσα του μὲ μιὰ τόσο παράξενη διάλυση τῶν ἀμφιβολῶν του, δηλαδὴ ἀπλῶς μὲ τὴ μετατόπισή του ἀπὸ τὴν ἄγνοια, μποροῦσε νάρθει μόνο στὴν ψυχὴ

ένδις ἀνθρώπου ποὺ μέσα στὶς ζωηρότατες ἀμφιβολίες του εἶχε τὴ δύναμη νὰ πεῖ : «ἢ μὴν ἔτι τῆς πνοῆς μου ἐνούσης... μὴ λαλήσειν τὰ χείλη μου ἀνομα, οὐδὲ ἡ ψυχή μου μελετήσει ἀδικα... δικαιοσύνη δὲ προσέχων οὐ μὴ προώμαι» (Ἴωβ, κζ, 3 - 6). Γιατὶ μὲ τὸ φρόνημα τοῦτο ἀπόδειξε ὅτι δὲν ἐστήριζε τὴν ἡθικότητά του ἀπάνω στὴν πίστη, ἀλλὰ τὴν πίστη ἀπάνω στὴν ἡθικότητα· τότε μόνο ὁ ἀνθρωπὸς, ὃσο ἀδύνατος κι' ἀν εἴναι, εἴναι καθαρὸς καὶ γνήσιος, μὲ τὴ γνησιότητα ἐκείνη ποὺ θεμελιώνει μιὰ θρησκεία ὅχι τῆς ἀπόκτησης εύνοιῶν, ἀλλὰ τῆς καλῆς διαγωγῆς.

Τελικὴ παρατήρηση

Ἡ θεοδικία, δπως δείχτηκε ἔδω, δὲν ἀσχολεῖται τόσο μὲ ἔνα ἔργο ποὺ θὰ ὠφελήσει τὴν ἐπιστήμη, δσο μὲ μιὰν ὑπόθεση τῆς πίστης. Ἀπὸ τὴν αὐθεντικὴ θεοδικία εἰδαμε ὅτι : σὲ τέτοια πράγματα ἐκεῖνο ποὺ ἔχει σημασία εἴναι ὅχι ἡ ἐπιδεξιότητα στοὺς διαλογισμούς, ἀλλὰ ἡ εἰλικρίνεια στὴ διαπίστωση τῆς ἀδυναμίας τοῦ Λόγου μας καὶ ἡ ἐντιμότητα νὰ μὴν ψευτίζομε τὶς σκέψεις μας δταν τὶς ἐκφράζομε, ἔστω καὶ ἀν τοῦτο γίνεται μὲ δσην εὐλαβικὴ πρόθεση μπορεῖ κανεὶς νὰ φαντασθεῖ. — Αὐτὸ μᾶς δίνει τὴν ἀφορμὴ νὰ κάνομε τὴν ἀκόλουθη σύντομη παρατήρηση ἀπάνω σ' ἔνα πλούσιο σὲ περιεχόμενο θέμα : πῶς δηλαδὴ ἡ εἰλικρίνεια εἴναι ἡ κύρια ἀπαίτηση στὰ ζητήματα τῆς πίστης, καὶ ὅχι ἡ κλίση πρὸς τὸ ψεῦδος καὶ τὴν ἀνειλικρίνεια ποὺ εἴναι στὴν ἀνθρώπινη φύση τὸ κύριο ἐλάττωμα.

“Οτι αὐτὸ ποὺ κάπιοις λέγει, στὸν ἔαυτό του ἦ σὲ κάπιοιν ἄλλο, εἴναι ἀληθὲς — δεν μπορεῖ κανεὶς πάντοτε νὰ ἐπιμένει (γιατὶ μπορεῖ νὰ γελιέται)· μπορεῖ δμως καὶ πρέπει νὰ ἐπιμένει ὅτι ἡ δήλωση ἦ ἡ δμολογία του είναι ἀληθινή — γιατὶ τούτου ἔχει ἀμεσα συνείδηση. Κατὰ τὴν πρώτη περίπτωση συγκρίνει τὴν πρότασή του μὲ τὸ ἀντικείμενο μέσα στὴ λογικὴ κρίση (μὲ τὸ νοῦ)· κατὰ τὴ δεύτερη δμως, ἀφοῦ δηλώνει ὅτι είναι ἀληθινός, [συγκρίνει τὴν πρότασή του] μὲ τὸ ὑποκείμενο (ἐνώπιον τῆς συνείδησης). ”Οταν κάνει τὴ δήλωση ἀναφορικὰ πρὸς τὸ πρῶτο, χωρὶς νὰ ἔχει συνείδηση τοῦ τελευταίου, ψεύδεται, γιατὶ ἰσχυρίζεται κάτι ἄλλο ἀπὸ ’κεῦνο ποὺ ἔχει τὴ συνείδησή του. — Ἡ παρατήρηση ὅτι ὑπάρχει μιὰ τέτοια ἀνειλικρίνεια μέσα

στὴν ἀνθρώπινη καρδιά, δὲν εἶναι νέα (γιατὶ τὴν ἔχει ήδη κάνει δὸς Ἰώβ). ἀλλὰ ἵσως θὰ ἐπρεπε νὰ πιστέψει κανεὶς ὅτι νέα εἶναι γιὰ τοὺς δασκάλους τῶν ἡθῶν καὶ τῆς θρησκείας ἡ προσοχὴ σ' αὐτήν: τόσο λίγο βρίσκομε δτὶ ἔκεινοι ἔχουν κάνει σὲ ἐπαρκὴ βαθμὸν χρήση αὐτῆς τῆς παρατήρησης, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ δυσκολία ποὺ φέρνει μιὰ καθαρση τῶν φρονημάτων τῶν ἀνθρώπων, ἀκόμη καὶ ὅταν θέλομε νὰ πράττουν σύμφωνα μὲ τὸ καθῆκον. — Μποροῦμε νὰ δύνομασομε αὐτὴ τὴν ἀληθινότητα εἰδολο-γικὴν εὔσυνειδησίαν· ἡ ὑλικὴ ἔγκειται στὴν περίσκεψη τίποτα νὰ μὴν ἀποτολμάει κανεὶς ὅταν κινδυνεύει νὰ πέσει ἔξω· ἀντίθετα ἡ εἰδολογικὴ ἔγκειται στὴ συνείδηση δτὶ ἔχει ἐφαρμόσει αὐτὴ τὴν περίσκεψη στὴ διδόμενη περίπτωση. — Μερικοὶ ἡθολόγοι μιλοῦν γιὰ συνείδηση ποὺ γελιέται. Ἀλλὰ μιὰ πλανώμενη συνείδηση εἶναι κάτι ἀνύπαρκτο· καὶ ἀνύπηρη κάτι τέτοιο, δὲν θὰ μποροῦσε ποτὲ κανεὶς νὰ εἶναι σίγουρος δτὶ ἔχει πράξει τὸ σωστό, γιατὶ ἀκόμη καὶ ὁ δικαστὴς τοῦ τελευταίου βαθμοῦ θὰ μποροῦσε νὰ πλανηθεῖ. Βέβαια μπορῶ νὰ πλανηθῶ στὴν κρίση, στὴν ὁποία πιστεύω ὅτι ἔχω δίκιο· γιατὶ αὐτὸν ἀνήκει στὸ νοῦ ποὺ μόνος (ἀλήθεια ἢ ψέματα) κρίνει ἀντικειμενικά· ἀλλὰ στὴ συνείδηση: ἐὰν πραγματικὰ πιστεύω ὅτι ἔχω δίκιο (ἢ ἰσχυρίζομαι ἀπλῶς δτὶ ἔχω) δὲν μπορῶ καθόλου νὰ γελιέμαι, γιατὶ αὐτὴ ἡ κρίση, ἢ μᾶλλον αὐτὴ ἡ πρόταση, λέγει ἀπλῶς δτὶ ἐγὼ ἔτσι κρίνω τὸ ἀντικείμενο.

Στὴ φροντίδα λοιπὸν νὰ ἀποκτοῦμε συνείδηση αὐτῆς τῆς πίστης (ἢ τῆς μὴ πίστης) καὶ νὰ μὴν ἰσχυριζόμαστε δτὶ δεχόμαστε κάτι ὡς ἀληθές, ὅταν δὲν συνειδητοποιοῦμε αὐτὴ τὴν παραδοχήν, ἔγκειται ἀκριβῶς ἡ εἰδολογικὴ εὐσυνείδησία ποὺ ἀποτελεῖ τὴν βάση τῆς ἀληθινότητας.¹ Ἐπομένως ἔκεινος ποὺ λέγει

1. ('Υπόσημ. τοῦ Συγγρ.) Τὸ μέσον ἔξαναγκασμοῦ τῆς ἀληθινότητας σὲ ἔξωτερικὲς ἐκφράσεις, δὸρκος (βασανισμὸς πνευματικὸς) ἐνώπιον ἀνθρώπινου δικαστηρίου θεωρεῖται ὅχι ἀπλῶς ἐπιτρεπτός, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἀναπόφευκτος — θιλιβερὴ ἀπόδειξη τοῦ μικροῦ σεβασμοῦ τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὴν ἀλήθεια ἀκόμη καὶ στὸ ναὸ τῆς δημόσιας δικαιοσύνης, ὅπου καὶ ἡ ἀπλὴ ἴδεα τῆς δικαιοσύνης θὰ ἐπρεπε καθεαυτὴν νὰ ἐμπνέει τὸν πὺ μεγάλο σεβασμό. Ἀλλὰ οἱ ἀνθρώποι ψεύδονται καὶ ὅταν ἐκφράζουν πεποίθηση, ποὺ δὲν τὴν ἔχουν, τουλάχιστο μὲ τὸ εἶδος ἢ στὸ βαθμὸν ποὺ ἰσχυρίζονται, ἀκόμη καὶ στὶς

στὸν ἑαυτό του (καὶ — πράγμα ποὺ στὶς ὁμολογίες τῆς θρησκείας εἶναι τὸ ἔδιο — ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ) : δτὶ πιστεύει, χωρὶς ἵσως νὰ ἔχει ρίζει μέσα του οὔτε καν ἔνα βλέμμα, [γιαὶ νὰ βεβαιωθεῖ] δτὶ ἔχει πραγματικὰ συνείδηση αὐτοῦ ποὺ λέγει ἡ ἐπίσης τοῦ βαθμοῦ τῆς δήλωσής του, ψεύδεται ὅχι ἀπλῶς τὸ ἄτοπο ψεῦδος (μπροστὰ σ' ἔναν αρδιογνώστη), ἀλλὰ καὶ τὸ βλάσφημο ψεῦδος, [βλάσφημο] ἐπειδὴ ὑπονομεύει τὴ βάση κάθε ἐνάρετης πρό-

ἐσωτερικές τους ὁμολογίες· καὶ ἀφοῦ αὐτὴ ἡ ἀνειλικρίνεια (ἐπειδὴ σιγὰ - σιγὰ καταλήγει νὰ γίνει πραγματικὰ πειστικὴ) μπορεῖ νὰ ἔχει καὶ ἔξωτερικές ἐπιζήμιες συνέπειες, ἔκεινο τὸ μέσον ἔξαναγκασμοῦ τῆς ἀλήθινότητας, ὁ ὄρκος (ἀλλὰ βέβαια μόνον ἔνας ἐσωτερικός, δηλαδὴ ἡ δοκιμὴ ἐὰν ἡ δήλωση δτὶ τὸ λεγόμενο εἶναι ἀληθῆς μπορεῖ ἐπίσης νὰ ὑποστεῖ τὴ βάσανο μᾶς ἐσωτερικῆς ἐν ορχηστρᾷ πειστικῆς τῆς ὁμολογίας), μπορεῖ ὁμοίως νὰ χρησιμοποιηθεῖ πολύ καλά, ἀν ὅχι γιὰ νὰ ἀποτρέψει, τουλάχιστο γιὰ νὰ φέρει σὲ ἀμηχανία τὸ θράσος ἀναιδῶν, κάποτε μάλιστα καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ βίαιων ἰσχυρισμῶν. Ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ ὄρκιζόμενου ἔνα ἀνθρώπινο δικαστήριο δὲν ἀπαιτεῖ τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὴν ὑπόσχεση δτὶ : ἔὰν ὑπάρχει ἔνας μελλοντικὸς κριτής τοῦ κόσμου (δηλαδὴ Θεὸς καὶ μέλλουσσα ζωὴ), θὰ εἶναι ἀπέναντι του ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἀλήθεια τῆς ἔξωτερικῆς του ὁμολογίας· δτὶ ὑπάρχει ἔνας τέτοιος κριτὴς τοῦ κόσμου, αὐτὸ δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ τοῦ ζητήσει νὰ τὸ δομολογήσει, ἐπειδὴ, ἀν ἡ πρώτη δρκωμοσία δὲν μπόρεσε νὰ ἀποτρέψει τὸ ψεῦδος, ἀλλο τόσο λίγους δισταγμούς ηθελε ἔχοντας νὰ δεύτερη ψεύδης ὁμολογία. Σύμφωνα μὲ αὐτὸ τὸν ἐσωτερικὸ ὄρκο, θὰ θέτει κανεὶς στὸν ἑαυτό του τὸ ἐρώτημα : τολμᾶς, [ὄρκιζόμενος] στὸ δνομαὶ δλῶν δσα σοῦ εἶναι ἀκριβὰ καὶ ιερά, νὰ ἐγγυηθεῖς τὴν ἀλήθεια ἔκεινου τοῦ σπουδαίου ἡ ἐνὸς ἀλλού θεωρούμενου σπουδαίου δόγματος ; Μὲ αὐτὴ τὴν πρόκληση, ἡ συνείδηση τρομάζει ἀπὸ τὸν κίνδυνο ποὺ διατρέχει κανεὶς διὰ ἰσχυριστεῖ περισσότερα ἀπ' δσα μπορεῖ νὰ εἰπεῖ μὲ βεβαιότητα ἔκει ὅπου ἡ ἀντίληψη ἀφορᾶ ἀντικείμενο ποὺ ἀπὸ τὸ δρόμο τῆς γνώσης (τῆς θεωρητικῆς κατάληψης) δὲν εἶναι καθόλου προσιτό, ἡ παραδοχὴ τοῦ δμως, ἐπειδὴ κάνει δινατὴ τὴ συνάρτηση τῶν ἀνώτατων πρακτικῶν ἀρχῶν τοῦ Λόγου μὲ τὶς ἀρχές τῆς θεωρητικῆς γνώσης τῆς Φύσης μέσα σ' ἔνα σύστημα (καὶ ἐπομένως φέρει τὸ Λόγο σὲ συμφωνία μὲ τὸν ἑαυτό του), εἶναι πάνω ἀπὸ κάθε ἀλλο ἀξιοσύστατη ἀλλὰ πάντοτε ἔλευθερη. — Ἀκόμη περισσότερο δμως πρέπει νὰ ὑπόκεινται στὴν πύρινη βάσανο τῆς ἀληθινότητας ὁμολογίες πίστης ποὺ ἡ πηγή τους εἶναι ἴστορική, δταν ἐπιβάλλονται σὲ ἀλλούς ὡς παραγγέλματα : ἐπειδὴ ἐδῶ ἀπλώνεται σὲ περισσότερους ἡ ἀνειλικρίνεια καὶ ἡ ὑποκριτικὴ πεποίθηση, καὶ ἡ ἐνοχὴ γι' αὐτὸ βαράνει ἔκεινον ποὺ γίνεται γιὰ τὶς ἀλλες συνείδησεις ἐγγυηθῆς (γιατὶ οἱ ἀνθρωποι εὐχαρίστως εἶναι μὲ τὴ συνείδησή τους παθητικοὶ).

θεσης, τὴν εἰλικρίνεια. Πόσο γρήγορα τέτοιες τυφλές καὶ ἔξω-
τερικές δι μολογίες (ποὺ εὔκολα πάνε μαζὶ μὲν ἔξισου
μὴ ἀληθινὸν ἐσωτερικό), θταν προσφέρουν μέσα προμήθη-
θειας ἀγαθῶν, μποροῦν σιγὰ - σιγὰ νὰ φέρουν ἔνα ψεύ-
τισμα στὸν τρόπο τῆς σκέψης, ἀκόμα καὶ τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου —
αὐτὸ εὔκολα τὸ διαπιστώνει κανείς. — Ἐφοῦ δύμως αὐτὴ ἡ δη-
μόσια κάθαρση τοῦ τρόπου τῆς σκέψης θὰ περιμένει κατὰ πᾶσαν
πιθανότητα χρόνους μακρινούς γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ, ἔως ὅτου
ἴσως κάποτε γίνει, μὲ τὴν προστασία τῆς ἐλευθερίας τῆς σκέψης
μιὰ γενικὴ ἀρχὴ τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς μάθησης, ἀς ἀφιερώσω ἐδῶ
μερικές σύντομες παρατηρήσεις γιὰ 'κείνη τὴν κακὴ ἔξη ποὺ
φαίνεται ὅτι ἔχει βαθείες ρίζες μέσα στὴν ἀνθρώπινη φύση.

‘Τύπαρχει κατὶ τὸ συγκινητικὸ καὶ τῆς ψυχῆς ἀνυψωτικὸ¹
στὴν παρουσία ἐνὸς εἰλικρινῆ, ἀπὸ κάθε νοθεία καὶ θετικὴ παρα-
ποίηση ἀπομακρυσμένου χαρακτήρα· ἀφοῦ μάλιστα ἡ ἐντιμό-
τητα, ἀπλῶς ἡ ἀπλότητα καὶ ἡ εὐθύτητα τοῦ τρόπου τῆς σκέψης
(προπάντων ὅταν κανεὶς τῆς δίνει τὴν ἀνοιχτούσῃ τῆς καρδιᾶς)
εἶναι τὸ ἐλάχιστο ποὺ ἔχει κανεὶς πάντοτε ν' ἀπαιτήσει ἀπὸ ἔνα
καλὸ χαρακτήρα, καὶ ἔτσι δὲν μποροῦμε νὰ καταλάβομε σὲ τί²
τέλος πάντων βασίζεται ἐκεῖνος ὁ θαυμασμὸς ποὺ αἰσθανόμαστε
ἀπέναντι σ' ἔνα τέτοιο ἀντικείμενο· εἶναι δὰ γνωστὸ ὅτι ἡ εἰλι-
κρίνεια εἶναι ἡ ἴδιότητα, ἀπὸ τὴν δόποια ἴδιως ἡ ἀνθρώπινη φύση
βρίσκεται παραπολὺ μακριά. Θλιβερὴ παρατήρηση! ἀφοῦ μόνο
διαμέσου ἐκείνης ἀκριβῶς ὄλες οἱ ἄλλες ἴδιότητες, ἐνόσω θεμε-
λιώνονται ἀπάνω σὲ βασικές ἀρχές, μποροῦν νὰ ἔχουν μιὰν ἐσω-
τερικὴ ἀληθινὴ ἀξία. ‘Ἐνας στὶς φιλοσοφικὲς θεωρήσεις προση-
λωμένος [kontemplativ] μισάνθρωπος (ποὺ δὲν ἐπιθυμεῖ τὸ κακὸ³
κανενὸς ἀνθρώπου, ἔχει δύμως τὴν κλίση νὰ πιστεύει γι' αὐτοὺς
ὅλα τὰ κακά) μπορεῖ ν' ἀμφιβάλλει μόνο γιὰ ἔνα πράγμα: ἀν
πρέπει νὰ θεωρεῖ τοὺς ἀνθρώπους ἀξιούμιση τοὺς ἃν
μᾶλλον ἀξιούμιση τοὺς. Οἱ ἴδιότητες ποὺ θὰ τὸν ἔκα-
ναν νὰ κρίνει ὅτι πρέπει νὰ τοὺς δώσει τὸν πρῶτο χαρακτηρισμό,
εἶναι αὐτές μὲ τὶς δόποιες οἱ ἀνθρώποι βλάπτουν ἐμπρόθετα.
‘Ἐκείνη δύμως ἡ ἴδιότητα ποὺ φαίνεται ὅτι δικαιολογεῖ μᾶλλον
τὴ δεύτερη ὑποτίμησή τους, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἄλλη παρὰ
μιὰ τάση ποὺ εἶναι καθεαυτὴν κακή, ἀν καὶ δὲν βλά-

πτει κανένα: μιὰ τάση πρὸς αὐτὸν ποὺ γιὰ καμιὰ πρόθεση δὲν γίνεται νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς μέσον, ἐπομένως ἀντικειμενικὰ δὲν εἶναι καλὸ γιὰ τίποτα. Στὴν πρώτη περίπτωση τὸ κακὸ δὲν θὰ ἥταν βέβαια ἄλλο ἀπὸ τὴν κακία τῆς ἐχθρό τη τας (νὰ τὸ εἰποῦμε μαλακότερα: τῆς ἔλλειψης ἀγάπης). στὴ δεύτερη δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι κανένα ἄλλο παρὰ ἡ ψευτική (ἡ νοθεία, [ἡ τάση] νὰ βλάπτεις ἀκόμη καὶ χωρὶς καμιὰ πρόθεση). 'Η πρώτη τη κλίση ἔχει μιὰ πρόθεση, ποὺ ἡ χρήση της σὲ κάποιες ἄλλες σχέσεις μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπιτρεπτὴ καὶ καλή, π.χ. ἔχθροτητα ἐναντίον ἔκεινων ποὺ διαταράσσουν τὴν εἰρήνη. 'Αλλὰ ἡ δεύτερη τάση ἀναφέρεται στὴ χρήση ἑνὸς μέσου (τοῦ φεύδους) ποὺ δὲν εἶναι καλὸ γιὰ τίποτα, δύοιαδήποτε κι' ἀν εἶναι ἡ πρόθεση [ἐκείνου ποὺ τὸ χρησιμοποιεῖ], ἐπειδὴ εἶναι καθειστὸ κακὸ καὶ ἀξιοκατάκριτο. Στὴ σύσταση τῶν ἀνθρώπων τῆς πρώτης κατηγορίας ὑπάρχει καὶ ακό τη τα· μὲ αὐτήν, σὲ κάποιες ἔξωτερικὲς σχέσεις, γίνεται νὰ συνδεθεῖ καὶ μιὰ ἐπιδεξιότητα πρὸς καλοὺς σκοπούς· ἡ κακότητα ἀμαρτάνει μόνο στὰ μέσα ποὺ δὲν εἶναι γιὰ νὰ τὰ καταδικάσει κανεὶς σὲ δλες τὶς προθέσεις. Τὸ κακὸ τῆς δεύτερης κατηγορίας εἶναι ἡ ἀναξιοπίεια ποὺ ἔχει απειλεῖσαι της ἀρνιόμαστε στὸν ἀνθρωπο κάθε χαρακτήρα. — 'Αναφέρομαι ἐδῶ κυρίως στὴ νοθεία ποὺ βρίσκεται βαθιὰ κρυμμένη [στὴν ψυχή], ἀφοῦ δὲ ἀνθρωπος ζέρει νὰ φευτίζει καὶ αὐτὲς ἀκόμη τὶς ἔσωτερικὲς δηλώσεις ἑνώπιον τῆς ἵδιας τῆς συνείδησής του. Πολὺ λιγότερο πρέπει νὰ παραξενευόμαστε γιὰ τὴν κλίση [τῶν ἀνθρώπων] πρὸς τὴν ἔξωτερικὴ ἀπάτη· εἶναι δὰ γνωστὸ δτι, μὲ δλο ποὺ δ καθένας ἐνημερώνεται γιὰ τὴν κιβδηλεία τοῦ νομίσματος μὲ τὸ δποῖο συναλλάσσεται, τοῦτο διατηρεῖται πάντοτε τόσο καλὰ στὴν κυκλοφορία.

Στὶς ἐπιστολὲς τοῦ κυρίου de Luc¹ γιὰ τὰ δρη, τὴν ἴστορια τῆς γῆς καὶ τῶν ἀνθρώπων θυμοῦμαι ὅτι ἔχω διαβάσει τὸ ἀκόλουθο ἀποτέλεσμα τοῦ ἐνμέρει ἀνθρωπολογικοῦ ταξιδιοῦ του. 'Ο φιλάνθρωπος συγγραφέας ζεκίνησε μὲ τὴν προϋπόθεση τῆς

1. ('Υποσημ. τοῦ Μετ.) Jean André de Luc (1727 - 1817) «Lettres physiques et morales sur les montagnes et sur l'histoire de la terre et de l'homme» 1778 - 1780.

πηγαίας ἀγαθότητας τοῦ γένους μας καὶ ζήτησε τὴν ἐπιβεβαίωσή της ἐκεῖ ὅπου τῶν πόλεων ἡ εὐμάρεια δὲν μποροῦσε νὰ ἔχει τέτοια ἐπιρροὴ ὥστε νὰ διαφθείρει τὸς ψυχές : στὰ δρη, ἀπὸ τὰ ἐλβετικὰ ἔργα τὸ Η αγρ . Ἀφοῦ ὅμως κλονίστηκε κάπως ἡ πίστη του πρὸς τὴν ἀνιδιοτελὴ κλίση βοήθειας, μὲ μιὰν ἐμπειρία ποὺ εἶχε στὰ ἐλβετικὰ δρη, διατυπώνει στὸ τέλος τοῦτο τὸ συμπέρασμα : ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ὁ σογιαλγαθὴ προαίρεση, εἴναι ἀρκετὰ καλὸς (κανένα θαῦμα ! γιατὶ αὐτὴ βασίζεται σὲ μιὰν ἔμφυτη κλίση ποὺ τὴν ἔδωσε ὁ Θεός), ἐὰν δὲν ὑπῆρχε μέσα του μιὰ κακὴ τάση πρὸς τὴν ἐπιδέξια ἀπάτη (πράγμα ποὺ ἐπίσης δὲν είναι γιὰ νὰ μᾶς ἐκπλήξει· γιατὶ ἡ ἀναστολὴ αὐτῆς τῆς τάσης βασίζεται στὸ χαρακτήρα, ποὺ ὁ Ἰδιος ὁ ἀνθρωπος πρέπει νὰ τὸν πλάσσει μέσα του !) — Ἀποτέλεσμα ἔρευνας ποὺ δικαίωνας θὰ μποροῦσε νὰ τὸ ἔχει ἀποκτήσει, χωρὶς ταξίδια στὰ βουνά, στὸν κύκλο τῶν συμπολιτῶν του, καὶ ἀκόμη πιὸ κοντά : μέσα στὸ δικό του στῆθος.

6. ΑΠΑΝΩ ΣΤΟ ΚΟΙΝΟ ΑΠΟΦΘΕΓΜΑ: ΤΟΥΤΟ ΕΙΝΑΙ ΟΡΘΟ ΣΤΗ ΘΕΩΡΙΑ, ΑΛΛΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΑΞΗ ΔΕΝ ΙΣΧΥΕΙ *

"Ενα σύνολο ἀπὸ πρακτικοὺς ἔστω κανόνες τὸ ὄνομάζομε θεωρία, ὅταν οἱ κανόνες αὐτοὶ κινοῦνται ὡς ἀρχὲς μὲ κάποια γενικότητα, καὶ συνάμα ὅταν γίνεται ἀφαίρεση πλήθους δρῶν ποὺ ἐπιδροῦν κατανάγκη στὴν ἐφαρμογὴ τους. Ἀντίστροφα, πράξη δὲν εἶναι ὁ δόπιοςδήποτε χειρισμός, ἀλλὰ ἐκείνη μόνο ἡ ἐκτέλεση ἐνὸς σκοποῦ, ποὺ νοεῖται ὡς ἀκολουθία ὁρισμένων γενικὰ παραστατικούμενων ἀρχῶν μεθόδου.

"Οτι μεταξύ θεωρίας καὶ πράξης ἀπαιτεῖται ἔνα μεσάζον μέλος γιὰ τὴ σύνδεση καὶ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ μία στὴν ἄλλη, δισοδήποτε κι' ἀν εἶναι τέλεια ἡ θεωρία, εἶναι διοφάνερο· γιατὶ στὴν ἔννοια τῆς διάνοιας, ποὺ περιέχει τὸν κανόνα, πρέπει νὰ προστεθεῖ ἔνα ἐνέργημα τῆς κριτικῆς δύναμης, μὲ τὸ ὅποιο ὁ πρακτικὸς διακρίνει ἐὰν κάτι εἶναι ἡ δὲν εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ κανόνα· καὶ ἀφοῦ γιὰ τὴν κριτικὴ δύναμη δὲν μποροῦν πάλι νὰ δίνονται πάντοτε κανόνες γιὰ νὰ διευθύνεται μ' αὐτοὺς στὴν ὑπαγωγὴ (γιατὶ τοῦτο θὰ πήγαινε ἐπ' ἀπειρον), εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχουν θεωρητικοὶ ποὺ ποτὲ δὲν μποροῦν νὰ γίνουν πρακτικοὶ στὴ ζωὴ τους, ἐπειδὴ τοὺς λείπει ἡ κριτικὴ δύναμη· π.χ. γιατροὶ ἡ νομικοὶ ποὺ ἔχουν κάνει καλὰ τὸ μάθημά τους, ἀλλὰ δὲν ξέρουν πῶς νὰ φερθοῦν ὅταν τοὺς ζητεῖται μιὰ γνωμάτευση. "Οπου δύμας βρίσκεται καὶ τοῦτο τὸ φυσικὸ χάρισμα, ἐκεῖ πάλι μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἔλλειψη ἀπὸ προκείμενες δηλ. ἡ θεωρία νὰ εἶναι ἀτελῆς καὶ νὰ μπορεῖ ἵσως νὰ συμπληρωθεῖ μόνο

* Δημοσιεύτηκε στὸ περιοδ. «Berlinische Monatsschrift» τεῦχ. Σεπτεμβρ. 1793.

μὲ ἔρευνες καὶ ἐμπειρίες ποὺ πρέπει νὰ γίνουν, καὶ ἀπὸ τὶς δποῖες δ γιατρός, δ γεωπόνος ἢ δ οἰκονομολόγος, ποὺ βγῆκαν ἀπὸ τὸ σχολεῖο τους, μποροῦν καὶ ὀφείλουν νὰ συναγάγουν μὲ ἀφαίρεση νέους κανόνες καὶ νὰ τελειοποιήσουν τὴ θεωρία τους. Τότε δύμας δὲν φτάει ἡ θεωρία ποὺ εἶναι τόσο λίγο χρήσιμη γιὰ τὴν πράξη, ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀρκετὴ θεωρία ποὺ ἔπρεπε νὰ τὴν μάθει ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, καὶ ποὺ εἶναι ἡ ἀληθινὴ θεωρία, ἔστω καὶ ἂν αὐτὸς δὲν τὴν κατέχει οὔτε εἶναι ἴκανὸς νὰ τὴν ἐκθέσει συστηματικὰ μὲ γενικὲς προτάσεις ὡς δάσκαλος, καὶ ἐπομένως δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει τὴν ἀξίωση νὰ ὀνομάζεται θεωρητικὸς γιατρός, γεωπόνος κ.τ.δ. — Κανεὶς λοιπὸν δὲν μπορεῖ νὰ παρουσιάζεται ὡς δεξιὸς στὴν πράξη μιᾶς ἐπιστήμης καὶ δύμας νὰ περιφρονεῖ τὴ θεωρία, χωρὶς νὰ ἀποκαλύπτεται ὅτι εἶναι ἀμαθής στὴν εἰδικότητά του, ἀφοῦ πιστεύει ὅτι μπορεῖ, καταπιανόμενος ἐδῶ καὶ ἔκει μὲ ἔρευνες καὶ ἐμπειρίες, χωρὶς νὰ συγκεντρώσει ὁρισμένες ἀρχές (ποὺ ἀποτελοῦν αὐτὸν ἀκριβῶς ποὺ ὀνομάζομε θεωρία) καὶ χωρὶς νὰ ἔχει στοχαστεῖ γιὰ τὴ δουλειά του κάτι δλόκληρο, νὰ πάει πιὸ μπροστὰ ἀπὸ ὕει ποὺ μπορεῖ νὰ τὸν φέρει ἡ θεωρία.

‘Ωστόσο πρέπει πολὺ περισσότερο νὰ ἀνεχόμαστε τὸ γεγονός ὅτι ἔνας ἀμαθής δὲν λογαριάζει τὴ θεωρία ἀναγκαίᾳ καὶ ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ὑποτιθέμενη πράξη του ἀπὸ τὸ ὅτι ἔνας ἔξυπνος ἀναγνωρίζει καὶ αὐτὴν καὶ τὴν ἀξία της γιὰ τὶς σπουδὲς (ώς ἀσκηση, νὰ ποῦμε, μόνο τῆς κεφαλῆς), ὑποστηρίζει δύμας ταυτόχρονα ὅτι στὴν πράξη ὅλα γίνονται ἐντελῶς διαφορετικά· ὅτι ἐπομένως, ὅταν βγαίνομε ἀπὸ τὸ σχολεῖο στὸν κόσμο, καταλαβαίνομε ὅτι ἔως τότε κυνηγούσαμε κενὰ ἴδαινακα καὶ φιλοσοφικὰ δνειρά· μὲ μιὰ λέξη: ὅτι δ, τι ἀκούγεται καὶ στὴ θεωρία, δὲν ἔχει κανένα κύρος γιὰ τὴν πράξη. (Αὐτὸ διατυπώνεται συχνά καὶ ὡς ἔξης: τούτη ἡ ἔκεινη ἡ πρόταση ἵσχυει βέβαια in thesi, ἀλλὰ ὅχι in hypothesi). ‘Ωστόσο μόνο θὰ περιγελοῦσε κανεὶς τὸν ἐμπειρικὸ μηχανολόγο ἢ τὸν πυροβολητή, ἐὰν δ πρῶτος γιὰ τὴ γενικὴ μηχανικὴ καὶ δ δεύτερος γιὰ τὴ μαθηματικὴ θεωρία τῆς βολῆς μὲ βόμβες δοκίμαζε νὰ εἰπεῖ ὅτι στὰ θέματα αὐτὰ εἶναι βέβαια καλοστοχασμένη ἡ θεωρία, στὴν πράξη δύμας δὲν ἔχει καμιὰν ἵσχυ, ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ ἡ ἐμπειρία δίνει

έντελῶς ἄλλα ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴν θεωρία. (Γιατί, ἂν στὴν πρώτη περίπτωση πήγαινε μαζὶ καὶ ἡ θεωρία τῆς τριβῆς, καὶ στὴ δεύτερη ἡ θεωρία τῆς ἀντίστασης τοῦ ἀέρα, ἂν ἐπομένως βοηθοῦσε ἐδῶ πολὺ περισσότερη θεωρία, οἱ μαθήσεις ἔκεινες θὰ συμφωνοῦσαν ἀσφαλῶς μὲ τὴν ἐμπειρία). Ὡστόσο τὰ πράγματα εἰναι ἔντελῶς διαφορετικὰ στὴν περίπτωση μιᾶς θεωρίας ποὺ ἀναφέρεται σὲ ἀντικείμενα τῆς ἐποπτείας ἀπὸ ὅ, τι συμβαίνει σ' ἔκεινην ὅπου αὐτὰ παρασταίνονται μόνο μὲ ἔννοιες (ἀντικείμενα τῶν μαθηματικῶν καὶ ἀντικείμενα τῆς φιλοσοφίας), ὅπου δηλαδὴ τὰ ἀντικείμενα μποροῦν σχεδὸν ἀριστα καὶ ἀμεμπτα (ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Λόγου) νὰ νοοῦνται; ἀλλὰ ἵσως νὰ μὴ δίνονται καθόλου, παρὰ νὰ εἰναι ἀπλῶς ἴδεες κενές, ποὺ ἡ δὲν χρησιμοποιοῦνται ποτὲ στὴν πράξη ἡ χρησιμοποιοῦνται σὲ μικρὸ βαθμό. Σὲ τέτοιες περιπτώσεις θὰ μποροῦσε νὰ εἰναι ἀσφαλῶς ὅρθο ἔκεινο τὸ κοινὸ ἀπόφθεγμα.

Γιὰ μιὰ θεωρία ὅμως, ποὺ θεμελιώνεται ἀπάνω στὴν ἔννοια τοῦ καθήκοντος, ἀποκλείεται ἡ ἀνησυχία μήπως ἡ ἔννοια αὐτὴ ἔχει μιὰν ἴδεατότητα κενή. Γιατὶ δὲν θὰ ὑπῆρχε καθῆκον ποὺ νὰ βρίσκει διέξοδο σὲ μιὰν ἐνέργεια τῆς βούλησής μας, ἐὰν αὐτὴ δὲν ἥταν δυνατὴ καὶ στὴν ἐμπειρία (εἴτε τέλεια διανοθοῦμε τὴν ἐμπειρία εἴτε ὀλοένα προσεγγίζουσα τὴν ἀποτελείωση). Σ' αὐτὴν ἐδῶ τὴν πραγματεία θὰ γίνει λόγος μόνο γιὰ ἔνα τέτοιο εἶδος θεωρίας, ἐπειδὴ γιὰ τοῦτο τὸ εἶδος λέγεται ὅχι σπάνια, πρὸς σκανδαλισμὸ τῆς φιλοσοφίας, ὅτι ἔκεινο ποὺ μπορεῖ νὰ εἰναι γι' αὐτὴ τὴν θεωρία ὅρθο, δὲν ἴσχυει γιὰ τὴν πράξη· καὶ σ' ἔνα κομψὸ ἀπορριπτικὸ τόνο γεμάτον ἀπὸ ἔπαρση διατυπώνεται ἡ ἀξίωση ν' ἀναμορφωθεῖ μὲ τὴν ἐμπειρία ὁ Λόγος καὶ σ' αὐτὸ ἀκόμη ὅπου ἔχει τοποθετῆσει τὴν ὕψιστη τιμὴν, ἐπειδὴ τάχα σὲ μιὰ δοκησισοφία ποὺ μὲ μάτια τυφλοπόντικα προσηλώνεται στὴν ἐμπειρία, μπορεῖ νὰ ἴδει κανεὶς πιὸ μακριὰ καὶ πιὸ σύγουρα παρὰ μὲ τὰ μάτια ἐνὸς ὄντος ποὺ ἔχει γίνει γιὰ νὰ στέκεται ὅρθιο καὶ νὰ ἀτενίζει τὸν οὐρανό.

'Η ἀρχὴ αὐτὴ ποὺ ἔγινε πολὺ κοινὴ στοὺς πλούσιους ἀπὸ λόγια καὶ κενοὺς ἀπὸ ἔργα χρόνους μας, ζημιώνει παραπολὺ ὅταν ἀφορᾶ κάτι ἥθικὸ (τὸ καθῆκον τῆς ἀρετῆς τοῦ δικαίου). Γιατὶ ἐδῶ ἔχομε νὰ κάνομε μὲ τὸν κανόνα τοῦ Λόγου (στὸν

ἡθικὸ βίο), ὅπου ἡ ἀξία τῆς πράξης θεμελιώνεται ἐντελῶς στὴν συμμετρία τῆς μὲ τὴν ὑποκείμενη θεωρία, καὶ χάνεται τὸ πᾶν ὅταν οἱ ἐμπειρικοὶ καὶ ὡς ἐκ τούτου τυχαῖοι ὅροι τῆς ἐκτέλεσης τοῦ νόμου γίνονται ὅροι τοῦ ἔδιου τοῦ νόμου, καὶ ἔτοι δίνεται τὸ δικαίωμα σὲ μιὰ πράξη ποὺ ὑπολογίζεται ὅτι θὰ ἔχει μιά, κατὰ τὴν ἕως τῷ ρᾳ ἐμπειρία, πιθανὴν ἔκβαση, νὰ κυβερνᾷ τὴν θεωρία ποὺ εἶναι αὐθυπόσταση.

Διαιρῶ αὐτὴ τὴν πραγματεία κατὰ τὶς διάφορες ἀπόψεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες δὲ τόσο τολμηρὰ ἐκφραζόμενος γιὰ θεωρίες καὶ συστήματα ἔντιμος κύριος συνηθίζει νὰ κρίνει τὸ ἀντικείμενό του· μὲ τριπλὴν ἴδιότητα: 1. ὡς ἡ δικαιοσύνη, ἀλλὰ «ἄνθρωπος τῆς διούλειᾶς», 2. ὡς πολιτικός, 3. ὡς ἄνθρωπος τοῦ κόσμου (ῃ κοσμοπολίτης γενικά). Αὐτὰ τὰ τρία πρόσωπα συμφωνοῦν στὴν ἐπίθεση κατὰ τοῦ δασκάλου ποὺ ἐπεξεργάζεται [μιὰ] θεωρία γιὰ ὅλους αὐτούς καὶ γιὰ τὸ συμφέρον τους, μὲ σκοπό, μιὰ ποὺ οἱ ἔδιοι πιστεύουν ὅτι τάχα καταλαβαίνουν καλύτερα τὰ πράγματα, νὰ τὸν ἐξαποστείλουν στὸ σχολεῖο του (illa se iactet in aula!).¹) σὰν ἔνα σχολαστικὸ πού, ἐπειδὴ εἶναι χαλασμένος γιὰ τὴν πράξη, μόνο σὰν ἐμπόδιο στέκεται μπροστά στὴν ἐμπειρῃ σοφία τους.

Θὰ παρουσιάσουμε λοιπὸν τὴν σχέση τῆς θεωρίας πρὸς τὴν πράξη σὲ τρία κεφάλαια: πρῶτα στὴν ἡ θικὴ γενικὰ (σὲ δὲ τι ἀφορᾶ τὸ καλὸ τοῦ κάθε ἀνθρώπου), δεύτερο στὴν πολιτικὴ (σχετικὰ μὲ τὸ καλὸ τῶν κρατῶν), τρίτο μὲ πρίσμα κοσμοπολιτικὸ (στόχος τὸ καλὸ τοῦ ἀνθρώπινου γένους στὸ σύνολό του, καὶ μάλιστα κατὰ τὸ μέτρο ποὺ τὸ γένος προχωρεῖ πρὸς αὐτὸ μὲ τὴ σειρὰ τῶν γενεῶν ὅλων τῶν χρόνων τοῦ μέλλοντος). — Στοὺς τίτλους ὅμως τῶν κεφαλαίων θὰ μπεῖ, γιὰ λόγους ποὺ θὰ γίνουν φανεροὶ ἀπὸ τὴν ἔδια τὴν πραγματεία, ἡ σχέση τῆς θεωρίας πρὸς τὴν πράξη στὴν Ἡ θική, στὸ Δημόσιο Δίκαιο καὶ στὸ Διεθνὲς Δίκαιο.

1. (Τι ποσημ. τοῦ Μεταφ.) Βιργιλ. «Αἰνειάς» I, 140: «illa se iactet in aula [Aeolus]» — «Ἄς χοροπηδάει σ' ἐκείνη τὴν αὐλὴ [δ' Αἴολος].»

Η ΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΡΑΞΗ
ΣΤΗΝ ΗΘΙΚΗ ΓΕΝΙΚΑ.

(*Απάντηση σὲ μερικὲς ἀντιρρήσεις τοῦ καθηγ. κ. Garve¹*)

Προτοῦ ἔρθω στὸ κύριο σημεῖο τῆς διαφωνίας ὡς πρὸς τὸ τί, στὴ χρήση μιᾶς καὶ τῆς ἴδιας ἔννοιας, μπορεῖ νὰ εἰναι ἔγκυρο μόνο γιὰ τὴν θεωρία ἡ γιὰ τὴν πράξη, πρέπει τὴ δική μου θεωρία, ὅπως ἐγὼ τουλάχιστον τὴν ἀντιλαμβάνομαι, νὰ τὴν παραβάλω μὲ τὴν παρουσίαση ποὺ τῆς κάνει ὁ Garve, γιὰ νὰ ἴδοῦμε πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἀν καταλαβαίνομε σωστὰ ὁ ἔνας τὸν ἄλλο.

A. Εἶχα προσωρινὰ ἔξηγήσει τὴν Ἡθικὴ ὡς εἰσαγωγὴ σὲ μιὰν ἐπιστήμη ποὺ ἐκεῖ διδάσκει ὅχι πῶς νὰ εἴμαστε εὐτυχεῖς, παρὰ πῶς πρέπει νὰ γίνομε ἀξιοι τῆς εὐτυχίας². Δὲν παράλειψα ὅμως τότε νὰ παρατηρήσω ὅτι μὲ τοῦτο δὲν ζητεῖται ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο, ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν τήρηση τοῦ καθήκοντος, νὰ παρατεῖται ἀπὸ τὸν φυσικό του σκοπό, τὴν εὐτυχία. γιατὶ αὐτὸ δὲν τὸ μπορεῖ, οὔτε αὐτὸς οὔτε κανένα γενικὰ περατὸ

1. (*Υπόσημο τοῦ Συγγρ.» «Versuche über verschiedene Gegenstände aus der Moral, der Literatur und dem gesellschaftlichen Leben», ὑπὸ Chr. Garve, [Breslau 1792] μέρος 1ο, σελ. 111-116. Τὴν ἀμφισβήτηση τῶν θέσεών μου δινομάζω ἀντιρρήσεις αὐτοῦ τοῦ διαπρεπῆ ἀνθρώπου ἐναντίον ἐκείνων, γιὰ τὰ δόποια ὁ ἴδιος (ὅπως ἐπίκιο) ἐπιθυμεῖ νὰ εἰναι σύμφωνος μαζί μου, καὶ ὅχι ἐπιθέσεις ποὺ ὡς ἀποδοκιμαστικοὶ ἰσχυρισμοὶ θὰ μποροῦσαν νὰ δώσουν ἐρεθιπαθὸ γιὰ ἀμυνα, γιὰ τὴν δόποια οὔτε ἔδω εἰναι ὁ τόπος οὔτε σ' ἐμένα ὑπάρχει ἡ διάθεση.*

2. (*Υπόσημο τοῦ Συγγρ.» «Ἡ ἀξιότητα νὰ εἰναι κανεὶς εὐτυχῆς εἰναι καὶ στηριζόμενη στὴν ἀποκλειστικὴ θέληση τοῦ ἴδιου τοῦ ὑποκειμένου ποιότητα ἐνὸς προσώπου, σὲ συνάρτηση μὲ τὴν δόποια ἔνας γενικὰ (κατὰ τὴ Φύση δόπως καὶ κατὰ τὴν ἐλεύθερη βούληση) νομοθετῶν Λόγος θὰ συμφωνοῦσε μὲ ὅλους τοὺς σκοποὺς αὐτοῦ τοῦ προσώπου. Εἰναι λοιπὸν ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἐπιδειξιότητα νὰ ἀποκτήσει κανεὶς εὐτυχία. Γιατὶ ἀκόμη καὶ γι' αὐτήν, καθὼς καὶ γιὰ τὸ τάλαντο, ποὺ τοῦ ἔχει δώσει ἡ Φύση γι' αὐτὸ τὸ σκοπό, δὲν εἰναι ὁ ἀνθρώπος ἀξιος ἀμα ἔχει μιὰ βούληση ποὺ δὲν συμφωνεῖ μὲ δ.τι καὶ μόνο ταιριάζει μὲ μιὰ γενικὴ νομοθεσία τοῦ Λόγου καὶ δὲν μπορεῖ νὰ συμπεριληφθεῖ μέσα σ' αὐτὴν (δήλ. ποὺ ἀντιστρατεύεται στὴν ἡθικότητα).*

έλλογος δν· ἀλλὰ νὰ κάνει ἐντελῶς ἀφαίρεση ἀπὸ τούτη τὴν πρόθεση δταν ἀκούγεται τὸ παράγγελμα τοῦ καθήκοντος. Πρέπει νὰ μὴ τὴν κάνει καθόλου ὅρο τῆς τήρησης τοῦ νόμου ποὺ προστάζεται ἀπὸ τὸν Λόγο· περισσότερο ἀκόμη: πρέπει, ὅσο τοῦ εἶναι δυνατόν, νὰ προσπαθήσει νὰ συνειδητοποιήσει δτι κανένα ἐλατήριο, συνοδευόμενο ἀπὸ ἕκείνη, δὲν ἀνακατεύεται μέσα στὸν καθορισμὸν τοῦ καθήκοντος, πράγμα ποὺ κατορθώνεται δταν φαντάζεται κανεὶς τὸ καθῆκον συνδεμένο πιὸ πολὺ μὲ τὶς θυσίες ποὺ κοστίζει ἡ τήρησή του (ἢ ἀρετὴ) παρὰ μὲ τὰ ὀφελήματα ποὺ μᾶς φέρνει, γιὰ νὰ παραστήσει τὴν ἐντολὴ τοῦ καθήκοντος σὲ ὀλόκληρη τὴν περιωπῆ της, ποὺ ἀπαιτεῖ ὑπακοὴν· ἀνευ δρῶν, εἶναι αὐτάρκης καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ καμιὰν ἄλλην ἐπιρροή.

α. Αὐτὴ τὴν πρότασή μου τὴ διατυπώνει ὁ κ. Garve ὡς ἔξῆς: «διατείνομαι δτι ἡ τήρηση τοῦ ἡθικοῦ νόμου χωρὶς διόλου νὰ ἀποβλέπει κανεὶς στὴν εὔτυχία εἶναι ὁ μοναδικὸς τελειός σκοπὸς τοῦ Δημιουργοῦ» (Κατὰ τὴ θεωρία μου ὁ μοναδικὸς σκοπὸς τοῦ Δημιουργοῦ δὲν εἶναι οὕτε μόνη ἡ ἡθικότητα τοῦ ἀνθρώπου καθεαυτήν, οὕτε μόνη ἡ εὔτυχία καθεαυτήν, ἀλλὰ τὸ κατὰ τὸ δυνατὸν ὑψηλότερο στὸν κόσμο ἀγαθὸ ποὺ ἔγκειται στὴ συνένωση καὶ στὴ συμφωνία τούτων τῶν δύο).

Β. Είχα ἀκόμη παρατηρήσει δτι αὐτὴ ἡ ἔννοια τοῦ καθήκοντος δὲν χρειάζεται νὰ θέτει ὡς βάσην κανένα εἰδικὸ σκοπό, ἀπεναντίας συνεπάγεται νὰ θέτει ἡ σύμφωνη μέση τὴν θέληση τοῦ ἀνθρώπου, τὸν ἔξης: νὰ ἐπιδιώκει μὲ δλες τὶς δυνάμεις του τὸ ὑψηλό στὸ στὸν κόσμο δυνατὸν ἀγαθὸ (τὴ γενικὴν εὔτυχία ποὺ μέσα στὸ σύνολο τοῦ κόσμου εἶναι ἐνωμένη μὲ τὴν καθαρότατη ἡθικότητα καὶ σύμφωνη μ' αὐτήν), πράγμα πού, ἀφοῦ βρίσκεται στὴν ἔξουσία μᾶς μόνο ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ του, ὅχι καὶ ἀπὸ τὶς δύο μαζί, ἀναγκάζει τὸ Λόγο νὰ πιστέψει μὲ πρόθεση πρακτικὴ σ' ἔναν ἡθικὸ Κύριο τοῦ κόσμου καὶ σὲ μιὰ μέλλουστα ζωή. "Οχι σὰ νὰ πρωτοπάρινε ἡ γενικὴ ἔννοια τοῦ καθήκοντος «στήριγμα καὶ σταθερότητα», δηλαδὴ ἔνα σύγουρο λόγο καὶ τὴν ἀπαιτούμενη δύναμη ἔνδος ἐλατήριο, μόνο μὲ τὴν προϋπόθεση τούτων τῶν δύο, ἀλλὰ γιὰ ν' ἀποκτήσει ἔτσι καὶ ἔνα ἀντικείμενο μ' ἐκεῖνο τὸ ἰδεῶδες τοῦ καθηροῦ Λό-

γου¹. Γιατὶ καθεκυτὸ τὸ καθῆκον δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ ὁ περὶ οἱστοῦ μὲν τῆς βούλησης στὸν ὅρο μιᾶς γενικῆς, μὲν ἔνα παραδεγμένο κανόνα δυνατῆς νομοθεσίας, ὅποιοιδήποτε κι' ἀν εἰναι τὸ ἀντικείμενο ἢ ὁ σκοπὸς τῆς βούλησης (ἀκόμη καὶ ἡ εὐτυ-

1. (Τὸ Ο Συγγρ. Η ἀνάγκη νὰ παραδεχτοῦμε ἔνα ὑψιστὸ καὶ μὲ τὴ συνεργασία μας δυνατὸν ἀγαθὸ μέσα στὸν κόσμο ὡς τελικὸ σκοπὸν ὅλων τῶν πραγμάτων, δὲν εἶναι ἀνάγκη ἀπὸ ἐλλειψῆς ήθικῶν ἐλατηρίων, ἀλλὰ [ἀνάγκη ἀπὸ ἐλλειψῆς] ἔξωτερικῶν περιστάσεων μέσα στὶς ὅποιες καὶ μόνο μπορεῖ νὰ δημιουργήθει σύμφωνα μὲ τὰ ἐλατήρια αὐτὰ ἔνα ἀντικείμενο ὡς σκοπὸς καθεκυτὸν (ώς ήθικὸς τελείως σκοπός). Γιατὶ γωρὶς κανένα σκοπὸν δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει βούληση· μὲ ὅλο πού, ὅταν πρόκειται ἀπλῶς γιὰ ἔννομο ἔχεναγκάσμο τῶν πράξεων, ὁφελούμε νὰ κάνομε ἀφείρεση τοῦ σκοποῦ, καὶ τότε ὁ νόμος μόνος ἀποτελεῖ τὸν καθοριστικὸ λόγο του. Ἀλλὰ δὲν εἶναι κάθε σκοπὸς ήθικὸς (π.χ. ὁ σκοπὸς τῆς προσωπικῆς εὐτυχίας), παρὰ μόνο ὁ ἀνιδιοτελῆς· καὶ ἡ ἀνάγκη ἐνὸς τελικοῦ σκοποῦ ποὺ ἀνατίθεται ἀπὸ τὸ Λόγο, καὶ μέσα σὲ μιὰν ἀρχὴν αλείνει τὸ σύνολο ὅλων τῶν σκοπῶν (ἔναν κόσμο ὡς τὸ ὕψιστο καὶ μὲ τὴ συνεργασία μας δυνατὸν ἀγαθὸ) εἶναι ἀνάγκη τῆς ἀνιδιοτελοῦς βούλησης ποὺ πάνω καὶ ἀπὸ τὴν τήρηση τῶν εἰδολογικῶν νόμων ἐπεκτείνεται σε κάθε περίπτωση νὰ ὑπακούμε στὸν ήθικὸ νόμο· καὶ πάνω ἀπ' αὐτὸ προστίθεται ἀκόμη τὸ καθῆκον νὰ καταβάλομε ὅλες μας τὶς δυνάμεις γιὰ νὰ ἐπιτύχουμε ὡς τελείως μὲ τὰ ὑπάρχει μιὰ τέτοια κατάσταση (ἔνας κόσμος στὰ μέτρα τῶν ὑψιστων ήθικῶν σκοπῶν). Ἐδῶ σκέπτεται ὁ ἀνθρωπὸς κατ' ἀναλογίαν μὲ τὴ θεότητα, ἡ δοτία, ἀν καὶ ὑποκειμενικὰ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ κανένα ἔξωτερικὸ πράγμα, δὲν μπορεῖ ὁστόσο νὰ νοηθεῖ ὅτι ἡ ἴδια αλείνεται μέσα στὸν ἔκυπτο τῆς, ἀλλὰ ὅτι ἵσα - ἵσα ἀπὸ τὴ συνείδηση τῆς πανχυταρκείας τῆς κακοθερίζεται νὰ δημιουργήσει ἔξω ἀπὸ τὸν ἔκυπτο τῆς τὸ ὕψιστο ἀγαθό· κύριη τὴν ἀναγκαιότητα (ποὺ στὸν ἀνθρωπὸ εἶναι καθῆκον) δὲν μποροῦμε νὰ τὴ φαντασθοῦμε ἐμὲ ως ζητεῖται τὸν ἀλλιῶς παρὰ ὡς ήθικὴν ἀνάγκη. Ἐπομένως στὸν ἀνθρωπὸ τὸ ἐλατήριο ποὺ βρίσκεται στὴν ἴδια τοῦ ὕψιστου καὶ μὲ τὴ συνεργασία του δυνατοῦ μέσα στὸν κόσμο ἀγαθοῦ, δὲν εἶναι οὔτε ἡ δική του μὲ αὐτὴ τὴν εὐκαιρία ἐμπεράθετη εὐτυχία, ἀλλὰ μόνο αὐτὴ ἡ ἴδια ὡς σκοπὸς καθεκυτόν, δηλαδὴ ἡ ἐπιδιωξή της ὡς καθήκοντος. Γιατὶ δὲν περιέχει προσδοκίεν εὐτυχίας ἀπόλυτα, παρὰ μόνο κατὰ μιὰν ἀναλογίαν μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς τιμῆς τοῦ ὑποκειμένου, ὅποιοιδήποτε κι' ἀν εἶναι τοῦτο. "Ἐνας καθορισμένης ὅμως τῆς βούλησης ποὺ περιορίζει σ' αὐτὸ τὸν ὅρο καὶ τὸν ἔκυπτο του, καὶ τὸ καθῆκον νὰ ἀνήκει σε ἔνα τέτοιο σύνολο, δὲν εἶναι ἵδιο τελείως.

χία λοιπόν). ἐδῶ δύμως γίνεται τέλεια ἀφαίρεση καὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς καὶ τοῦ σκοποῦ ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχει. "Οταν λοιπὸν τίθεται τὸ ζήτημα τῆς ἀρχῆς τῆς Ἡθικῆς, μπορεῖ νὰ προσπεραστεῖ ἐντελῶς καὶ νὰ παραμεριστεῖ (ώς ἐπεισοδιακὴ) ἡ διδαχὴ γιὰ τὸ ὑψὶ στὸ ἀγαθὸ δῶς ὡς ἔσχατο σκοπὸ μιᾶς βούλησης ποὺ καθορίζεται ἀπὸ τὴν Ἡθικὴν καὶ εἶναι σύμμετρη μὲ τοὺς νόμους τῆς· τοῦτο τὸ δείχνουν καὶ τὰ ἐπόμενα διού, ὅταν πρόκειται γιὰ τὸ κύριο σημεῖο τῆς διαφωνίας, δὲν γίνεται ἀναφορὰ στὸ ὑψιστὸ ἀγαθό, ἀλλὰ μόνο στὴ γενικὴ Ἡθικὴ [ἐνν. στὴν ἀρχὴ τῆς Ἡθικῆς].

β. 'Ο κ. Garve διατυπώνει αὐτὲς τὶς προτάσεις ὡς ἔξῆς: «ὅτι ὁ ἐνάρετος δὲν μπορεῖ οὕτε ἐπιτρέπεται νὰ χάσει ποτὲ ἀπὸ τὰ μάτια του αὐτὴ τὴν ἀποψῃ (τῆς προσωπικῆς εὐτυχίας)—ἐπειδὴ τότε θὰ ἔχανε ἐντελῶς τὸ πέρασμα πρὸς τὸν ἀδρατο κόσμο, πρὸς τὴν πεποίθηση στὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ καὶ στὴν ἀνθανασία [τῆς ψυχῆς]· ποὺ ὠστόσο, κατὰ τὴ θεωρία αὐτῆς, εἶναι ἐντελῶς ἀναγκαῖα, γιὰ νὰ δώσει τὸ στήριγμα καὶ στερεότα την τακτικὴν πολεμίαν»· καὶ ἔτσι ἀποφασίζει [δ. κ. Garve] νὰ συνοψίσει σύντομα καὶ παστρικὰ δλες τὶς ἰδέες ποὺ μοῦ προσγράφονται, ὡς ἔξῆς: «'Ο ἐνάρετος ἀνθρώπος ἀκολουθώντας ἐκεῖνες τὶς ἀρχές ἐπιδιώκει ἀκατάπτωτα νὰ εἶναι δξιος τῆς εὐτυχίας, ἀλλὰ ἐνόσω εἶναι ἀληθινὰ ἐνάρετος [δὲν ἐπιδιώκει] ποτὲ νὰ εἶναι εὐτυχής». ('Η λέξη ἐνόσω δημιουργεῖ ἐδῶ ἔνα διφορούμενο ποὺ πρέπει πρῶτα νὰ ἔξομαλυνθεῖ. Μπορεῖ νὰ σημαίνει τόσο μόνο: στὸ ἐνέργημα, διού αὐτὸς ὡς ἐνάρετος ὑποτάσσεται στὸ καθῆκον του· τότε ἡ πρόταση συμφωνεῖ ἐντελῶς μὲ τὴ θεωρία μου. 'Η [γὰ σημαίνει]: ἔταν εἶναι γενικὰ μόνο ἐνάρετος, ἀκόμη καὶ ἐκεῖ διού δὲν πρόκειται γιὰ καθῆκον καὶ δὲν ὑπάρχει ἀντίθεση πρὸς αὐτό, διφέύλει νὰ μὴν ἀποβλέπει ποτὲ στὴν εὐτυχία· τότε ἡ πρόταση ἀντιφέσκει πρὸς τὰ λεγόμενά μου).

Αὐτὲς οἱ ἀντιρρήσεις δὲν εἶναι λοιπὸν τίποτ' ἄλλο παρὰ παρανοήσεις (γιατὶ δὲν θέλω νὰ τὶς πάρω γιὰ παρερμηνεῖς) ποὺ θὰ ἐπρεπε νὰ φαινόταν παράδοξη ἡ δυνατότητά τους ἔταν δὲν ἀρκοῦσε νὰ ἔξηγήσει ἔνα τέτοιο φαινόμενο ἡ ἀνθρώπινη κλίση ὁ καθένας νὰ ἀκολουθεῖ τὴν πορεία τῶν σκέψεών του ἀκόμη καὶ

ὅταν κρίνει ξένες, καὶ ἔτοι νὰ βάζει τὶς δικές του μέσα στὶς σκέψεις τῶν ἄλλων.

“Επειτ’ ἀπ’ αὐτὴ τὴν πολεμικὴν ἐρμηνείαν τῆς παραπόνω ἡθικῆς ἀρχῆς ἀκολουθεῖ τώρα μιὰ δογματικὴ ἔκθεση τοῦ ἀντίθετου. ‘Ο. κ. Garve συλλογίζεται ἀναλυτικὰ ὡς ἔξῆς: «Στὴ διάταξη τῶν ἐν νοιῶν πρέπει ἡ ἀντίληψη καὶ διάκριση τῶν καταστάσεων, μὲ τὴν ὅποια ἡ μιὰ κατάσταση προτιμᾶται ἀπὸ τὴν ἄλλη, νὰ προηγεῖται ἀπὸ τὴν ἐκλογὴν τῆς μᾶς μεταξὺ τῶν δύο, ἐπομένως [νὰ προηγεῖται] καὶ ἀπὸ τὸν προκαθορισμὸν δρισμένου σκοποῦ. Μιὰ κατάσταση δύμας ποὺ τὴν προτιμᾶται ἀπὸ ἄλλες ἔνα δὸν προικισμένο μὲ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τῆς κατάστασής του τότε ποὺ αὐτὴ εἶναι παρούσα καὶ γίνεται ἀντιληπτή, εἶναι μιὰ καλὴ κατάσταση· καὶ μιὰ σειρὰ τέτοιων καλῶν καταστάσεων εἶναι ἡ γενικότατη ἔννοια ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὴ λέξη εὖτε χία». — Παρακάτω: «Ἐνας νόμος προϋποθέτει κίνητρα, τὰ κίνητρα δύμας προϋποθέτουν μιὰ διαφορὰ μᾶς χειρότερης κατάστασης ἀπὸ μιὰ καλύτερη, διαφορὰ ποὺ τὴν ἔχομε προηγουμένως ἀντιληφθεῖ. Αὐτὴ ἡ διαφορὰ ποὺ ἔγινε ἀντιληπτή, εἶναι τὸ στοιχεῖο [ἡ ὕλη] τῆς ἔννοιας τῆς εύτυχίας κτλ.». Παρακάτω: «Α πὸ τὴν εὖτε χία, κατὰ τὴ γενικότατη σημασία τῆς λέξης, ἀναπηδοῦν τὰ κίνητρα πρὸς τὴ λέξη εἰπεῖν ἡ ἐπομένως καὶ πρὸς τὴν τήρηση τοῦ ἡθικοῦ νόμου. Πρέπει πρῶτα νὰ ξέρω διπωσδήποτε ὅτι κάτι εἶναι καλό, πρὶν μπορέσω νὰ ρωτήσω ἐάν ἡ ἐκπλήρωση τῶν ἡθικῶν καθηκόντων ἀνήκει στὴν κατηγορία του καλοῦ· ὁ ἀνθρωπὸς πρέπει νὰ ἔχει ἔνα ἐλατήριο ποὺ νὰ τὸν βάζει σὲ κίνηση πρὶν μπορέσουμε νὰ στήσουμε μπροστά του ἔνα στόχο¹, ὅπου ὀφείλει νὰ κατευθυνθεῖ αὐτὴ ἡ κίνηση».

1. (‘Υπόσ. τοῦ Συγγρ.) Αὐτὸς ἀκριβῶς εἶναι ἐκεῖνο στὸ διποῖο ἐπιμένω. Τὸ ἐλατήριο ποὺ πρέπει νὰ ἔχει πρωτύτερα ὁ ἀνθρωπὸς, πρὶν στηθεῖ μπροστά του ἔνας στόχος (σκοπός), φανερὰ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τίποτ’ ἄλλο παρὰ ὁ ἔλιος ὁ νόμος μὲ τὸ σεβασμὸν ποὺ ἔμπνει (ὅποιους σκοποὺς κι’ ἀν ἔχει κανεὶς καὶ θέλει νὰ τοὺς ἐπιτύχει μὲ τὴν τήρηση τοῦ νόμου). Γιατὶ δὲ νόμος σὲ δὲ τι ἀφορᾶ τὸ εἰδολογικὸ στοιχεῖο τῆς θέλησης εἶναι τὸ μοναδικὸ ποὺ ὑπολείπεται ὅταν ἀφήσω ἔξω ἀπὸ τὸ παιχνίδι τὴν ὕλη τῆς θέλησης (τὸ στόχο, ὅπως τὴν ὄνομάζει ὁ κ. Garve).

Τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ ἔνα παι-
χνίδι μὲ τὴ διπλὴ σημασία τῆς λέξης: τὸ ἀγαθό, ἀφοῦ
ἀγαθὸ [μπορεῖ νὰ νοηθεῖ] ἡ ὡς καθεαυτὸ καὶ ἀνευ δρῶν ἀγαθό,
σε ἀντίθεση πρὸς τὸ καθεαυτὸ κακό· ἡ ὡς πάντοτε μόνο
ὑπὸ δρους ἀγαθό, ποὺ συγκρίνεται μὲ τὸ χειρότερο ἢ τὸ
καλύτερο ἀγαθό, ὅπου ἡ κατάσταση τῆς ἐκλογῆς τοῦ τελευταίου μπο-
ρεῖ νὰ εἶναι μόνο μιὰ συγκριτικὰ καλύτερη κατάσταση, καθεαυτὴν
ὅμως κακή. — 'Ο [δεοντικὸς] κανόνας μιᾶς ἀνευ δρῶν τήρησης
ἔνδος κατηγορικὰ προστάζοντος νόμου τῆς ἐλεύθερης θέλησης
(δηλ. τοῦ καθήκοντος), τήρησης ποὺ δὲν λαβάζεινε καθόλου ὑπόψη
ὅποιουσδήποτε σκοποὺς βαλμένους ὡς βάση, εἶναι οὐσιαστικά,
δηλαδὴ κατὰ τὸ εἰδος, διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν [δεοντικὸ] κα-
νόνα νὰ ἀκολουθεῖ [ἡ θέληση] τὸ σκοπὸ ποὺ μᾶς ἔχει βάλει ἡ
ἴδια ἡ Φύση ὡς κίνητρο πρὸς δρισμένο τρόπον ἐνέργειας (καὶ
ποὺ τελικὰ ὀνομάζεται: εύτυχία). Γιατὶ ὁ πρῶτος εἶναι καθ-
εαυτὸν ἀγαθός, ὁ δεύτερος καθόλου· μπορεῖ δταν συγκρούεται μὲ
τὸ καθήκον νὰ εἶναι πολὺ κακός. Ἀντίθετα δταν δρισμένος σκο-
πὸς τίθεται ὡς βάση καὶ παράλληλα κανένας νόμος δὲν προστά-
ζει ἀνευ δρῶν (παρὰ μόνο μὲ τὸν δρὸ τούτου τοῦ σκοποῦ), τότε
μποροῦν δύο ἀντίθετες πράξεις νὰ εἶναι καὶ οἱ δύο ὑπὸ δρους
ἀγαθές, μόνο ἡ μία καλύτερη ἀπὸ τὴν ἄλλη (ἐπομένως ἡ δεύ-
τερη θὰ μποροῦσε νὰ ὀνομαστεῖ συγκριτικὰ κακή). γιατὶ εἶναι
μεταξύ τους διαφορετικὲς δχι κατὰ τὸ εἰδος, παρὰ
ἄπλως κατὰ τὸ βαθμό. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ δλες
τὶς πράξεις ποὺ κίνητρό τους δὲν εἶναι ὁ ἀνευ δρῶν νόμος τοῦ
Λόγου (καθήκον), ἄλλα ἔνας ἀπὸ μᾶς αὐθαίρετα βαλμένος ὡς
βάση σκοπός· γιατὶ αὐτὸς ἀνήκει στὸ ἄθροισμα δλων τῶν σκο-
πῶν, ποὺ ἡ ἐπίτευξὴ τους ὀνομάζεται εύτυχία· καὶ μιὰ πράξη
μπορεῖ νὰ συντρέχει περισσότερο, ἡ ἄλλη λιγότερο στὴν εύτυ-
χία μου, ἐπομένως νὰ εἶναι καλύτερη ἢ χειρότερη ἀπὸ τὴν ἄλλη.
— 'Η προτίμηση ση μιᾶς κατάστασης τοῦ καθορισμοῦ
τῆς βούλησης ἀπὸ μιὰν ἄλλη εἶναι ἀπλῶς ἔνα ἐνέργημα τῆς
ἐλευθερίας (res merae facultatis [προαιρετικό], δπως λένε οἱ
νομικοί), δπου δὲν ἔξετάζεται καθόλου ἀν αὐτὸς (δ καθορισμὸς
τῆς βούλησης) εἶναι καθεαυτὸν ἀγαθὸς ἢ κακός, ἄρα καὶ ἀπέναν-
τι στοὺς δύο ἡ προτίμηση δίνεται μὲ τὸ ἴδιο κύρος.

Μιὰ κατάσταση, νὰ εἴμαι σὲ σύνδεσμο μὲ δρισμένο διδόμενο σκοπό, ποὺ τὸν προτιμῶ ἀπὸ κάθε ἄλλον τοῦ ἵδιου εἰδούς, εἴναι μιὰ συγκριτικὰ καλύτερη κατάσταση, συγκεκριμένα: στὸ πεδίο τῆς εὐτυχίας (ποὺ ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὸ Λόγο ὡς ἀγαθὴ ποτὲ ἄλλιως παρὰ ἀπλῶς ὑπὸ δρους, ἐνόσω εἶναι κανεὶς ἀξιός της).¹ Εκείνη ὅμως ἡ κατάσταση δπου, ὅταν συγκρούονται δρισμένοι σκοποὶ μὲ τὸν ἥθικὸ νόμο τοῦ καθήκοντος, ἔχω τὴ συνείδηση, ὅτι προτιμῶ τὸ καθῆκον, δὲν εἶναι ἀπλῶς μιὰ καλύτερη, ἀλλὰ ἡ μόνη καθεαυτὴ ἀγαθὴ κατάσταση: ἔνα ἀγαθὸ ἀπὸ ἔνα ἐντελῶς διαφορετικὸ πεδίο δπου δὲν λαβαίνονται καθόλου ὑπόψη σκοποί, ἀπὸ ὅπουδήποτε καὶ ἀν μοῦ προσφέρονται (καὶ αὐτὸ τὸ ἄθροισμά τους, ἡ εὐτυχία), καὶ δπου ὅχι ἡ ὅλη τῆς θέλησης (ἔνα ἀντικείμενο ποὺ μπαίνει ὡς βάση) ἀλλὰ ἡ ἀπλὴ μορφὴ τῆς γενικῆς νομοτέλειας τῶν κανόνων της ἀποτελεῖ τὸν καθοριστικὸ τῆς λόγο.—Ἐπομένως δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ λέγεται ὅτι κάθε κατάσταση ποὺ προτιμῶ νὰ εἴναι αὐτὴ ἀπὸ ὅπουαδήποτε ἄλλη, λογαριάζεται ἀπὸ μένα σὰν εὐτυχία. Γιατὶ πρῶτα πρέπει νὰ εἴμαι βέβαιος ὅτι δὲν πράττω ἐναντίον τοῦ καθήκοντός μου· καὶ τότε μόνο μοῦ ἐπιτρέπεται νὰ κοιτάξω γιὰ εὐτυχία, πόσην ἀπ' αὐτὴν μπορῶ νὰ συνενώσω μ' ἔκείνη τὴν ἥθικὰ (ὅχι φυσικὰ) ἀγαθὴ κατάσταση μου².

‘Οπωσδήποτε πρέπει ἡ βούληση νὰ ἔχει κίνητρα· αὐτὰ

1. (‘Ψ ποσ. τοῦ Συγγρ.). ‘Η εὐτυχία περιέχει ὅλα (καὶ τίποτα περισσότερο παρὰ) ὅσα παρέχει σ' ἔμπας ἡ Φύση· ἡ ἀρετὴ ὅμως ἐκεῖνο ποὺ κανένας ἔκπος ἀπὸ τὸν ἵδιο τὸν ἀνθρωπὸ δὲν μπορεῖ νὰ δώσει ἡ νὰ πάρει ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του. ’Αν θελήσει ὅμως κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι μὲ τὴν ἔκτροπὴ ἀπὸ τὴν ἀρετὴ ὁ ἀνθρωπὸς μπορεῖ νὰ ἐπισύρει ἐναντίον του τὸ λιγότερο ἐπικρίσεις καὶ καθηρὰ ἥθικὴν αὐτοκατηγορία, δηλαδὴ δυσκρέσκεια, ἐπομένως μπορεῖ νὰ κάνει τὸν ἑαυτὸ του δυστυχή—αὐτὸ θὰ τὸ παραδεχτοῦμε βέβαια. ’Αλλὰ γι' αὐτὴ τὴν καθηρὰ ἥθικὴ δυσκρέσκεια (ὅχι ἀπὸ τὶς ἐπιζήμιες συνέπειες τῆς πράξης ἀλλ' ἀπὸ τὴν ἵδια τὴν ἀντίθεσή της πρὸς τὸ νόμο) εἶναι ίκανὸς μόνο ὁ ἐνάρετος, ἡ ἐκεῖνος ποὺ βρίσκεται στὸ δρόμο νὰ γίνει ἐνάρετος. ’Ἐπομένως ἡ δυσκρέσκεια αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ αἰτία ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ γεγονότος ὅτι αὐτὸς ποὺ τὴν αἰσθάνεται εἶναι ἐνάρετος· καὶ τὸ κίνητρο νὰ εἶναι ἐνάρετος δὲν ἡταν δυνατὸν νὰ παρθεῖ ἀπὸ τούτη τὴ δυστυχία (ἀν θέλει κανεὶς νὰ ὀνομάσει ἔτσι τὸν πόνο μιὰ κακοπραγία).

δμως δὲν εἶναι δρισμένα ἐμπρόθετα βαλμένα, στὸ φυσικὸ συναίσθημα αὐτῷ μαζί μενα ἀντικείμενα ὡς σκοποί, ἀλλὰ ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο δίδιος ὁ ἄνευ δρῶν νόμος, γιὰ τὸν διποῖο ἥ δεκτικότητα τῆς βούλησης, νὰ βρίσκεται ὑπὸ τὴν ἔξουσία του σὲ ἄνευ δρῶν ἀναγκασμό, δνομάζεται ἡ θικὸ συναίσθημα αὐτῷ· τοῦτο ἄρα δὲν εἶναι αἰτία ἀλλὰ ἀποτέλεσμα τοῦ καθορισμοῦ τῆς βούλησης, καὶ δὲν θὰ εἴχαμε τὴν παραμικρότερη ἀντίληψή του μέσα μας, ἂν δὲν εἴχε προηγθεῖ μέσα μας ἐκεῖνος δ ἀναγκασμός. Ἐπομένως τὸ παλαιὸ τραγούδι: δτι τὸ συναίσθημα τοῦτο, δηλαδὴ μιὰ ἡδονὴ ποὺ τὴν κάνομε σκοπό, ἀποτελεῖ τὴν πρώτη αἰτία τοῦ καθορισμοῦ τῆς βούλησης, ἄρα ἡ εύτυχία (στὴν διποία ἀνήκει ἡ ἡδονὴ ἐκείνη ὡς στοιχεῖο) ἀποτελεῖ τὸ λόγο κάθε ἀντικειμενικῆς ἀναγκαιότητας γιὰ δράση, ἐπομένως κάθε ὑποχρέωσης, ἔχει τὴ θέση του ἀνάμεσα στὰ σοφολογιωτατίστικα χαριεντίσματα ταῦτα. Ὁταν δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ σταματήσει ρωτώντας γιὰ τὴν αἰτία δρισμένου ἀποτέλεσματος [γιὰ τὴν αἰτία αὐτῆς τῆς αἰτίας κ.ο.κ.], καταλήγει στὸ τέλος νὰ κάνει τὸ ἀποτέλεσμα αἰτία τοῦ ἔσωτοῦ του.

Τώρα ἔρχομαι στὸ σημεῖο ποὺ κυρίως μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ: δηλαδὴ νὰ δείξω καὶ νὰ ἐλέγχω μὲ παραδείγματα τὸ ἀντιστρατεύμενο δῆθεν μέσα στὸ χῶρο τῆς φιλοσοφίας ἐνδιαφέρον τῆς θεωρίας καὶ τῆς πράξης. Τὸ καλύτερο τεκμήριο ὑπὲρ τὸ δίνει ὁ κ. Garve στὴν πραγματεία του ποὺ δνόμασα. Πρῶτα λέγει (μιλώντας γιὰ τὴ διαφορὰ ποὺ βρίσκω νὰ ὑπάρχει ἀνάμεσα σὲ μιὰ θεωρία τοῦ πῶς πρέπει νὰ γίνομε εὔτυχεῖς, καὶ σ' ἐκείνην [ποὺ διδάσκει] πῶς πρέπει νὰ γίνομε ἄξιοι τῆς εύτυχίας): «Ἐγὼ ἀπὸ μέρος μου δμολογῶ δτι αὐτὴ τὴ διαίρεση τῶν ἰδεῶν πολὺ καλὰ τὴν καταλαβαίνω μέσα στὴν κεφαλὴ μου, αὐτὴν δμως τὴ διαίρεση τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῶν ἐπιδιώξεων δὲν τὴ βρίσκω μέσα στὴν καρδιά μου· δτι μάλιστα μοῦ εἶναι ἀκατανόητο πῶς ἔνας δποιοσδήποτε ἀνθρωπος μπορεῖ νὰ κάνει συνειδητὸ τὸ δτι ἔχει δίδιος καθαρὰ ἀποχωρίσει τὴν ἀπαίτησή του γιὰ εύτυχία καὶ ἐπομένως ἔχει ἐκτελέσει τὸ καθῆκον μὲ πλήρη ἀνιδιοτέλεια».

Ἀπαντῶ πρῶτα στὸ δεύτερο σημεῖο. Παραδέχομαι εὐχαρίστως δτι κανεὶς ἀνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ κάνει μὲ βεβαιότητα

συνειδητὸ τὸ ὅτι ἔχει ἐκτελέσει τὸ καθῆκον του μὲ πλήρη ἀνιδιοτέλεια· γιατὶ αὐτὸ ἀνήκει στὴν ἐσωτερικὴ ἐμπειρία καὶ σ' αὐτὴ τῇ συνείδηση τῆς ψυχικῆς του κατάστασης θὰ ἀνήκει μιὰ ἐντελῶς σαφῆς παράσταση ὅλων τῶν γειτονικῶν παραστάσεων καὶ σκέψεων ποὺ φαντασία, συνήθεια καὶ κλίση ἔχουν προσκολλήσει στὴν ἔννοια του καθήκοντος, καὶ μιὰ τέτοια σαφέστατη παράσταση δὲν μπορεῖ, σὲ καμιὰ περίπτωση, νὰ ἀπαιτηθεῖ· ἐπίσης δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ εἰναι ἀντικείμενο τῆς ἐμπειρίας ἡ ἀνυπαρξία ἑνὸς κάτι (οὕτε ἐπομένως καὶ ἑνὸς ὀφελήματος ποὺ τὸ ἔχει κανεὶς σκεφτεῖ μυστικά). "Οτι δ ἀνθρωπος ὁ φείλει νὰ ἔκπληξει τὸ καθήκον του μὲ πλήρη ἀνιδιοτέλεια καὶ πρέπει νὰ εἰναι διαχωρίζει ἐντελῶς ἀπὸ τὴν ἔννοια του καθήκοντος τὴν ἀπαίτησή του γιὰ εύτυχία, γιὰ νὰ ἔχει καθαρὴν αὐτὴ τὴν ἔννοια — τοῦτο τὸ κάνει συνειδητὸ μὲ τὴ μεγαλύτερη σαφήνεια· ἦ, καὶ ἀν δὲν πιστεύει διτὶ τὸ συνειδητοποιεῖ, μποροῦμε νὰ του ἀπαιτήσουμε νὰ τὸ κάνει, δσο εἰναι στὴ δύναμή του, ἐπειδὴ σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν καθαρότητα βρίσκεται ἡ ἀληθινὴ ἀξία τῆς ἥθικότητας καὶ ἐπομένως πρέπει νὰ τὸ μπορεῖ. "Ισως νὰ μὴν ἔχει ποτὲ ἐκτελέσει ἔνας ἀνθρωπος τὸ ἀναγνωρισμένο καὶ τιμημένο ἀπ' αὐτὸν καθῆκον μὲ πλήρη ἀνιδιοτέλεια (χωρὶς ἀνάμειξη ἄλλων ἐλατηρίων). Ισως καὶ νὰ μὴ μπορέσει ποτέ, δσο κι' ἀν τὸ ἐπιδιώξει, νὰ φτάσει τόσο μακριά. Μπορεῖ ώστόσο μὲ τὸν ἐπιμελέστατο αὐτοέλεγχο νὰ ἀντιληφθεῖ μέσα του δχι μόνο τὴν ἀπουσία κινήτρων ποὺ συμπράττουν [μὲ τὴν ἰδέα του καθήκοντος], ἀλλὰ πολὺ περισσότερο τὴν αὐτοδιάψευση σὲ δ, τι ἀφορᾶ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀντιτιθέμενα στὴν ἰδέα του καθήκοντος κινήτρα, ἐπομένως καὶ τὸν κανόνα νὰ ἔχει συνείδηση διτὶ ἐπιδιώκει αὐτὴ τὴν καθαρότητα· αὐτὸ τὸ μπορεῖ· καὶ αὐτὸ εἰναι ἀρκετὸ γιὰ τὴν τήρηση του καθήκοντός του. 'Αντίθετα, τὸ νὰ κάνει κανόνα του τὴν ἔννοια τῆς ἐπίδρασης τέτοιων κινήτρων, μὲ τὸ πρόσχημα διτὶ ἡ ἀνθρώπινη φύση δὲν ἐπιτρέπει παρόμοια καθαρότητα (πράγμα ποὺ δὲν μπορεῖ ἐπίσης νὰ τὸ ἴσχυριστεῖ μὲ βεβαιότητα) — εἰναι δ ὅθανατος κάθις ἥθικότητας.

Τώρα ὡς πρὸς τὴν ὁμοιογία του κ. Garve, ποὺ μνημονέψαμε λίγο πρίν, διτὶ δὲν βρίσκει μέσα στὴν καρδιά του αὐτὴ τὴν τομὴ (κυρίως τὸν διαχωρισμό), δὲν σκέπτομαι καθόλου

νὰ τὸν ἀντικρούσω ἀπευθείας στὴν αὐτοκατηγορία του καὶ νὰ ὑπερασπίσω τὴν καρδιά του ἐναντίον τῆς κεφαλῆς του. Αὐτὸς δὲ ἔντιμος ἀνθρώπος πραγματικὰ τὴ βρῆκε πάντοτε μέσα στὴν καρδιά του (στοὺς καθορισμοὺς τῆς βούλησής του). ἀλλὰ μόνο δὲν θέλησε, γιὰ τοὺς σκοποὺς τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας καὶ γιὰ τὴν κατανόηση ἐκείνου ποὺ εἶναι ἀκατανόητο (ἀνεξήγητο), δηλαδὴ τῆς δυνατότητας κατηγορικῶν προσταγμῶν (προσταγμῶν τοῦ καθήκοντος), νὰ τὴ συναρμόσει μέσα στὴν κεφαλή του μὲ τὶς συνηθισμένες ἀρχὲς τῶν ψυχολογικῶν ἔξηγήσεων (ποὺ ὅλες θέτουν ὡς βάση τὸν μηχανισμὸ τῆς φυσικῆς ἀναγκαιότητας)¹.

“Οταν δμως δ κ. Garve λέγει στὸ τέλος : «Τέτοιες λεπτὲς διαφορὲς τῶν ἴδεῶν γίνονται μόνες τους σ κ ο τ ε ι ν ἐ ζ, δταν τὶς ξ α ν α σ τ ο χ ἄ ζ ε τ α i κανεὶς ἀπάνω σὲ καταμέρος ἀντικείμενα· ἀλλὰ χ ἄ ν ο ν τ α i ἐ ν τ ε λ ῥ c, δταν πρόκειται γιὰ τὴ δράση, δταν [δηλ.] πρέπει νὰ ἐφαρμοστοῦν σὲ ἐπιθυμίες καὶ προθέσεις. “Οσο ἀπλούστερο, γοργότερο, ἀ π δ σ α φ ε ἵ c π α ρ α σ τ ἄ - σεις πιὸ ἀ π ο γ υ μ ν ω μένο εἶναι τὸ βῆμα ποὺ κάνομε δταν περνοῦμε ἀπὸ τὴ θεώρηση τῶν κινήτρων στὴν πραγματικὴ δράση, τόσο λιγότερο εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίσομε μὲ ἀκριβεια καὶ σιγουριὰ τὸ δρισμένο βάρος ποὺ ἔχει προστέσει τὸ κάθε κίνητρο στὴν κατεύθυνση αὐτοῦ τοῦ βήματος ἔτσι καὶ ὅχι ἀλλιῶς» — πρέπει ρητὰ καὶ μὲ ἐπιμέλεια νὰ τὸν ἀντικρούσω.

‘Η ἔννοια τοῦ καθήκοντος σὲ ὀλόκληρη τὴν καθαρότητὰ τῆς δὲν εἶναι μόνο ἀσύγκριτα ἀπλούστερη, σαφέστερη, στὸν καθένα γιὰ

1. Ο κ. Garve (στὶς παρατηρήσεις του στὸ βιβλίο τοῦ Κικέρωνα «περὶ καθηκόντων», σελ. 69, ἔκδ. τοῦ 1783) κάνει τὴν ἀξιοπρόσεχτη καὶ ἀξιὰ τῆς δξινολόγία του διαλογία : «Ἡ ἐλευθερία κατὰ τὴν ἐσώτατη πεποιθήση του θὰ μείνει πάντοτε ἀλυτὸ πρόβλημα καὶ δὲν θὰ ἔξηγηθεῖ ποτέ». Ἀπόδειξη τῆς πραγματικότητάς της δὲν μπορεῖ διόλου νὰ βρεθεῖ οὔτε σὲ μιὰν ἀμεση σὲ μιὰν ἔμμεση ἔμπειρία· καὶ βέβαια χωρὶς ἀπόδειξη δὲν μπορεῖ νὰ γίνει δεκτή. Ἀφοῦ λοιπὸν μιὰ ἀπόδειξη τῆς οὔτε μὲ ἀπλῶς θεωρητικοὺς λόγους (γιατὶ αὐτοὶ θὰ ἔπρεπε νὰ ζητηθοῦν στὴν ἔμπειρία), ἀφα καὶ μὲ ἀπλῶς πρακτικὲς προτάσεις τοῦ Λόγου, οὔτε μὲ τεχνικὰ - πρακτικοὺς (γιατὶ αὐτοὶ θὰ ἀπαιτοῦσαν πάλι ἔμπειρικοὺς λόγους), ἐπομένως μόνο μὲ ἡθικὰ - πρακτικοὺς μπορεῖ νὰ δοθεῖ — πρέπει ν' ἀπορήσει κανεὶς γιατὶ δ κ. Garve δὲν ζήτησε καταφύγιο στὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, ὥστε νὰ σώσει τουλάχιστο τὴ δυνατότητα τέτοιων πρασταγμῶν (‘Υποσ. τοῦ Συγγρ.).

τὴν πρακτικὴν χρήσην πιὸ καταληπτὴν καὶ πιὸ φυσικὴν ἀπὸ κάθε κίνητρο παραμένον ἀπὸ τὴν εὐτυχίαν ἢ ἀνακατεύμενο μαζί της καὶ μὲ τὴν ἐπιδίωξήν της (πράγμα ποὺ ὑπαιτεῖ πάντοτε πολλὴ τέχνη καὶ διαστοχασμό). ἀλλὰ καὶ στὴν πρίσην καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ κοινότατου ἀνθρώπινου Λόγου, ὅταν αὐτὸς φέρεται πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ καθήκοντος, μὲν ἀποχωρισμὸν καὶ μάλιστα μὲ ἀντίθεσην πρὸς τὰ ἄλλα κίνητρα μέσα στὴ θέληση τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι [ένν. ἡ ἔννοια τοῦ καθήκοντος] πολὺ περισσότερο δυνατή, εἰσδυτικὴ καὶ ὑπόσχεται πολὺ μεγαλύτερες ἐπιτυχίες ἀπὸ ὅλους τοὺς παρακινητικοὺς λόγους ποὺ παίρνονται ἀπὸ τὴν δεύτερην, τὴν ἀρχὴν τῆς ἴδιοτέλειας. — "Εστω π.χ. ἡ περίπτωση: καποιος ἔχει στὰ χέρια του ἔνα ξένο ἀγαθὸν ἐμπιστευμένο σ' αὐτὸν (depositum) ποὺ δὲ ἴδιοκτήτης του ἔχει πεθάνει, καὶ οἱ κληρονόμοι του οὔτε ζέρουν οὔτε μποροῦν νὰ μάθουν τίποτα γι' αὐτό. "Ας ἀφηγηθοῦμε τούτη τὴν περίπτωσην ἀκόμα καὶ σ' ἔνα παιδί, ἃς ποῦμε ὁχτὼ ἢ ἔννέα χρονῶν, καὶ συνάμα ἃς τοῦ εἰποῦμε ὅτι δὲ κάτοχος αὐτῆς τῆς παρακαταθήκης (χωρὶς τὴ δική του ὑπαιτιότητα), ἐπειδὴ ἔχει περιπέσει ἐκεῖνον ἀκριβῶς τὸν καιρὸν σὲ πλήρη οἰκονομικὴν καταστροφήν, βλέπει τριγύρω του μιὰ καταθλιμμένην ἀπὸ τὴν ἀνέχειαν οἰκογένειαν, γυναίκα καὶ παιδιά, θὰ μποροῦσε δύμας στὴ στιγμὴν νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴ δυστυχία, ἐὰν σφετερίζοταν τὴν παρακαταθήκην. εἶναι συνάμα φιλάνθρωπος καὶ ἀγαθοειργός, ἐνῶ οἱ κληρονόμοι τοῦ ἴδιοκτήτη εἶναι πλούσιοι, ἀνθρώποι χωρὶς ἀγάπην καὶ δύμας σὲ ὑψιστο βαθμὸν καλοζωιστὲς καὶ σπάταλοι, ἔτσι ὥστε ἀν γινόταν κτήμα τους καὶ αὐτὴ ἡ παρακαταθήκη, θὰ ἤταν τὸ ἕδιο σὰ νὰ ριχνόταν στὴ θάλασσα. Λοιπὸν ἃς ρωτήσομε τώρα: ἐὰν μὲ τέτοιες συνθῆκες μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἐπιτρεπτὸν νὰ ξοδευτεῖ ἡ παρακαταθήκη πρὸς ὅφελος τοῦ κατόχου της. "Οποιος ρωτηθεῖ θὰ ἀπαντήσει χωρὶς ἀμφιβολία: "Οχι ! καὶ χωρὶς νὰ δώσει ἄλλους λόγους θὰ μπορέσει ἀπλῶς νὰ εἰπεῖ: εἰ ν αἱ ἀδικο, δηλαδὴ ἀντιστρατεύεται στὸ καθῆκον. Τίποτα δὲν εἶναι σαφέστερο ἀπὸ τοῦτο· καὶ βέβαια ὅχι ἡ ἀπάντηση: ὅτι δὲ κάτοχος προάγει τὴ δική του εὐτυχία μὲ τὴν ἀπόδοση τῆς παρακαταθήκης. Γιατί, ἀν ἤθελε νὰ καθορίσει τὴν ἀπόφασή του ἀποβλέποντας στὴν εὐτυχία του, θὰ μποροῦσε νὰ σκεφτεῖ π.χ. ὡς ἔξῆς: «Ἐὰν δώσεις στοὺς ἀληθινοὺς ἴδιοκτῆ-

τες, χωρὶς νὰ τὸ ζητήσουν, τὸ ξένο ἀγαθὸ ποὺ κρατεῖς, αὐτὸι θὰ σὲ ἀμείψουν ἵσως γιὰ τὴν ἐντιμότητά σου· ἥ, ἀν δὲν συμβεῖ τοῦτο, θὰ ἀποκτήσεις μὲ αὐτὴ τὴν πράξη φήμη καλὴ μὲ πλατειὰ διάδοση, ποὺ μπορεῖ νὰ σοῦ εἰναι πολὺ ἐπικερδής. Ἀλλὰ ὅλα αὐτὰ εἰναι πολὺ ἀβέβαια. Γιατὶ ἀπὸ τὴν ἀντίθετη πλευρὰ ἐμφανίζονται καὶ μερικὲς ἀμφιβολίες : "Αν θέλεις νὰ σφετεριστεῖς ὅ,τι σοῦ ἔχουν ἐμπιστευθεῖ, γιὰ νὰ βγεῖς μιὰ γιὰ πάντα ἀπὸ τὶς καταθλιπτικὲς περιστάσεις σου, θὰ προκαλέσεις, ἐὰν κάνεις γοργὴ χρήση τῆς παρακαταθήκης, τὴν ὑποψία πῶς καὶ μὲ ποιοὺς τρόπους ἔφτασες τόσο γρήγορα σὲ βελτίωση τῆς κατάστασής σου· ἀν πάλι προχωρήσεις στὸ ἔργο τοῦτο ἀργά, οἱ ἀνάγκες σου στὸ μεταξὺ θὰ φτάσουν σὲ τέτοιο ὄψος, ὥστε δὲν θὰ εἰναι πιὰ δυνατὸν νὰ τὶς ἀντιμετωπίσεις». — Ἡ βούληση λοιπόν, κατὰ τὸν κανόνα τῆς εὐτυχίας, ταλαντεύεται ἀνάμεσα στὰ ἐλατήρια τῆς τί νὰ ἀποφασίσει· γιατὶ ἀποβλέπει στὴν ἐπιτυχία, καὶ αὐτὴ εἰναι πολὺ ἀβέβαιη· χρειάζεται νάχει κανεὶς καλὴ κεφαλή, γιὰ νὰ βρεῖ διέξοδο ἀπὸ τὴν συρροὴ τῶν λόγων καὶ τῶν ἀντιλόγων καὶ νὰ μὴ γελαστεῖ στὸ λογαριασμό. Ἀντίθετα, ὅταν θέτει στὸν ἑαυτό του τὴν ἐρώτηση, τί εἰναι ἐδῶ καθῆκον, τότε δὲν αἰσθάνεται καμιὰν ἀμηχανία νὰ βρεῖ τὴν ἀπάντηση ποὺ δίνεται μόνη της, ἀλλὰ εἰναι ἀμέσως βέβαιος τί ἔχει νὰ πράξει. Μάλιστα, ἐὰν ἡ ἔννοια τοῦ καθήκοντος ἔχει κάποιο βάρος μέσα του, νιώθει ἀποστροφὴ ἀκόμη καὶ μόνο νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν τυχὸν ὑπεροχὴ τῶν ὀφελημάτων ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ τοῦ προκύψουν ἀπὸ τὴν παράβασή του, σὰ νὰ εἰναι στὸ χέρι του ἡ ἐκλογὴ.

Τὸ δτι λοιπὸν αὐτὲς οἱ διαφορὲς (πού, ὅπως δείξαμε, δὲν εἰναι τόσο λεπτὲς ὅσο ὑποθέτει ὁ κ. Garve, ἀλλὰ γραμμένες μὲ τὴν πιὸ ἀδρὴ καὶ εὔκολοδιάβαστη γραφὴ μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου) χάνονται, ὅπως λέγει, ἐν τελῶς ὅταν πρόκειται γιὰ δράση — ἀντιφάσκει στὴν ἰδια τὴν ἐμπειρία μας. "Οχι σ' ἔκείνην ποὺ ἔκθεται ἡ ἴστορία τῶν κανόνων ποὺ ἔχουν ἀντληθεῖ ἀπὸ τὴν μιὰ ἥ τὴν δλλη ἀρχή, γιατὶ αὐτὴ δυστυχῶς ἀποδείχνει δτι κατὰ τὸ μέγιστο μέρος ἀπορρέουν ἀπὸ τὴ δεύτερη (τῆς ἴδιωτελειας). ἀλλὰ στὴν ἐμπειρία, ποὺ μπορεῖ νὰ εἰναι μόνο ἐσωτερική, δτι καμιὰ ἴδεα δὲν ὑψώνει περισσότερο τὸ ἀνθρώπινο γένος καὶ δὲν τὸ ἐμψυχώνει ἔως τὸν ἐνθουσιασμὸ

παρὰ ἀκριβῶς ἡ ἰδέα ἐνὸς καθαροῦ ἡθικοῦ φρονήματος, ποὺ τιμᾶ τὸ καθῆκον περισσότερο ἀπ' ὅτι δήποτε ἄλλο, παλεύει μὲ πολυάριθμα δεινὰ τῆς ζωῆς, ἀκόμη καὶ μὲ τοὺς πιὸ παραπλανητικοὺς πειρασμούς, καὶ δύμας (καθὼς ὁρθὰ παραδεχόμαστε ὅτι ὁ ἀνθρωπὸς τὸ μπορεῖ) τοὺς νικᾷ. "Οτι ὁ ἀνθρωπὸς ἔχει τὴ συνείδηση ὅτι μπορεῖ ἐπειδὴ τὸ ὄφείλει — αὐτὸ ἀνοίγει μέσα του ἔνα βάθιος ἀπὸ θεῖες καταβολές, ποὺ τὸν κάνει νὰ αἰσθάνεται σὰν ἔνα ἄγιο ρίγος γιὰ τὸ μεγαλεῖο καὶ τὸ ὑπέροχο τοῦ ἀληθινοῦ προορισμοῦ του. Καὶ ἐὰν γινόταν συχνότερα προσεχτικὸς σὲ τοῦτο καὶ συνήθιζε νὰ ξεφορτώνει ἐντελῶς τὴν ἀρετὴν ἀπὸ τὸν πλούτο τῆς λείας τῶν ὀφελημάτων ποὺ μποροῦν νὰ ἀποκτηθοῦν μὲ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ καθήκοντος, καὶ νὰ τὴ φαντάζεται σὲ δλόχληρη τὴν καθαρότητά της· ἐὰν στὴν ἴδιωτικὴ καὶ στὴ δημόσια ἐκπαίδευση γινόταν βασικὴ ἀρχὴ, νὰ χρησιμοποιεῖται σταθερὰ τὸ μέσον τοῦτο (μέθοδος νὰ διευκρινίζονται μὲ δξύτητα τὰ καθήκοντα, ποὺ σχεδὸν πάντοτε παραλείφθηκε) — θὰ ἔπρεπε νὰ καλυτερέψει γρήγορα ἡ ἡθικὴ τῶν ἀνθρώπων. Γιὰ τὸ δτι ἡ πείρα τῆς ἴστορίας δὲν θέλησε ἀκόμη ἔως τώρα νὰ ἀποδείξει τὴν καλὴ ἐπιτυχία τοῦ ἡθικοῦ φρονηματισμοῦ, ὑπαίτια εἶναι ἀκριβῶς ἡ ψευδὴς προϋπόθεση: ὅτι τὸ ἐλατήριο ποὺ παράγεται ἀπὸ αὐτὴ καθεαυτὴ τὴν ἰδέα τοῦ καθήκοντος, εἶναι παραπολὺ λεπτὸ γιὰ τὸν κοινὸ νοῦ, ἐνῶ ἀντίθετα τὸ ἀδρότερο, ἐκεῖνο ποὺ παίρνεται ἀπὸ ὀφεληματα προσδοκώμενα σὲ τοῦτο τὸν κόσμο ἡ στὴν μέλλουσσα ζωὴ ἀπὸ τὴν τήρηση τοῦ νόμου (χωρὶς νὰ προσέρχεται ὁ ἰδιος ὁ νόμος ὃς ἐλατήριο) θὰ ἐνεργοῦσε ἴσχυρότερα ἀπάνω στὴν ψυχή· [ὑπαίτιο ἀκόμη γιὰ 'κεῖνο εἶναι τὸ γεγονός] ὅτι ἔχει ἔως τώρα γίνει βασικὴ ἀρχὴ τῆς ἀγωγῆς καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κηρύγματος νὰ δίνεται τὸ προβάδισμα στὴν ἐπιδίωξη τῆς εὐτυχίας, καὶ δχι σ' αὐτὸ ποὺ κάνει ὁ Λόγος ὑψιστον ὅρο, δηλαδὴ στὸ νὰ εἶναι κανεὶς ἀξιος τῆς εὐτυχίας. Γιατὶ π α ρ α γ γ ἐ λ - μ α τ α , πῶς μπορεῖ νὰ γίνει κανεὶς εὐτυχής, ἢ τουλάχιστο νὰ προστατευθεῖ ἀπὸ τὴ ζημία του, δὲν εἶναι ἐν το λέεις. Δὲν δεσμεύουν κανένα ἀπόλυτα· καὶ ἀφοῦ προειδοποιηθεῖ, μπορεῖ ἔνας ἀνθρωπὸς νὰ διαλέξει δτι τοῦ γουστάρει, ἐὰν παραδεχτεῖ νὰ ὑποφέρει ἐκεῖνο ποὺ τὸν βρίσκει. Τὰ δεινὰ ποὺ μποροῦν νὰ προκύψουν ἀργότερα ἀπὸ τὴν παράλειψη ν' ἀκολουθήσει τὴ συμβουλὴ

πού δόθηκε, δὲν θὰ τὰ ἰδεῖ ως αἰτίες γιὰ ποινές· γιατὶ αὐτὲς ἐπιβάλλονται στὴν ἐλεύθερη βούληση ποὺ ἐνέργησε ἀντίθετα πρὸς τὸ νόμο· ἡ Φύση δύμας καὶ ἡ κλίση δὲν μποροῦν νὰ δώσουν νόμους στὴν ἐλεύθερία. Ἐντελῶς ἀλλα συμβαίνουν μὲ τὴν ἰδέα τοῦ καθήκοντος ποὺ ἡ παραβάσῃ του, ἀκόμη καὶ ἔτσι δὲν ληφθοῦν ὑπόψη οἱ ζημίες ποὺ προκύπτουν ἀπ' αὐτὴν γιὰ τὸν παραβάτη, ἐνεργεῖ ἀμεσα ἀπάνω στὴν ψυχὴ καὶ κάνει τὸν ἀνθρωπο πο στὰ ἰδια του τὰ μάτια ἀποτροπιαστικὸ καὶ ἀξιοτιμώρητο.

Ἐδῶ λοιπὸν ὑπάρχει μιὰ σαφῆς ἀπόδειξη δτι δλα δσα εἶναι στὴν Ἡθικὴ ὄρθδα γιὰ τὴ θεωρία, πρέπει νὰ ἴσχύουν καὶ γιὰ τὴν πράξη. — Κατὰ τὴν ἀνθρώπινη ποιότητα του, ως δυτος ὑποταγμένου ἀπὸ τὸν ἰδιο του τὸ Λόγο σὲ δρισμένα καθήκοντα, εἶναι ἐπομένως ὁ καθένας ἔνας «ἄνθρωπος τῆς δουλειᾶς»· καὶ ἀφοῦ ως ἀνθρωπος δὲν ὠριμάζει ποτὲ τόσο ὥστε νὰ ξεσχολίσει ἀπὸ τὸ σχολεῖο τῆς σοφίας, δὲν μπορεῖ, ἐπειδὴ ἔχει τάχα καλύτερα διδαχτεῖ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία ἀπάνω στὸ τί εἶναι ἔνας ἀνθρωπος καὶ τί μπορεῖ νὰ ἀπαιτήσει κανεὶς ἀπ' αὐτὸν, νὰ στείλει μὲ ὑπερήφανη περιφρόνηση πίσω στὸ σχολεῖο τὸν ὀπαδὸ τῆς θεωρίας. Γιατὶ δλη αὐτὴ ἡ ἐμπειρία δὲν τὸν βοηθεῖ σὲ τίποτα γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν καθοδήγηση τῆς θεωρίας, ἀλλὰ σὲ ὅποιαδήποτε περίπτωση μόνο γιὰ νὰ μάθει πῶς μπορεῖ αὐτὴ νὰ γίνεται ἔργο καλύτερα καὶ γενικότερα, δταν τὴν παραδεχτεῖ μέσα στὶς βασικὲς ἀρχές του· ἐδῶ δύμας εἶναι ὁ λόγος δχι γιὰ τὴν ἐπιδεξιότητα στὶς πράξεις, ἀλλὰ μόνο γι' αὐτὲς τὶς ἀρχές.

Η ΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΡΑΞΗ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ

(*Ervantίον τοῦ Hobbes*)

Ἄναμεσα σὲ δλα τὰ συμβόλαια, μὲ τὰ ὄποια ἔνα πλῆθος ἀνθρώπων συνδέεται σὲ μιὰ κοινωνία (*pactum sociale*), τὸ συμβόλαιο τῆς σύστασης ἀπ' αὐτοὺς μιᾶς πολιτείας (*pactum unionis civilis*) εἶναι τόσο ἰδιότυπο, ὥστε, μὲ δλο ποὺ ως πρὸς τὴν ἐκτέλεση ἔχει πολλὰ τὰ κοινὰ μὲ κεῖνο τὸν ἄλλο τύπο (ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποβλέπει ἔξισου καλὰ πρὸς ὅποιοδήποτε σκοπὸ

ἐπιδεκτικὸ προώθησης συλλογικῆς), εἰναι κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς σύνταξῆς του (constitutionis civilis) οὐσιαστικὰ διαφορετικὸ ἀπ’ ὅλα τὰ ἄλλα. Τὴ σύνδεση πολλῶν γιὰ ὅποιοδήποτε (κοινὸ) σκοπὸ (ποὺ τὸν ἔχον ὅλοι) μποροῦμε νὰ τὴ βροῦμε. σὲ ὅλα τὰ κοινωνικὰ συμβόλαια· ἀλλὰ σύνδεση πολλῶν, ποὺ εἶναι αὐτὴ καθαυτὴν ὁ σκοπὸς (ποὺ ὁ φείλει νὰ τὸν ἔχει ὁ καθένας), ἄρα σὲ κάθε εξωτερικὴ σχέση τῶν ἀνθρώπων γενικά, οἱ ὅποιοι δὲν μποροῦν νὰ κάνουν διαφορετικὰ παρὰ νὰ μπαίνουν σὲ ἀμοιβαίαν ἐπίδραση, εἶναι καθῆκον ἄνευ ὅρων καὶ πρῶτο — μιὰ τέτοια σύνδεση μπορεῖ νὰ ὑπάρξει μόνο μέσα σὲ μιὰ κοινωνία ἐνόσω αὐτὴ βρίσκεται στὸ καθεστὼς τῆς πολιτείας, δηλαδὴ ἀποτελεῖ ἔνα σῶμα. Ὁ σκοπὸς τώρα ποὺ σὲ μὰ τέτοια ἐξωτερικὴ σχέση εἶναι αὐτὸς καθαυτὸν καθῆκον καὶ μάλιστα ὁ ὕψιστος εἰδολογικὸς ὅρος (conditio sine qua non) κάθε ἄλλου ἐξωτερικοῦ καθήκοντος, εἴναι τὸ δίκαιο τῶν ἀνθρώπων κάτω ἀπὸ δημόσιους νόμους ἀναγκασμού, ἀπὸ τούς ὅποιους μπορεῖ στὸν καθένα νὰ ἔχασφαλιστεῖ ὅτι τοῦ ἀνήκει ὅριστικὰ καὶ ἐναντίον τῆς ἐπιβουλῆς κάθε ἄλλου.

Ἄλλὰ ἡ ἔννοια ἐνὸς ἐξωτερικοῦ δικαίου γενικὰ πηγάδει ἐντελῶς ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας στὴν ἐξωτερικὴ σχέση τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους καὶ δὲν ἔχει ἀπολύτως τίποτα νὰ κάνει μὲ τὸν σκοπὸ ποὺ ἔχουν κατὰ φυσικὸ τρόπο ὅλοι οἱ ἀνθρώποι (τὴ φροντίδα γιὰ εύτυχία), καὶ μὲ τὴν προδιαγραφὴ τῶν μέσων ποὺ ὀδηγοῦν σ’ αὐτὸν· ὡς ἐκ τούτου δὲν πρέπει καθόλου αὐτὸς ὁ τελευταῖος ν’ ἀνακατευτεῖ σὲ τοῦτο τὸ νόμο ὡς καθοριστικὸς λόγος του. Δίκαιο εἶναι ὁ περιορισμὸς τῆς ἐλευθερίας τοῦ καθενὸς στὸν ὅρο τῆς συμφωνίας της μὲ τὴν ἐλευθερία ὅποιουδήποτε ἄλλου, ἐνόσω [ἡ ἐλευθερία αὐτὴ] εἶναι δυνατὴ σύμφωνα μ’ ἔνα γενικὸ νόμο· καὶ τὸ δημόσιο δίκαιο εἶναι τὸ σύνολο τῶν ἐξωτερικῶν νόμων ποὺ κάνουν δυνατὴν μιὰ τέτοια καθολικὴ συμφωνία. Ἀφοῦ τώρα κάθε περιορισμὸς τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τὴ θέληση ἐνὸς ἄλλου ὀνομάζεται ἀναγκασμοῦ (χωρὶς νὰ ζημιώνεται ἡ ἐλευθερία τους στὸ σύνολο τῶν δεσμῶν τους μὲ ἄλλους), ἐπειδὴ αὐτὸ τὸ θέλει ὁ ίδιος ὁ Λόγος,

καὶ μάλιστα ὁ καθαρός, ὁ a priori νομοθετῶν Λόγος ποὺ δὲν λαβαίνει ύπόψη κανέναν ἐμπειρικὸ σκοπὸ (ἀπὸ ὅλους ἔκεινους ποὺ συνοψίζονται μὲ τὸ γενικὸ ὄνομα εύτυχία), ἀφοῦ ὡς πρὸς αὐτόν, καὶ ὅπου ὁ καθένας θέλει νὰ τὸν θέσει, οἱ ἀνθρωποι σκέπτονται πολὺ διαφορετικά, ἔτσι ὥστε ἡ βούλησή τους δὲν μπορεῖ νὰ ὑπαγθεῖ σὲ καμιὰ κοινὴν ἀρχήν, ἐπομένως καὶ σὲ κανέναν ἔξωτερικὸ νόμο ποὺ νὰ συμφωνεῖ μὲ τὴν ἐλευθερία τοῦ καθενός.

Τὸ καθεστώς λοιπὸν τῆς πολιτείας, θεωρούμενο ἀπλῶς ὡς καθεστώς δικαίου, θεμελιώνεται στὶς ἀκόλουθες a priori ἀρχές:

1. Στὴν ἐλευθερία κάθε μέλους τῆς κοινότητας, ὡς ἀνθρώπου.
2. Στὴν ισότητά του μὲ κάθε ἀλλο, ὡς ὑπήκοον.
3. Στὴν αὐτοτέλεια κάθε μέλους ἐνὸς κοινοῦ ὅντος, ὡς πολίτη.

Οἱ ἀρχές αὐτές δὲν εἰναι καὶ νόμοι ποὺ θέτει τὸ ἰδρυμένο κιόλας κράτος ἀλλὰ μόνο μὲ αὐτές ὡς βάσην εἰναι δυνατή ἡ ἰδρυση ἐνὸς κράτους σύμφωνα μὲ καθαρές ἀρχές τοῦ Λόγου γιὰ τὸ ἔξωτερικὸ δίκαιο τῶν ἀνθρώπων γενικά. Ἐπομένως:

1. Ἡ ἐλευθερία ὡς ἀνθρώπου. Τὴν ἀρχήν της γιὰ τὴ συγκρότηση ἐνὸς κοινοῦ ὅντος [= κοινότητας] τὴν ἐκφράζω μὲ τὴ διατύπωση: Κανένας δὲν μπορεῖ νὰ μὲ ἀναγκάσει νὰ εἴμαι εύτυχής μὲ τὸ δικό του τρόπο (ὅπως αὐτὸς στοχάζεται τὴν εὐτυχίαν ἀλλων ἀνθρώπων), ἀλλὰ ὁ καθένας ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ζητήσει τὴν εὐτυχία του ἀπὸ τὸ δρόμο ποὺ τοῦ ἀρέσει, ἐὰν μόνο δὲν ἐμποδίζει τὴν ἐλευθερία ἀλλων νὰ ἐπιδιώξουν δικαιοσύνην σκοπό, ποὺ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μαζί μὲ τὴν ἐλευθερίαν ὅποιουδήποτε σύμφωνα μ' ἔνα δυνατὸν γενικὸ νόμο (δηλαδὴ μὲ τοῦτο τὸ δικαίωμα τοῦ ἀλλοῦ).—Μιὰ κυβέρνηση ποὺ ἔχει συσταθεῖ μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς στοργῆς ἀπέναντι στὸ λαό, ποὺ ἔχει ὁ πατέρας ἀπέναντι στὰ παιδιά του, δηλαδὴ μιὰ πατερικὴ κυβέρνηση (imperium paternale), ὅπου ἐπομένως οἱ ὑπήκοοι σὰν ἀνώριμα παιδιά, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ ξεχωρίσουν τί εἰναι γι' αὐτοὺς ἀληθινὰ ὡφέλιμο ἢ ἐπιζήμιο, ἔξαναγκάζονται νὰ συμπειριφέρονται ἀπλῶς παιθητικὰ περιμένοντας τὸ πᾶς πρέπει νὰ εἶναι εὐτυχεῖς ἀπὸ τὴν κρίση καὶ μόνο τῆς κεφαλῆς τοῦ κράτους, καὶ

ἀπὸ τὴν καλοσύνη της νὰ θέλει καὶ αὐτὴ τὴν εὔτυχία τους, εἶναι δὲ πιὸ μεγάλος δὲ σπότισμα ποὺ μποροῦμε νὰ σκεφτοῦμε (πολύτευμα ποὺ αἱρεῖ κάθε ἐλευθερία τῶν ὑπηκόων, οἱ δόποιοι ἔπειτα δὲν ἔχουν καθόλου δικαιώματα). "Οχι πατρι-
κή, ἀλλὰ πατριωτική κυβέρνηση (imperium non paternale, sed patrioticum) εἶναι ἔκεινη ποὺ μπορεῖ νὰ νοηθεῖ μόνο γιὰ
ἀνθρώπους ἔξιους γιὰ δικαιώματα ἀκόμα καὶ πρὸς τὴ στοργὴ¹
τοῦ ἀρχοντα. Πατριωτικὸς ἀπὸ τὸ δόποιο καὶ ἀπάνω στὸ δόποιο ἔχει ὁ Ἰδιος
βλαστήσει, καὶ τὸ δόποιο πρέπει ἐπίσης νὰ τὸ ἀφήσει ἔτσι πίσω
του σὰν ἀκριβὸ ἐνέχυρο μόνο γιὰ νὰ προστατεύει τὰ δικαιώματά
του μὲ νόμους τῆς κοινῆς βιούλησης, δὲν ἀναγνωρίζει ὅμως στὸν
ἔαυτό του τὸ δικαίωμα νὰ τὸ μεταχειρίζεται γιὰ τὶς χρεῖες του
κατὰ τὴν ἀπειρότητη ἀρέσκειά του. Αὐτὸ τὸ δικαίωμα τῆς ἐλευθε-
ρίας τοῦ ἀνήκει ὡς μέλους τῆς κοινότητας, ὡς ἀνθρώπου, ἐνόσω δηλ.
αὐτὸς εἶναι ἔνα ἴνανδ νὰ ἔχει, γενικά, τὰ δικαιώματά του.

2. Ἡ ισότητα ὡς ὑπήκοου. Ἡ διατύπωσή της μπο-
ρεῖ νὰ εἶναι ἡ ἔξης: Κάθε μέλος τῆς κοινότητας ἔχει ἀπέναντι
κάθε ἄλλου δικαιώματα ἀναγκασμοῦ, ἀπὸ τὰ δόποια μόνο ἡ κε-
φαλὴ τῆς κοινότητας ἔξαιρεῖται (ἐπειδὴ δὲν εἶναι μέλος ἀλλὰ ὁ
δημιουργὸς ἡ συντηρητής της) καὶ μόνη ἔχει τὴν ἔξουσία νὰ
ἀναγκάζει χωρὶς ἡ Ἰδια νὰ ὑπόκειται σὲ νόμον ἀναγκασμοῦ. "Ο-
λοι ὅμως ὅσιοι στέκονται κάτω ἀπὸ νόμους εἶναι μέσα σ' ἔνα
κράτος ὑπήκοοι, ἀρα ὑποταγμένοι στὸ δίκαιο τοῦ ἀναγκασμοῦ,
ὅπως ὅλα τὰ ἄλλα μέλη τῆς κοινότητας· μὲ τὴν ἔξαιρεση ἐνὸς καὶ
μόνο (φυσικοῦ ἡ ἡθικοῦ προσώπου), τῆς κεφαλῆς τοῦ κράτους,
ἀπὸ τὴν ὄποια καὶ μόνο μπορεῖ νὰ ἀσκεῖται κάθε ἀναγκασμὸς
δικαίου. Γιατὶ ἀν μποροῦσε νὰ ἔξαναγκαστεῖ καὶ αὐτή, τότε δὲν
θὰ ἤταν ἡ κεφαλὴ τοῦ κράτους καὶ ἡ σειρὰ τῆς ὑπόταξης Θὰ πή-
γαινε πρὸς τὰ ἀπάνω ἐπ' ἀπειρον. Ἔὰν ὅμως ἥσαν δύο (ἐλεύθερα
ἀπὸ ἀναγκασμὸ πρόσωπα), τότε κανένας ἀπ' αὐτὰ δὲν θὰ μπο-
ροῦσε νὰ εἶναι κάτω ἀπὸ νόμους ἀναγκασμοῦ καὶ νὰ μὴ ἀδικεῖ
τὸ ἔνα τὸ ἄλλο — πράγμα ἀδύνατο.

Αύτή δμως ή καθολική ισότητα τῶν ἀνθρώπων μέσα σ' ἔνα κράτος, ὡς ὑπηκόων του, συνυπάρχει ἔξαίρετα μὲ τὴ μέγιστη ἀνισότητα, ἀνάλογα μὲ τὸ πλῆθος καὶ τοὺς βαθμοὺς τῆς περιουσίας τους, εἴτε πρόκειται γιὰ σωματικὴ ἢ πνευματικὴν ὑπεροχὴν ἐπὶ ἄλλων, εἴτε πρόκειται γιὰ ὑλικὰ ἀγαθὰ ἔξω ἀπ' αὐτοὺς καὶ γενικὰ γιὰ δικαιώματα (ἀπὸ τὰ δόποῖα μποροῦν νὰ ὑπάρχουν πολλὰ) σχετικὰ μὲ ἄλλους· ἔτσι ὥστε ἡ εὐημερία τοῦ ἔνδος ἔξαρτα τοι πολὺ ἀπὸ τὴ βούληση τοῦ ἄλλου (τοῦ φτωχοῦ ἀπὸ τὸν πλούσιο), ὁ ἔνας πρέπει νὰ ὑπακούει (ὅπως τὸ παιδὶ στοὺς γονεῖς ἢ ἡ γυναίκα στὸν ἄντρα) καὶ ὁ ἄλλος τὸν προστάζει, ὁ ἔνας ὑπηρετεῖ (ὡς μεροκαματιάρχης), ὁ ἄλλος ἀμείβει κ.ο.κ. Ἀλλὰ κατὰ τὸ δὶς καὶ ο (ποὺ ὡς ἔκφραση τῆς γενικῆς βούλησης μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο ἔνα καὶ μοναδικό, καὶ ποὺ ἀφορᾶ τὴ μορφὴ τοῦ δικαιώματος, δχι τὴν ὕλην ἢ τὸ ἀντικείμενο, δπου ἔχω δικαιώματα) εἶναι δλοὶ ὡς ὑπήκοοι ἵσοι μεταξύ τους, ἐπειδὴ κανένας δὲν μπορεῖ νὰ ἔξαναγκάσει δποιονδήποτε μὲ ἄλλο τρόπο παρὰ μὲ τὸν δημόσιο νόμο (καὶ τὸν ἐκτελεστὴ του, τὴν κεφαλὴ τοῦ κράτους), μὲ αὐτὸν δμως [τὸ νόμο] καὶ δποιος ἄλλος τοῦ ἀντιστέκεται ἔξισου, καὶ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ χάσει αὐτὴ τὴν ἔξουσία νὰ ἀναγκάζει [ἐνν. διὰ τοῦ νόμου] (ἐπομένως νὰ ἔχει ἔνα δικαίωμα ἀπέναντι σὲ ἄλλους) ἄλλιῶς παρὰ μὲ δικό του ἔγκλημα· οὔτε ὁ ἶδιος μπορεῖ νὰ παραιτηθεῖ ἀπ' αὐτὴν μόνος του, μ' ἔνα συμβόλαιο, δηλαδὴ μὲ μιὰ πράξη δικαίου νὰ παραδεχτεῖ δτι δὲν ἔχει δικαιώματα ἄλλα ἀπλῶς καὶ μόνο καθήκοντα, ἐπειδὴ ἔτσι ὁ ἶδιος ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὸν ἑαυτό του τὸ δικαίωμα νὰ κάνει ἔνα συμβόλαιο, ἀρα ἔτσι ἀναιρεῖ ὁ ἶδιος τὸν ἑαυτό του.

Ἄπ' αὐτὴ τὴν ἰδέα τῆς ισότητας τῶν ἀνθρώπων μέσα στὴν κοινότητα ὡς ὑπήκοων προκύπτει ἐπίσης ἡ διατύπωση: Σὲ ὅλα τὰ μέλη της πρέπει νὰ ἐπιτρέπεται σὲ φτάνουν σὲ κάθε βαθμίδα τῆς κοινωνικῆς ιεραρχίας (ποὺ μπορεῖ νὰ ταιριάζει σὲ ὑπήκοο), δπου μποροῦν νὰ τὰ φέρουν τὸ τάλαντο, ἢ ἐπιμέλεια καὶ ἡ τύχη τους· καὶ δὲν ἐπιτρέπεται στοὺς συνυπηκόους των νὰ τοὺς στέκονται ἐμπόδιο μὲ ἔνα κ λ γ ρ ο ν ο μ ι κ ḥ προνόμιο (ὡς προνομιοῦχοι γιὰ δρισμένη κοινωνικὴ θέση), γιὰ νὰ κρατοῦν αἰώνιας χαμηλὰ αὐτοὺς καὶ κάτω ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἀπογόνους των.

Γιατί, ἀφοῦ κάθε δίκαιο ἔγκειται ἀπλῶς στὸν περιορισμὸ τῆς

έλευθερίας κάθε ἄλλου μὲ τὸν δρό θτι [αὐτὴ ἡ ἔλευθερία] μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μαζὶ μὲ τὴ δική μου σύμφωνα μ' ἕνα γενικὸ νόμο, καὶ τὸ δημόσιο δίκαιο (μέσα σὲ μιὰ κοινότητα) εἶναι ἀπλῶς ἡ κατάσταση μιᾶς πραγματικῆς, σύμφωνης μὲ αὐτὴ τὴν ἀρχὴ καὶ μὲ δύναμη συνδεμένης νομοθεσίας, μὲ τῆς ὅποιας τὴ λειτουργία ὅλοι ὅσοι ἀνήκουν σ' ἓνα λαο ἤρισκονται ὡς ὑπήκοοι μέσα σὲ καθεστώς δικαίου (status juridicus) γενικά, δηλαδὴ στὴν ἴσοτητα δράσης καὶ ἀντίδρασης μιᾶς κατὰ τὸν γενικὸ νόμο τῆς ἔλευθερίας ἀμοιβαῖα περιορίζουσας θέλησης (ποὺ ὁνομάζεται καθεστώς τῆς πολιτείας) — τὸ ἐμφ υ το ὁ δίκαιο τοῦ καθενὸς σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση (δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ κάθε δική του ἔννομη ἐνέργεια), ὡς πρὸς τὴν ἔξουσία νὰ ἀναγκάζω τὸν ὅποιοδήποτε ἄλλο νὰ μένει πάντοτε μέσα στὰ ὅρια ὅπου συμφωνεῖ ἡ χρήση τῆς ἔλευθερίας του μὲ τὴ δική μου, εἶναι πέρα ὡς πέρα ἵσο. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ γέννηση δὲν εἶναι πράξη ἔκείνου ποὺ γεννιέται, ἐπομένως μὲ αὐτὴν δὲν ἐπέρχεται στὸν γεννώμενο καμιὰ ἀνισότητα τοῦ καθεστώτος δικαίου καὶ καμιὰ ὑπόταξη σὲ νόμους ἀναγκασμοῦ παρὰ μόνον ἔκείνη ποὺ εἶναι κοινὴ σ' αὐτὸν ὡς ὑπήκοο τῆς μοναδικῆς ὑπέρτατης νομοθετικῆς ἔξουσίας καὶ σὲ ὅλους τοὺς ἄλλους — ἔπειται δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει κανένα ἔμφυτο προνόμιο ἐνὸς μέλους τῆς κοινότητας ὡς συνυπήκουο ἀπέναντι στὸ ἄλλο· καὶ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ κληροδοτήσει στοὺς ἀπογόνους του τὸ προνόμιο τῆς κοινωνίας θέσης ποὺ κατέχει μέσα στὴν κοινότητα, σὰ νὰ εἶναι τάχα αὐτοὶ ἀπὸ τὴ γέννησή τους χαρακτηρισμένοι νὰ ἀνήκουν στὴν τάξη τῶν εὐγενῶν, οὔτε μπορεῖ μὲ τὸν ἀναγκασμὸν νὰ τοὺς ἐμποδίσει μὲ τὶς δικές τους ἐπιδόσεις νὰ φτάνουν στὶς ὑψηλότερες βαθμίδες τῆς ἱεραρχίας (τοῦ superior καὶ τοῦ inferior, ἀπὸ τοὺς ὅποιους ὅμως κανεὶς δὲν εἶναι imperans ὁ ἔνας, subjectus ὁ ἄλλος). Ὁ πιδήποτε ἄλλο μπορεῖ νὰ τὸ κληροδοτήσει, ἐὰν εἶναι πράγμα (δὲν ἀφορᾶ τὴν προσωπικότητα) καὶ ὡς ἰδιοκτησία μπορεῖ νὰ ἀποκτηθεῖ ἄλλα καὶ νὰ ἀλλοτριωθεῖ ἀπ' αὐτόν, καὶ ἔτσι νὰ ἐπιφέρει σὲ μιὰ σειρὰ ἀπογόνων μιὰ σημαντικὴν ἀνισότητα στὴν οἰκονομικὴ κατάσταση ἀνάμεσα στὰ μέλη μιᾶς κοινότητας (τοῦ μισθοφόρου καὶ τοῦ ἐνοικιαστῆ, τοῦ κτηματία καὶ τοῦ δουλοπάροικου κ.ο.κ.). Ὁχι ὅμως νὰ ἐμποδίσει οἱ ἀπόγονοι του, ἐὰν τὸ ἐπιτρέψει σ' αὐτοὺς τὸ τάλαντο, ἡ ἐπικέ-

λεια καὶ ἡ τύχη, νὰ μὴν ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ ὑψωθοῦν σὲ θέσεις
ἴσης περιωπῆς. Γιατὶ τότε θὰ ἔπαιρνε τὴν ἔξουσία νὰ ἔξαναγ-
κάζει, χωρὶς νὰ ἔξαναγκάζεται κι' αὐτὸς μὲ τὴν ἀντίδραση τῶν
ἄλλων, καὶ θὰ ἔβγαινε πάνω ἀπὸ τὴν βαθμίδα ἐνὸς συνυπήκοου.
— 'Απ' αὐτὴ τὴν ἴσοτητα δὲν μπορεῖ ἐπίσης νὰ ξεπέσει κανένας
ἄνθρωπος ποὺ ζεῖ σὲ καθεστώς δικαίου μιᾶς κοινότητας, ἀλλιῶς
παρὰ μὲ δικό του ἔγκλημα, ποτὲ δμως μὲ συμβόλαιο ἢ μὲ τὴ βία
τοῦ πολέμου («έμπολεμη κατοχή»). γιατὶ δὲν μπορεῖ μὲ καμιάν
ἔννομη ἐνέργεια (οὕτε δικῇ του οὕτε ἐνὸς ἄλλου) νὰ πάψει νὰ
είναι κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ νὰ μπεῖ στὴν τάξη τοῦ κατοι-
κίδιου ζώου, ποὺ τὸ μεταχειριζόμαστε δύπλως θέλομε, γιὰ δλες
τὶς χρεῖες, καὶ τοῦτο τὰ κάνει ὅλα χωρὶς τὴν συγκατάθεσή του,
δσο χρόνο θέλομε, ἀλλὰ μὲ τὸν περιορισμὸ (ποὺ κάποτε βέβαια,
δπως συμβαίνει στοὺς Ἰνδούς, καταχυρώνεται ἀπὸ τὴ θρησκεία)
νὰ μὴ τὸ κάνομε ἀνάπτηρο ἢ νὰ τὸ σκοτώσομε. Τὸν ἄνθρωπο μπο-
ροῦμε νὰ τὸν παραδεχτοῦμε εὐτυχισμένο σὲ κάθε κατάσταση,
μόνο δταν ἔχει τὴ συνείδηση δτι ἔξαρταται μόνο ἀπὸ τὸν ἴδιο
(τὴν ἴκανότητα ἢ τὴ σοβαρὴ βούλησή του) ἢ ἀπὸ περιστάσεις,
γιὰ τὶς δόποιες δὲν μπορεῖ νὰ θεωρήσει ὑπαίτιο ἔναν ἄλλο, δχι
δμως ἀπὸ τὴν ἀκαταγώνιστη βούληση ἐνὸς ἄλλου, νὰ ἀνέβει σὲ
ἴση βαθμίδα μὲ ἄλλους ποὺ ὡς συνυπήκοοι του, σὲ δ.τ. ἀφορᾶ τὸ
δίκαιο, δὲν ἔχουν τίποτα παραπάνω ἀπ' αὐτόν.

1. ('Γ π ο σ. τοῦ Συγγρ.) 'Ελὰν θέλομε νὰ συνδέσουμε μὲ τὴ
λέξη ὑψηλότατος (gnādig) δρισμένην ἔννοια (διαφορετικὴν ἀπὸ τὸν καλο-
προσάρτο, ἀγαθοεργό, προστατευτικὸ κ.τ.δ.) τότε πρέπει νὰ ἀποδίνεται
μόνο σὲ 'κεινον ποὺ ἀπέναντι του δὲν ἔχει θέση κανένα δικαίον αγα-
σμοῦ. 'Επομένως μόνο ἡ ὑψηλὴ κεφαλὴ τῆς δικαίησης τοῦ κρά-
τους, ποὺ ἐνεργεῖ καὶ προσφέρει κάθε καλό, δσο είναι δυνατὸν σύμφωνα
μὲ δημόσιους νόμους (γιατὶ δὲ πέρα τοις "Ἄρχων, ποὺ τοὺς θέτει,
είναι σχεδὸν ἀόρατος· είναι δὲ διδοὺς δ προσωποποιημένος νόμος, δχι αὐτὸς
ποὺ κάνει τὸ νόμο) μπορεῖ νὰ τιτλοφορεῖται ὑψηλότατος, ὡς δ μόνος ἐναντίον
του δποιου δὲν ἔχει θέση κανένα δίκαιο ἀναγκασμοῦ. "Ετοι ἀκόμη καὶ σὲ
μιὰν ἀριστοκρατία, δπως π.χ. στὴ Βενετία, ἡ γερούσια είναι δ μοναδι-
κὸς ὑψηλότατος· οἱ nobili ποὺ τὴν ἀποτελοῦν είναι δλοι μαζί. χωρὶς νὰ ἔξαι-
ρεται οὕτε δ Δόγμης (γιατὶ μόνο τὸ μέγα Συμβούλιο είναι ἡ ὑπέρτατη 'Ἄρχη'),
ὑπήκοοι καὶ, ὡς πρὸς τὴν ἀπονομὴ τοῦ δίκαιου, ίσοι μὲ δλους τοὺς ἄλλους,

3. Ή αύτοτέλεια (sibisufficientia) ἐνὸς μέλους τῆς κοινότητας ως πολίτη, δηλαδὴ ως συννομοθέτη. Κατὰ τὴν ἵδια τῇ νομοθεσίᾳ, ὅλοι δοῦλοι εἶναι κάτω ἀπὸ τοὺς ὑπάρχοντες ἡδη δημόσιους νόμους ἐλεύθεροι καὶ ἵσοι, δὲν λογαριάζονται ως ἵσοι ως πρὸς τὸ δικαίωμα νὰ θέτουν τούτους τοὺς νόμους. Ἐκεῖνοι ποὺ δὲν εἶναι ἴνανοὶ γιὰ τὸ δικαίωμα τοῦτο, ὑπόκεινται βέβαια στὴν τήρηση τῶν νόμων ως μέλη τῆς κοινότητας καὶ ἔτσι μετέχουν στὴν προστασία ποὺ παρέχεται σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους· ὅχι ὅμως ως πολίτες, ἀλλὰ ως προστάτευομενοὶ σύντροφοι. — Κάθε δίκαιο ἔξαρταται ἀπὸ νόμους. Ἀλλὰ ἔνχι δημόσιος νόμος ποὺ δρίζει γιὰ ὄλους δι, τι κατὰ τὸ δίκαιο πρέπει νὰ ἐπιτρέπεται ἢ νὰ μὴν ἐπιτρέπεται σ' αὐτούς, εἶναι τὸ ἐνέργημα μιᾶς δημόσιας βούλησης ἀπὸ τὴν ὄποια πηγάζει κάθε δίκαιο καὶ ἡ ὄποια δὲν πρέπει νὰ μπορεῖ ἡ ἵδια νὰ κάνει ἀδίκο σὲ κανένα. Σὲ τοῦτο ὅμως καμιὰ ἀλλη βούληση δὲν εἶναι δυνατὴ παρὰ ἡ βούληση ὀλόκληρου τοῦ λαοῦ (ἀφοῦ ἐδῶ δοῦλοι ἀποφασίζουν γιὰ ὄλους, ἀρα καὶ δικαίωνας γιὰ τὸν ἵδιο τὸν ἑαυτό του), γιατὶ κανένας δὲν μπορεῖ νὰ κάνει δικαίο στὸν ἑαυτό του. Ἄλλ' ἀν εἶναι ἔνας ἀλλος, τότε δὲν μπορεῖ ἡ ἀπλὴ βούληση ἐνὸς διαφορετικοῦ ἀπὸ 'κεῖνον ν' ἀποφασίσει γι' αὐτὸν κατὶ ποὺ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἀδίκο· ἐπομένως δι νόμος του θὰ ἀπαιτοῦσε ἔναν ἀλλο νόμο, πράγμα ποὺ θὰ περιό-

δηλαδὴ ἐναντίον τοῦ καθενὸς ἀπ' αὐτοὺς ἔχει δικαίοος ἐνα δίκαιο ἀναγκασμοῦ. Πρίγκηπες (ἥτοι πρόσωπα ποὺ ἔχουν κληρονομικὸ δικαίωμα νὰ ἡγεμονέψουν) δινομάζονται βέβαια μὲ αὐτὴ τὴν προσδοκία καὶ γιὰ 'κεῖνες τὶς ἀξιώσεις (ἀπὸ αὐλικὴν ἀβρότητα, par courtoisie) ὑψηλότατοι· κατὰ τὴν κτητορικὴ τους ὅμως κατάσταση εἶναι ὅλοι συνυπόκοοι, ἐναντίον τῶν ὄποιων πρέπει καὶ διέλαχιστος τῶν ὑπηρετῶν τους νὰ ἔχει, διαμέσου τῆς ὑψηλῆς κεφαλῆς τοῦ κράτους, ἔνα δίκαιο ἔχαναγκασμοῦ. Δὲν μπορεῖ λοιπὸν πλέον νὰ ὑπάρχει μέσα στὸ κράτος παρὰ ἔνας μοναδικὸς ὑψηλότατος Κύριος. "Οσο γιὰ τὶς «ὑψηλές» (κυριολεκτικά: εὐγενεῖς) κυρίες, μποροῦν νὰ προσαγορεύονται ἔτσι, σὰ νὰ δίνει σ' αὐτὲς τὸ δικαίωμα τοῦ τίτλου ἡ κοινωνικὴ τους θέση μαζὶ μὲ τὸ φύλο τους (ἐπομένως μόνο ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ ἀνδρικοῦ φύλου), καὶ τοῦτο χάρη στὴν ἐκλέπτυνση τῶν ἥθῶν (ποὺ δινομάζεται galanterie) σύμφωνα μὲ τὴν ὄποια τὸ ἀνδρικὸ φύλο πιστεύει δι τόσο περισσότερο τιμᾶ τὸν ἑαυτό του, ὅσο πιὸ πολλὰ πλεονεκτήματα ἀπέναντί του παραχωρεῖ στὸ ὥραϊ φύλο.

ριζες την νομοθεσία του, ἄρα δὲν μπορεῖ καμιά καταμέρος βούληση νὰ είναι νομοθετούσα για μιά κοινότητα. (Γιὰ νὰ σχηματίσουν αὐτή τὴν ἔννοια, συνασπίζονται κυρίως οἱ ἔννοιες τῆς ἔξωτερικῆς ἐλευθερίας, τῆς ἴσοτητας καὶ τῆς ἐνότητας τῆς βούλησης δλων· γι' αὐτή τὴν τελευταία, ἀφοῦ ἀπαιτεῖται ψηφοφορία, δταν οἱ δύο πρῶτες παίρνονται μαζί, δρος εἶναι ἡ αὐτοτέλεια). Αὐτὸν τὸν βασικὸν νόμο ποὺ μπορεῖ νὰ πηγάσει μόνο ἀπὸ τὴ γενικὴ (ένωμένη) βούληση τοῦ λαου, τὸν δνομάζομε τὸ πρωταρχικὸν συμβόλαιο.

'Εκεῖνος ποὺ ἔχει τὸ δικαίωμα τῆς ψήφου μέσα σ' αὐτὴ τὴν νομοθεσία, λέγεται πολίτης (citoyen, δηλ. πολίτης τοῦ κράτους, δχι πολίτης τῆς πόλης, bourgeois). 'Η ἀπαιτούμενη γιὰ τοῦτο ἰδιότητα εἶναι ἐκτὸς ἀπὸ τὴ φυσικὴ (νὰ μὴν εἶναι παιδί, οὔτε γυναίκα) ἡ ἔξης μοναδική: νὰ εἶναι κύριος τοῦ ἐαυτοῦ τοῦ (sui juris), ἄρα νὰ ἔχει κάποιαν ἵδιοκτησία (σ' αὐτὴν μπορεῖ νὰ λογαριαστεῖ ἐπίσης κάθε τέχνη, χειροτεχνία ἢ καλλιτεχνία ἢ ἐπιστήμη) ποὺ τὸν τρέφει· δηλαδὴ αὐτός, στὶς περιπτώσεις δπου πρέπει νὰ ποριστεῖ ἀπὸ ἄλλους τὰ μέσα γιὰ νὰ ζήσει, τὰ πορίζεται μὲ τὴν ἔξωτερή κευση τὴν ἔκεινου ποὺ εἶναι δικό τοῦ¹, δχι μὲ τὴν παραχώρηση ποὺ

1. (‘Υποσ. τοῦ Συγγρ.). 'Έκεῖνος ποὺ ἀποτελείωνε ἔνα opus (ἔργο) μπορεῖ μὲ τὴν ἔξωτερή κευση νὰ τὸ μεταβιβάσει σ' ἔναν ἄλλο σὰ νὰ είναι ἰδιοκτησία του. 'Η praestatio operae (προσφορὰ ὑπηρεσίας) δμως δὲν εἶναι ἔξωτερή της (ἐνν. ἔργου) 'Ο ὑπηρέτης τοῦ σπιτιοῦ, δὑπηρέτης καταστήματος, δμεροκαματιάρης, ἀκόμη καὶ δκομωτής εἶναι ἀπλῶς operarii [ὑπηρέτες] δχι artifices[βιοτέχνες] (στὴν πλατύτερη σημασία τῆς λέξης) καὶ δὲν πρέπει νὰ χαρακτηριστοῦν μέλη τοῦ κράτους, ἄρα οὔτε πολίτες. Μὲ δλο ποὺ ἔκεινος στὸν δπόδιο δίνων τὰ καυσόξυλα μου γιὰ νὰ τὰ δουλέψει, καὶ δράφτης, στὸν δπόδιο δίνων τὸ ὕφασμά μου γιὰ νὰ κατασκευάσει ἀπ' αὐτὸν ἔνα φόρεμα, φαίνονται δτι βρίσκονται ἀπέναντι μου σὲ ἐντελῶς δμοιες σχέσεις, ὀστόσο δκαθένας ἀπ' αὐτοὺς εἶναι διαφορετικὸς δπως δκομωτής ἀπὸ τὸν κατασκευαστὴ τῆς περούκας (στὸν δπόδιο μπορεῖ νὰ ἔχω δώσει ἐγὼ τὰ μαλλιά γι' αὐτήν), ἐπίσης δπως δμεροκαματιάρης ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη ἢ τὸν χειροτέχνη ποὺ κάνει ἔνα ἔργο ποὺ τὸν ἀνήκει ἐνόσω δὲν πληρώνεται. 'Ο δεύτερος ὡς ἐπαγγελματίας συναλλάσσει μ' ἔναν ἄλλο τὴν ἰδιοκτησία του (opus), δ δεύτερος προσφέρει σ' ἔναν ἄλλο τὴν χρήση τῶν δυνάμεών του (operam).— Εἶναι, δμολογῶ, λίγο δύσκολο νὰ προσδιορί-

κάνει σὲ ἄλλους νὰ χρησημοποιοῦν τὶς δυνάμεις του, ἐπομένως δὲν ὑ πηρετοῦνται κανέναν ἄλλο παρὰ τὴν κοινότητα στὴν κύρια σημασία τῆς λέξης.³ Εδῶ λοιπὸν ὁμότεχνοι καὶ μεγάλοι (ἢ μικροὶ) γαιοκτήμονες εἶναι δῆλοι ὅσοι μεταξύ τους, δηλαδὴ δὲ καθένας ἔχει δικαίωμα σὲ μιὰ ψῆφο. Γιατὶ ὡς πρὸς τοὺς τελευταίους — χωρὶς νὰ θίξουμε καθόλου τὸ ζήτημα: πῶς μπορεῖ νὰ ἔχει συμβεῖ, σὲ συμφωνία μὲ τὸ δίκαιο, τὸ γεγονός δὲν ἔνας ἔχει κάνει δική του περισσότερη γῆ ἀπὸ ἃ κείνη ποὺ μποροῦσε νὰ ἀξιοποιήσει ὁ Ἰδιος μὲ τὰ χέρια του (γιατὶ ἡ ἀπόκτηση μὲ πολεμικὴ ἀρπαγὴ δὲν εἰναι πρωτογενῆς ἀπόκτηση). καὶ πῶς ἔγινε πολλοὶ ἀνθρώποι ποὺ ἀλλιῶς δῆλοι μαζὶ θὰ εἶχαν μπορέσει ν' ἀποκτήσουν ἔνα μόνιμο δικό τους κτήμα, νὰ φτάσουν στὸ σημεῖο νὰ ὑπηρετοῦν γιὰ νὰ μποροῦν νὰ ζήσουν; — θὰ ἥταν ἥδη ἀντίθετο πρὸς τὴν προηγούμενη βασικὴ ἀρχὴ ἔνας νόμος νὰ τοὺς εύνοήσει μὲ τὸ προνόμιο τῆς κοινωνικῆς θέσης, ὡστε ἡ οἱ ἀπόγονοί τους νὰ μένουν πάντοτε κάτοχοι μεγάλων ἀκίνητων περιουσιῶν (τῶν προικών) ποὺ δὲν ἐπιτρέπεται οὔτε νὰ πουληθοῦν οὔτε μὲ τὴν κληρονομία νὰ μεριστοῦν καὶ ἔτσι νὰ ὠφεληθοῦν περισσότεροι μέσα στὸ λαό, ἢ καὶ μὲ αὐτές ἀκόμη τὶς μοιρασίες νὰ μὴ μπορεῖ νὰ ἀποκτήσει κάτι ἀπὸ τὰ κτήματα αὐτὰ ἄλλος κανεὶς παρὰ δόποιος ἀνήκει σὲ δρισμένη, αὐθαίρετα ὀνομασμένη γιὰ τοῦτο τάξη ἀνθρώπων. ‘Ο μεγάλος γαιοκτήμονας ἐκμηδενίζει τόσο πολλοὺς μικροὶ διοικητῆτες μὲ τὶς ψήφους των, δσοι θὰ μποροῦσαν νὰ καταλάβουν τὴ θέση του· ἀρα δὲν ψηφίζει στὸ δημόσιο τους καὶ ἐπομένως ἔχει μόνο μιὰ ψῆφο. — ’Αφοῦ λοιπὸν μόνο ἀπὸ τὴν ἴκανότητα, τὴν ἐπιτραπέει νὰ ἔξαρτᾶται τὸ δὲν ὁ καθένας ἀποκτᾷ ἔνα μέρος καὶ δῆλοι τὸ δλον [ἔνν. ἀπὸ τὰ ἀγαθὰ τῆς κοινότητας], αὐτὴ ἡ διαφορὰ δὲν μπορεῖ νὰ λογαριάζεται στὴ γενικὴ νομοθεσία, ἐπομένως δὲ ἀριθμὸς τῶν ψηφοφόρων γιὰ τὴ νομοθεσία πρέπει νὰ δρίζεται σύμφωνα μὲ τὶς κεφαλές ἔκεινων ποὺ ἀνήκουν στὴν τάξη τῶν κατεχόντων, δχι σύμφωνα μὲ τὸ μέγεθος τῶν κατεχόμενων ἀγαθῶν.

ούμε τὶ ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ διεκδικήσει κανεὶς τὴν κοινωνικὴ θέση ἐνδε δινθρώπου ποὺ εἶναι δὲ κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του.

Πρέπει δημοσίους δῆλους ἔχουν τὸ δικαιώμα τῆς ψήφου νὰ συμφωνήσουν σ' αὐτὸ τὸ νόμο τῆς δημόσιας δικαιοσύνης, γιατὶ διαφορετικὰ θὰ δημιουργήθει ἀνάμεσα σὲ 'κείνους ποὺ δὲν συμφωνοῦν καὶ στοὺς πρώτους μιὰ διένεξη ποὺ ἡ ἴδια χρειάζεται μιὰν ἀγώτερη ἀρχὴ δικαίου γιὰ νὰ κριθεῖ ὅριστικά. 'Εὰν λοιπὸν τὸ πρῶτο δὲν μποροῦμε νὰ τὸ περιμένομε νὰ γίνει παραδεκτὸ ἀπὸ ἕναν ὄλοκληρο λαό, ἐπομένως μόνο μιὰ πλειοψηφία, καὶ μάλιστα ὅχι τῶν ψηφοφόρων ἀμεση (σ' ἔνα μεγάλο λαό), ἀλλὰ μόνο τῶν πληρεξουσίων γιὰ τοῦτο τὸ ἔργο ὡς ἀντιπροσώπων τοῦ λαοῦ, εἶναι ὅτι μποροῦμε νὰ προβλέψουμε ὡς κατορθωτό, τότε ἡ ἴδια ἡ βασικὴ ἀρχὴ ὅτι μποροῦμε νὰ ἀρκεσθοῦμε σ' αὐτὴ τὴν πλειοψηφία, πρέπει νὰ γίνει δεκτὴ μὲ γενικὴ ψηφοφορία, ἐπομένως μὲ ἔνα συμβόλαιο, ὡς ἡ ὑψηστὴ ἀρχὴ τῆς σύστασης μιᾶς πολιτείας.

Πόρισμα

'Εδῶ λοιπὸν εἶναι ἔνα πρωταρχικὸ συμβόλαιο ὃπου θεμελιώνεται μιὰ πολιτεία, δηλαδὴ ἔνα πέρα ὡς πέρα πολίτευμα δικαίου μεταξὺ ἀνθρώπων, καὶ συγχροτεῖται μιὰ κοινότητα. — Μόνο ποὺ τὸ συμβόλαιο τοῦτο (ὄνομαζόμενο *contractus originarius* ἢ *pactum sociale*) ὡς συνασπισμὸς κάθε ἐπιμέρους καὶ ἴδιωτικῆς βούλησης, μέσα σ' ἔνα λαό, σὲ μιὰ συλλογικὴ καὶ δημόσια βούληση (πρὸς τὸ σκοπὸ ἀπλῶς μιᾶς νομοθεσίας δικαίου), δὲν εἶναι καθόλου ἀνάγκη νὰ ὑποτεθεῖ ὡς ἔνα γεγονὸς [*factum*] (ὡς τέτοιο μάλιστα δὲν εἶναι διόλου δυνατόν). Σὰ νὰ πρέπει τάχα πρῶτα νὰ προαποδειχτεῖ ἀπὸ τὴν ἰστορία ὅτι ἔνας λαός, στοῦ ὅποιου τὰ δικαιώματα καὶ τὶς ὑποχρεώσεις μπήκαμε ἐμεῖς ὡς ἀπόγονοι, ἐτέλεσε κάποτε πραγματικὰ ἔνα τέτοιο ἐνέργημα, καὶ ὅτι πρέπει νὰ ἔχει ἀφήσει πίσω του μιὰν ἀσφαλὴ πληροφορία ἢ ἔνα ὅργανο γι' αὐτήν, προφορικὰ ἢ γραφτά, γιὰ νὰ θεωρεῖ τὸν ἔαυτό του δεμένο σὲ ἔνα ὑπάρχον ἥδη πολίτευμα. 'Αλλὰ εἶναι μιὰ ἀπλὴ ἴδεα τοῦ Λόγου, ποὺ ἔχει δημοσίη τὴν ἀναμφισβήτητη (πρακτικὴ) πραγματικότητά της. Δηλαδὴ νὰ ὑποχρεώνει κάθε νομοθέτη νὰ θέτει τοὺς νόμους του ἔτσι σὰ νὰ μποροῦν νὰ ἔχουν πηγάδει ἀπὸ τὴν ἐνωμένη βούληση ἐνὸς ὄλοκληρου λαοῦ, καὶ κάθε ὑπήκοο, ἐνόσω θέλει νὰ

είναι πολίτης, ἔτσι νὰ τοὺς βλέπει σὰ νὰ ἔχει συμφωνήσει μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους σὲ μιὰ τέτοια βούληση. Γιατὶ αὐτὴ είναι ἡ βάσανος ὅτι ὁ κάθε δημόσιος νόμος είναι σύμφωνος μὲ τὸ δίκαιο. Ἐὰν δηλαδὴ αὐτὸς είναι καμωμένος ἔτσι ὥστε είναι ἀδύνατο νὰ μπορεῖ ἔνας λαὸς νὰ δώσει σ' αὐτὸν τὴν συγκατάθεσή του (ὅπως π.χ. ὅτι μιὰ δρισμένη τάξη ὑπῆρχε νὰ κάθεται), τότε δὲν είναι δίκαιοις· ἐὰν ὅμως είναι μόνο δυνατὸν νὰ συμφωνήσει σ' αὐτὸν ἔνας λαός, τότε είναι καθῆκον νὰ θεωρεῖται ὁ νόμος αὐτὸς δίκαιος — ἔστω καὶ ἂν ὁ λαὸς βρίσκεται τώρα σὲ μιὰ τέτοια θέση ἡ διάθεση τῆς νοοτροπίας του, ὕστε, ἂν ἤθελε ρωτηθεῖ γιὰ τοῦτο, είναι πιθανὸν ὅτι θὰ ἀρνιότανε τὴν συγκατάθεσή του¹.

'Αλλὰ δὲ περιορισμὸς αὐτὸς φανερὸς ἴσχυει μόνο γιὰ τὴν κρίση τοῦ νομοθέτη, ὅχι τοῦ ὑπήκουου. Ἐὰν λοιπὸν ἔνας λαὸς ἔχει, μὲ μέγιστη πιθανότητα, νὰ κρίνει, κάτω ἀπὸ δρισμένη, πραγματικὴ τώρα νομοθεσία, νὰ θυσιάσει τὴν εὐτυχία του — τί θὰ κάνει τότε; δὲν πρέπει νὰ ἀντιταχθεῖ; 'Η ἀπάντηση μπορεῖ νὰ είναι μόνο ἡ ἔξης: δὲν ἔχει νὰ κάνει τίποτ' ἀλλο παρὰ νὰ ὑπακούσει. Γιατὶ ἐδῶ δὲ λόγος είναι ὅχι γιὰ τὴν εὐτυχία ποὺ προσδοκᾶ ὁ ὑπήκουος ἀπὸ ἔνα ἰδρυμα ἢ ἀπὸ μιὰ διοίκηση τῆς κοινότητας, ἀλλὰ πρὶν ἀπ' ὅλα ἀπλῶς γιὰ τὸ δίκαιο ποὺ πρέπει μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ ἔξασφαλιστεῖ στὸν καθένα, ποὺ είναι ἡ ὑπέρτατη ἀρχὴ ἀπὸ τὴν ὁποία πρέπει νὰ ἀπορρέουν ὅλοι οἱ κανόνες ὅσοι ἀφοροῦν μιὰ κοινότητα, καὶ ποὺ δὲν περιορίζεται ἀπὸ

* (*ποσ. τοῦ Συγγρ.). Ἐὰν λ.χ. ἐπιβληθεῖ ἔνας φόρος ἔξαιτίας πολέμου ἀναλογικὰ σὲ δλούς τοὺς ὑπήκουους, τότε αὐτὸν δὲν μποροῦν, ἐπειδὴ ὁ φόρος είναι καταθλιπτικός, νὰ εἰτοῦν ὅτι είναι ἄδικος, γιατὶ δῆθεν ὁ πόλεμος κατὰ τὴν γνώμη τους δὲν είναι ἀναγκαῖος· τοῦτο δὲν ἔχουν αὐτὸν τὸ δικαίωμα νὰ τὸ κρίνουν· ἀλλὰ ἐπειδὴ παραμένει πάντοτε δυνατὸν νὰ είναι διπλείμος ἀναπόφευκτος καὶ ὁ φόρος ἀπαραίτητος, πρέπει στὴν κρίση τοῦ ὑπήκουου ἡ ἐπιβολὴ του νὰ θεωρηθεῖ σύμφωνη μὲ τὸ δίκαιο. Ἐὰν ὅμως, σ' ἔνα τέτοιο πόλεμο, δρισμένες κτηματικὲς περιουσίες ἐπιβαρυθοῦν μὲ εἰσφορές, ἀλλες ὅμως τῆς ἱδιαίς κοινωνικῆς τάξης ἀπαλλαγοῦν, τότε, είναι εύνόητο, ἔνας ὀλέκληρος λαὸς δὲν μπορεῖ νὰ συμφωνήσει σ' ἔνα τέτοιο νόμο, καὶ ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ διαιμαρτυρηθεῖ τουλάχιστον ἐναντίον του, ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρήσει δίκαιη αὐτὴ τὴν δίνιση κατανομὴ τῶν βαρῶν.

τίποι' ἄλλο. Σὲ δὲ τι ἀφορᾶ τὴν πρώτην (τὴν εὐτυχίαν) δὲν μπορεῖ νὰ δοθεῖ καμιά ἐντελῶς, γενικά ἔγκυρη, βασικὴ ἀρχὴ γιὰ νόμους. Γιατὶ τόσο οἱ καιρικές περιστάσεις ὅσο καὶ οἱ πολὺ ἀντιμαχόμενες μεταξύ τους καὶ συνάμα πάντοτε μεταβλητὲς φαντασιώσεις, ὅπου καθένας τοποθετεῖ τὴν εὐτυχία του (ποὺ δμως δφείλει νὰ τὴν τοποθετεῖ, κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ τοῦ παραγγείλει) κάνουν ὅλες τις σταθερὲς βασικές προτάσεις ἀδύνατες καὶ ἀκατάλληλες γιὰ νὰ γίνουν ἡ αὐθύπαρκτη ἀρχὴ τῆς νομοθεσίας. Ἡ πρόταση: *salus publica suprema civitatis lex est* [= ἡ κοινὴ σωτηρία εἶναι ὁ ὑπέρτατος νόμος τῆς πολιτείας] διατηρεῖ ἀμείωτη τὴν ἀξία καὶ τὴν περιωπή της· ἀλλὰ ἡ κοινὴ σωτηρία, ποὺ πρέπει νὰ λογαριάζεται πρὸ της, εἶναι ἀκριβῶς ἔκεινο τὸ ἔννομο καθεστώς ποὺ ἔξασφαλίζει στὸν καθένα τὴν ἐλευθερία του μὲ νόμους· βέβαια μένει ἀναφάρετο [τὸ δικαίωμα] νὰ ζητεῖ ὁ καθένας τὴν εὐτυχία του ἀπ' δποιο δρόμο τοῦ φαίνεται ὁ καλύτερος, ἀλλὰ μόνο ἐφόσον δὲν ἀναιρεῖ ἔκεινη τὴν γενικὴ ἔννομη ἐλευθερία, ἐπομένως καὶ τὸ δίκαιο τῶν ἄλλων συνυπηκόων.

"Οταν ἡ ὑπέρτατη ἔξουσία θέτει νόμους ποὺ κατὰ πρῶτο λόγο διευθύνονται πρὸς τὴν εὐτυχία (τὴν εὐημερία τῶν πολιτῶν, τὸν οἰκισμὸ τῆς χώρας κ.τ.δ.), τοῦτο γίνεται ὅχι ὡς σκοπὸς τῆς σύστασης μιᾶς πολιτείας, ἀλλ' ἀπλῶς ὡς μέσον γιὰ νὰ ἔξασφαλιστεῖ τὸ καθεστώς τοῦ λαοῦ. Σ' αὐτὸν ἀπάνω πρέπει ἡ ὑψηλὴ κεφαλὴ τοῦ κράτους νὰ ἔχει τὴν ἔξουσία αὐτὴ καὶ μόνη νὰ κρίνει ἐὰν παρόμοια μέτρα ἀνήκουν στὴν ἀνθιση τῆς κοινότητας, ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ ἀσφαλίσει τὴ δύναμη καὶ τὴ σταθερότητά της τόσον ἐσωτερικὰ ὅσο καὶ ἐναντίον ἔξωτερικῶν ἔχθρων· ὅχι δμως καὶ γιὰ νὰ κάνει τὸ λαὸ εὐτυχὴ παρὰ τὴ θέλησή του, παρὰ μόνο νὰ κάνει ὥστε αὐτὸς νὰ ὑπάρχει ὡς κοινότητα¹. Στὴν κρίση

1. (Ὑποστητικός). Στὰ μέτρα αὐτὰ ἀνήκουν δρισμένες ἀπαγορεύσεις τῆς εἰσαγωγῆς εἰδῶν, ὥστε οἱ πόροι νὰ ἀναπτύσσονται πρὸς τὸ καλὸ τοῦ διπήκου καὶ ὅχι πρὸς ὅφελος τῶν ξένων καὶ πρὸς ἐνθάρρυνση τῆς ἐπικέλειας ἄλλων, ἐπειδὴ τὸ κράτος χωρὶς τὴν εὐημερία τοῦ λαοῦ δὲν θὰ εἴχε ἀρκετές δυνάμεις νὰ ἀντισταθεῖ σὲ ἔξωτερικούς ἔχθρους, ἢ νὰ διατηρηθεῖ τὸ ἱδιό ὡς κοινότητα.

του ἔδν ἐκεῖνα τὰ μέτρα παίρνονται ἔξυπνα ἢ δχι, μπορεῖ βέβαια νὰ πλανηθεῖ ὁ νομοθέτης, ἀλλὰ δχι ὅταν θέτει στὸν ἑαυτό του τὸ ἐρώτημα ἔδν ὁ νόμος συμφωνεῖ μὲ τὴν ἀρχὴν τοῦ δικαίου ἢ δχι· γιατὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ἀλάθητο κριτήριο ἔχει στὸ χέρι του ἐκείνη τὴν ἴδεα τοῦ πρωταρχικοῦ συμβολαίου, καὶ μάλιστα a priori (καὶ δὲν τοῦ ἐπιτρέπεται, δπως μὲ τὴν ἀρχὴν τῆς εὐτυχίας, νὰ ἀναπαύεται σὲ ἐμπειρίες ποὺ πρέπει πρῶτα νὰ τὸν διδάξουν γιὰ τὴν καταλληλότητα τῶν μέσων του). Γιατὶ ἔὰν καὶ μόνο δὲν ἀντιφάσκει πρὸς αὐτὸν τὸ γεγονός ὅτι ἔνας ὀλόκληρος λαός συμφωνεῖ σὲ ἔνα τέτοιο νόμο, ἀς τοῦ φαίνεται ὅσο θέλει ἀλμυρός, τότε ὁ νόμος αὐτὸς εἶναι σύμφωνος μὲ τὸ δίκαιο. "Οταν ὅμως ἔνας δημόσιος νόμος εἶναι σύμφωνος μὲ αὐτό, ἐπομένως ἀψιγος σχετικὰ μὲ τὸ δίκαιο, τότε συνδέεται μὲ αὐτὸν καὶ ἡ ἐξουσία νὰ ἀναγκάζει, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἡ ἀπαγόρευση νὰ μὴ ἀντιστέκεται κανεὶς ἐμπρακτα στὴ βούληση τοῦ νομοθέτη· δηλαδὴ ἡ κρατικὴ βία, ποὺ δίνει ἀποτέλεσμα στὸ νόμο, εἶναι ἐπίσης ἀκαταμάχητη καὶ δὲν ὑπάρχει καμιὰ σὲ καθεστώς δικαίου ὑφιστάμενη κοινότητα χωρὶς μιὰ τέτοια δύναμη, ποὺ συντρίβει κάθε ἐσωτερικὴ ἀντίσταση, γιατὶ αὐτὴ θὰ ἐπρεπε νὰ προβάλλεται σύμφωνα μὲ ἔνα [δεοντικὸ] κανόνα ποὺ γενικεύμενος θὰ ἐκμηδένιζε κάθε πολιτεία καὶ θὰ κατέλει τὴν κατάσταση ὅπου καὶ μόνο μποροῦν οἱ ἀνθρωποι νὰ εἶναι κάτοχοι δικαιωμάτων γενικά.

'Απ' αὐτὸ ἀκολουθεῖ ὅτι κάθε ἀντίσταση ἐναντίον τῆς ὑπέρτατης νομοθετικῆς ἐξουσίας, κάθε ἐξέγερση, γιὰ ν' ἀφεθεῖ νὰ ἐκδηλωθεῖ ἐμπρακτα ἡ δυσαρέσκεια τῶν ὑπηκόων, κάθε ἐπανάσταση ποὺ ξεσπᾶ σὲ ἀνταρσία, εἶναι τὸ πιὸ μεγάλο καὶ πιὸ ἀξιοτιμώρητο ἔγκλημα μέσα στὴν κοινότητα, γιατὶ καταστρέφει τὰ θεμέλιά της. Καὶ ἡ ἀπαγόρευση αὐτὴ εἶναι ἀνευδρόων, ἔτσι ὥστε, καὶ ὅταν ἡ ἐξουσία ἐκείνη ἢ δ φορέας της, ἡ ὑψηλὴ κεφαλὴ τοῦ κράτους, ἔχει τραυματίσει καὶ αὐτὸ τὸ πρωταρχικὸ συμβόλαιο καὶ μὲ τὴν πράξη της αὐτὴ στέρησε, κατὰ τὴν κρίση τοῦ ὑπηκόου, τὸν ἑαυτό της ἀπὸ τὸ δικαίωμα νὰ εἶναι νομοθέτης, ἀφοῦ ἀνέλαβε δλοκληρωτικὰ τὴ διακυβέρνηση, γιὰ νὰ διοικήσει ἐντελῶς μὲ τὴ βία (τυραννικά)—καὶ τότε ἀκόμη δὲν ἐπιτρέπεται στὸν ὑπήκοο νὰ ἀντιτάξει βία στὴ βία. Τούτου δ λόγος εἶναι ὅτι σὲ μιὰν

ύφιστάμενη ήδη πολιτεία ὁ λαός δὲν ἔχει πλέον τὸ ἔννομο δικαίωμα νὰ κρίνει γιὰ νὰ προσδιορίσει πῶς νὰ διοικηθεῖ τὸ κράτος. Γιατὶ ἀς ὑποθέσουμε ὅτι τὸ ἔχει, καὶ μάλιστα νὰ κρίνει ἀντίθετα πρὸς τὴν κρίση τῆς ὑψηλῆς κεφαλῆς τοῦ κράτους: ποιός θὰ ἀποφασίσει ἀπὸ ποιό μέρος εἶναι τὸ δίκαιο; Κανένας ἀπὸ τοὺς δύο δὲν μπορεῖ νὰ γίνει δικαστής στὴ δική του ὑπόθεση. Ἐπομένως θὰ ἔπειρε νὰ ὑπάρχει μιὰ ὑψηλὴ κεφαλὴ πάνω ἀπὸ τὴν ἄλλη, γιὰ νὰ κρίνει μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ λαοῦ, πράγμα ποὺ ἀντιφέσκει στὸν ἔσυτό του. — Οὔτε μπορεῖ νὰ μπεῖ ἐδῶ ἕνα εἰδός δικαίου ἀνάγκης (*jus in casu necessitatis*) — ποὺ ἔξαλλου ὡς δῆθεν δὶκαιοιοδοτημένο νὰ κάνει, στὴν ἔσχατη (φυσικήν) ἀνάγκη, ἀ δικία, εἶναι κατί ἀνύπαρκτο¹ — καὶ νὰ δώσει τὸ κλειδὶ γιὰ νὰ πέσει ἡ μπάρα ποὺ περιορίζει τὴν ἔξουσία τοῦ λαοῦ. Γιατὶ ἡ ὑψηλὴ κορυφὴ τοῦ κράτους μπορεῖ νὰ δικαιολογήσει τὸ

1. ('Υποσ. τοῦ Συγγρ.). Δὲν ὑπάρχει καμιὰ περίπτωση ἀνάγκης (*casus necessitatis*), ὅπως ἔκεινη ὅπου ἀντιστρατεύονται μεταξὺ τους δύο καθήκοντα, ἔνα ὃ νευ ὅρων καὶ θῆ κον καὶ ἔνα (ἴσως μεγάλο, ὥστόσο δύμας) καὶ θῆ κον ὅπὸ ὅρους. π.χ. ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν ἀποτροπὴν μιᾶς συμφορᾶς ἀπὸ τὸ κράτος μὲ τὴν προδοσία ἐνὸς ἀνθρώπου ποὺ πρόσκεται ἀπέναντι σ' ἔναν ἄλλο στὴ σχέση, νὰ ποῦμε, πατέρα πρὸς γυνί. Αυτὴ ἡ ἀποτροπὴ τοῦ κακοῦ ἀπὸ τὸ κράτος εἶναι καθῆκον ἀνευ ὅρων, ἡ ἀποτροπὴ δύμας τῆς συμφορᾶς ἀπὸ τὸν ἄλλο εἶναι μόνο καθῆκον ὑπὸ ὅρους (ἐνόσω δηλαδὴ αὐτὸς δὲν ἔχει γίνει ἔνοχος ἐγκλήματος κατὰ τοῦ κράτους). Τὴν καταγγελία ποὺ ὑποβάλλει στὴν ἀνώτατη Ἀρχὴ ἔνας πολίτης [*στενώτατος συγγενής*, ὅπως λ.χ. ὁ πατέρας ἢ ὁ γυνίς] γιὰ τὴν ἀπόπειρα τοῦ δευτέρου, τὴν κάνει ίσως μὲ τὴ μέγιστη στενοχώρια, ἀλλὰ πιεσμένος ἀπὸ ἀνάγκη (ἡθικὴ ἀνάγκη). — "Οταν δύμας λέγεται γιὰ κάποιου ποὺ σπρώχνει ἔναν ἄλλο ναυαγὸ ἀπὸ τὴν κουπαστὴ [*στὴ θάλασσα*] γιὰ νὰ διατηρήσει τὴ δική του ζωὴ, ὅτι ἔχει ἀπὸ τὴν ἀνάγκη του (τὴ φυσικὴ) ἀποκτήσει ἔνα δικαίωμα νὰ φερθεῖ ἔτσι — τοῦτο εἶναι ἐντελῶς ἐσφαλμένο. Γιατὶ τὸ νὰ διατηρῷ τὴ ζωὴ μου εἶναι μόνο καθῆκον ὑπὸ ὅρους (ὅταν δηλαδὴ μπορεῖ νὰ ἐκτελεῖται χωρὶς ἐγκληματα)· τὸ νὰ μὴν ἀφαιρῷ δύμας τὴ ζωὴ τοῦ ἄλλου ποὺ δὲν μὲ προσβάλλει, ἀπὸ τὸν ὅποιο μάλιστα δὲν κινδυνεύω νὰ χάσω τὴ δική μου, εἶναι καθῆκον ἀνευ ὅρων. Ωστόσο οἱ δασκάλοι τοῦ γενικοῦ δημοσίου δικαίου εἶναι ἐντελῶς συνεπεῖς ὅταν ἀναγνωρίζουν τὸ ἔννομο δικαίωμα τῆς ἄμυνας, τὴν ὥρα τῆς ἀνάγκης. Γιατὶ ἡ ἀνώτατη Ἀρχὴ δὲν μπορεῖ νὰ συνδέει καμιὰ ποινὴ μὲ τὴν ἀπαγόρευση, ἐπειδὴ ἡ ποινὴ αὐτὴ θὰ εἶναι ὁ θάνατος. Θὰ ἡταν δύμας παράλογος ὁ νόμος ποὺ ἀπειλεῖ μὲ θάνατο ἔναν ἀνθρώπο, ὅταν αὐτὸς σὲ. ἐπικινδυνες περιστάσεις δὲν παραδίνει τὸν ἔσυτό του θεληματικὰ στὸ θάνατο

σκληρὸ φέρσιμό της ἐναντίον τῶν ὑπηκόων μὲ τὴν ἀνταρσία τους, δῆπως καὶ ἔκεινοι πιστεύουν ὅτι ἡ ἔξεγερσή τους ἐναντίον της δικαιολογεῖται ἀπὸ τὸ παράπονό τους γιὰ τὰ δεινὰ ποὺ δὲν ἀξιζαν νὰ ὑποφέρουν· καὶ τότε ποιός θὰ κρίνει ἐδῶ τελικά; Τοῦτο μπορεῖ νὰ τὸ κάνει μόνο ἐκεῖνος ποὺ ἔχει στὴν κατοχή του τὴν ὑπέρτατη φροντίδα τοῦ δημόσιου δικαίου καὶ αὐτὸς εἶναι ἀκριβῶς ἡ ὑψηλὴ κεφαλὴ τοῦ κράτους· καὶ κανεὶς μέσα στὴν κοινότητα δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ ἀμφισβηθῆσει αὐτὴ τὴν κατοχή.

Γνωρίζω ὀστόσο ἀξιοσέβαστους ἀνδρες ποὺ σὲ δρισμένες περιστάσεις ὑποστηρίζουν τὸ δικαίωμα τοῦ ὑπήκοου νὰ ἀντιτάσσει βίᾳ στὸν ἀνώτατο ἀρχοντά του· ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ἐπιθυμῶ νὰ ἀναφέρω μόνο τὸν πολὺ προσεχτικό, σαφὴ καὶ διακριτικὸ στὴ διδασκαλία του γιὰ τὸ φυσικὸ δίκαιο [Gottfr.] Achenwall¹. Λέγει: «"Οταν ὁ κίνδυνος ἀπὸ τὴν μακρότερη ἀνογὴ τῆς ἀδίκιας τῆς ὑψηλῆς κεφαλῆς [τοῦ κράτους] μπορεῖ νὰ εἶναι γιὰ τὴν κοινότητα μεγαλύτερος ἀπὸ ἕκεῖνον ποὺ ὑπάρχει φόβος ὅτι θὰ δημιουργήσει ἡ ἔνοπλη ἔξεγερση ἐναντίον της, τότε δὲ λαδὸς μπορεῖ νὰ ἀντισταθεῖ, νὰ ἐκτραπεῖ, ὡς πρὸς τὸ δικαίωμα τοῦτο, ἀπὸ τὸ συμβόλαιο τῆς ὑποταγῆς του καὶ νὰ ἐκθρονίσει τὸν ἀνώτατο ἀρχοντα ώς τύραννο». Καὶ συμπληρώνει: «Μὲ τέτοιο τρόπῳ δὲ λαδὸς ἐπιστρέφει (στὴ συμπεριφορά του ἀπέναντι στὸν ἔως τότε ἀνώτατο ἀρχοντα) στὴ φυσικὴ κατάσταση».

Πιστεύω εὐχαρίστως ὅτι οὔτε ὁ Achenwall οὔτε ὁ ποιοισδήποτε ἀπὸ τοὺς ἔντιμους κυρίους, ποὺ στὸ θέμα τοῦτο συμφώνησαν μὲ λεπτούς συλλογισμοὺς μαζί του, θὰ ἔδιναν σὲ ὄποιαδήποτε πραγματικὴ περίσταση τὴν συμβουλὴν ἢ τὴν συγκατάθεσή τους γιὰ τόσο ἐπικίνδυνα ἐγχειρήματα· δὲν μπορεῖ ἐπίσης νὰ ἀμφισβηθεῖ ὅτι, ἐὰν εἴχαν ἀποτύχει ἐκεῖνες οἱ ἔξεγέρσεις, μὲ τὶς ὄποιες ἡ Ἐλβετία, οἱ Ἐνωμένες Κάτω Χώρες ἢ ἀκόμη καὶ ἡ Μεγάλη Βρετανία κατάκτησαν τὸ σημερινό, τὸ τόσο ὡς εύτυχισμένο ἐγκωμιαζόμενο πολίτευμά τους, οἱ ἀναγνῶστες τῆς ιστορίας τους στὴ θανατικὴ ἐκτέλεση τῶν τόσο ὑμημένων τώρα ἐπαναστατικῶν ἥγετῶν δὲν θὰ ἔβλεπαν τίποτ' ἄλλο παρὰ μιὰ ποινὴ ποὺ στὴν ἀξιζαν

1. ('Υποσ. τοῦ Συγγρ.) «Jus naturae», Editio Vita, Pars posterior, §§ 203 - 206.

μεγάλοι ἐγκληματίες κατὰ τοῦ κράτους. Γιατὶ ἡ ἔκβαση τῶν γεγονότων συνήθως ἀνακατεύεται στὴν κρίση ποὺ κάνομε τῶν νομικῶν λόγων, μὲ δόλο ποὺ ἐκείνη εἶναι ἀβέβαιη, ἐνῶ αὐτὸι εἶναι βέβαιοι. Εἶναι ὅμως σαφὲς ὅτι ὡς πρὸς τούτους τοὺς τελευταίους — καὶ ἐὰν ἀκόμη παραδεχτοῦμε ὅτι μὲ μιὰ τέτοιαν ἐξέγερση δὲν γίνεται κανένα ἀδικο στὸν ἡγεμόνα τῆς χώρας (ποὺ θὰ εἰχε τραυματίσει μᾶλλον ἐνα εἶδος joyeuse entrée¹ παρὰ ἐνα πραγματικό, βασικῆς σημασίας συμβόλαιο μὲ τὸ λαό) — ὁ λαὸς ζητώντας μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο τὸ δίκαιο του ἔχει διαπράξει μιὰν ὑψηστου βαθμοῦ ἀδικία· γιατὶ ἡ πράξη αὐτὴ (ἐὰν γίνει δεκτὴ ὡς κανόνας) κάνει ἀνασφαλές κάθε καθεστώς δικαίου καὶ εἰσάγει τὴν κατάσταση μιᾶς τέλειας ἀνομίας (status naturalis), ὅπου σταματᾷ κάθε δίκαιο, τουλάχιστο νὰ ἔχει ἀποτέλεσμα. Σ' αὐτὴ τὴν κλίση τόσο πολλῶν στοχαστικῶν συγγραφέων νὰ λέγουν αὐτὸ τὸ λόγο στὸ λαό (γιὰ τὴν καταστροφὴ του), θέλω μόνο νὰ παρατηρήσω ὅτι ἀπὸ τὸ ἐνα μέρος αἰτία τούτου εἶναι ἡ συνηθισμένη πλάνη, ὅταν μιλοῦν γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ δικαίου, νὰ βάζουν κάτω ἀπὸ τὶς κρίσεις τους τὴν ἀρχὴ τῆς εὐτυχίας· ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἐκεῖ ὅπου δὲν μπορεῖ νὰ βρεθεῖ κανένα δργανο ἐνὸς συμβολαίου ποὺ ἔχει πραγματικὰ τεθεῖ ὑπόψη τῆς κοινότητας, ἔχει γίνει δεκτὸ ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ κεφαλὴ τῆς καὶ ἔχει κυρωθεῖ καὶ ἀπὸ τὰς δύο, αὐτοὶ δεχτῆκαν τὴν ἰδέα ἐνὸς πρωταρχικοῦ συμβολαίου, ποὺ πάντοτε στὸ Λόγο μπαίνει ὡς βάση σὰν κάτι ποὺ πρέπει νὰ συμβεῖ πραγματικά, καὶ ἔτσι νόμισαν ὅτι διατηρεῖται πάντοτε ἀπὸ τὸ λαὸ τὸ δικαίωμα νὰ μετακινεῖται ἀπ' αὐτὸ κατὰ τὴν ἀρέσκειά του, ὅταν τὸ συμβόλαιο τοῦτο τραυματίζεται ὡμά, σύμφωνα ὅμως μὲ τὴ δική του κρίση².

1. ("Υ π ο σ. τοῦ Μεταφρ.). «Εὔθυμης σκηνῆς».

2. ("Υ π ο σ. τοῦ Συγγρ.). "Ας συμβαίνει ἀκόμη πάντα νὰ τραυματίζεται τὸ πραγματικὸ συμβόλαιο τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὸν ἀνώτατο ἀρχοντα· τότε μπορεῖ ὁ λαός νὰ ἀντιδρῇ ὅχι ἀμέσως ὡς κοινότητα, αλλὰ μὲ συμμορίες. Γιατὶ τὸ ἔως ἔκείνη τὴν ὥρα ὑφιστάμενο πολίτευμα ἔχει καταλυθεῖ ἀπὸ τὸ λαό, ἀλλὰ πρέπει ἀκόμη νὰ γίνει πρῶτα ἡ δργάνωση σὲ μιὰ νέα κοινότητα. Ἐδῶ μπαίνει τώρα ἡ κατάσταση τῆς ἀναρχίας μὲ ὅλες τὶς ἀγριότητές της ποὺ εἶναι τουλάχιστο δυνατές ἔξαιτίας τῆς· καὶ τὸ ἀδικο ποὺ συμβαίνει, εἶναι τότε ἔκεινο ποὺ κάθε κόμμα μέσα στὸ λαό ἐπιφέρει στὸ ἄλλο, ὅπως φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὸ γνωστὸ παράδειγμα, ὅπου οἱ ἐπαναστατημένοι ὑπήκοοι ἔκει-

Βλέπομε ἐδῶ καθαρὰ τί κακὸ φέρνει ἡ ἀρχὴ τῆς εὐτυχίας (ποὺ κυρίως δὲν εἶναι ἵκανή γιὰ καμιάν δρισμένη ἀρχὴ) καὶ στὸ δημόσιο δίκαιο, δπως κάνει καὶ στὴν ἥθική, ἀκόμη καὶ μὲ τὶς καλύτερες προθέσεις τοῦ δασκάλου της. ‘Ο ἀνώτατος ἄρχων θέλει νὰ κάνει τὸ λαὸ εὐτυχισμένο κατὰ τὴ δική του ἀντίληψη, καὶ γίνεται δεσπότης· ὁ λαὸς θέλει νὰ μὴ τοῦ ἀφαιρεθεῖ ἡ γενικὴ ἀνθρώπινη ἀξίωση γιὰ προσωπικὴν εὐτυχία, καὶ γίνεται ἀντάρτης. ’Εὰν εὖθυνς ἔξαρχης θέσει τὸ ἑρώτημα: τί εἶναι Δίκαιο (ὅπου οἱ ἄρχεις εἶναι σταθερὲς α priori, καὶ κανένας ἐμπειρικὸς δὲν μπορεῖ νὰ κάνει ταχυδακτυλουργίες), τότε θὰ ἔμενε ἡ ἰδέα τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου στὴν ἀναμφισβήτητη περιωπή της· ὅχι ὅμως ὡς γεγονὸς [factum] (ὅπως θέλει ὁ Danton, ποὺ χωρὶς αὐτὸν θεωρεῖ μηδενικὰ καὶ ἄκυρα ὅλα τὰ βρισκόμενα μέσα στὸ πραγματικὰ ὑφιστάμενο πολίτευμα δικαιώματα, καθὼς καὶ κάθε ἴδιοκτησία), ἀλλὰ μόνο ὡς ἀρχὴ τοῦ Λόγου γιὰ τὴν κρίσιν κάθε κώδηκα δημοσίου δικαίου. Καὶ τότε θὰ ἔβλεπαν ὅτι πρὶν νὰ ὑπάρξει ἡ γενικὴ βούληση, ὁ λαὸς δὲν ἔχει κανένα ἐντελῶς δικαίωμα ἀναγκασμοῦ ἐναντίον τοῦ ἡγεμόνα του, ἐπειδὴ μόνο μὲ αὐτὸν μπορεῖ νὰ ἀναγκάσει κατὰ τὸ δίκαιο· ὅταν ὅμως ὑπάρχει ἡ γενικὴ βούληση, πάλι δὲν γίνεται ἀναγκασμὸς ποὺ νὰ ἀσκηθεῖ ἀπ’ αὐτὸν ἐναντίον τοῦ ἡγεμόνα, γιατὶ τότε θὰ ἔταν ὁ λαὸς ὁ ὕδιος ὁ λαὸς ὁ ὑπέρτατος ἄρχων· ἐπομένως ποτὲ δὲν ἔχει ὁ λαὸς δικαίωμα ἀναγκασμοῦ (νὰ ἀντισταθεῖ μὲ λόγους ἡ ἔργα) ἐναντίον τῆς ὑψηλῆς κεφαλῆς τοῦ κράτους.

Αὐτὴ τὴ θεωρία τὴ βλέπομε νὰ ἐπιβεβαιώνεται ἐπίσης ἀρκετὰ στὴν πράξη. Στὸ πολίτευμα τῆς Μεγ. Βρετανίας, ὅπου ὁ λαὸς ὑπερηφανεύεται γιὰ τὸ σύνταγμά του τόσο πολὺ, σὰ νὰ εἶναι τὸ πρότυπο γιὰ ὅλο τὸν κόσμο, βρίσκομε ὅτι τοῦτο σωπαίνει ἐντελῶς ὡς πρὸς τὴν ἔξουσία ποὺ δικαιοῦται νὰ πάρει ὁ λαός, στὴν περίπτωση ὅπου ὁ μονάρχης θὰ καταπατήσει τὸ συμβόλαιο τοῦ 1688.

νου τοῦ κράτους στὸ τέλος ἥθελαν νὰ ἐπιβάλουν μὲ τὴ βίᾳ οἱ μὲν στοὺς δὲ ἔνα πολίτευμα ποὺ θὰ εἴχε γίνει καταθλιπτικότερο ἀπὸ ἕκείνο ποὺ ἐγκατέλειψαν· δηλαδὴ νὰ καταβροχθιστοῦν ἀπὸ κληρικοὺς καὶ εὐγενεῖς, ἀντὶ νὰ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ περιμένουν περισσότερην Ισότητα στὸν καταμερισμὸ τῶν βαρῶν τοῦ κράτους κάτω ἀπὸ μιὰν ὑψηλὴ κεφαλὴ που νὰ δεσπόζει ἀπάνω σὲ ὅλους.

μένει ἔτσι ἡ ἐπιφύλαξη νὰ ἔξεγερθεῖ μυστικὰ ἐναντίον του, ἐὰν αὐτὸς θελήσει νὰ παραβεῖ τὸ σύνταγμα, ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει ἐδῶ κανένας νόμος γιὰ τὸ θέμα τοῦτο. Νὰ περιέχει σ' αὐτὴ τὴν περί πτωση τὸ σύνταγμα ἔνα νόμο ποὺ νὰ δίνει τὸ δικαιώμα τῆς ἀνατροπῆς τοῦ ὑφιστάμενου συντάγματος, ἀπὸ τὸ ὄποιο ἀπορρέουν δῆλοι οἱ καταμέρος νόμοι (ἔστω καὶ ἂν ἔχει τραυματισθεῖ τὸ συμβόλαιο), τοῦτο εἶναι καθαρὴ ἀντίφαση· γιατὶ τότε θὰ ἔπρεπε νὰ περιέχει ἐπίσης μιὰν ἀντίρροπη ἔξουσία συστημένη δημόσια¹, δηλαδὴ ἀκόμη μιὰ δεύτερη ὑψηλὴ κεφαλὴ τοῦ κράτους, ποὺ νὰ προστατεύει τὰ δικαιώματα τοῦ λαοῦ ἐναντίον τῆς πρώτης, ἔπειτα δῆμως καὶ μιὰ τρίτη ἀκόμη ποὺ θὰ κρίνει ἀνάμεσα στὶς δύο σὲ τίνος τὸ μέρος βρίσκεται τὸ δίκαιο. Ἐκεῖνοι μάλιστα οἱ ἡγέτες τοῦ λαοῦ (ἢ, ἐὰν θέλομε, οἱ κηδεμόνες) [ἐνν. ποὺ ἔκαναν τὸ σύνταγμα τῆς Μεγ. Βρετανίας], μὲ τὴν ἔγνοια μήπως κατηγορηθοῦν ἀν τύχει καὶ ἀστοχήσει τὸ ἔργο τους, προτίμησαν νὰ ἐπιτρέψουν στὸν φοβούμενο τὴν ἐκδίωξη μονάρχη νὰ ἐγκαταλείπει ἔκούσια τάχα τὴν κυβέρνηση, παρὰ νὰ ἀναγνωρίσουν στὸν ἔκατό τους τὸ δικαιώμα τοῦ ἐκθρονισμοῦ του, δόπτε θὰ εἶχαν φέρει τὸ σύνταγμα σὲ φανερὴν ἀντίφαση μὲ τὸν ἔκατό του.

Ἐάν, σ' αὐτὲς τὶς ἀναλύσεις μου, δὲν διατυπωθεῖ εἰσβάρος μου ἡ μοιφὴ ὅτι μὲ τὸ ἀτρωτὸ τοῦτο κολακεύω παραπολὺ τὸν μονάρχη, τότε παρακαλῶ νὰ μοῦ χαριστεῖ ἐπίσης ἡ ἐπίκριση ὅτι πολλὰ τὰ παρουσιάζω πολὺ εύνοϊκά γιὰ τὸ λαὸ δόταν λέγω ὅτι αὐτὸς ἔχει τὰ ἀναφαίρετα δικαιώματά του ἐναντίον τῆς ὑψηλῆς κεφαλῆς τοῦ κράτους, μὲ δῆλο ποὺ αὐτὰ δὲν μποροῦν νὰ εἶναι δικαιώματα ἀναγκασμοῦ [νομικοῦ].

‘Ο Hobbes φρονεῖ τὸ ἀντίθετο. Κατὰ τὴ γνώμη του (De cive, cap. 7, § 14) ἡ ὑψηλὴ κεφαλὴ τοῦ κράτους δὲν συνδέεται

1. (Τὸ Συγγρ. Τοῦ Συγγρ.). Κανένα δικαιώμα μέσα στὸ κράτος δὲν μπορεῖ νὰ ἀποσιωπηθεῖ μὲ μιὰ μυστικὴν ἐπιφύλαξη, σὰ νὰ ποῦμε πονηρᾶ λιγότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο τὸ δικαιώμα ποὺ παραχωρεῖ στὸν ἔκατό του ὁ λαὸς ὃς κάτι ποὺ ἀνήκει στὸ σύνταγμα, ἐπειδὴ δῆλοι οἱ νόμοι τοῦ συντάγματος πρέπει νὰ νοοῦνται δτὶ πηγάδουν ἀπὸ μιὰ δημόσια βούληση. Θὰ ἔπρεπε λοιπόν, ἐὰν τὸ σύνταγμα ἐπέτρεπε τὴν ἐπανάσταση, νὰ ἔξηγεῖ δημόσια τὸ δικαιώμα γι' αὐτήν, καὶ μὲ ποιὸ τρόπο θὰ γίνεται χρήση αὐτοῦ τοῦ δικαιώματος.

μὲ τὸ λαὸ μὲ συμβόλαιο γιὰ τίποτα καὶ δὲν μπορεῖ νὰ κάνει ἀδικο στὸν πολίτη (μπορεῖ νὰ τὸν διαθέτει ὅπως θέλει). Αὐτὴ ἡ πρόταση θὰ ξῆται ἐντελῶς ὁρθή, ἐὰν ἐννοούσαμε μὲ τὴ λέξη ἀδικο ἔκεινη τὴ βλάβη ποὺ ἔνα δίκαιο ἀναγκασμοῦ παραχωρεῖ στὸν προσβαλλό μενο νὰ τὴν ἐπιβάλει σ' ἔκεινον ποὺ τὸν ἀδικεῖ· ἀλλὰ ἔτσι γενι κὰ ἡ πρόταση αὐτὴ εἶναι τρομαχτική.

Οὐ πήκοος ποὺ δὲν ἔξεγείρεται πρέπει νὰ μπορεῖ νὰ παραδέ χεται ὅτι ὁ ἀνώτατος ἄρχων του δὲν θέλει νὰ τὸν ἀδικήσει. Ἀφοῦ λοιπὸν κάθε ἀνθρωπος ἔχει τὰ ἀναφαίρετα δικαιώματά του, ἀπὸ τὰ ὅποια δὲν μπορεῖ οὔτε μιὰ φορὰ νὰ παραιτηθεῖ, ὀλόρη καὶ ἀν τὸ θέλει, καὶ γιὰ τὰ ὅποια ὁ ἕδιος δικαιοῦται νὰ κρίνει, τὸ ἀδικο δμως ποὺ ἔχει τὴ γνώμη ὅτι τοῦ προσγίνεται, συμβαίνει σύμφωνα μὲ ἔκεινη τὴν προϋπόθεση ἔξαιτίας πλάνης ἢ ἄγνοιας τῆς ὑπέρτα της ἔξουσίας ὡς πρὸς ὁρισμένες συνέπειες ἀπὸ νόμους, πρέπει νὰ δίνεται στὸν πολίτη τοῦ κράτους ἡ εὐχέρεια, καὶ μάλιστα μὲ τὴ συγκαταθέση τοῦ ἕδιου τοῦ ἀνώτατου ἄρχοντα, νὰ κάνει δημόσια γνωστὴ τὴ γνώμη του ἀπάνω σὲ ὅποιαν ἀπὸ τὶς ἐνέργειες [τοῦ ἥγειμόνα] τοῦ φαίνεται ἀδικη ἀπέναντι στὴν κοινότητα. Γιατὶ τὸ νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ ὑψηλὴ κεφαλὴ τοῦ κράτους δὲν μπορεῖ οὔτε μιὰ φορὰ νὰ πλανηθεῖ, ἢ νὰ εἶναι ἀπληροφόρητη γιὰ μιὰν ὑπόθεση, θὰ ἴσοδυναμοῦσε μὲ τὸ νὰ ὑποθέτομε τὸν ἀνώτατο ἄρ χοντα προικισμένον μὲ οὐράνια χαρίσματα καὶ ὑψωμένον πάνω ἀπὸ τὴν ἀνθρωπότητα. Ἐπομένως ἡ ἐλευθερία τῆς πένας — μέσα στοὺς περιορισμοὺς τοῦ σεβασμοῦ καὶ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸ πολιτικὸ καθε στῶς, δπου ζεῖ κανεὶς, διατηρούμενη μὲ τὴ φιλελεύθερη νοοτροπία τῶν ὑπηκόων, ποὺ κοντὰ στὰ ἄλλα ἔκεινο τὸ ἕδιο [τὸ καθεστῶς] τὴν ἐμπνέει (καὶ οἱ πένες περιορίζονται ἐδῶ μόνες τους ἀμοιβαῖα, γιὰ νὰ μὴ χάσουν τὴν ἐλευθερία τους) — εἶναι τὸ μοναδικὸ παλ λάδιο τῶν δικαιωμάτων τοῦ λαοῦ. Γιατί, ὅταν ἀφιεταὶ κανεὶς στὸ λαὸ αὐτὴ τὴν ἐλευθερία, εἶναι ὅχι μόνο σὰ νὰ τοῦ ἀφαιρεῖ κάθε ἀξίωση γιὰ δικαιώματα ἀπέναντι στὸν ἔχοντα τὸ πρόσταγμα [ἄρχοντα] (κατὰ τὸν Hobbes), ἀλλὰ καὶ σὰ νὰ ἀπομακρύνει ἀπ' αὐτὸν — ποὺ ἡ βούλησή του, μόνο μὲ τὴν ἰδιότητά του ὅτι ἀντιπροσωπεύει τὴ γενικὴ βούληση τοῦ λαοῦ, προστάζει τοὺς ὑπηκόους ὡς πολίτες — κάθε γνώση ἔκεινου πού, ἀν τὸ γνώριζε, θὰ ἀλλαζε ὁ ἕδιος [στάση], καὶ νὰ τὸν θέτει σὲ ἀντίφαση πρὸς

τὸν ἔδιο τὸν ἔκυτό του. "Οποιος ἐμπνέει ἀνηφυχίες στὴν ὑψηλὴ κεφαλὴ [τοῦ κράτους] δτὶ μὲ τὸ νὰ σκέπτεται ὁ λαὸς μόνος του καὶ φωναχτὰ μποροῦν νὰ προκληθοῦν ταραχὲς στὸ κράτος, ξυπνᾶει μέσα της δυσπιστία πρὸς τὴ δική της δύναμη, ἀκόμη καὶ μίσος ἐναντίον τοῦ λαοῦ τῆς.

'Αλλὰ ἡ γενικὴ ἀρχὴ, σύμφωνα μὲ τὴν δόποια ἔνας λαὸς ἔχει νὰ κρίνει τὰ δικαιώματά του ἀρνητικά, δηλαδὴ ἀπλῶς νὰ κρίνει τί δὲν θὰ ἔπειρε νὰ θεωρηθεῖ δτὶ μπορεῖ, μὲ τὴν καλύτερη πρόθεσή της, νὰ τὸ προστάξει μὲ τὸ νόμο ἡ ὑπέρτατη νομοθετικὴ ἔξουσία, περιλαμβάνεται μέσα στὴν πρόταση: "Ο, τι ἔνας λαὸς δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀποφασίσει διδιοις γιὰ τὸν ἔκυτό του, αὐτὸς οὕτε δημοθέτης μπορεῖ νὰ τὸ ἀποφασίσει γιὰ τὸ λαό.

"Οταν λοιπὸν π.χ. τίθεται τὸ ζήτημα: ἀν ἔνας νόμος, ποὺ προστάξει νὰ διαρκέσει σταθερὰ στὸ μέλλον ἔνα δρισμένο, καθιερωμένο κάποτε, ἐκκλησιαστικὸ καθεστώς, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ δτὶ ἀπορρέει ἀπὸ τὴν πραγματικὴ βούληση τοῦ νομοθέτη (τὴν πρόθεσή του), ἃς ρωτήσει κανεὶς πρῶτα: ἐὰν ἔνας λαὸς ἐπιτρέπεται νὰ θέσει στὸν ἔκυτό του τὸ νόμο δτὶ δρισμένα, παραδεγμένα κάποτε, δόγματα καὶ μορφὲς τῆς ἔξωτερης θρησκείας πρέπει νὰ μείνουν γιὰ πάντα· ἐπομένως ἀν τοῦ ἐπιτρέπεται διδιοις νὰ ἐμποδίσει στοὺς ἀπογόνους του τὴν παραπέρα πρόσδο στὴν περιοχὴ τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν ἢ τὴν ἐπανόρθωση ἐνδεχόμενων παλαιῶν πλανῶν. Τότε γίνεται φανερὸ δτὶ ἔνα πρωταρχικὸ συμβόλαιο τοῦ λαοῦ, ποὺ θὰ νομοθετοῦσε ἔνα τέτοιο μέτρο, θὰ ἥταν καθεαυτὸ μηδὲν καὶ ἄκυρο, γιατὶ ἀντιστρατεύεται στὸν προορισμὸ καὶ στοὺς σκοποὺς τῆς ἀνθρωπότητας· ἅρα ἔνα νομοθέτημα μὲ αὐτὸ τὸ περιεχόμενο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθεῖ ὡς πραγματικὴ βούληση τοῦ μονάρχη, στὸν ὃποιο πρέπει ἐπίσης νὰ γίνονται παραστάσεις μὲ τὸ ἀντίθετο αἴτημα. Σὲ δλες δμως τὶς περιπτώσεις, δτὰν παραταῦτα κάτι ἔχει ἔτσι ρυθμιστεῖ ἀπὸ τὴν ἀνώτατη νομοθετικὴ ἔξουσία, μποροῦν βέβαια νὰ διατυπωθοῦν γενικές καὶ δημόσιες κρίσεις γιὰ τὸ θέμα, ποτὲ δμως νὰ γίνει ἐνχωτίον τοῦ μέτρου ἀντίσταση μὲ τὸ λόγο ἢ μὲ τὶς πράξεις.

Πρέπει μέσα σὲ κάθε κοινότητα νὰ ὑπάρχει ὑπακοὴ

κάτω ἀπὸ τὸν μηχανισμὸν τοῦ πολίτευματος σύμφωνα μὲν νόμους ἀναγκασμοῦ (ποὺ ἀναφέρονται στὸ σύνολο), ἀλλὰ συνάμα καὶ πνεῦμα ἐλευθερίας, ἀφοῦ δὲ καθένας σὲ δέ, τι ἀφορᾶ ἔνα γενικὸν ἀνθρώπινο καθῆκον ἀπαιτεῖ νὰ πεισθεῖ μὲ τὸν Λόγον ὅτι αὐτὸς δὲ ἀναγκασμὸς εἰναι σύννομος, γιὰ νὰ μὴν ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του. Τὸ πρῶτο χωρὶς τὸ δεύτερο εἴναι ἡ αἰτία ποὺ δημιουργεῖ ὅλες τις μυστικές ἐταιρίες. Γιατὶ οἱ ἀνθρώποι ἔχουν ἀπὸ τὴν Φύσην προοριστεῖ, σ' αὐτὸν κυρίως ποὺ ἐνδιαφέρει γενικὰ τὸν ἀνθρώπον, νὰ ἀνακοινώνει δὲ ἔνας στὸν ἄλλο τις σκέψεις του· ἐκεῖνες λοιπὸν οἱ ἑταῖρες θὰ λείψουν ὅταν εύνοηθεῖ αὐτὴ ἡ ἐλευθερία. Καὶ μὲ ποιό ἄλλο μέσον μποροῦν νάρθιον στὴν Κυβέρνηση οἱ γνώσεις ποὺ προάγουν τὴν δική της οὐσιαστικὴ πρόθεση, παρὰ μόνο μὲ τοῦτο: νὰ ἀφήνει νὰ ἐκδηλώνεται τὸ τόσο ἀξιοσέβαστο, στὴν πηγή του καὶ στὰ ἀποτελέσματά του, πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας;

Πουθενά δὲν ἀποδοκιμάζει μὲ περισσότερην οἰηση τὴν θεωρία μιὰ πράξη ποὺ πηγαίνει πρὶν ἀπὸ ὅλες τις καθαρὲς ἀρχὲς τοῦ Λόγου, ἀπὸ δέ τοι γίνεται τοῦτο στὸ ζήτημα τῶν ἀπαιτήσεων γιὰ ἔνα καλὸ πολίτευμα. Ἡ αἰτία εἴναι ὅτι ἔνα ἀπὸ χρόνους μακρούς ὑφιστάμενο νομικὸ καθεστώς συνηθίζει σιγά - σιγά τὸ λαὸ σ' ἔνα κανόνα ποὺ τὸν μεταχειρίζεται γιὰ νὰ κρίνει τόσο τὴν εὐτυχία του δέος καὶ τὰ δικαιώματά του σύμφωνα μὲ τὴν κατάσταση ὃπου τὰ πάντα ἔως τώρα ἔχουν πορευεῖται ἡσυχα· ὅχι ὅμως ἀντίθετα, δηλαδὴ νὰ τὴν ἐκτιμᾶ σύμφωνα μὲ ἔννοιες ποὺ προσφέρονται καὶ γιὰ τὰ δύο [τὴν εὐτυχία καὶ τὰ δικαιώματα] μὲ τὸν Λόγο, παρὰ πάντοτε νὰ προτιμᾶ ἐκείνη τὴν θετικὴ κατάσταση ἀπὸ τὴν ἐπικίνδυνη θέση τῆς ἀναζήτησης μιᾶς καλύτερης. (Ἐδῶ ίσχυει ἐκεῖνο ποὺ λέγει στοὺς γιατροὺς δὲ Ἰπποκράτης γιὰ νὰ τοὺς ἐγκαρδιώσει: *judicium anceps, experimentum periculosum*).^{*} Αφοῦ λοιπὸν δλα τὰ μακρόβια πολίτεύματα, ἀς ἔχουν δποιαδήποτε ἐλαττώματα θέλουν, δίνουν ἐδῶ μὲ ὅλες τις διαφορές τους ἔνα καὶ τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα, δηλαδὴ νὰ εἴναι οἱ πολίτες εὐχαριστημένοι μὲ κεῖνο ποὺ ἔχουν, δὲν ίσχύει, σὲ δέ, τι ἀφορᾶ τὴν εὐημε-

* ('Υποσ. τοῦ Μεταφρ.). «Ἡ κρίση ἀμφίθολη, τὸ πείραμα ἐπικίνδυνο».

ρία τοῦ λαοῦ, οὐσιαστικὰ καμιὰ ἐντελῶς θεωρία παρὰ δῆλα στηρίζονται σὲ μιὰ πράξη ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν ἐμπειρία.

Ἐὰν δῆμως ὑπάρχει μέσα στὸν Λόγο κάτι σὰν ἔκεινο ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὴ λέξη Δῆμόσιο Δίκαιο, καὶ ἔὰν ἡ ἔννοια αὐτὴ ἔχει γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ βρίσκονται σὲ ἀνταγωνισμὸ μεταξύ τους γιὰ τὴν ἐλευθερία, δεσμευτικὴ δύναμη, ἄρα ἀντικειμενικὴ (πρακτικὴ) πραγματικότητα, χωρὶς νὰ τοὺς ἐπιτρέπεται νὰ ἀποβλέπουν στὴν εὐδαιμονία ἢ στὴν κακοδαιμονία ποὺ εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ προκύψει γι’ αὐτοὺς ἀπὸ ’κείνη τὴν ἔννοια (ἢ γνώση αὐτῶν τῶν δύο στηρίζεται ἀπλῶς στὴν ἐμπειρία) — τότε τὸ Δίκαιο τοῦτο θεμελιώνεται ἀπάνω σὲ ἀρχὲς a priori (γιατὶ τί εἶναι δίκαιο, δὲν μπορεῖ νὰ τὸ διδάξει ἢ ἐμπειρία)· καὶ ὑπάρχει μιὰ θεωρία τοῦ Δημόσιου Δικαίου ποὺ ἔὰν δὲν συμφωνεῖ μὲ αὐτήν, καμιὰ πράξη δὲν ἔχει ἴσχυ.

Ἐναντίον αὐτῆς τῆς θέσης τίποτ’ ἄλλο δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιταχθεῖ παρὰ τοῦτο : ὅτι μὲ δῆλο ποὺ οἱ ἀνθρώποι ἔχουν μέσα στὸ κεφάλι τους τὴν ἰδέα τῶν δικαιωμάτων ποὺ τοὺς ἀνήκουν, ἐντούτοις ἔξαιτιας τῆς σκληρῆς καρδιᾶς τους εἶναι ἀνίκανοι καὶ ἀνάξιοι νὰ διοικοῦνται σύμφωνα μὲ αὐτὴν τὴν ἰδέα, ἐπομένως καὶ ἐπιτρέπεται καὶ πρέπει νὰ τοὺς κρατεῖ στὴν τάξη μιὰ ἀνώτατη βίᾳ ποὺ ἐνεργεῖ σύμφωνα μὲ κανόνες ἔξυπνάδας. Αὐτὸ δῆμως τὸ πήδημα τῆς ἀπελπισίας (*salto mortale*) ἵσοδυναμεῖ μὲ τοῦτο : ἀφοῦ μιὰ φορὰ πρόκειται ὅχι γιὰ τὸ δίκαιο ἀλλὰ μόνο γιὰ τὴ βίᾳ, ἐπιτρέπεται στὸ λαὸ νὰ δοκιμάσει κι’ αὐτὸς τὴ δική του καὶ ἔτσι νὰ κάνει ἀνασφαλές κάθε νομικὸ καθεστώς. “Οταν δὲν ὑπάρχει κάτι ποὺ μὲ τὸν Λόγο ἐπιβάλλει ἀμεσο σεβασμὸ (ὅπως τὸ δίκαιο τοῦ ἀνθρώπου), τότε δῆλες οἱ ἐπιδράσεις ἀπάνω στὴ θέληση τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἀνίσχυρες νὰ δεσμεύσουν τὴν ἐλευθερία τους. ὅταν δῆμως κοντὰ στὴν καλὴ προαίρεση μιλεῖ φωναχτὰ τὸ δίκαιο, τότε δείχνεται ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση δὲν εἶναι τόσο διεφθαρμένη, ὥστε νὰ μὴν ἀκούγεται ἢ φωνή του μὲ εὐλάβεια. («*Tum pietate gravem
meritisque si forte virum quem conspexere, silent arrectisque
auribus adstant*»¹. Βιργίλιος).

1. (Τίποσ. τοῦ Μετ.). Βιργίλ. «*Αἰνειάς*» I, 151 - 152 : «Ἄλλα τότε, ὅταν ἴδοιν τυχαῖα ἔναν ἄντρα ποὺ διακρίνεται γιὰ τὴν εὔσέβεια καὶ τὰ χαρίσματά του, σωπάνουν καὶ στέκονται μὲ αὐτὶα τεντωμένα».

Η ΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΡΑΞΗ
ΣΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ

Θεωρημένη μὲ πρόθεση φιλανθρωπική, δηλαδὴ
κοσμοπολιτική¹

(Ἐναντίον τοῦ Moses Mendelssohn)

Πρέπει ν' ἀγαπάει κανεὶς τὸ ἀνθρώπινο γένος στὸ σύνολό του ; Ἡ εἶναι ἔνα ἀντικείμενο ποὺ πρέπει νὰ τὸ θεωρεῖ μὲ στενοχώρια, ποὺ τοῦ εὑχεται βέβαια κάθε καλὸ (γιὰ νὰ μὴ γίνει μισάνθρωπος), ἀλλὰ ποτὲ δὲν πρέπει νὰ τὸ περιμένει, καὶ γιὰ τοῦτο καλύτερα νὰ ἀποστρέφει τὰ μάτια του ἀπ' αὐτό ; ‘Η ἀπόκριση στὸ ἐρώτημα τοῦτο στηρίζεται στὴν ἀπάντηση ποὺ θὰ δοθεῖ σ' ἔνα ἄλλο : ‘Υπάρχουν στὴν ἀνθρώπινη φύση καταβολές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνει ὅτι τὸ γένος θὰ προχωρεῖ πάντοτε πρὸς τὸ καλύτερο καὶ ὅτι τὸ κακὸ τῶν τωρινῶν καὶ τῶν περασμένων χρόνων θὰ χαθεῖ μέσα στὸ καλὸ ἔκείνων ποὺ ἔρχονται ; Γιατὶ ἔτσι μποροῦμε ἐπιτέλους ν' ἀγαποῦμε τὸ γένος, τουλάχιστο στὴ σταθερή του προσπέλαση πρὸς τὸ ἀγαθό, διαφορετικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ μισοῦμε Ἡ νὰ τὸ περιφρονοῦμε, ἃς λένε ἐναντίον αὐτῆς τῆς θέσης δ, τι θέλουν ὅσοι χαριεντίζονται μὲ τὴ γενικὴ ἀγάπη τῶν ἀνθρώπων (ποὺ θὰ ἡτανε τὸ πολὺ μόνο ἀγάπη τῆς εὔνοιας ὅχι τῆς εὐχαρίστησης). Γιατὶ δ, τι εἶναι καὶ μένει κακό, προπάντων ἔκεινο ποὺ συμβαίνει μὲ τὴ συνεχὴ καὶ ἀμοιβαία καταπάτηση τῶν πιὸ ἀγιων δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, αὐτὸ δὲν μποροῦμε — ἀκόμη καὶ μὲ τὴ μεγαλύτερη προσπάθεια νὰ ἐπιβάλλομε τὴν ἀγάπην μέσα μας — ν' ἀποφύγομε νὰ τὸ μισήσομε· ὅχι ἀκριβῶς γιὰ νὰ προσθέτομε δεινὰ στοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ ἐπιτέλους γιὰ νὰ ἀσχολούμαστε μ' αὐτοὺς ὅσο γίνεται λιγότερο.

Αὐτὴ τὴν τελευταία γνώμη ἔχει ὁ Moses Mendelssohn

1. (Υπόστηση τοῦ Συγγράφεων). Δὲν γίνεται ἀμέσως φανερὸ πᾶς μιὰ γενικὰ φιλανθρωπικὴ προϋπόθεση ὅδηγει σὲ ἔνα κοσμοπολιτικὸ καθεστώς, καὶ τοῦτο στὴ θεμελίωση ἑνὸς Διεθνοῦς Δικαίου, ὃς μᾶς κατάστασης ὅπου καὶ μόνο μποροῦν νὰ ἀναπτυχθοῦν ἀνάλογα [μὲ τὸν προορισμὸ τους] οἱ καταβολές τῆς ἀνθρωπότητας ποὺ κάνουν ἀξιαγάπητο τὸ γένος μας. ‘Η ἀπόληξη αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου θὰ διασαφήσει αὐτὴ τὴν ἀληθούσηα.

(«Jerusalem¹», 2ο μέρος, σελ. 44 ἔως 47) καὶ τὴν ἀντιθέτει πρὸς τὴν ὑπόθεση τοῦ φίλου του Lessing γιὰ μιὰ θεϊκὴν ἐκπαίδευση τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Γι’ αὐτὸν εἶναι χίμαιρα : «ὅτι τὸ σύνολο, ἡ ἀνθρωπότητα ἐδῶ κάτω, στὴ διαδοχὴ τῶν χρόνων, προοδεύει διαρκῶς καὶ τελειοποιεῖται». — «Βλέπομε» λέγει «τὸ ἀνθρώπινο γένος στὸ σύνολό του νὰ κάνει μικρὲς αἰωρήσεις· δὲν προχώρησε ποτὲ μερικὰ βήματα ἐμπρός, χωρὶς λίγο ἀργότερα νὰ γλυστρήσει πίσω στὴν προηγούμενη κατάστασή του μὲ διπλασιασμένη ταχύτητα». (Αὐτὸς εἶναι ἀκριβῶς ὁ λίθος τοῦ Σισύφου· καὶ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο δεχόμαστε σὰν τοὺς Ἰνδοὺς ὅτι ἡ γῆ εἶναι ὁ τόπος ἔξιλασμοῦ παλαιῶν ἀμαρτιῶν ποὺ δὲν τὶς θυμούμαστε πλέον). — «Ο ἀνθρωπὸς προχωρεῖ· ἀλλὰ ἡ ἀνθρωπότητα ταλαντεύεται διαρκῶς ἐδῶ κ’ ἐκεῖ ἀνάμεσα σὲ στερεὰ τοποθετημένους φραγμούς· στὸ σύνολό της θεωρούμενη διατηρεῖ σὲ ὅλες τὶς περιόδους τοῦ χρόνου τὸ ἴδιο ἐπίπεδο τῆς ἡθικότητας, τὴν ἴδια ἀναλογία θρησκείας καὶ ἀθρησκείας, ἀρετῆς καὶ κακίας, εὐτυχίας (;) καὶ ἀθλιότητας». — Τὶς δοξασίες αὐτὲς τὶς εἰσάγει (σ. 46) μὲ τὴν ἔχης παρατήρηση : «Θέλετε νὰ μαντέψετε τί προθέσεις ἔχει ἡ [Θεία] Πρόνοια μὲ τὴν ἀνθρωπότητα; Μὴν κατασκευάζετε ὑποθέσεις (αὐτὲς τὶς εἶχε δονομάσει πρωτύτερα θεωρία). κοιτάξετε μόνο τριγύρω σας τί συμβαίνει πραγματικά, καὶ ἐάν μπορεῖτε νὰ ρίξετε ἀπὸ ψηλὰ ἔνα βλέμμα στὴν ἴστορία ὅλων τῶν χρόνων, [κοιτάξετε] ἐκεῖνο ποὺ ἔχει ἀνέκαθεν γίνει. Τοῦτο εἶναι γεγονός· αὐτὸ πρέπει νὰ ὀνήκει στὴν πρόθεση, πρέπει νὰ ἔχει ἐγκριθεῖ μέσα στὸ σχέδιο τῆς [Θείας] Σοφίας, ἢ τουλάχιστο νὰ ἔχει συμπεριληφθεῖ σ’ αὐτό».

Ἐγὼ ἔχω διαφορετικὴ γνώμη. — ’Εὰν εἶναι ἀντάξια μιᾶς θεότητας θεώρηση νὰ βλέπει ἔναν ἐνάρετο ἀνθρωπὸ νὰ παλεύει μὲ ἀντιξότητες καὶ πειρασμούς πρὸς τὸ κακὸ κ’ ἐντούτοις νὰ ἀντιστέκεται ἐναντίον τους — τότε εἶναι μὲ τὸ παραπάνω ἀνάξια, δὲν λέγω μιᾶς θεότητας, ἀλλ’ ἀκόμα καὶ τοῦ πιὸ κοινοῦ ἀλλὰ καλοστοχαζόμενου ἀνθρώπου, θεώρηση νὰ βλέπει τὸ ἀνθρώπινο γένος νὰ ἀνεβαίνει, ἀπὸ περίοδο σὲ περίοδο, μὲ βήματα πρὸς τὴν

1. (Τὸ οὐσιώδες Μετανοεῖσθαι). «Jerusalem oder über religiöse Macht und Judenthum» Berlin 1783.

ἀρετή, καὶ λίγο ὕστερα νὰ ξαναπέφτει βαθιὰ στὴν κακία καὶ στὴν ἀθλιότητα. Νὰ σταθοῦμε γιὰ μιὰ στιγμὴ θεατὲς σ' αὐτὸ τὸ δράμα, μπορεῖ λίσως νὰ εἶναι συγκινητικό καὶ διδακτικό, ἀλλὰ πρέπει στὸ τέλος νὰ πέσει ἡ αὐλαία. Γιατὶ ἐὰν διαρκέσει πολύ, γίνεται φάρσα· καὶ μὲ ὅλο ποὺ οἱ ἡθοποιοὶ δὲν κουράζονται, ἐπειδὴ εἶναι θεατρίνοι, θὰ κουραστεῖ ὁ θεατῆς ποὺ στὴ μία ἡ στὴν ἄλλη πράξη βαριέται ὅταν ἀπὸ τὸ θέαμα δικαιολογημένα μπορεῖ νὰ συμπεράνει ὅτι τὸ ἀτελεύτητο ἔργο εἶναι μιὰ αἰώνια μονοτονία. 'Η ποινὴ ποὺ ἀκολουθεῖ στὸ τέλος μπορεῖ βέβαια, ἐὰν πρόκειται ἀπλῶς γιὰ θέατρο, νὰ ἐπανορθώσει μὲ τὴν ἔχθραση τὰ δυσάρεστα αἰσθήματα. 'Αλλὰ τὸ νὰ ἀφήνονται νὰ συσωρεύονται στὴν πραγματικότητα, ἡ μία πάνω στὴν ἄλλη, κακίες ἀναρίθμητες (ἔστω καὶ μὲ παρεμβαλλόμενες ἀρετές), γιὰ νὰ μπορέσουν κάποτε νὰ ἐπιβληθοῦν ποινὲς μὲ τὸ παραπάνω, εἶναι, τουλάχιστο γιὰ τὶς δικές μας ἔννοιες, κάτι ἀντίθετο ἀκριβῶς πρὸς τὴν ἡθικότητα ἐνὸς σοφοῦ δημιουργοῦ καὶ κυβερνήτη τοῦ κόσμου.

Μοῦ ἐπιτρέπεται ἐπομένως νὰ παραδεχτῷ ὅτι, ἀφοῦ τὸ ἀνθρώπινο γένος βρίσκεται σὲ πρόσδο ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ πολιτισμοῦ, ὡς φυσικοῦ του σκοποῦ, πηγαίνει ἐπίσης πρὸς τὸ καλύτερο καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ ἡθικοῦ σκοποῦ τῆς ὑπαρξῆς του, καὶ ὅτι κάποτε ἡ πρόδοσις αὐτὴ διακόπτεται, ἀλλὰ ποτὲ δὲν ἀποκόπτεται. Δὲν εἶναι γιὰ μένα ἀναγκαῖο νὰ ἀποδείξω αὐτὴ τὴν προϋπόθεση· ὁ ἀντίπαλός της ὀφείλει νὰ ἀποδείξει τὴ δική του. Γιατὶ ἐγὼ στηρίζομαι στὸ ἔμφυτο καθῆκον μου, σὲ κάθε μέλος τῆς σειρᾶς τῶν γενεῶν — ὅπου εἴμαι (ῶς ἀνθρώπος γεννικά), ὅχι ὅμως μὲ τὴν ἀπαιτούμενη ἀπὸ μέν καὶ δική σύσταση τόσο καλὸς ὅσο θὰ ὀφειλα, ἔχο καὶ θὰ μποροῦσα νὰ εἴμαι — νὰ ἐνεργῶ ἀπάνω στὴν ἐπερχόμενη γενεὰ μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε αὐτὴ νὰ γίνεται πάντοτε καλύτερη (πράγμα ποὺ πρέπει ἐπίσης νὰ παραδεχτῷ ὅτι εἶναι δυνατόν), καὶ ἔτσι νὰ μπορεῖ νὰ κληρονομεῖται κανονικὰ αὐτὸ τὸ καθῆκον ἀπὸ τὴ μιὰ γενεὰ στὴν ἄλλη. 'Οσεοδήποτε ἀμφιβολίες καὶ ἀν διατυπωθοῦν ἀπὸ τὴν ἴστορία ἐναντίον τῶν ἐπίδων μου, [ἀμφιβολίες] ποὺ ἀν εἴχαν ἀποδεικτικὴ δύναμη θὰ μποροῦσαν νὰ μὲ παρακινήσουν νὰ παραιτηθῶ ἀπὸ μιὰ κατὰ τὸ φαινόμενο μάταιη ἔργασία — ἐγὼ παραταῦτα μπορῶ, ὅσο τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθεῖ εὐτυχῶς βέβαιο, νὰ μὴ

ἀνταλλάξω τὸ καθῆκον (ώς τὸ liquidum) μὲν τὸν κανόνα τῆς ἔξυπνάδας που λέγει νὰ μὴν ἐργάζομαι γιὰ κάτι τὸ ἀπραγματοποίητο (ώς τὸ illiquidum¹, ἐπειδὴ εἶναι ἀπλή ὑπόθεση). καὶ ὁσοδήποτε ἀβέβαιος κι' ἀν εἰμαι ἢ κι' ἀν θὰ μείνω πάντα, ὡς πρὸς τὸ ἀν επιτρέπεται νὰ ἐλπίζομε τὸ καλύτερο γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος, ἢ ἀβεβαιότητα αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ καταλύσει τὸν [δεοντικὸν] κανόνα, οὕτε ἐπομένως καὶ τὴν ἀναγκαία προϋπόθεσή του ἀπὸ πρακτικὴν ἀποψη, διτὶ τοῦτο εἶναι πραγματοποιήσιμο.

Αὐτὴ ἡ ἐλπίδα καλύτερων χρόνων, χωρὶς τὴν ὄποια ποτὲ δὲν θὰ εἶχε ζεστάνει τὴν ἀνθρώπινη καρδιὰ ἐνας σοβαρὸς πόθος νὰ κάνει κάτι σωτήριο γιὰ τὸ γενικὸ καλό, ἔχει πάντοτε ἐπηρεάσει καὶ τὸ ἔργο τῶν καλοστοχαζόμενων ἀνθρώπων· ἀκόμη καὶ ὁ καλὸς Mendelssohn πρέπει νὰ εἶχε ὑπολογίσει σ' αὐτήν, ὅταν μὲ τόσο ζῆλο μοχθοῦσε γιὰ τὸν διαφωτισμὸν καὶ τὴν εὐημερία τοῦ ἔθνους του. Γιατὶ δὲν μποροῦσε λογικὰ νὰ ἐλπίζει διτὶ αὐτὸς καὶ μόνο θὰ φέρει τὸ καλὸ ἀποτέλεσμα, ἐὰν δὲν προευτοῦν καὶ ἄλλοι πιὸ μακριά, ὕστερ² ἀπὸ τοῦν, στὸν ἵδιο δρόμο. Στὸ θλιβερὸ θέαμα δχι τόσο τῶν δεινῶν ποὺ πλήγτουν τὸ ἀνθρώπινο γένος ἀπὸ φυσικὰ αἴτια ὅσο, πολὺ περισσότερο, ἐκείνων ποὺ οἱ ἴδιοι οἱ ἀνθρώποι κάνουν οἱ μὲν στοὺς δέ, ἡ ψυχὴ ἱλαρύνεται μὲ τὴν προσδοκία διτὶ στὸ μέλλον μποροῦν τὰ πράγματα νὰ πάνε καλύτερα· καὶ μάλιστα μὲ ἀνιδιοτελὴ εὔνοια, γιατὶ τότε ἐμεῖς θὰ εἴμαστε ἀπὸ καιρὸ στὸν τάφο καὶ δὲν θὰ θερίσουμε τοὺς καρποὺς ποὺ ἔχομε ἐνιμέρει σπείρει. Ἐμπειρικοὶ ἀποδεικτικοὶ λόγοι ἐναντίον τῆς ἐπιτυχίας τῶν ἀποφάσεων ποὺ πάιρονται μὲ τὴν ἐλπίδα, δὲν εὐστοχοῦν καθόλου. Γιατὶ τὴν πρόταση διτὶ ἐκεῖνο ποὺ ἔως τώρα δὲν ἐπέτυχε, δὲν θὰ ἐπιτύχει ποτὲ καὶ στὸ μέλλον γι' αὐτὸ τὸ λόγο, δὲν μᾶς δίνει καθόλου τὸ δικαίωμα νὰ τὴν κάνομε μιὰ πραγματολογικὴ ἢ τεχνικὴ πρόθεση [ποὺ διαψεύσθηκε] (ὅπως π.χ. τῶν ταξιδιῶν στὸν ἀέρα μὲ ἀεροστατικὰ μπαλόνια). ἀκόμη λιγότερο δύμως μιὰν ἥθικὴ πρόθεση πού, ἀμα ἡ πραγματοποίησή της δὲν ἔχει ἀποδειχτεῖ ἀδύνατη, γίνεται καθῆκον. Ἐπιπλέον μποροῦν νὰ δοθοῦν πολλὲς ἀποδείξεις διτὶ τὸ ἀνθρώπινο γένος ὡς σύνολο ἔχει στὸν αἰώνα μας πραγματικὰ προχωρήσει ἀπὸ ἥθικὴν ἀποψη στὸ καλύτερο συγκρι-

1. (Τιοσ. τοῦ Μετ.) liquidum = σαφές. Iliquidum = ἀσαφές.

τικὰ μὲ δόλους τοὺς προηγούμενους αἰῶνες (έμποδια μικρῆς διάρκειας δὲν ἀποδείχνουν τίποτε ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ γεγονότος). καὶ δτι ἡ κραυγὴ γιὰ τὴν ἀδιάκοπα προχωρούσα διαφθορά του προέρχεται ἀκριβῶς ἀπὸ τοῦτο, δτι, ἅμα ὁ ἀνθρωπὸς στέκεται σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἡθικότητας, βλέπει ἀκόμη πιὸ μακριὰ μπροστά του, καὶ ἡ κρίσι του γι' αὐτὸ ποὺ εἶναι, σὲ σύγκριση μὲ 'κεῖνο ποὺ δψεὶλε νὰ εἶναι, ἄρα ἡ αὐτοκατηγορία μας, γίνεται τόσο πιὸ αὐστηρότερη ὅσο περισσότερα σκαλοπάτια ἔχομε ήδη ἀνεβεῖ στὸ σύνολο τῆς γνωστῆς σὲ μᾶς πορείας τοῦ κόσμου.

'Εὰν τώρα ρωτήσομε: μὲ ποιά μέσα θὰ μποροῦσε νὰ διατηρηθεῖ καί, ἀκόμη περισσότερο, νὰ ἐπιταχυνθεῖ αὐτὴ ἡ συνεχιζόμενη πρόοδος πρὸς τὸ καλύτερο; βλέπομε ἀμέσως δτι αὐτὴ ἡ ἐπιτυχία ποὺ συντελεῖται σὲ μάκρος ἀμέτρητο δὲν θὰ ἔξαρτηθεῖ τόσο ἀπὸ δτι κάνομε (π.χ. ἀπὸ τὴν ἀγωγὴ ποὺ δίνομε στοὺς νέους), καὶ ἀπὸ τὴ μέθοδο σύμφωνα μὲ τὴν δύναμι ἐμεῖς δψείλομε νὰ ἐνεργοῦμε, γιὰ νὰ τὴν πραγματοποιήσομε, ὅσο ἀπὸ 'κεῖνο ποὺ θὰ κάνει μέσα σ' ἐμᾶς καὶ μ' ἐμᾶς ἡ ἀνθρώπινη φύση, γιὰ νὰ μᾶς ἔξαναγκάσει ν' ἀκολουθήσομε μιὰ τροχιά, δπου ἐμεῖς δὲν θὰ μπαίναμε μόνοι μας εὔκολα. Γιατὶ μόνο ἀπ' αὐτήν, ἡ μᾶλλον (ἐπειδὴ γιὰ τὴν πλήρωση αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ ἀπαιτεῖται ὑψιστη σοφία) ἀπὸ τὴ [θεία] πρὸν οἱ αἱ, μποροῦμε νὰ περιμένομε μιὰν ἐπιτυχία ποὺ πηγαίνει στὸ σύνολο καὶ ἀπὸ 'κεῖ στὰ μέρη, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ ἀνθρωποι μὲ τὰ σχέδιά τους ξεκινοῦν πάντοτε ἀπὸ τὰ μέρη, μόνο σ' αὐτὰ θὰ παραμένουν, καὶ στὸ σύνολο ὡς σύνολο, ποὺ γι' αὐτοὺς εἶναι παραπολὺ μεγάλο, μποροῦν βέβαια νὰ ἀπλώνουν τὶς ἴδεες τους, δχι δύμας καὶ τὴν ἐπίδρασή τους· κυρίως ἀφοῦ αὐτοὶ, καθὼς ὁ ἔνας ἀνακόπτει τὰ σχέδια τοῦ ἄλλου, δύσκολα συναντῶνται ἀπὸ δική τους ἐλεύθερη προαίρεση στὴν ἐπιδίωξη αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ.

Καθὼς ἡ ἀσκηση βίας ἀπ' ὅλες τὶς πλευρὲς καὶ ἡ πηγάζουσα ἀπὸ τὸ γεγονός τοῦτο ἀνάγκη ἐπρεπε νὰ ὀδηγήσει ἔνα λαὸ στὴν ἀπόφαση νὰ ὑποταχθεῖ στὸν ἀναγκασμὸ ποὺ τοῦ ὑπαγορεύει ὁ Ἱδιος ὁ Λόγος ὡς μέσον, δηλαδὴ στὸν δημόσιο νόμο, καὶ νὰ μπεῖ σ' ἔνα πολιτικὸ καθεστώς· ἔτσι πρέπει καὶ ἡ ἀνάγκη ἀπὸ τοὺς διαρκεῖς πολέμους, δπου τὰ κράτη ζητοῦν νὰ μικρήνει ἥ νὰ ὑποδουλώσει τὸ ἔνα τὸ ἄλλο, νὰ τὰ φέρει στὸ τέλος ἔως τὴν ἀπό-

φαση, ἀκόμα και παρὰ τὴ θέλησή τους, η νὰ μποῦν σ' ἔνα κο - σμο πολιτικὸ καθεστώς, η — ἐάν μιὰ τέτοια κατάσταση γενικῆς εἰρήνης (ὅπως ἔχει δὲ συμβεῖ πολλὲς φορὲς μὲν περβολικὰ μεγάλα κράτη) εἶναι, ἀπὸ μιὰν ἄλλη πλευρά, πολὺ πιὸ ἐπικίνδυνη στὴν ἑλευθερία, ἀφοῦ φέρνει μαζί της τὸν τρομαχτικὸ δεσποτισμό — πρέπει αὐτὴ η ἀνάγκη νὰ τὰ ἀναγκάσει νὰ μποῦν σὲ μιὰ κατάσταση ποὺ δὲν εἶναι βέβαια μιὰ κοσμοπολιτικὴ κοινότητα κάτω ἀπὸ μιὰν ὑψηλὴ κεφαλή, ἀλλὰ ἔνα νομικὸ καθεστώς δ μ ο σ π ο ν δ ί ας σύμφωνα μ' ἔνα Διεθνὲς Δίκαιο, ποὺ θὰ τὸ ἀποφασίσουν δλα μαζί.

Γιατί, ἀφοῦ ὁ ἀναπτυσσόμενος πολιτισμὸς τῶν κρατῶν μαζὶ μὲ τὴν ταυτόχρονα αὐξανόμενη ὅρεξή τους νὰ μεγαλύνει τὸ ἔνα εἰσβάρος τῶν ἄλλων μὲ τὴν πανουργία η μὲ τὴ βία, θὰ πολλαπλασιάζει τοὺς πολέμους και θὰ δημιουργεῖ ὀλοένα ὑψηλότερες δαπάνες μὲ τοὺς διαρκῶς μεγαλύτερους σὲ ὅγκο (μισθοφορικοὺς πάντοτε), σὲ μόνιμη ἐπιστράτευση και πειθαρχία διατηρούμενους και μὲ συνεχῶς πολυαριθμότερα ὅργανα πολέμου ἐφοδιαζόμενους στρατούς· ἐνῶ στὸ μεταξὺ θὰ αὐξάνουν συνεχῶς οἱ τιμές δλων τῶν εἰδῶν ἀνάγκης, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ ἐλπίζεται μιὰ ἀνάλογη πρὸς αὐτὲς αὐξηση τῶν μετάλλων ποὺ θὰ τὶς ἀντιπροσωπεύουν· και καμία εἰρήνη δὲν θὰ διαρκεῖ τόσο πολὺ, ὥστε η ἀποταμίευση στοὺς χρόνους της νὰ ίσοσταθμίζει τὰ ἀπαιτούμενα γιὰ τὸν ἐπόμενο πόλεμο ἔξοδα — η ἐφεύρεση τῶν κρατικῶν δανείων εἶναι βέβαια ἔνα ἔξυπνο μέτρο ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ ἀδιεξόδου, ἀλλὰ στὸ τέλος τὸ ἴδιο ἐκμηδενίζει τὸν ἑαυτό του — τὸ κάθε κράτος θὰ ὅργανωθεῖ στὸ ἐσωτερικό του μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε δχι η ὑψηλὴ κεφαλή του στὴν ὅποια δ πόλεμος (ἐπειδὴ τὸν κάνει μὲ ἔξοδα ἐνὸς ἄλλου, δηλαδὴ τοῦ λαοῦ) δὲν κοστίζει οὐσιαστικὰ τίποτα, ἀλλὰ δ λαός, ποὺ σ' αὐτὸν κοστίζει, θὰ ἔχει τὴν ἀποφασιστικὴ ψῆφο, ἐὰν πρέπει νὰ γίνει πόλεμος η δχι (γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ πρέπει βέβαια νὰ προϋποτεθεῖ κατανάγκη ἐκείνη η ἰδέα τοῦ πρωταρχικοῦ συμβολαίου). Γιατὶ τοῦτο θὰ ἔξακολουθεῖ βέβαια νὰ γίνεται : ἀπὸ ἀπλὴν ὅρεξη ἐπέκτασης, η γιὰ ὑποτιθέμενες προσβολές ἀπλῶς μὲ λόγια, νὰ ὑποφέρει δ λαδὸς προσωπικὲς στερήσεις ποὺ δὲν τὶς παθάνει η ὑψηλὴ κεφαλὴ τοῦ κράτους. "Ετσι και οἱ ἐπίγονοι (στοὺς ὅποιους δὲν μεταφέρονται βάρη, δφειλόμενα σὲ δική τους ὑπαιτιότητα)

θὰ μποροῦν νὰ προχωροῦν πρὸς τὸ καλύτερο, ἀκόμη καὶ ἀπὸ ἡθικὴν ἄποψη, καὶ ἡ αἰτία γι' αὐτὸ δὲν θὰ εἰναι ἡ ἀγάπη πρὸς τὴνέα γενεά, ἀλλὰ ἡ φιλαυτία τῆς καθέ εποχῆς — ἀφοῦ καθέ κοινότητα, ἀνίσχυρη νὰ βλάψει μιὰν ἄλλη μὲ τὴ βία, δφείλει νὰ στέκεται μόνο στὸ δίκαιο καὶ μπορεῖ μὲ βάσιμους λόγους νὰ ἐλπίζει ὅτι ἄλλες κοινότητες, τὸ ἵδιο ὅπως αὐτὴ διακυρώφωμενες, θὰ τῆς παρασταθοῦν [ἄμα κινδυνέψει].

Αὐτὸ διστόσο εἰναι μόνο γνώμη καὶ ἀπλῶς ὑπόθεση, ἀβέβαιη ὅπως ὅλες οἱ κρίσεις ποὺ θέλουν νὰ δώσουν σὲ ἔνα ἐμπρόθετο ἀποτέλεσμα, ποὺ δὲν ἔξαρτᾶται ἐντελῶς ἀπὸ τὴ δύναμή μας, τὴ μόνη φυσικὴ αἰτία ποὺ τοῦ ταιριάζει· καὶ ἡ ἴδια σὰν ὑπόθεση περιλαμβάνει, μέσα σ' ἔνα ὑφιστάμενο ἥδη κράτος, ὃχι μιὰν ἀρχὴ γιὰ τὸν ὑπήκοο, νὰ τὴν ἐπιβάλλει μὲ τὸν ἀναγκασμὸ (ὅπως δείξαμε πρωτότερα), ἀλλὰ μόνο γιὰ τὶς ἐλεύθερες ἀπὸ ἀναγκασμὸ δύψηλὲς κεφαλὲς [τῶν κρατῶν]. "Ομως, μὲ ὅλο ποὺ ἀσφαλῶς δὲν βρίσκεται μέσα στὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴ συνηθισμένη τάξη νὰ παραιτεῖται ἐκούσια ἀπὸ τὴ δύναμή του, ἐντούτοις δὲν εἰναι τοῦτο ἀδύνατο σὲ κρίσιμες περιστάσεις· ἔτσι μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε σὰν ἔκφραση ὃχι ἀταίριαστη πρὸς τὶς ἡθικὲς εὐχές καὶ ἐπίδεις τῶν ἀνθρώπων (μὲ τὴ συνείδηση ποὺ ἔχουν τῆς ἀδυναμίας τους) [τὴν τάση] νὰ προσδοκοῦν τὶς ἀπαιτούμενες γιὰ τοῦτο περιστάσεις ἀπὸ τὴ [θεία] Πρόνοια ποὺ θὰ δώσει διέξοδο στὸ σκοπὸ τῆς ἀνθρώπων περατοῦ προορισμοῦ τῆς μὲ ἐλεύθερη χρήση τῶν δυνάμεών της, ὅσο αὐτὲς φτάνουν — διέξοδο ἐναντίον τῆς ὅποιας ἐνεργοῦν οἱ σκοποὶ τῶν ἀνθρώπων θεωρούμενων χωριστά. Γιατὶ ἀκριβῶς ἡ μεταξύ τους ἀντενέργεια τῶν κλίσεων, ἀπὸ τὶς ὅποιες πηγάζει τὸ κακό, δίνει στὸν Λόγο ἔνα ἐλεύθερο παιχνίδι νὰ τὶς ὑποτάξει ὅλες μαζὶ καί, ἀντὶ γιὰ τὸ κακό ποὺ αὐτοκαταστρέφεται, νὰ κάνει νὰ κυριαρχήσει τὸ κακό πού, ὅταν μιὰ φορὰ παρουσιαστεῖ, διατηρεῖται ἀπὸ 'κεῖ καὶ πέρα μόνο του.

Πουθενὰ δὲν ἐμφανίζεται ἡ ἀνθρώπινη φύση λιγότερο ἀξιγάπητη παρὰ στὶς ἀμοιβαῖες σχέσεις ὀλόκληρων λαῶν. Κανένα κράτος δὲν εἰναι μιὰ στιγμὴ ἀσφαλισμένο ἀπέναντι στὰ ἄλλα ἔξαιτίας τῆς αὐτοτέλειας ἡ τῆς ἵδιοκτησίας του. 'Η θέληση, τὸ ἔνα νὰ ὑποδουλώσει τὸ ἄλλο ἡ νὰ ἐλαττώσει τὰ ὑπάρχοντά του,

εἶναι πάντοτε παρούσα· καὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραμελεῖται ὁ ἔξοπλισμὸς γιὰ τὴν ἄμυνα, ποὺ συχνὰ κάνει τὴν εἰρήνην ἀκόμη πιὸ καταθλιπτικὴ καὶ πιὸ καταστρεπτικὴ γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ εὐημερία ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν πόλεμο. Ἐναντίον τούτου πάλι δὲν εἶναι δυνατὸν κανένα ἄλλο μέσον παρὰ ἐνα Διεθνὲς Δικαίο θεμελιωμένο ἀπάνω σὲ δημόσιους νόμους ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ δύναμη, στοὺς ὅποιους πρέπει νὰ ὑποτάσσεται κάθε κράτος (κατὰ τὴν ἀναλογία ἐνὸς δημόσιου δικαίου ἢ δικαίου τοῦ κράτους) — γιατὶ μιὰ διαρκὴς γενικὴ εἰρήνη μὲ τὴ λεγόμενη ἵσορροπία τῶν δυνάμεων στὴν Εὐρώπη εἶναι ἀπλὴ χίμαιρα, ὅπως τὸ σπίτι τοῦ Swifτ ποὺ εἶχε χτιστεῖ ἀπὸ ἐναν ἀρχιτέκτονα τόσο τέλεια μὲ δλους τοὺς νόμους τῆς ἴσορροπίας, ὥστε μόλις κάθησε στὴ στέγη του ἐνας σπουργίτης, αὐτὸς γκρεμίστηκε ἀμέσως. Θὰ μᾶς ποῦν δύμως ὅτι σὲ τέτοιους νόμους ἀναγκασμοῦ δὲν θὰ ὑποταχθοῦν ποτὲ κράτη· καὶ ἡ πρόταση ὅτι πρέπει νὰ βολευτοῦν ἑκούσια ὅλα τὰ ἐπιμέρους κράτη στὴν ἔξουσία ἐνὸς οἰκουμενικοῦ κράτους λαῶν, γιὰ νὰ ὑπακούσουν στοὺς νόμους του, μπορεῖ νὰ ἀκούγεται τόσο νόστιμα στὴ θεωρία ἐνὸς Abbé de St Pierre ἢ ἐνὸς Rousseau, ἀλλὰ δὲν ἴσχυει γιὰ τὴν πράξη, ὅπως ἄλλωστε ἔχει ἀνέκαθεν περιγελαστεῖ ἀπὸ μεγάλους πολιτικοὺς ἀντρες, καὶ ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ ὑψηλές κεφαλές κρατῶν, σὰν ἴδεα σχολαστικὰ παιδαριώδης, βγαλμένη ἀπὸ τὸ σχολεῖο.

Αντίθετα ἐγὼ ἀπὸ μέρος μου ἔχω ἐμπιστοσύνη στὴ θεωρία ποὺ ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ Δικαίου πῶς πρέπει νὰ εἴναι ἡ σχέση μεταξὺ ἀνθρώπων καὶ κρατῶν, καὶ ποὺ ἐγκωμιάζει στοὺς θεοὺς τῆς γῆς τὸν [δεοντικὸν] κανόνα στὶς διενέξεις τους νὰ συμπεριφέρονται πάντοτε ἔτσι, ὥστε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ εἰσαχθεῖ ἐνα τέτοιο οἰκουμενικὸ κράτος λαῶν καὶ νὰ τὸ δέχονται ἐπίσης ὡς δυνατὸν (in praxi) ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρξει σύγχρονα [ἔχω ἀκόμη ἐμπιστοσύνη] (in subsidium)¹ στὴ φύση τῶν πραγμάτων, ποὺ μᾶς ἀναγκάζει νὰ πορευτοῦμε ἐκεῖ ὅπου δὲν θέλομε νὰ πᾶμε εὐχαρίστως (fata volentem ducunt, nolentem trahunt²). Σ' αὐτὴ τὴν τελευταία συμπεριλαμβάνεται

1. (Ὑπὸ τοῦ Μεταφρ.) in subsidium = ἐπικουρικά.

2. «Τὸ πεπρωμένο δῆμος τὸν θέλοντα, τὸν μὴ θέλοντα τὸν προδίνει».

ἐπίσης καὶ ἡ ἀνθρώπινη φύση, τὴν ὅποια, ἀφοῦ πάντα εἶναι μέσα της ζωντανὸς ὁ σεβασμὸς γιὰ τὸ δίκαιο καὶ τὸ καθῆκον, δὲν μπορῶ οὔτε θέλω νὰ τὴ θεωρήσω τόσο βυθισμένη στὸ κακό, ὥστε νὰ μὴ μπορεῖ ὁ ἥθικὰ πρακτικὸς Λόγος, ὕστερ' ἀπὸ πολλὲς ἀποτυχημένες προσπάθειες, νὰ τὴ νικήσει στὸ τέλος καὶ νὰ τὴν παρουσιάσει ἀκόμη ἀξιαγάπητη. Καὶ ἀπὸ κοσμοπολιτικὴ λοιπὸν ἀποψη μένει τὸ συμπέρασμα : "Ο, τι ἀπὸ λόγους τοῦ Λόγου ἴσχύει γιὰ τὴ θεωρία, αὐτὸ ἴσχύει καὶ γιὰ τὴν πράξη.

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΩΝ ΠΑΝΤΩΝ *

Είναι μιὰ συνηθισμένη ἔκφραση, κυρίως στὴ γλώσσα τῆς [θρησκευτικῆς] εὐλάβειας, νὰ λέσι ἔνας ἀνθρωπος ποὺ πεθαίνει : πηγαίνει ἀπὸ τὸ χρόνο στὴν αἰώνιό την.

‘Η ἔκφραση αὐτὴ δὲν θέλεις πραγματικὰ τίποτα, ἀντὶ τοῦ μὲ τὴ λέξη αἰώνιό την τα νὰ ἐννοούσαμε ἔνα χρόνο συνεχίζομενον ἐπ’ ἄπειρον· γιατὶ δὲν θέλεις ποτὲ ὁ ἀνθρωπος ἔξω ἀπὸ τὸ χρόνο, ἀλλὰ μόνο θὰ πήγαινε πάντοτε συνέχεια ἀπὸ τὸν ἕνα χρόνο στὸν ἄλλο. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἐννοοῦμε μὲ αὐτὴ τὴ λέξη ἔνα τέλος ὅλων τῶν χρόνων στὴν ἀδιάκοπη διάρκεια τοῦ ἀνθρώπου, αὐτὴν ὅμως τὴ διάρκεια (τὴν ὑπαρξὴν του θεωρούμενην ὡς μέγεθος) [νὰ τὴν ἐννοοῦμε] σὰν ἔνα μέγεθος ἐντελῶς ἀσύγκριτο μὲ τὸ χρόνο (duratio noumenon), τοῦ ὅποιου βέβαια (ἀφοῦ είναι ἀπλῶς ἀρνητικὸ) δὲν μποροῦμε νὰ σχηματίσομε καμιὰν ἔννοια. ‘Η σκέψη αὐτὴ ἔχει μέσα της κάτι τὸ φρικιαστικό : γιατὶ είναι σὰ νὰ δύῃγει στὸ χεῖλος μιᾶς ἀβύσσου, ἀπ’ ὅπου, γιά ’κεινον ποὺ βυθίζεται μέσα της, δὲν είναι δυνατὴ καμιὰ ἐπιστροφή. («Αὐτὸν ὅμως τὸν κρατεῖ στερεὰ στὸν τόπο τὸν σκυθρωπὸ μὲ τὰ γερά της χέρια ἡ Αἰωνιότητα ποὺ τίποτα δὲν ἀφήνει νὰ γυρίσει πίσω». Haller¹). ‘Αλλ’ ἀκόμα καὶ κάτι τὸ ἐλκυστικό : γιατὶ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ πάψει νὰ στρέψει διαρκῶς ἀπάνω της τὸ τρομαγμένο βλέμμα του («nequeunt expleri corda tuerendo»². Βιργίλιος). Είναι φοβερὰ ὑπέροχη : ἐνμέρει γιὰ τὸ σκότος της, ὅπου ἡ φαντασία συνηθίζει νὰ ἐνεργεῖ ἰσχυρότερα

* Δημοσιεύτηκε στὸ περιοδ. «Berlinische Monatsschrift» τεῦχ. Ιουνίου 1794.

1. (Υποσ. τοῦ Μεταφρ.). Haller «Unvollkommenes Gedicht über die Ewigkeit» 1736.

2. (Υποσ. τοῦ Μεταφρ.) Αἰνειάς, βιβλ. VIII, στίχ. 265 : «Δὲν μποροῦν νὰ χορτάσουν βλέποντας».

παρὰ στὸ καθαρὸ φῶς. Πρέπει ὅμως καὶ νὰ εἶναι κατὰ τρόπο θαυμαστὸ συνυφασμένη μὲ τὸν καθολικὸ ἀνθρώπινο Λόγο: γιατὶ τὴ συναντοῦμε σὲ ὅλους τοὺς διανοούμενους λαούς, ὅλων τῶν ἐποχῶν, παρουσιασμένη πότε μὲ τὸν ἔνα καὶ πότε μὲ τὸν ἄλλο [μεταφορικὸ], τρόπο. — Ἐὰν πάλι παρακολουθήσομε τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ χρόνο στὴν αἰώνιότητα (εἴτε ἡ ἰδέα αὐτῆ, ἀπὸ θεωρητικὴν ἀποφη, δηλαδὴ ὡς ἐπέκταση τῆς γνώσης, ἔχει ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, εἴτε δὲν ἔχει), ἔτσι ὅπως τὴ σχηματίζει γιὰ τὸν ἑαυτό του ὁ Λόγος μὲ ἡθικὴ προοπτική, τότε πέφτομε ἀπάνω στὸ τέλος ὅλων τῶν πραγμάτων ὡς ἔγχρονων ὅντων καὶ ὡς ἀντικειμένων δυνατῆς ἐμπειρίας: τέλος ὅμως ποὺ μέσα στὴν ἡθικὴ τάξη τῶν σκοπῶν εἶναι συνάμα ἡ ἀρχὴ μᾶς διάρκεις τούτων ἀκριβῶς τῶν ὅντων ὡς ὑπεραὶ στηθῶν, ἐποιένως μὴ ὑποκειμενων στοὺς ὄρους τοῦ χρόνου· ἡ διάρκεια αὐτῆ καὶ ἡ κατάστασή τους δὲν ἐπιδέχονται κανέναν ἄλλο παρὰ μόνο ἡθικὸ διακαθορισμὸ τῆς φύσης τους.

Οἱ ἡ μέρες εἰναι σὰν παιδιὰ τοῦ χρόνου, ἀφοῦ ἡ ἐπόμενη ἡμέρα μὲ ὅ, τι περιέχει εἶναι τὸ προτὸν τῆς προηγούμενης. "Οπως λοιπὸν τὸ τελευταῖο παιδὶ τῶν γονιῶν του ὄνομάζεται τὸ νεώτατο, ἔτσι καὶ ἡ γλώσσα μας¹ συνήθισε τὴν τελευταῖα ἡμέρα (τὸ σημεῖο τοῦ χρόνου ποὺ κλείνει ὅλους τοὺς χρόνους) νὰ τὴν ὄνομάζει νεώτατη ἡμέρα. Ἡ νεώτατη ἡμέρα ἀνήκει ἐπίσης στὸ χρόνο γιατὶ σ' αὐτὴν συμβαίνει ἀκόμη κάτι τί (ποὺ δὲν ἀνήκει στὴν αἰώνιότητα, δησὶ δὲν σύμβαίνει πιὰ τίποτα, γιατὶ τοῦτο θὰ ἥταν συνέχεια τοῦ χρόνου): ἀπόδοση λογαριασμοῦ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους γιὰ τὴ συμπεριφορά τους κατὰ τὴ διάρκεια διλόκληρης τῆς ζωῆς τους. Εἶναι ἡ μέρα δίκης· ἡ ἀθωωτικὴ ἡ καταδικαστικὴ κρίση τοῦ δικαστῆ τοῦ κόσμου εἶναι ἐπομένως τὸ κυρίως τέλος ὅλων τῶν πραγμάτων μέσα στὸ χρόνο καὶ συνάμα ἡ ἀρχὴ τῆς (μακάριας ἡ ἀθλιας) αἰώνιότητας, δησὶ δικῆρος ποὺ ἔπεσε στὸν καθένα μένει ἔτσι ὅπως τοῦ δόθηκε τὴ στιγμὴ τῆς δικαστικῆς ἀπόφασης. Ἡ νεώτατη λοιπὸν ἡμέρα κλείνει μέσα της συνάμα καὶ τὴ νεώτατη δίκη. — Ἐὰν πρέπει ἀκόμη

1. (Ὑποσ. τοῦ Μεταφρ.). Ἐννοεῖται: ἡ γερμανικὴ. (Der jüngste Tag, das jüngste Gericht).

νὰ λογαριαστεῖ ἀνάμεσα στὰ τελευταῖα πράγματα τὸ τέλος τοῦ κόσμου, δῆπος αὐτὸς ἐμφανίζεται στὴν τωρινὴ μορφή του, δηλαδὴ τὸ πέσιμο τῶν ἀστεριῶν ἀπὸ τὸν οὐρανὸν ὡς θόλο, τὸ γκρέμισμα αὐτοῦ τοῦ ἔδιου τοῦ οὐρανοῦ (ἢ τὸ ξέφτισμά του ὡς διπλωμένου βιβλίου), ἢ ἐκπύρωση καὶ τῶν δύο, ἢ δημιουργία ἑνὸς νέου οὐρκονοῦ καὶ μιᾶς νέας γῆς ὡς κατοικίας τῶν μακάρων καὶ τοῦ ἀδηρὸς ὡς κατοικίας τῶν καταδικασμένων, τότε δὲν θὰ ἔταν βέβαικι ἐκείνη ἡ ἡμέρα τῆς δίκης ἡ νεώτατη ἡμέρα, ἀλλὰ θὰ ἀκολουθοῦσαν ὅστερ' ἀπ' αὐτὴν καὶ διάφορες ἄλλες. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἰδέα ἑνὸς τέλους ὅλων τῶν πραγμάτων πηγάζει ἀπὸ τὸ στοχασμὸν ὅχι ἀπάνω στὴ φύσική, ἀλλὰ ἀπάνω στὴν ἡθικὴν πορεία τῶν πραγμάτων μέσα στὸν κόσμο, καὶ ἀπ' αὐτὴν μόνο προκαλεῖται· καὶ ἐπειδὴ ἡ ἡθικὴ πορεία μπορεῖ νὰ συνεχιστεῖ μόνο μὲ τὸ ὑπεραισθῆτὸν (ποὺ γίνεται καταληπτὸ μόνο στὸ χῶρο τῆς Ἡθικῆς), τέτοια εἶναι καὶ ἡ ἰδέα τῆς αἰώνιότητας — ἡ παράσταση ἐκείνων τῶν τελευταίων πραγμάτων ποὺ πρόκειται νὰ ῥθοῦν ἐπειτα τὴν νεώτατην ἡμέρα, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ μόνο ὡς αἰσθητοποίηση αὐτῆς τῆς τελευταίας μαζί μὲ τὶς ἡθικές, τὶς θεωρητικὰ ἄλλωστε ἀκατάληπτες σὲ μᾶς συνέπειες.

"Ἄς σημειωθεῖ ὅμως ὅτι ἀπὸ τοὺς πανάρχαιους χρόνους ἔχουν διατυπωθεῖ δύο συστήματα σχετικὰ μὲ τὴ μέλλουσα αἰώνιότητα: τὸ ἑνακτόν τῶν ὀπαδῶν τῆς ἐν ὁτῃ ταῖς ποὺ προσφέρουν τὴν αἰώνια μακαριότητα σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους (ἀφοῦ καθαριστοῦν μὲ περισσότερο ἡ λιγότερο μακροχρόνια ἐπιτίμια), τὸ δὲλλο τῶν ὀπαδῶν τοῦ δυϊσμοῦ¹ ποὺ μόνο σὲ μερικοὺς ἔκλεκτούς

1. "Ἐνα τέτοιο σύστημα στὴν ἀρχαία περσικὴ θρησκεία (τοῦ Ζωροάστρη) στηρίζοταν στὴν ὑπόθεση δύο πρωταρχικῶν ὄντων ποὺ βρίσκονται μεταξύ τους σὲ αἰώνια διαμάχη: τοῦ Ὁρομάσδη, ἀρχῆς τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ τοῦ Ἀριμανῆς, ἀρχῆς τοῦ κακοῦ. — Παράξενο εἶναι τοῦτο: ὅτι ἡ γλώσσα δύο χωρῶν ποὺ βρίσκονται τόσο μακριὰ ἡ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀκόμα πιὸ μακριὰ ἀπὸ τὴ σημερινὴ περιοχὴ τῆς γερμανικῆς γλώσσας, εἶναι γερμανικὴ στὴν δυνομασία αὐτῶν τῶν δύο πρωταρχικῶν ὄντων. Θυμοῦμαι ὅτι διάβασα στὸ βιβλίο τοῦ Sonnerat ὅτι στὴν "Ἀβα" (τὴ χώρα τῶν Μπουραχμάνων) ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀγαθοῦ δυνομάζεται Γκόντεμπρ (λέξη ποὺ φαίνεται ὅτι βρίσκεται

† Godeman = der gute Mann, δ ἀγαθὸς ἀνθρωπος. (Ὦ ποσ. τοῦ Μεταφρ.)

ὑπόσχονται τὴν μακαριότητα, σὲ ὅλους τοὺς ἀλλούς τὴν αἰώνια καταδίκη. Γιατὶ βέβαια δὲν μπόρεσε νὰ βρεῖ θέση [στὴ συνέδηση τῶν ἀνθρώπων] ἔνα [τρίτο] σύστημα σύμφωνα μὲ τὸ δόποιο ὅλοι θὰ ἥσαν προορισμένοι νὰ καταδικαστοῦν, ἐπειδὴ τότε δὲν θὰ ὑπῆρχε κανένας λόγος νὰ δικαιολογήσει γιατὶ ἐπιτέλους εἶχαν δημιουργηθεῖ ἀνθρώπωις· ἡ ἐξόντωση τῶν φανέρων μιὰν πλανεμένη σοφία πού, δυσαρεστημένη ἀπὸ τὸ ἵδιο της τὸ ἔργο, δὲν γνωρίζει ἄλλο μέσον, γιὰ νὰ διοιθώσει τὶς ἐλλείψεις του, παρὰ τὴν καταστροφή του. — 'Ωστόσο γιὰ τοὺς ὄπαδους τοῦ δυϊσμοῦ ὑπάρχει πάντοτε ἡ ἴδια δυσκολία πού ἐμπόδισε [τοὺς ἀνθρώπους] νὰ ὑποθέσουν μιὰν αἰώνια καταδίκη ὅλων· θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ τοὺς θέσει τὸ ἔρωτημα: γιὰ ποιό σκοπὸ δημιουργήθηκαν οἱ λίγοι ἔστω, γιὰ ποιὸ λόγο δημιουργήθηκε καὶ ἔνας ἀκόμη, ἀφοῦ ἐπρόκειτο νὰ ὑπάρξει γιὰ νὰ ὑποστεῖ μιὰν αἰώνια καταδίκη, πράγμα βέβαια πού εἶναι χειρότερο ἀπὸ τὸ νὰ μὴ ὑπάρξει;

'Ασφαλῶς, δόσο μποροῦμε νὰ καταλάβομε, δόσο μποροῦμε νὰ ἐρευνήσουμε τὸν ἔαυτό μας, τὸ σύστημα τοῦ δυϊσμοῦ (ἄλλα μόνο μὲ ἓν α πανάγαθο πρωταρχικὸ 'Ον) ἔχει μέσα του ἀπὸ πρᾶκτικὴν ἄποψη ἔνα βαρύτερο λόγο γιὰ κάθε ἀνθρώπῳ, πῶς ὁ ἵδιος πρέπει νὰ δικάζει τὸν ἔαυτό του (ἄν καὶ ὅχι πῶς αὐτὸς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ δικάζει τοὺς ἄλλους): γιατὶ δόσο γνωρίζει τὸν ἔαυτό του περισσότερο, τόσο ὁ Λόγος δὲν τοῦ ἀφήνει ἄλλην ἐλπίδα γιὰ τὴν αἰώνιότητα, ἀπὸ κείνην πού τοῦ δίνει στὸ τέλος τῆς ζωῆς ἡ ἴδια ἡ συνέδησή του βασιζόμενη στὸ πῶς ἔζησε

ἐπίσης στὸ δόνομα Δαρεῖος Κοντομάννος· ἀφοῦ καὶ ἡ λέξη "Αριμαν προφέρεται πολὺ δόμοια μὲ τὴ [γερμανικὴ] "Αργκε Μάνν" ††, καὶ ἡ σημερινὴ περισσὴ γλώσσα περιέχει πλῆθος λέξεων γερμανικῆς καταγωγῆς, ἔργο — νομίζω — εἶναι τοῦ ἀρχαιοδίφη ἀκόμη καὶ μὲ τὸ νῆμα τῆς γλωσσικῆς συγγένειας νὰ ἐξερευνήσει τὴν προέλευση τῶν σημερινῶν θρησκευτικῶν ἐννοιῶν πολλῶν λαῶν. (B. Sonnerat's Reise ††, βιβλ. 4, κεφ. 2, § 2). ('Γ' πο σ. τοῦ Συγγρ.).

†† Ahriman = der arge Mann, δακκός ἀνθρώπως. ('Γ' πο σ. τοῦ Μεταφρ.).

††† ('Γ' πο σ. τοῦ Μεταφρ.) Sonnerat (Γάλλος φυσιοδίφης καὶ ἐξερευνητής, 1749-1814) «Reise nach Ostindien und China auf Befehl des Königs übernommen v. Jahr 1774 bis 1781», γερμ. μετάφρ. Zürich 1783.

ἔως ἔκεινη τὴν ὥρα. ‘Ως δό γ μ α δύμως [τὸ σύστημα τοῦτο], δηλαδὴ γιὰ νὰ σχηματίσουμε ἀπ’ αὐτὸ μιὰ καθεαυτὴν ἔγκυρη (ἀντικειμενική) θεωρητικὴ πρόταση, δὲν εἶναι καθόλου ἴκανο-ποιητικό, ἐπειδὴ ἀποτελεῖ μιὰν ἀπλὴν κρίση τοῦ Λόγου. Γιατὶ ποιός ἀνθρώπος γνωρίζει τὸν ἔαυτό του, γνωρίζει ἄλλους τόσο βαθιά, ὡστε ν’ ἀποφανθεῖ ὅριστικα : ἂν, ἀφοῦ ἀποχωρίσει ἀπὸ τὶς αἰτίες τῆς ὑποτιθέμενης καλὰ βιωμένης ζωῆς του ὅλα ὅσα ὀνομάζουμε δικαιώματα τῆς τύχης, ὅπως τὴν ἔμφυτη ἀγαθὴν ἰδιοσυγκρασία του, τὴ φυσικὴ μεγαλύτερην ἵσχυ τῶν ἀνώτερων δυνάμεών του (τῆς διάνοιας καὶ τοῦ Λόγου, γιὰ νὰ δαμάζει τὶς ὁρμές του), καὶ πέρα ἀπ’ αὐτὰ τὴν εὐκαιρία, ὅπου ἡ σύμπτωση εὐτυχῶς τὸν ἐγλύτωσε ἀπὸ πολλοὺς πειρασμούς, ποὺ ἔνας ἄλλος τοὺς βρῆκε στὸ δρόμο του· ἀφοῦ ὅλα αὐτὰ τὰ ἀποχωρίσει ἀπὸ τὸν πραγματικό του χαρακτήρα (ὅπως πρέπει νὰ τὰ λογαριάσει ἀναγκαστικά, γιὰ νὰ τὰ ἔκτιμησει ἀνάλογα, γιατὶ αὐτὰ ὡς δωρεὰ τῆς τύχης δὲν μπορεῖ νὰ τὰ γράψει στὸ δικό του ἐνεργητικό). ποιός, λέγω, θὰ ἀποφανθεῖ ὅριστικά : ἀν μπροστὰ στὸ παντόθωρο μάτι ἐνὸς δικαστῆ τοῦ κόσμου ἔχει ἔνας ἀνθρώπος, σύμφωνα μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ἡθικὴ ἀξία του, ἔνα ὅπιοιδήποτε προβάδισμα ἀπὸ τὸν ἄλλο, καὶ ἀν ἵσως ἀκόμη εἶναι θεμιτὴ ἡ ἀτοπη οἰηση, ὕστερ’ ἀπ’ αὐτὴ τὴν ἐπιπόλαιην αὐτογνωσία, νὰ κρίνει κανεὶς εὐνοϊκὰ γιὰ τὸν ἔαυτό του τὴν ἡθικὴ ἀξία (καὶ τὴν πρέπουσα μοίρα) τόσο τὴ δική του ὅσο καὶ ἄλλων; — “Ετσι γίνεται φανερὸ δτὶ τὸ σύστημα τῶν ὀπαδῶν τῆς ἐνότητας ὅπως καὶ τὸ σύστημα τῶν δυϊστῶν, καὶ τὰ δύο θεωρούμενα ὡς δόγματα, ὑπερβαίνουν ἐντελῶς τὴ φιλοσοφικὴν ἴκανότητα [das spekulative Vermögen] τοῦ ἀνθρώπινου Λόγου καὶ μᾶς κάνουν τελικὰ νὰ παραδεχτοῦμε δτὶ πρέπει νὰ περιορίσουμε ἔκεινες τὶς ἴδεες τοῦ Λόγου μόνο στοὺς δρους τῆς πρακτικῆς χρήσης. Γιατὶ δὲν βλέπομε τίποτ’ ἄλλο μπροστά μας ποὺ θὰ μποροῦσε τώρα κιόλας νὰ μᾶς διδάξει γιὰ τὴ μοίρα μας σ’ ἔνα μέλλοντα κόσμο, παρὸ τὴν κρίση τῆς ἴδιας τῆς συνείδησής μας, δηλαδὴ ἔκεινο ποὺ ἡ τωρινὴ ἡθικὴ μας κατάσταση, στὴν ἔκταση ποὺ τὴ γνωρίζομε, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κρίνομε μὲ λογικὸ τρόπο ἀπάνω σ’ αὐτὸ τὸ θέμα : δτὶ δηλαδὴ ὄποιες ἀρχὲς τοῦ βίου μας ἔχομε βρεῖ μέσα μας δεσπόζουσες ἔως τὸ τέρμα του (εἴτε τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι εἴτε τοῦ κακοῦ), αὐτὲς θὰ ἔξακολου-

θήσουν νὰ δειπόζουν καὶ μετὰ τὸ θάνατο, ἐφόσον δὲν ἔχομε τὸν παραμικρὸ λόγο νὰ ὑποθέσουμε μιὰ μεταβολὴ τους στὸ μέλλον. Ἐτοι θὰ ἐπρεπε ἐπίσης νὰ προσδοκοῦμε γιὰ τὴν αἰωνιότητα τὶς ἀνάλογες μὲ κεῖνα τὰ καλά ἔργα η μὲ τούτη τὴν ἐνοχὴ συνέπειες ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀγαθοῦ η τῆς ἀρχῆς τοῦ κακοῦ· ὅπότε εἶναι φρόνιμο ἔτσι νὰ πράττομε σὲ ν ἢ εἶναι ἀναλογίατη μιὰ ἄλλη ζωὴ καὶ η ἡθικὴ κατάσταση μὲ τὴν ὅποια τελειώνομε τὴν τωρινὴ ζωὴ μαζὶ μὲ τὶς συνέπειές της ὅταν μπαίνομε στὴν νέα. Ἀπὸ πρακτικὴ λοιπὸν ἀποψη θὰ πρέπει νὰ γίνει ἀποδεκτὸ τὸ δυϊστικὸ σύστημα, χωρὶς ὠστόσο νὰ θέλομε νὰ ἀποφανθοῦμε ποιὸ ἀπὸ τὰ δύο συστήματα ἀξίζει νὰ προτιμηθεῖ ἀπὸ θεωρητικὴ καὶ ἀπλῶς φιλοσοφικὴν ἀποψη· ίδιως ἀφοῦ τὸ σύστημα τῆς ἐνότητας φαίνεται νὰ λικνίζεται παραπολὺ σὲ μιὰν ἀδιάφορη σιγουριά.

Γιατὶ ὅμως νὰ περιμένουν οἱ ἀνθρωποι ὁ π ω σ δ ἡ π ο τ ε ἐ ν α τ é λ ο ο σ τοῦ κόσμου; καί, ὅταν τοὺς γίνει αὐτὴ η παραχώρηση, γιατὶ ἀκοιβῶς ἔνα τέλος μὲ τρόμο (γιὰ τὸ μέγιστο μέρος τοῦ ἀνθρώπινου γένους);... Ὁ λόγος τοῦ π ρ ω τ ο υ φαίνεται ὅτι ἔγκειται σὲ τοῦτο : Ὁ Λόγος τοὺς λέει ὅτι η διάρκεια τοῦ κόσμου ἔχει ἀξία μόνον ἐνόσω τὰ ἔλλογα ὄντα του βρίσκονται σὲ ἀρμονία μὲ τὸν τελικὸ σκοπὸ τῆς ὑπαρξῆς τους, ἐὰν ὅμως αὐτὸς δὲν πρόκειται νὰ πραγματοποιηθεῖ, η ἵδια η δημιουργία τοὺς φαίνεται ὅτι εἶναι ἀσκοπη — σὰν ἔνα θεατρικὸ ἔργο ποὺ δὲν ἔχει καμιάν ἐντελῶς ἔκβαση καὶ δὲν ἔκφράζει καμιὰ λογικὴ πρόθεση. Τὸ δ ε ὑ τ ε ρ ο στηρίζεται στὴ δοξασία ὅτι η φύση τοῦ ἀνθρώπινου γένους εἶναι σὲ ἀπελπιστικὸ σημεῖο διεφθαρμένη¹. τὸ μονα-

1. Σὲ ὅλους τοὺς καυροὺς δακησίσοφοι (η φιλόσοφοι), χωρὶς νὰ θεωρήσουν ἀξία κάποιας προσοχῆς τὴν καταβολὴ πρὸς τὸ ἀγαθό, ποὺ ὑπάρχει μέσα στὴν ἀνθρώπινη φύση, ἀνάλωσαν τὸ πνεῦμα τους σὲ ἀπεχθεῖς, ἐνμέρει ἀγδεῖς μεταφορές, γιὰ νὰ παραστήσουν μὲ ἀρκετὴ περιφρόνηση τὸν γήινο κόσμο μας, τὴ διαμονὴ τῶν ἀνθρώπων : 1. Ὡς πανδοχεῖο (καραβᾶν - σεράνι), δῶς τὸ βλέπει ὁ γνωστὸς δερβίσης : δπου ὁ καθένας στὸ ταξίδι τῆς ζωῆς του μπαίνοντας πρέπει νὰ γίνεται δεκτός, γιὰ νὰ συνθλίβεται σὲ λίγο ἀπὸ τὸν ἐπόμενο. 2. Ὡς δε σ μ ω τ ἡ ρ ι ο, κατὰ τὴ γνώμη ποὺ παραδέχονται οἱ βραχμάνοι, οἱ θιβετανοί καὶ ἄλλοι σοφοὶ τῆς Ἀνατολῆς (καὶ αὐτὸς ἀκόμη δ Πλάτων) : τόπο κολασμοῦ καὶ καθαρμοῦ πνευμάτων ποὺ γκρεμίστηκαν, ἔξο-

δικό λοιπὸν πρόσφορο μέρος τῆς ὑψηστῆς σοφίας καὶ δικαιοσύνης (κατὰ τὸ μέγιστο μέρος τῶν ἀνθρώπων) εἶναι νὰ τεθεῖ ἔνα τέλος σ' αὐτὸ τὸ γένος, καὶ μάλιστα ἔνα τρομερὸ τέλος. — Γι' αὐτὸ καὶ τὰ προμηταὶ ματαῖα ἐπίσης τῆς νεώτατης ἡ μέρας εἶναι ὅλα τρομαχτικά· (γιατὶ ποὺ ὑστερεῖ σὲ σημεῖα καὶ θαύματα μιὰ φαντασίᾳ ἐρεθισμένη ἀπὸ μεγάλες προσδοκίες;) Μερικοὶ τὰ βλέπουν στὴν ἀσύστολη ἀδικία, στὴν καταπίεση τῶν φτωχῶν ἀπὸ τὸ ἀλαζονικὸ δργιο τῶν πλουσίων καὶ στὴ γενικῇ ἔξαφάνιση τῆς ἐμπιστοσύνης καὶ τῆς πίστης· ἡ σὲ αἰματηροὺς πολέμους ποὺ ἔσποῦν σὲ ὅλα τὰ σημεῖα τῆς γῆς κ. ο. κ. — μὲ μιὰ λέξη, στὸν ἥθικὸ ἔπεισμὸ καὶ στὸ γοργὸ ἀπλωμα κάθε ἀκολασίας μαζὶ μὲ τὶς συμφορές ποὺ θὰ ἐπακολουθήσουν, συμφορές ποὺ — ὅπως φαντάζονται — δὲν τὶς εἶδε ποτὲ ὡς τώρα ὁ κόσμος. "Ἄλλοι ἀντίθετα [βλέπουν τὰ προμηνύματα] σὲ ἀσυνήθιστες φυσικὲς μεταβολές, σεισμούς, θύελλες καὶ πλημμύρες, ἡ κομῆτες καὶ διάτοντες.

Πραγματικὰ δὲν αἰσθάνονται χωρὶς αἴτια οἱ ἀνθρώποι τὸ

ρίστηκαν ἀπὸ τὸν οὐρανὸ καὶ τώρα εἶναι ψυχὲς ἀνθρώπων ἡ ζώων. 3. 'Ως φρενοκομεῖο: δύο διαφορές μόνο ὁ καθένας γιὰ λογαριασμὸ του ἐκμηδενίζει τὶς δικές του προθέσεις, ἀλλὰ δὲνας δίνει στὸν ὄλλο ὄλων τῶν εἰδῶν τοὺς πόνους τῆς καρδιᾶς, καὶ ἀποπάνω θεωρεῖ μέγιστη τιμὴ τὴν ἐπιτηδεύτητα καὶ τὴ δύναμη νὰ κάνει αὐτὸ τὸ κακό. Τέλος 4. ὡς ἀπὸ χωρὶς τὴν ἡριο, δύο διαφορές μόνο ὁ καθένας δένει διαφορές οἱ ἀκαθαρσίες ἀπὸ ὄλλους κόσμους. Αὔτῃ ἡ τελευταία ὑπόθεση εἶναι κατὰ κάποιο τρόπο πρωτότυπη καὶ ὀφείλεται σ' ἕνα Πέρση εὐφυολόγῳ ποὺ τοποθέτησε τὸν παράδεισο, τὴν διαμονὴ τοῦ πρώτου ἀνθρώπινου ζευγαριοῦ, στὸν οὐρανὸ σ' ἐκεῖνο τὸν κῆπο ὑπῆρχαν — λέει — ἀρκετὰ δέντρα, πλούσια φορτωμένα ἀπὸ ἔξοχους καρπούς, ποὺ δῆμα τοὺς ἔτρωγε κανεὶς διτὶ περίσσευε χαντότανε μὲ μιὰν ἀπαρατήρητη ἔξατμηση· ἔξατρεση ἀποτελοῦσε ἔνα μοναδικὸ δέντρο στὴ μέση τοῦ κῆπου· αὐτὸ δίνει ἔνα λαχταριστὸ καρπὸ ποὺ δημάστηκε δὲν πάθαινε ἔξιδρωση [γιὰ νὰ ἔξατμιστε τὸ περίσσευμά του, δύος τῶν ὄλλων]. Ἀφοῦ οἱ πρῶτοι μας γονιοί, παρὰ τὴν ἀπαγόρευση ποὺ τοὺς εἶχε γίνει, δρέχτηκαν νὰ γευτοῦν αὐτὸ τὸν καρπό, ὄλλοις τρόπος γιὰ νὰ μὴ λερώσουν [μὲ τὰ ὑπολείμματά του] τὸν οὐρανὸ δὲν ὑπῆρχε ἀπὸ τοῦτο: ἔνας ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους τοὺς ἔδειξε μακριὰ τὴ γῆ λέγοντας: «Αὔτῃ εἶναι τὸ ἀποχωρητήριο γιὰ δλόκληρο τὸ σύμπαν», τοὺς διδήγησε ἐπειτα ἔκει κάτω, γιὰ νὰ κάνουν τὰ ἀπαραίτητα, καὶ ἔγκαταλείποντάς τους πέταξε πίσω στὸν οὐρανό. Ἀπὸ τούτους ξεφύτωσε στὴ γῆ τὸ ἀνθρώπινο γένος. (Τυποσ. τοῦ Συγγρ.)

βάρος τῆς ὑπαρξής τους, μὲ δλο ποὺ αἰτία του εἶναι αὐτοὶ οἱ Ἰδιοι. Ὁ λόγος [τοῦ φαινομένου] μοῦ φαίνεται δτι ἔγκειται στὸ ἔξης. Κατὰ φυσικὸ τρόπο, στὴν πρόοδο τοῦ ἀνθρώπινου γένους, τρέχει πιὸ γρήγορα ἢ καλλιέργεια τῶν ταλέντων, τῆς ἐπιτηδειότητας καὶ τοῦ γούστου (μὲ τὴν ἀκολουθία τους : τὴν πολυτέλεια) ἀπὸ τὴν ἔξελιξη τῆς ἡθικότητας· καὶ ἡ κατάσταση αὐτὴ εἶναι ἀκριβῶς ἡ πιὸ δυσάρεστη καὶ ἡ πιὸ ἐπικίνδυνη, δσο εἶναι καὶ φυσικὴ εὐμάρεια — γιατὶ οἱ ἀνάγκες αὐξάνονται πολὺ ἐντονώτερα ἀπὸ τὰ μέσα γιὰ τὴν ἴκανοποίησή τους. Ἀλλὰ ἡ ἡθικὴ καταβολὴ τῶν ἀνθρώπων, ποὺ (δπως ἡ Poena pede claudio¹ τοῦ Ὄρατιου) κουτσαίνοντας μένει πάντα πίσω, κάποτε θὰ ξεπεράσει ἐκείνη τὴν ἄλλη [πρόοδο] ποὺ μέσα στὸ βιαστικό της τρέξιμο μπερδεύεται μόνη της καὶ συχνὰ παραπατεῖ (δπως δικαιούμαστε νὰ ἐλπίζομε, ἀφοῦ ὁ κυβερνήτης τοῦ κόσμου εἶναι σοφός).

Καὶ ἔτσι μποροῦμε ἀσφαλῶς, ἀκόμη καὶ μὲ τεκμήριο ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τὴν πρόοδο τῆς ἡθικότητας στοὺς χρόνους μας, συγκριτικὰ μὲ δλους τοὺς προγενέστερους, νὰ τρέφομε τὴν ἐλπίδα δτι ἡ νεώτατη ἡμέρα θὰ ἐγκαίνιαστεῖ μᾶλλον μὲ μιὰν ἀνάληψη στοὺς οὐρανοὺς τοῦ Ἡλία², παρὰ μὲ ἔνα γκρέμισμα στὸν ἄδη τῆς συναγωγῆς Κορέ³, καὶ θὰ φέρει μαζί της τὸ τέλος ὅλων τῶν πραγμάτων ἐπὶ τῆς γῆς. Μόνο ποὺ ἡ ἡρωικὴ πίστη στὴν ἀρετὴν φαίνεται δτι ὑποκειμενικὰ δὲν ἔχει στὶς συνειδήσεις, γιὰ τὸ σωφρονισμό τους, ἐπίδραση τόσο γενικῆς ἵσχυος δσο ἡ ἐμφάνιση [τῆς νεώτατης ἡμέρας] μὲ τὴ συνοδεία τρόμου, ποὺ φανταζόμαστε δτι θὰ ῥθεῖ πρὶν ἀπὸ τὰ ἔσχατα πράγματα.

1. «Ἡ Ποινὴ μὲ τὸ κουτσό πόδι». Ὄρατ. Od. III, 2, 32. (Ὑποστοῦ Μετ.)

2. Ἀνάληψη τοῦ Ἡλία· βλ. Δ' Βασιλειῶν, β 11 : «...καὶ ἐγένετο αὐτῶν [Ἡλιού καὶ Ἐλισαιέ] πορευομένων, ἐπορεύοντο καὶ ἐλάλουν· καὶ ἰδοὺ ἔρμα πυρὸς καὶ ἱπποὶ πυρός, καὶ διέστειλαν ἀνὰ μέσον ἀμφοτέρων, καὶ ἀνελήφθη Ἡλιού ἐν συσσεισμῷ ὡς εἰς τὸν οὐρανόν». (Ὑποστοῦ Μετ.)

3. Τιμωρία τῆς φατρίας Κορὲ (ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀνταρσία της γιὰ τὴν ἀπόκτηση Ἱερατικῶν δικαιιωμάτων)· βλ. Ἀριθμούς, Ιστ' 31-33 : «...Ἐρράγη ἡ γῆ ὑποκάτω αὐτῶν, καὶ ἤνοιχθη ἡ γῆ καὶ κατέπιεν αὐτοὺς καὶ τοὺς οἰκους αὐτῶν καὶ πάντας τοὺς ἀνθρώπους τοὺς δντας μετὰ Κορὲ καὶ τὰ κτήνη αὐτῶν. Καὶ κατέβησαν αὐτοὶ καὶ δσα ἐστὶν αὐτῶν ζῶντα εἰς ἄδου, καὶ ἐκάλυψεν αὐτοὺς ἡ γῆ καὶ ἀπώλοντο ἐκ μέσου τῆς συναγωγῆς». (Ὑποστοῦ Μετ.)

Αφοῦ ἔδω ἔχομε νὰ κάνουμε ἀπλῶς μὲ ίδέες (ἢ νὰ παίζομε μαζὶ τους) ποὺ δὲ Λόγος τὶς κατασκευάζει γιὰ τὸν ἔσυτό του, ποὺ τὰ ἀντικείμενά τους (ἔὰν ἔχουν ἀπ' αὐτά) βρίσκονται ἐντελῶς πέρα ἀπὸ τὸ δριτικό μας πεδίο, ποὺ ὡστόσο, ἀν καὶ ὑπερβαίνουν τὰ δριτικά τῆς φιλοσοφικῆς (spekulativ) γνώσης, δὲν εἶναι νὰ τὶς θεωρήσουμε γιὰ τοῦτο ἀδειανές ἀπὸ κάθε ἀποψή, ἀλλὰ δὲν δίνονται σὲ μᾶς μὲ πρακτικὴ πρόθεση ἀπὸ τὸν ίδιο τὸ νομοθέτη Λόγο, δχι γιὰ νὰ φιλοσοφοῦμε τάχα ἀπάνω στὰ ἀντικείμενά τους, [ψάχνοντας νὰ ἀνακαλύψουμε] τί εἶναι καθεαυτὰ καὶ κατὰ τὴ φύση τους, ἀλλὰ γιὰ νὰ τὶς στοχαζόμαστε ἀποβλέποντας στὶς βασικὲς ἡθικές, πρὸς τὸν τελικὸ σκοπὸ ὅλων τῶν πραγμάτων κατευθυνόμενες ἀρχές (μὲ τοῦτο οἱ ίδέες αὐτὲς ποὺ διαφορετικὰ θὰ ἤσκουν ἐντελῶς ἀδειανές, ἀποκτοῦν ἀντικείμενικὴ πραγματικότητα)— ἔχομε μπροστά μας ἐλεύθερο πεδίο νὰ διαιρέσομε τοῦτο τὸ προϊὸν τοῦ δικοῦ μας Λόγου, τὴ γενικὴν ἔννοιαν ἐνὸς τέλους ὅλων τῶν πραγμάτων, κατὰ τὴ σχέση ποὺ ἔχει πρὸς τὴ γνωστικὴ μας δύναμη [Vermögen], καὶ νὰ κατατάξουμε τὶς ἔννοιες ποὺ ὑπάγονται σ' αὐτήν.

Σύμφωνα μ' αὐτὰ τὸ ὅλον διαιρεῖται 1. στὸ φυσικὸ¹ τέλος τῶν πραγμάτων κατὰ τὴν τάξην ἡθικῶν σκοπῶν θεϊκῆς σοφίας, ποὺ καὶ μεῖς (μὲ πρακτικὴ πρόθεση) μποροῦμε νὰ τὸ καταλάβομε ἀριστα, 2. στὸ μυστικὸ (ὑπερφυσικὸ) τέλος τῶν πραγμάτων μέσα στὴν τάξην τῶν ποιητικῶν αἰτίων, ἀπὸ τὰ δοποῖα δὲν καταλαβαίνομε τί ποτα, 3. στὸ ἀντιφυσικὸ (στραβὸ) τέλος ὅλων τῶν πραγμάτων, ποὺ ἐμεῖς οἱ ίδιοι τὸ φέρνομε παρανοώντας τὸν τελικὸ σκοπό, καὶ

1. (Ὑποσημ. τοῦ Συγγρ.) Φυσικὸ (εἰδολογικὰ) ὄνομαζεται ἔκεινο ποὺ ἀκολουθεῖ ἀναγκαῖα σύμφωνα μὲ νόμους μιᾶς κάποιας τάξης, διποιαδήποτε κι' ἀν εἶναι αὐτή, ἥρχ σύμφωνα καὶ μὲ τὴν ἡθικὴ (ἐπομένως δχι πάντοτε μόνο μὲ τὴ φυσικὴ) τάξη. Ἀντίθετο πρὸς αὐτὸν εἶναι τὸ ἀφύσικο, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι ἢ τὸ ὑπερφυσικὸ ἢ τὸ ἀντιφυσικό. Τὸ ἀναγκαῖο [ἀποτέλεσμα] φυσικῶν αἰτίων μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἐπίσης ὡς ὄλικὰ φυσικὰ (φυσικὰ ἀναγκαῖα).

χωρίζεται σὲ τρία μέρη· ἀπ' αὐτὰ διαπραγματεύθηκαμε ήδη τὸ πρῶτο καὶ θὰ ἀκολουθήσουν τώρα τὰ ὑπόλοιπα δύο.

Στὴν Ἀ ποκάλυψη (X, 5, 6) ὁ ἄγγελος «ἥρεν τὴν χεῖρα αὐτοῦ τὴν δεξιὰν εἰς τὸν οὐρανόν, καὶ ὅμοσεν ἐν τῷ ζῶντι εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, ὃς ἔκπισεν τὸν οὐρανὸν κτλ. ὅτι χρόνος οὐκέτι εἴστι ἐστατικός».

Ἐὰν δὲν δεχτοῦμε ὅτι αὐτὸς ὁ ἄγγελος, ποὺ ὅταν ἔκραξε ἀέλαλησαν αἱ ἐπτά βρονταὶ τὰς ἔσωτῶν φωνὰς» (στίχ. 3), ήθελε νὰ κραυγάσει μιὰν ἀνοησία, τότε πρέπει νὰ ἐννοοῦσε μὲ τὸ λόγο του ὅτι ἀπὸ τὴν στιγμὴν ἐκείνη καὶ πέρα δὲν πρόκειται νὰ ὑπάρξει καμιὰ μεταβολή, τότε θὰ ὑπῆρχε ἀκόμη στὸν κόσμο μεταβολή, τότε θὰ ὑπῆρχε ἐκεῖ καὶ χρόνος, ἀφοῦ ἡ μεταβολὴ μπορεῖ νὰ συμβεῖ μόνο μέσα στὸ χρόνο καὶ δὲν εἶναι καθόλου νοητὴ χωρὶς τὴν προϋπόθεσή του.

Ἐδῶ λοιπὸν παρασταίνεται ἔνα τέλος ὅλων τῶν πραγμάτων ὡς ἀντικειμένων τῶν αἰσθήσεων, γιὰ τὰ δόποια δὲν μποροῦμε νὰ σχηματίσομε καμιὰν ἐντελῶς ἔννοια: γιατὶ ἐμεῖς οἱ ἴδιοι θὰ πέφταμε ἀναπόφευκτα σὲ ἀντιφάσεις, ἐὰν θέλαμε νὰ κάνομε ἔνα καὶ μόνο βῆμα ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν αἰσθήσεων στὸν κόσμο τὸν νοητό· τοῦτο γίνεται δταν ἡ στιγμὴ ποὺ ἀποτελεῖ τὸ τέλος τοῦ πρώτου, πρόκειται νὰ εἶναι ἐπίσης ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀλλου, ἐπομένως μπαίνουν καὶ οἱ δύο μέσα σὲ μιὰ καὶ τὴν ἴδια χρονικὴ σειρά, πράγμα ποὺ ἀντιφάσκει στὸν ἔσωτό του.

Ἄλλα λέμε ἐπίσης ὅτι σκεπτόμαστε μιὰ διάρκεια ὡς ἀπεραντή (ώς αἰώνιότητα): ὅχι ἐπιδὴ τάχα ἔχομε κάποιαν δρισμένη ἔννοια τοῦ μεγέθους της — γιατὶ αὐτὸς εἶναι ἀδύνατο, ἀφοῦ τῆς λείπει ἐντελῶς ὁ χρόνος ὡς μέτρο της: ἀλλά, ἐπειδὴ δύπου δὲν ὑπάρχει χρόνος, ἐκεῖ δὲν συμβαίνει καὶ κανένα τέλος, ἡ ἔννοια αὐτὴ τῆς αἰώνιας διάρκειας εἶναι ἀπλῶς ἀρνητική· μὲ αὐτὴν δὲν πηγαίνομε ούτε ἔνα πόδι παραπέρα στὴ γνώση μας, ἀλλὰ θέλομε μόνο νὰ εἰποῦμε ἀπλῶς ὅτι, δταν (πρακτικὰ) ἀποβλέπει ὁ Λόγος στὸν τελικὸν σκοπό, δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἴκανοποιηθεῖ μὲ τὴν παράσταση μιᾶς σειρᾶς διαρκῶν μεταβολῶν· μὲ δὲ ποὺ ἐπίσης, ἐὰν ἔκανε τὴν ἀπόπειρα [νὰ δώσει λύση] μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀκινησίας καὶ τοῦ ἀμετάβλητου τῆς κατάστασης τῶν ἐγκόσμιων

δντων, πάλι δὲν θά 'βρισκε ίκανοποίηση κατὰ τὴ θεωρητικὴ χρήση του, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο θά ἔπεφτε στὴν τέλεια ἀδιανοησίᾳ· ἔτοι δὲν τοῦ μένει πιὰ νὰ κάνει τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ σκεφτεῖ μιὰν ἐπ' ἄπειρο (μέσα στὸ χρόνο) συνεχιζόμενη μεταβολὴ μέσα σὲ διαρκὴ πορεία πρὸς τὸν τελικὸ σκοπό, ὅπου τὸ φρόνημα (ποὺ δὲν εἶναι ὅπως ἔκεινη [ἢ πορεία] φαινόμενο, ἀλλὰ κάτι ὑπεραισθητό, ἐπομένως ὅχι μεταβλητὸ μέσα στὸ χρόνο) μένει καὶ εἶναι σταθερὰ τὸ ἴδιο. 'Ο κανόνας λοιπὸν τῆς πρακτικῆς χρήσης τοῦ Λόγου σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἰδέα δὲν θέλει νὰ εἰπεῖ τίποτα περισσότερο παρὰ τοῦτο: πρέπει ἔτοι νὰ παίρνομε τοὺς [δεοντικοὺς] κανόνες μας, (Maxime) σὰ νὰ μὴν ὑπόκειται σὲ καμιὰν ἐντελῶς χρονικὴν ἀλλαγὴ ἢ ἡθικὴ μας κατάσταση κατὰ τὸ φρόνημα (ὁ homo noumenon «ποὺ ἢ πορεία του εἶναι στὸν οὐρανὸ») μὲ ὅλες τὶς ἐπ' ἄπειρον συμβαίνουσες μεταβολές.

"Οτι δῆμως κάποτε θὰ ἐμφανιστεῖ ἔνα χρονικὸ σημεῖο ὅπου παύει κάθε μεταβολὴ (καὶ μαζὶ τῆς ὁ ἴδιος ὁ χρόνος), αὐτὸ εἶναι μιὰ παράσταση ποὺ ἔξοργίζει τὴ φαντασία. Τότε δηλαδὴ ὀλόκληρη ἡ Φύση ἀκινητεῖ καὶ εἶναι σὰ νὰ ἔχει ἀπολιθωθεῖ: ἡ τελευταία σκέψη, τὸ τελευταῖο συναίσθημα μένουν τότε μέσα στὸ διανοούμενο ὑποκείμενο ἀκίνητα καὶ χωρὶς μεταβολὴ πάντοτε τὰ ἴδια. Γιὰ ὅν ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποκτήσει συνεδρηση τῆς ὑπαρξῆς του καὶ τοῦ μεγέθους αὐτῆς τῆς ὑπαρξῆς (ῶς διάρκειας) μόνο μέσα στὸ χρόνο, πρέπει μιὰ τέτοια ζωὴ, ἐὰν βέβαια γίνεται νὰ ὄνομάζεται ζωὴ, νὰ φαίγεται δόμοια μὲ τὴν ἐκμηδένιση ἐπειδή, γιὰ νὰ στοχαστεῖ καγεὶς τὸν ἑαυτό του μέσα σὲ μιὰ τέτοια κατάσταση, πρέπει ὅπωσδήποτε νὰ σκεφτεῖ κάτι, ἀλλὰ ἡ σκέψη περιέχει ἔνα διαστοχασμὸ ποὺ μόνο μέσα στὸ χρόνο μπορεῖ νὰ γίνει. — Γι' αὐτὸ οἱ κάτοικοι τοῦ ἄλλου κόσμου παρασταίνονται, ἀνάλογα μὲ τὴ διαφορὰ τῆς κατοικίας τους (στὸν οὐρανὸ ἢ στὴν κόλαση), νὰ φάλλουν ἢ πάντοτε τὸ ἴδιο τραγούδι, τὸ ἀλληλούγια τους, ἢ αἰώνια τοὺς ἴδιους θρήνους (XIX, 1 - 6· XX, 15) — μὲ τοῦτο ἐπισημαίνεται [ἀπὸ τὴν 'Αποκάλυψη] ἡ τέλεια ἔλλειψη κάθε μεταβολῆς στὴν κατάστασή τους.

'Ωστέο δὲν ἰδέα αὐτὴ, δόσο καὶ ἀν ὑπερβαίνει τὴν καταληπτικὴ μας δύναμη, συγγενεύει στενὰ μὲ τὸν Λόγο ἀπὸ πρακτικὴν ἀποψή. 'Εὰν πάρομε τὴν ἡθικὸ - φυσικὴ κατάσταση τοῦ ἀνθρώ-

που ἐδῶ στὴ ζωὴ ἀκόμη καὶ ὑπὸ τοὺς καλύτερους ὅρους, δηλαδὴ σὰ μὰ σταθερὴ πρόβαση καὶ προσέγγιση πρὸς τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ (ἐκεῖνο ποὺ προβάλλεται σ' αὐτὸν ὡς στόχος) — πάλι δὲν μπορεῖ ὁ ἀνθρωπὸς (καὶ μὲ τὴ συνείδηση ἀκόμη τοῦ ἀναλλοίωτου τοῦ φρονήματός του) νὰ συνδέσει τὴν εὐχαρίστησην μὲ τὴν προσδοκία μιᾶς αἰώνια διαρκούσας μεταβολῆς τῆς κατάστασῆς του (τόσο τῆς ἡθικῆς ὅσο καὶ τῆς φυσικῆς). Γιατὶ ἡ κατάσταση, στὴν ὁποίᾳ βρίσκεται τώρα, μένει πάντα ἔνα κακὸ συγκριτικὰ μὲ τὴν καλύτερη ὅπου ἐτοιμάζεται νὰ περάσει· καὶ ἡ παράσταση μιᾶς ἀπέραντης πρόβασης πρὸς τὸν τελικὸ σκοπὸ εἶναι συνάμα καὶ μιὰ προειδοποιητικὴ ματιὰ σὲ μιὰν ἀπέραντη σειρὰ κακῶν πού, ἔστω καὶ ἄν ὑπερσταθμίζονται ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο ἀγαθό, δὲν ἀφήνουν νὰ ὑπάρξει ἡ εὐχαρίστηση ποὺ εἶναι νοητὴ μόνο [μὲ τὴ βεβαιότητα] ὅτι κάποτε ἐπιτέλους γίνεται ἐφικτὸς ὁ τελείωσης.

Ἐδῶ ἀπάνω ὁ ἀνθρωπὸς ποὺ βυθίζεται σ' αὐτοὺς τοὺς στοχασμοὺς περνάει στὸ μυστικὸ (γιατὶ ὁ Λόγος, ἐπειδὴ δὲν ἀρκεῖται εὔκολα στὴν περιορισμένη στὰ δριὰ του χρήση, δηλαδὴ στὴν πρακτικὴ, ἀλλὰ εὐχαρίστως ἀποτολμᾷ κάτι στὸ χῶρο τοῦ ὑπερβατικοῦ, ἔχει ἐπίσης τὰ μυστικά του), ὅπου ὁ Λόγος του δὲν καταλαβαίνει τὸν ἔαυτό του καὶ διποτὲ αὐτὸς θέλει, ἀλλὰ μεγαλύτερη εὐχαρίστηση αἰσθάνεται ὅταν ὀνειρεύεται παρὰ ὅταν συγκρατεῖται περιορισμένος μέσα στὰ σύνορα τοῦ κόσμου τούτου, ὅπως ταιριάζει σ' ἔνα διανοούμενο κάτοικο ἐνὸς κόσμου τῶν αἰσθήσεων. Ἀπ' αὐτὴ τὴ στάση γεννιέται τὸ τέρας τοῦ συστήματος τοῦ Λαοκιονίου¹ περὶ τοῦ ὕψιστου ἀγαθοῦ ποὺ βρίσκεται, λέει, στὸ τίποτα: δηλαδὴ στὴ συνείδηση νὰ αἰσθάνεσθαι ἔχεις καταβροχθιστεῖ στὴν ἀβύσσο τῆς θεότητας μὲ τὴ συγχώνευση μάζι της, ἐπομένως μὲ τὴν ἐκμηδένιση τῆς προσωπικότητάς σου· γιὰ νὰ ἔχουν μιὰ πρόγευση αὐτῆς τῆς κατάστασης, Κινέζοι φιλόσοφοι μέσα σὲ σκοτεινὰ δωμάτια ἀγωνίζονται μὲ κλεισμένα μάτια νὰ σκέπτονται καὶ νὰ αἰσθάνονται αὐτὸ τὸ τίποτά τους. Ἐξοῦ ὁ πανθεϊσμὸς (τῶν Θιβετανῶν καὶ ἄλλων ἀνατολικῶν λαῶν) καὶ συνέχεια ὁ γεννημένος ἀπὸ τὴ

1. (Ὑπόσταση τοῦ Μεταφυσικοῦ) Λάδο - Τσέ.

μεταφυσικήν ἔξιδανώκευσή του σ πινοζισ μός· καὶ οἱ δύο συγγενέουσιν στενά μὲ τὸ πανάρχαιο σύστημα τῆς ἀπορρόφησής τους μέσα στὴ θεότητα (καὶ τῆς τελικῆς ἀπορρόφησής τους μέσα στὴ θεότητα). "Ολα αὐτὰ ἀπλῶς γιὰ νὰ μπορέσουν ἐπιτέλους νὰ ἀπολαύσουν οἱ ἄνθρωποι μιὰν αἰώνια λήγοντας ἀποτελεῖ τὸ ὑποτιθέμενο ἀπ' αὐτοὺς μακάριο τέλος ὅλων τῶν πραγμάτων — καθαυτὸ ἔννοια μὲ τὴν ὁποία ταυτόχρονα καὶ ὁ νοῦς φεύγει καὶ κάθε σκέψη παίρνει τέλος.

Τὸ τέλος ὅλων τῶν πραγμάτων ποὺ περνοῦν ἀπὸ τὰ χέρια τῶν ἀνθρώπων, εἶναι ἀκόμα καὶ μὲ τοὺς καλοὺς σκοπούς των μωρῶν, δηλαδὴ χρησιμοποίηση τέτοιων μέσων γιὰ τοὺς σκοπούς των, ποὺ ἀκριβῶς ἐναντιώνονται σ' αὐτούς. Σ οφία, δηλαδὴ πρακτικὸς Λόγος ἐναρμονισμένος μὲ τὰ ἐντελῶς ἀντίστοιχα πρὸς τὸν τελικὸ σκοπὸ ὅλων τῶν πραγμάτων, τὸ ὑψιστο ἀγαθό, μέτρα, κατοικεῖ μόνο στὸ Θεό· καὶ ἀπλῶς τὸ νὰ μὴ ἐνεργεῖ κανεὶς μὲ τρόπον ὀρατὸ ἐναντίον τῆς ἰδέας αὐτῆς τῆς σοφίας, εἶναι ἐκεῖνο ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσομε περίπου ἀνθρώπινη σοφία. 'Αλλ' αὐτὴ ἡ ἔξασφάλιση ἐναντίον τῆς μωρίας, ποὺ ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴν ἀδειανή νὰ ἐλπίζει ὅτι μπορεῖ νὰ τὴν ἐπιτύχει μόνο μὲ προσπάθεια καὶ μὲ συχνὴ ἀλλαγὴ τῶν σχεδίων του, εἶναι μᾶλλον κάτι τὸ πολύτιμο «ποὺ καὶ ὁ καλύτερος ἄνθρωπος μόνο νὰ τὸ κυνηγάει μπορεῖ σὰ νὰ θέλει τὸ πιάσει»¹, δὲν τοῦ ἐπιτρέπεται ὅμως ποτὲ νὰ παραδοθεῖ στὴν αὐταρέσκεια νὰ πιστέψει, πολὺ λιγότερο νὰ ἐνεργήσει σὰ νὰ τὸ ἔχει πιάσει.— 'Εξου ἐπίσης τὰ ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ μεταβαλλόμενα, συχνὰ παράλογα προγράμματα τῶν κατάλληλων μέσων γιὰ νὰ γίνει, μέσα σ' ἓν αὐτὸν καὶ ορθολογία, ή θρησκεία καὶ θαρρητική καὶ συνάμαρτλη ηρεμία· ἔτσι ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ φωνάξει: Δυστυχισμένοι θυητοί, σὲ σᾶς τίποτα δὲν εἶναι σταθερὸ παρά μόνο ἡ ἀστάθεια!

"Οταν ὅμως ἐπιτέλους οἱ ἀπόπειρες αὐτές εὐδωλοῦν κάποτε ἔως τὸ σημεῖο ἡ κοινότητα νὰ εἶναι ἴκανη καὶ πρόθυμη νὰ ἀκούει μὲ εὔνοια ὅχι μόνο τὶς παραδομένες θρησκευτικὲς διδασκαλίες,

1. (Τ ποσ. τοῦ Μεταφρ.) «Ούχ ὅτι ἥδη ἔλαβον ἡ ἥδη τετελείωμα, διώκω δὲ εἰ καὶ καταλάβω». Παῦλος «πρὸς Φιλιππησίους» γ 12.

ἀλλὰ καὶ τὸν φωτισμένο ἀπ' αὐτὲς πρακτικὸ Λόγο (ὅπως εἶναι ἐπίσης ἀπόλυτα ἀναγκαῖο σὲ μιὰ θρησκεία)· ὅταν οἱ (μὲ ἀνθρώπινο τρόπο) σοφοὶ ἀνάμεσα στὸ λαό, ὅχι κατὰ τὸ δρκο ποὺ ἔχουν πάρει μεταξύ τους (ώς κλῆρος) ἀλλὰ ὡς συμπολίτες, κάνουν προγράμματα μὲ κοινὴ κατὰ τὸ μέγιστο μέρος συμφωνία, ποὺ ἀποδεῖχνουν κατὰ τρόπο, ποὺ δὲν ἐπιδέχεται ὑποψία, ὅτι ἀγωνίζονται γιὰ τὴν ἀλήθεια, καὶ ὁ λαός, αἰσθανόμενος γενικὰ τὴν ἀνάγκη νὰ καλλιεργήσει τὶς ἡθικές του καταβολές (ἀνάγκη ποὺ δὲν θεμελιώνεται [αὐτὴ τὴ φορὰ] στὴν αὐθεντία), δείχνει ἐνδιαφέρον [γι' αὐτὴ τὴν κίνηση] στὸ σύνολό της (ἔστω καὶ ὅχι ἀκόμα στὶς λεπτομέρειες) — τότε τίποτα δὲν ἔχει νὰ συμβουλέψει κανεὶς περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ γίνονται αὐτὲς οἱ ἀπόπειρες καὶ νὰ συνεχίζονται, ἀφοῦ ὡς πρὸς τὴν ἵδε α ποὺ ἀκολουθοῦν βρίσκονται σὲ καλὸ δρόμο· ὅσο γιὰ τὴν ἐπιτυχία ὅμως [ποὺ πρόκειται νὰ προκύψει] ἀπὸ τὰ μέσα ποὺ διαλέχηκαν γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ ἄριστου τελικοῦ σκοποῦ, ἐφόσον αὐτὴ ἔξαρτώμενη ἀπὸ τὴν πορεία τῆς Φύσης μένει πάντοτε ἀβέβαιη, [ἐκεῖνο ποὺ ἔχομε νὰ συμβουλέψομε εἶναι] νὰ τὴν ἀφήσομε στὴ θεία πρόνοια. Γιατί, ἔστω κι' ἀν εἶναι κανεὶς δύσπιστος, σὲ ὄποιοιδήποτε βαθμό, πρέπει, στὴν περίπτωση ὅπου εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατο νὰ προϋποθέσει μὲ βεβαιότητα τὴν ἐπιτυχία ἔπειτα ἀπὸ ὁρισμένα μέσα, παριμένα μὲ ὅλη τὴν ἀνθρώπινη σοφία (πού, ἀν δέιται τὸ ὄνομα της, πρέπει νὰ ἀναφέρεται ἀπλῶς καὶ μόνο στὰ ἡθικὰ πράγματα), [πρέπει] νὰ πιστέψει στὴ συνδρομὴ τῆς θείας σοφίας μὲ τὴν πορεία τῆς Φύσης κατὰ τρόπο πρακτικό, ἐὰν δὲν προτιμᾶ νὰ παραιτηθεῖ ἐντελῶς ἀπὸ τὸν πρακτικὸ του σκοπό.— Θὰ διατυπωθεῖ ἵσως ἡ ἀντίρρηση: Συχνὰ ἔως τώρα ἔχει εἰπωθεῖ ὅτι τὸ τωρινὸ πρόγραμμα εἶναι τὸ ἄριστο· σ' αὐτὸ πρέπει ἀπὸ 'δῶ κ' ἐμπρὸς νὰ μείνομε γιὰ πάντα, αὐτὸ τώρα εἶναι ἔνα καθεστώς γιὰ τὴν αἰωνιότητα. (Σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια) «οὐ ἀδικῶν ἀδικησάτω ἔτι, καὶ ὁ ρυπαρὸς ρυπανθήτω ἔτι, καὶ ὁ δίκαιος δικαιοσύνην ποιησάτω ἔτι, καὶ ὁ ἄγιος ἀγιασθήτω ἔτι»¹ (Αποκάλ. XXII 11) — σὰ νὰ μπορεῖ τώρα κιόλας νὰ ἔχει μπεῖ ἡ αἰωνιότητα

1. (Γ' ποσ. τοῦ Μεταφρ.). Στὸ πρωτότυπο ὁ στίχος παρατίθεται λειψός. Ἐδῶ διλόκληρος.

καὶ μαζὶ τῆς τὸ τέλος ὅλων τῶν πραγμάτων. Ἐντούτοις ἀπὸ τότε διαρκῶς ἔχουν δοκιμαστεῖ νέα σχέδια, ἀπὸ τὰ δόποια τὸ νεώτατο ἥταν συνήθως μόνο ἡ ἐπανάληψη ἐνὸς παλαιοῦ, καὶ στὸ μέλλον ἐπίσης δὲν θὰ λείψουν πιὸ τελεῖα προγράμματα.

"Ἐχω σὲ τέτοιο βαθμὸ συνείδηση τῆς ἀδυναμίας μου νὰ κάνω ἐδῶ μιὰ νέα καὶ ἐπιτυχημένην ἀπόπειρα, ὥστε εὐχαρίστως θὰ συμβούλευα ἔκεινο γιὰ τὸ δόποιο ἀλλωστε δὲν χρειάζεται μεγάλη φαντασία: ν' ἀφήσομε τὰ πράγματα, ὅπως ἡσαν τελευταῖα καὶ ὅπως εἶχαν ἐπὶ μιὰν ὀλόκληρη σχεδὸν ἀνθρώπινη γενεὰ ἀποδειχτεῖ ὑποφερτὰ καλὰ στὶς συνέπειές τους. Ἐπειδὴ δύμως αὐτὸ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ εἰναι ἡ γνώμη ἀνθρώπων ἡ μὲ μεγάλο ἡ μὲ ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα, ἃς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ παρατηρήσω μὲ διακριτικότητα ὅχι τόσο ἔκεινο ποὺ ἔχουν νὰ κάνουν, ὅσο αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ προσέξουν νὰ μὴ σκοντάψουν ἀπάνω του, γιατὶ τότε θὰ ἐνεργοῦσαν ἐναντίον τῶν ἵδιων τῶν προθέσεών τους (ἀκόμη καὶ ἀναύτερες ἡσαν οἱ καλύτερες).

"Ο Χριστιανισμός, ἔκτὸς ἀπὸ τὸν μέγιστο σεβασμὸ ποὺ ἀκαταμάχητα ἐμπνέει ἡ ἀγιότητα τῶν νόμων του, ἔχει μέσα του κάτι τὸ ἀξιαγάπητο περιεχόμενο. (Ἐδῶ ἔννοο ὅχι τὸ ἀξιαγάπητο τοῦ προσώπου ποὺ τὸ ἀπόκτησε γιὰ μᾶς μὲ μεγάλες θυσίες, ἀλλὰ τοῦ ἴδιου τοῦ πράγματος· δηλαδὴ τοῦ ἡθικοῦ καθεστῶτος ποὺ ἰδρυσε· γιατὶ ἔκεινο μόνο ἀπὸ τοῦτο μπορεῖ νὰ ἐπακολουθήσει). "Ο σεβασμὸς εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία τὸ πρῶτο, γιατὶ χωρὶς αὐτὸν δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀληθινὴ ἀγάπη· ἐνῶ χωρὶς ἀγάπη μπορεῖ νὰ αἰσθάνεται κανεὶς σεβασμὸ ἀπέναντι σ' ἓνα πρόσωπο. "Αλλὰ ἐὰν πρόκειται ὅχι ἀπλῶς γιὰ παράσταση τοῦ καθήκοντος, ἀλλ' ἀκόμη καὶ γιὰ ἔκτελεση τοῦ καθήκοντος, ἐὰν κανεὶς ἐρευνᾷ [νὰ ἔξακριβώσει] τὸν ὑποκείμενο τὸν ποκειμενικὸ [λόγο], δηλαδὴ τὸ τί διφέλει νὰ πράξει — τότε ἡ ἀγάπη, ὡς ἐλεύθερη ἀποδοχὴ τῆς βούλησης ἐνὸς ἀλλού μέσα στοὺς [δεοντικοὺς] κανόνες μας, εἶναι ἕνα ἀπαραίτητο συμπλήρωμα τῆς ἀτέλειας τῆς ἀνθρώπινης φύσης (νὰ πρέπει νὰ ἀναγκάζεται [νὰ πράξει] ἔκεινο ποὺ ὁ Λόγος παραγγέλει μὲ τὸ νόμο), γιατὶ ὅτι ἔνας ἀνθρώπος δὲν κάνει μ' εὐχαρίστηση, αὐτὸ

τὸ κάνει τόσο μίζερα, ἀκόμα καὶ μὲ σοφιστικὲς διαφυγὲς ἀπὸ τὴν ἐντολὴν τοῦ καθήκοντος, ὥστε ἀπὸ τὸ καθῆκον ὡς κίνητρο χωρὶς τὴν συνδρομὴν τῆς ἀγάπης δὲν πρέπει νὰ περιμένει κανεὶς παραπολλὰ πράγματα.

"Οταν λοιπόν, γιὰ νὰ καλυτερέψουμε τάχα τὴν κατάσταση, προσθέτομε στὸν Χριστιανισμὸν καὶ μιὰν ὁποιαδήποτε αὐθεντία (ἔστω καὶ τῇ θεῖκῃ), δοσο κι' ἀν εἰναι ἀγαθὴ ἡ πρόθεσὴ τῆς καὶ ὁ σκοπὸς ἐπίσης πραγματικὰ καλός, ἔξαφανίζεται τὸ ἀξιαγάπητο [τοῦ Χριστιανισμοῦ] — γιατὶ εἰναι ἀντίφαση νὰ παραγέλλῃ ο με σ' ἔναν ἀνθρωπὸν ὅχι μόνο νὰ κάνει κάτι τί, ἀλλὰ νὰ τὸ κάνει καὶ μ' εὖ χαρίσῃ τη ση.

Πρόθεση τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰναι : νὰ προαγάγει [μέσα στὸν ἀνθρωπὸν] τὴν ἀγάπην πρὸς τὸ ἔργο τῆς ἑκτέλεσης τοῦ καθήκοντός του, καὶ γεννᾷει αὐτὴ τὴν ἀγάπην, ἐπειδὴ ὁ ἰδρυτής του μιλεῖ ὅχι μὲ τὴν ἴδιότητα ἐνὸς ἀρχηγοῦ ποὺ θέλει νὰ βάλει στὴν καρδιὰ τῶν συνανθρώπων τὴν δικὴν τού, βούληση, ποὺ ἀπαιτεῖ ὑποταγὴν, ἀλλὰ [μιλεῖ] μὲ τὴν ἴδιότητα ἐνὸς φίλου τῶν ἀνθρώπων, ποὺ θέλει νὰ βάλει στὴν καρδιὰ τους τὴ δικὴ τους καλῶς ἐννοούμενη βούληση, δηλαδὴ τὸ πῶς θὰ ἐνεργοῦσαν μόνοι τους ἐλεύθερα, ἔαν ἀποδειγμένα ἀνῆκαν στὸν ἕαυτό τους.

'Εκεῖνο λοιπὸν ἀπὸ τὸ δόποιον ὁ Χριστιανισμὸς περιμένει νὰ γίνει ἀποτελεσματικὸν καὶ τοιχὴν διδασκαλία του, μὲ τὴν δόποια ἔχει τὴ δύναμη νὰ κερδίζει τὶς καρδιὲς τῶν ἀνθρώπων, ἐκείνων ποὺ δὸνοὺς τους, ἔχει ἥδη φωτισθεῖ μὲ τὴν παράσταση τοῦ νόμου τοῦ χρέους των, εἰναι ἡ φιλελεύθερη νοοτροπία ποὺ βρίσκεται σὲ ἵση ἀπόσταση μακριὰ ἀπὸ τὸ δουλικὸ φρόνημα καὶ ἀπὸ τὴν ἀναρχία. Τὸ συναίσθημα τῆς ἐλευθερίας στὴν ἐκλογὴ τοῦ τελικοῦ σκοποῦ εἰναι ἔκεῖνο ποὺ κάνει στοὺς ἀνθρώπους ἀξιαγάπητη τὴ νομοθεσία.— Μὲ ὅλο λοιπὸν ποὺ ὁ δάσκαλος τοῦ Χριστιανισμοῦ προκηρύττει καὶ ποιέι, στὸ γεγονός τοῦτο δὲν πρέπει νὰ δώσομε τὸ νόμημα, τουλάχιστο δὲν εἰναι σύμφωνο μὲ τὴν ἴδιαίτερη σύσταση τοῦ Χριστιανισμοῦ νὰ δώσομε τὴν ἔξήγηση, ὅτι οἱ ποινὲς αὐτὲς προορίζονται νὰ γίνουν τὰ κίνητρα τῆς ὑπακοῆς στὶς ἐντολές του — γιατὶ τότε θὰ ἔπαινε νὰ εἰναι ἀξιαγάπητος. Ἀλλὰ τοῦτο πρέπει νὰ τὸ ἐρμηνεύσουμε μόνο ὡς γεμάτην ἀγάπην καὶ ἀπὸ τὴν εὔνοια τοῦ νομοθέτη πηγάζουσαν ἀποτροπή,

νὰ φυλαχτοῦμε ἀπὸ τὴν ζημιὰ ποὺ ἀναπότρεπτα θὰ ἔπρεπε νὰ προέλθει ἀπὸ τὴν παράβαση τοῦ νόμου (γιατὶ : «*lech est surda et inexorabilis*»¹ Livius) — ἐπειδὴ δχι ὁ Χριστιανισμὸς ὡς ἐλεύθερα ἀποδεκτὸς κανόνας ζωῆς, ἀλλὰ ὁ νόμος ἀπειλεῖ ἐδῶ. [ἡ κύρωση] ὡς τάξη ποὺ βρίσκεται ἀμετάτρεπτα στὴ φύση τῶν πραγμάτων, δὲν ἀφήνεται οὔτε σ' αὐτὴν ἀκόμη τὴν αὐθαίρετη θέληση τοῦ Δημιουργοῦ ν' ἀποφασίσει ἀν θὰ ἀκολουθήσει ἔτσι ἢ ἀλλιῶς.

“Οταν ὁ Χριστιανισμὸς ὑπόσχεται ἀ μ ο i β ἐς (π.χ. «Χαίρετε καὶ ἀγαλλιᾶσθε ὅτι ὁ μισθὸς ὑμῶν πολὺς ἐν τοῖς οὐρανοῖς»²), τοῦτο κατὰ τὴν φιλελεύθερη νοοτροπία δὲν πρέπει νὰ ἔρμηνετε ὅτι τάχα εἶναι προσφορὰ σ' ἕνα εἰδος π α ζ ἀ ρ ε μ α, γιὰ νὰ προτιμήσει ὁ ἄνθρωπος τὴν ἐνάρετη ζωὴ — γιατὶ τότε ὁ Χριστιανισμὸς θὰ ἥταν πάλι γιὰ τὸν Ἰδιο τὸν ἑαυτό του δχι ἀξιαγάπητος. Μόνον δταν ζητεῖ κανεὶς πράξεις, ποὺ πηγάζουν ἀπὸ ἀνιδιοτελὴ ἐλατήρια, μπορεῖ νὰ ἐμπνεύσει στὸν ἄνθρωπο σεβασμὸ ἀπέναντι σὲ 'κεινον ποὺ τὶς ζητεῖ : καὶ χωρὶς σεβασμὸ δὲν ὑπάρχει ἀληθινὴ ἀγάπη. Πρέπει λοιπὸν σὲ 'κείνη τὴν ὑπόσχεση νὰ μὴ δώσομε τὸ νόημα ὅτι οἱ ἀμοιβὲς θὰ εἶναι τάχα τὰ κίνητρα τῶν πράξεων. ‘Η ἀγάπη μὲ τὴν ὅποια μιὰ φιλελεύθερη διάθεση προσηλώνεται σ' ἕναν εὑεργέτη, διευθύνεται δχι πρὸς τὸ καλὸ ποὺ δέχεται ὁ ἐνδεής, ἀλλὰ μόνο πρὸς τὸ κύρος τῆς β ο ύ λ η σ η σ ἐκείνου ποὺ ἔχει τὴν ὅρεξη νὰ τὸ προσφέρει — ἔστω καὶ ἀν δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ κάνει αὐτὴ τὴν προσφορά, ἡ ἐμποδίζεται νὰ τὴν ἔκτελέσει ἀπὸ ἀλλα ἐλατήρια ποὺ τὰ φέρνει μαζί της ἡ φροντίδα γιὰ τὸ γενικὸ μέγιστο καλὸ τοῦ κόσμου.

Αὐτὸν εἶναι τὸ ἡθικὸ ἀξιαγάπητο ποὺ ἔχει ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ποὺ διαμέσου κάποιου ἔξαναγκασμοῦ, ποὺ μὲ τὴ συχνὴ μεταβολὴ τῶν δοξασιῶν κόλλησε ἀπάνω του, ἔξακολουθεῖ νὰ λάμπει πάντοτε καὶ νὰ διατηρεῖται ἀπέναντι στὴν ἀποστροφὴ ποὺ διαφορετικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε συναντήσει τὸ ἀξιαγάπητο τοῦτο (πράγμα παράξενο) στοὺς χρόνους τοῦ πιὸ μεγάλου διαφωτισμοῦ, ποὺ γνώ-

1. (Ὑποσ. τοῦ Μεταφρ.) «Ο νόμος εἶναι κουφὸς καὶ ἀδυσώπητος». Livius II, 3, 4 : «*leges rem surdam inexorabilem esse*».

2. (Ὑποσ. τοῦ Μεταφρ.). Ματθ. ε, 12.

ρισαν ποτὲ οἱ ἀνθρωποι, δείχνεται πάντοτε μέσα σ' ἐνα ἄλλο τόσο καθαρὸ φῶς.

Ἐὰν ὑποθέσομε δtti θὰ φτάσει κάποτε ὁ Χριστιανισμὸς στὸ σημεῖο νὰ πάψει νὰ εἶναι ἀξιαγάπητος (πράγμα ποὺ ἀσφαλῶς θὰ μποροῦσε νὰ συμβεῖ, ἐὰν ἀντὶ τοῦ ἥπιου πνεύματός του ὁ πλιξόταν μὲ προστακτικὴν αὐθεντία) — τότε, ἐπειδὴ στὰ ἀνθρώπινα πράγματα δὲν ὑπάρχει οὐδετερότητα (ἀκόμη λιγότερο: κράση ἀντίθετων ἀρχῶν), δεσπόζουσα διάθεση τῶν ἀνθρώπων ἀπέναντί του θὰ γίνει ἡ ἀποστροφὴ καὶ ἡ ἔχθρότητα, καὶ ὁ Ἀντὶ χριστὸς τοι, ποὺ θεωρεῖται πρόδρομος τῆς νεώτατης ἡμέρας, θὰ ἀρχίσει τῇ σύντομῃ ἔστω βασιλείᾳ του (πού, ὅπως λένε, θεμελιώνεται ἀπάνω στὸ φόβο καὶ στὴν ἴδιοτέλεια) — ἀλλὰ τότε, ἐπειδὴ ὁ Χριστιανισμὸς προορίζεται βέβαια νὰ εἶναι, ἀλλὰ δὲν θὰ ἔχει ἀπὸ τῇ Μοίρᾳ εὖ νοηθεῖ νὰ γίνει γενικὴ θρήσκείᾳ τοῦ κόσμου, θὰ ἐγκαίνιαστεῖ τὸ (στραβὸ) τέλος ὅλων τῶν πραγμάτων ἀπὸ τὴν ἥθικὴν ἀποψη.

[Πάλι τὸ ζήτημα] ΑΝ ΤΟ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΓΕΝΟΣ
ΒΡΙΣΚΕΤΑΙ ΣΕ ΣΤΑΘΕΡΗ ΠΡΟΟΔΟ
ΠΡΟΣ ΤΟ ΚΑΛΥΤΕΡΟ¹

1. Τί θέλομε ἔδω νὰ ξέρομε;

Ἄπαιτοῦμε ἔνα μέρος τῆς ἱστορίας τῶν ἀνθρώπων, καὶ μάλιστα δχι τοῦ παρελθόντος ἀλλὰ τοῦ μέλλοντος, ἐπομένως μιὰν ἱστορία π ρ ο λ ἐ γ ο υ σ α ν [τὰ γεγονότα] ποὺ δταν δὲν ὀδηγεῖται ἀπὸ γνωστοὺς φυσικοὺς νόμους (ὅπως γίνεται γιὰ τὶς ἐκλείψεις τοῦ ἥλιου καὶ τῆς σελήνης) ὀνομάζεται ἀ π ο κ α λ υ π τ ι κ ἡ καὶ δμως φυσική, π ρ ο φ η τ ι κ ἡ², ὡστόσο δὲν μπορεῖ νὰ κατακτηθεῖ μὲ ἄλλο τρόπο παρὰ μὲ ὑπερφυσικὴν ἀνακοίνωση καὶ ἐπέκταση τοῦ βλέμματος πρὸς τὸ μέλλον. — Εξάλλου δταν ἐρωτᾶται: ἀν τὸ ἀνθρώπινο γένος (σὲ μεγάλο σχῆμα) προχωρεῖ σταθερὰ πρὸς τὸ καλύτερο, ὁ λόγος εἶναι δχι γιὰ τὴ φυσικὴ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου (ἀν δηλαδὴ θὰ γεννηθοῦν στὸ μέλλον νέες ἀνθρώπινες φυλές), ἀλλὰ γιὰ τὴν ἴστορία τῶν ἡθῶν, καὶ μάλιστα δχι κατὰ τὴν ἔννοια τοῦ γένους (singulorum), ἀλλὰ κατὰ τὸ σύνολο τῶν κοινωνικὰ ἀπάνω στὴ γῆ ἐνωμένων, τῶν μοιρασμένων σὲ λαοὺς ἀνθρώπων (universorum).

1. (Ὑπόσ. τοῦ Μεταφρ.). Τὸ δοκίμιο τοῦτο ἔφερε στὴν ἀρχὴν διάτομο τὸν σημερινὸν ὑπότιτλό του καὶ εἶχε σταλεῖ ἀπὸ τὸν Kant γιὰ δημοσίευση (τὸ 1797) στὸ περιοδικὸ «Berlinisches Monatsschrift» (ποὺ ἔγινε ἐπίτετα «Berliner Blätter»), ἀλλὰ ἡ πρωτικὴ λογοκρισία δὲν ἔδωσε τὴν ἀδειαν (τὸ imprimatur). «Οταν μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Φρειδερίκου - Γουλιέλμου τοῦ Β' (16 Νοεμβρ. 1797) ἀλλοίξε κάπως τὸ κλίμα, ὁ Kant ἔδωσε τὸ κείμενο τοῦτο μαζὶ μὲ δύο ἀλλα, πολὺ μεγαλύτερα σὲ ἔκταση, στὸν ἔκδοτη του Fr. Nicolovius, ποὺ τὰ τύπωσε μαζὶ στὸ Königsberg τὸ 1798 μὲ τὸν τίτλο: «Der Streit der Fakultäten» («Ἡ διένεξη τῶν πανεπιστημιακῶν Σχολῶν»).

2. (Ὑπόσ. τοῦ Συγγρ.). Γιὰ κεῖνον ποὺ ἔγειρε μὲ τὶς προρήσεις, ἀπὸ τὴν Πυθανία ἔως τὶς τσιγγάνες — τὶς λέγει δηλαδὴ χωρὶς γνώση ἡ ἐντιμότητα — λέμε: αὐτὸς προφητεύει.

2. Πῶς μποροῦμε νὰ τὸ ξέρομε;

‘Ως ιστορικὴν ἀφήγηση ποὺ προλέγει ὅσα πρόκειται νὰ γίνουν στὸ μέλλον· ἄρα ὡς μιὰν a priori δυνατὴν ἔκθεση τῶν γεγονότων ποὺ θὰ ἐπακολουθήσουν.— Πῶς ὄμως εἶναι a priori δυνατὴ μιὰ ιστορία; —’ Απάντηση: ὅταν αὐτὸς ποὺ προλέγει, κάνει καὶ ρυθμίζει ὁ Ἰδιος τὰ γεγονότα ποὺ ἀναγγέλλει ἀπὸ πρό.

Οἱ Ἰουδαῖοι προφῆτες εἶχαν σωστὰ ‘πεῖ ἀπὸ πρὸν ὅτι ἐπίκειται ἀργὰ ἢ γρήγορα ὅχι ἀπλῶς ἢ παρακμὴ ἀλλὰ ἢ ὀλοκληρωτικὴ διάλυση τοῦ κράτους των, γιατὶ οἱ Ἰδιοι ἡσαν οἱ δημιουργοὶ αὐτοῦ τοῦ πεπρωμένου των.— ‘Ως ὀδηγοὶ τοῦ λαοῦ εἶχαν δυσκολέψει τὸ πολίτευμά τους μὲ τόσο πολλὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ, τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀπότοκα, πολιτικὰ βάρη, ὥστε τὸ κράτος τους ἔγινε ἀκατάλληλο νὰ ζήσει ἀνεξάρτητο, Ἰδιώς μαζὶ μὲ γειτονικούς λαούς, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐπέτρεπε κατὰ φυσικὸ λόγο οἱ ἵερεμάδες τῶν ἱερέων του νὰ πέσουν μάταια στὸν ἀέρα, ἐπειδὴ αὐτὸς ἔμεναν ἀκλόνητοι στὴν πρόθεσή τους νὰ ἔχουν ἔνα ἀπὸ τοὺς Ἰδιους κατασκευασμένο πολίτευμα ποὺ ἤταν ἀδύνατο νὰ διατηρηθεῖ, καὶ ἔτσι μπόρεσαν νὰ προβλέψουν ἀλάθητα τὴν ἔκβαση.

Αὐτὸς κάνουν καὶ οἱ πολιτικοὶ μας, ὅσο μακριὰ πηγαίνει ἡ ἐπίδρασή τους, καὶ [γιὰ τοῦτο] εἶναι κι’ αὐτοὶ τὸ Ἰδιο εὐτυχεῖς στὶς προρρήσεις τους.— Πρέπει, λέγουν, νὰ παίρνομε τοὺς ἀνθρώπους ὅπως εἶναι, ὅχι δπως ἀπληροφόρητοι γιὰ τὸν κόσμο σχολαστικοὶ ἢ καλόψυχοι φαντασιοκόποι δύνειρεύονται δτι ὀφέλουν νὰ εἶναι. Αὐτὸς ὄμως τὸ ὅ πως εἴναι σημαίνει ἔδω: γιὰ τὸ σκοπὸ ποὺ ἐμεῖς τοὺς ἔχομε εἰς μὲ ἀδικους ἀναγκασμοὺς καὶ μὲ προδοτικὰ προγράμματα δοσμένα στὸ χέρι τῆς Κυβέρνησης, δηλαδὴ πεισματάρχεδες καὶ ἔτοιμους γιὰ ἔξεγερση ὅπου βέβαια ἐπειτα, δταν ἡ Κυβέρνηση ἀφήσει λίγο χαλαρὰ τὰ γκέμια τους, ἔρχονται θλιβερὲς συνέπειες ποὺ ἐπαληθεύουν τὴν προφητεία ἐκείνων τῶν ἔξυπνων τάχα πολιτικῶν ἀνδρῶν.

Καὶ κληρικοὶ ἀκόμα προλέγουν κάποτε τὴν ὀλοκληρωτικὴ παρακμὴ τῆς θρησκείας καὶ τὴν ἐπικείμενη ἐμφάνιση τοῦ ἀντίχριστου, ἐνῶ στὸ μεταξὺ οἱ Ἰδιοι κάνουν αὐτὸς ἀκριβῶς ποὺ χρειάζεται γιὰ νὰ τὸν φέρει, ἀφοῦ δηλαδὴ δὲν φροντίζουν νὰ βάλουν στὴν καρδιὰ τῶν ἐνοριτῶν τους ἥθικὲς ἀρχές, ποὺ θὰ τοὺς ὀδηγή-

σουν κατευθεῖαν πρὸς τὸ καλύτερο, παρὰ οὐσιαστικὸ καθῆκον κάνουν τὴν τήρηση τύπων καὶ τὴν ἴστορικὴ πίστη ποὺ ὑποτίθεται δτὶ θὰ ἔχουν ἔμμεσα αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα· μὲ τέτοια ὅμως μέτρα μπορεῖ ἵσως νὰ ἀναπτυχθεῖ ὁμοφωνία σ' ἐνα ἀστικὸ πολίτευμα, ἀλλὰ ποτὲ καὶ στὸ ἡθικὸ φρόνημα. "Ἐπειτα παραπονοῦνται γιὰ τὴν ἀθηροσκεία τοῦ κοινοῦ, ποὺ οἱ ἕδιοι τὴν ἔχουν δημιουργήσει καὶ ποὺ μπόρεσαν ἐπομένως νὰ τὴν ἀναγγείλουν ἀπὸ πρίν, χωρὶς νὰ εἶναι προικισμένοι μὲ ἐνα ἕδιαίτερο προφητικὸ χάρισμα.

3. Διαίρεση τῆς ἔννοιας ἐκείνου ποὺ θέλομε νὰ ξέρομε ἀπὸ πρὶν γιὰ τὸ μέλλον.

"Τάρχουν τρεῖς περιπτώσεις ποὺ μποροῦν νὰ περιέχουν μιὰ πρόρρηση. Τὸ ἀνθρώπινο γένος βρίσκεται ἢ σὲ σύνεχὴ ὃ π-ι-σθ ο δρόμη ση πρὸς τὸ χειρότερο, ἢ σὲ σταθερὴ πρόοδο πρὸς τὸ καλύτερο, ὡς πρὸς τὸν ἡθικὸ του διακαθορισμό, ἢ σὲ αἰώνια στασιμότητα στὴν τωρινὴ βαθμίδα τῆς ἡθικῆς του ἀξίας, ἀνάμεσα στὰ [ἄλλα] πλάσματα τῆς Δημιουργίας (τοῦτο εἶναι τὸ ἕδιο μὲ τὴν αἰώνια κυκλικὴ περιστροφὴ γύρω ἀπὸ τὸ ἕδιο σημεῖο).

Μποροῦμε νὰ δονομάσομε τὴν πρώτη θέση: ἡθικὸ τερρο-ρισμό, τὴ δεύτερη: εὖδας μονιμό (ποὺ ἐφόσον βλέπει μὲ μακριὰ προοπτικὴ τὸ στόχο τῆς προόδου, θὰ μποροῦσε νὰ δονομάστε καὶ χιλιασμός), τὴν τρίτην ὅμως ἀβδηρισμό, ἐπειδή, ἀφοῦ μιὰ ἀληθινὴ στασιμότητα δὲν εἶναι δυνατὴ στὸν ἡθικὸ χῶρο, ἄλλο δὲν ὑπολείπεται πλέον παρὰ μιὰ σταθερὴ ἐναλλασσόμενη ἀνοδος καὶ μιὰ ἔξισου βαθειὰ καὶ συχνὴ πτώση (ἔνα εἰδός αἰώνιας αἰώρησης), σὰ νὰ μένει τὸ ὑποκείμενο στὴν ἕδια θέση καὶ σὲ στασιμότητα.

α. Ἡ τερροριστικὴ παράσταση τῆς ἴστορίας τῶν ἀνθρώπων.— Ἡ πτώση στὸ χειρότερό δὲν μπορεῖ στὸ ἀνθρώπινο γένος νὰ συνεχίζεται σταθερά· γιατὶ σὲ δρισμένο βαθμὸ [χειροτέρεψης] ἡ κατάσταση αὐτὴ θὰ ἐφθειρεῖ ἡ ἕδια τὸν ἔαυτό της. Γιὰ τοῦτο, ὅταν πράξεις τρόμου μεγαλώνουν, κορυφώνονται σὰν τὰ βουνά, καὶ τὰ δεινὰ γίνονται ἀνάλογα, συνηθίζομε νὰ λέγομε: τώρα δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ γίνει τὸ χειρότερο· πλησιάζει ἡ ἡμέρα τῆς κρίσης, καὶ ὁ εὔσεβὴς ὀνειροπόλος

δύνειρεύεται κιόλας τὴν ἀποκατάσταση τῶν πάντων καὶ ἔναν ἀνακαινισμένο κόσμο, ἀφοῦ αὐτὸς ἐδῶ θὰ ἔχει ἐξολοθρευτεῖ μὲ τὴ φωτιά.

β. Ἡ εὐδαίμονιστικὴ παράσταση τῆς ἴστορίας τῶν ἀνθρώπων.— "Οτι, στὴν καταβολή, ἡ μάζα τοῦ ἔμφυτου μέσα μας ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ μένει πάντοτε ἡ ἔδια καὶ δὲν μπορεῖ μέσα στὸ ἔδιο ὑποκείμενο οὔτε νὰ πληθύνει οὔτε νὰ λιγοστέψει, αὐτὸ μποροῦμε νὰ τὸ παραδεχτοῦμε· [γιατὶ] πῶς θὰ ἥταν δυνατὸν νὰ πληθύνει αὐτὸ τὸ ποσὸν τοῦ ἀγαθοῦ μέσα στὴν καταβολή, ἀφοῦ τοῦτο θὰ ἔπρεπε νὰ γίνει μὲ τὴν ἐλευθερία τοῦ ὑποκείμενου, γιὰ ἔνα τέτοιο σκοπὸ δύμας θὰ χρειαζότανε πάλι ἔνα μεγαλύτερο κεφάλαιο τοῦ ἀγαθοῦ ἀπὸ κεῖνο ποὺ [τὸ ὑποκείμενο] ἔχει ἐξαρχῆς; — Τὰ ἀποτελέσματα δὲν μποροῦν νὰ ὑπερβοῦν τὴ δύναμη τῶν αἰτιῶν ποὺ ἔνεργοῦν· ἔτοι δὲν μπορεῖ τὸ ποσὸν τοῦ ἀγαθοῦ, ποὺ εἶναι μέσα στὸν ἀνθρωπὸ ἀνακατεμένο μὲ τὸ κακό, νὰ ξεπεράσει ἔνα δρισμένο μέτρο τοῦ τελευταίου, ὥστε νὰ μπορεῖ ὁ ἀνθρωπὸς νὰ ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τοῦτο καὶ ἔτοι νὰ προοδεύει πάντοτε πρὸς τὸ καλύτερο. Ἐπομένως ὁ εὐδαιμονισμὸς μὲ τὶς αἰματώδεις ἐλπίδες του φαίνεται ὅτι δὲν στέκεται καὶ ὅτι πολὺ λίγο ὠφελεῖ μιὰ προφητικὴ ἴστορία τῶν ἀνθρώπων στὸ θέμα τῆς διαρκῶς συνεχιζόμενης πρὸς τὰ ἐμπρὸς πορείας ἀπάνω στὴν τροχιὰ τοῦ ἀγαθοῦ.

γ. Ἡ ὑπόθεση τοῦ ἀβδηριτισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου γένους στὸν προκαθορισμὸ τῆς ἴστορίας του. — Ἡ γνώμη αὐτὴ θὰ μποροῦσε ἵσως νὰ ἔχει μὲ τὸ μέρος τῆς τὴν πλειονότητα τῶν ψήφων. Μωρία ἔξεπαγγέλματος εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ εἶδους μας: μπαίνομε — λέει — γρήγορα στὴν τροχιὰ τοῦ ἀγαθοῦ, ἀλλὰ δὲν μένομε ἐκεῖ ἀπάνω, παρά, γιὰ νὰ μὴν εἴμαστε βέβαια δεμένοι σὲ ἔνα καὶ μόνο σκοπό, ἀκόμα καὶ δταν αὐτὸ γίνεται μόνο γιὰ τὴν ἀλλαγὴ, ἀναποδογυρίζομε τὸ σχέδιο τῆς προόδου, χτίζομε γιὰ νὰ μποροῦμε νὰ γκρεμίσομε, καὶ μόνοι μας ἐπωμιζόμαστε τὴν ἀπελπισμένη προσπάθεια νὰ κουβαλοῦμε ἔως τὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ τὸ βράχο τοῦ Σισύφου, γιὰ νὰ τὸν ἀφήνομε ἔπειτα νὰ κατρακυλάει πίσω πάλι. — Ἐδῶ λοιπὸν ἡ ἀρχὴ τοῦ κακοῦ μέσα στὴ φυσικὴ καταβολὴ τοῦ ἀνθρώπινου γένους φαίνεται ὅτι ἔχει δχι

τόσο συγκεραστεῖ (συγχωνευτεῖ) μὲ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀγαθοῦ, δισο
ἔξουδετερωθεῖ ἡ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλην, πράγμα ποὺ θὰ ἔχει ὡς συνέ-
πεια τὴν ἀδράνεια (αὐτὴ ὁνομάζεται ἐδῶ στασιμότητα): ἀπασχό-
ληση ἀδειανή, νὰ ἀφήνομε νὰ ἐναλλάσσεται τὸ ἀγαθὸ καὶ τὸ κακὸ
μὲ τὸ μπρὸς καὶ μὲ τὸ πίσω, ἕτοι ὡστε ὅλοκληρο τὸ παιχνίδι
τῆς ἀναστροφῆς τοῦ εἴδους μας μὲ τὸν ἑαυτό του ἀπάνω σ' αὐτὴ
τὴ σφαίρα νὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται ἀπλὴ φάρσα ποὺ δὲν μπορεῖ
νὰ τοῦ δώσει στὰ μάτια τοῦ Λόγου ἀλλην ἀξία μεγαλύτερην ἀπὸ
'κείνην ποὺ ἔχουν τὰ ἄλλα γένη τῶν ζώων ποὺ παίζουν τοῦτο τὸ
παιχνίδι μὲ λιγότερα ἔξοδα καὶ χωρὶς νοῦ.

4. Τὸ πρόβλημα τῆς προόδου δὲν μπορεῖ νὰ λυθεῖ ἄμεσα μὲ τὴν ἐμπειρία.

Καὶ ἔὰν ἀκόμη ἥθελε διαπιστωθεῖ ὅτι τὸ ἀνθρώπινο γένος,
θεωρούμενο στὸ σύνολό του, βρίσκεται ἐπὶ μακρὸ χρονικὸ διά-
στημα [ἔως σήμερα] σὲ διαρκὴ πρὸς τὰ ἐμπρὸς πορεία καὶ
πρόοδο, πάλι κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἐγγυηθεῖ ὅτι τώρα ἀκριβῶς,
ἔξαιτίας τῆς φυσικῆς καταβολῆς τοῦ εἴδους μας, δὲν μπαίνει στὴν
ἐποχὴ τῆς ὀπισθοδρόμησής του· καὶ ἀντίστροφα, καὶ ἔὰν ἀκόμη
πηγαίνει [ἔως σήμερα] πρὸς τὰ πίσω καὶ μὲ ἐπιταχυνόμενη πτώ-
ση πρὸς τὸ χειρότερο, πάλι σὲ κανένα δὲν ἐπιτρέπεται ν' ἀπο-
κλείσει ὅτι ἀκριβῶς ἐδῶ βρίσκεται τὸ σημεῖο τῆς στροφῆς πρὸς
τὸ ἀντίθετο (punctum flexus contrarii), ὅπου χάρη στὴν ἡθικὴ
καταβολὴ [ποὺ ὑπάρχει] στὸ γένος μας, ἡ πορεία του στρέφεται
ἄλλῃ μιὰ φορὰ πρὸς τὸ καλύτερο. Γιατὶ ἔχομε νὰ κάνομε μὲ ὅντα
ποὺ ἐνεργοῦν ἐλεύθερα, γιὰ τὰ ὅποια μπορεῖ νὰ ὑ π α ρ ε υ-
τε ἵ τὸ τί ὁ φ ε ἵ λ ο υ ν νὰ πράξουν, δχι ὅμως καὶ νὰ π ρ ο ε-
π ω θ ε ἵ τὸ τί θ ἀ π ρ ἄ ξ ο υ ν, καὶ τὰ ὅποια ἀπὸ τὸ αἰσθημα
τοῦ κακοῦ ποὺ ἔκαμαν στὸν ἑαυτό τους, ὅταν τοῦτο φτάσει σὲ
ἀρκετὸ μέγεθος, ζέρουν νὰ παίρνουν ἐνα δυναμωμένο ἐλατήριο γιὰ
νὰ κάνουν ἔπειτα κάτι τὶ καλύτερα ἀπὸ ὅτι ἡταν πρὶν ἀπὸ 'κείνη
τὴν κατάσταση.—'Αλλὰ «δυστυχισμένοι θηντοὶ» (λέγει ὁ ἀββᾶς
Coyer)¹ «τίποτα ἀνάμεσά σας δὲν εἶναι σταθερὸ ὅσο ἡ ἀστάθεια».

1. ('Γ πο σ. τοῦ Μετ.). Gabriel François Coyer (1707 - 1782). Γάλλος Ἰησουίτης. 'Εδῶ ὁ Kant ἔχει ἴσως ὑπόψη του τὸ γερμανικὰ μετα-
φρασμένο (στὸ Βερολίνο τὸ 1761) βιβλίο του «Moralische Kleinigkeiten».

"Ισως καὶ νὰ δρεῖνεται στὴ δική μας κακή ἐκλογὴ τοῦ σημείου, ἀπὸ τὸ δόποῦ βλέπομε τὴν πορεία τῶν ἀνθρώπων πραγμάτων, ἡ ἐντύπωση δτὶ ἡ πορεία αὐτῇ εἶναι τόσο παράλογη. Οἱ πλανῆτες, ὅταν παρατηροῦνται ἀπὸ τὴν γῆ, φαίνονται ἄλλοτε δτὶ πηγαίνουν πρὸς τὰ πίσω, ἄλλοτε δτὶ εἶναι στάσιμοι καὶ ἄλλοτε δτὶ προχωροῦν. 'Εὰν δμως ὡς σημεῖο παρατήρησης παρθεῖ ὁ ἥλιος, πράγμα ποὺ μόνο ὁ Λόγος μπορεῖ νὰ τὸ κάνει, τότε πορεύονται σταθερὰ τὴν κανονικὴ πορεία τους. σύμφωνα μὲ τὴν ὑπόθεση τοῦ Κοπέρνικου. Σὲ μερικοὺς δμως ποὺ κατὰ τὰ ἄλλα δὲν εἶναι ἀσοφοὶ, ἀρέσει νὰ μένουν ἀκαμπτοι στὸ δικό τους τρόπο ἐξήγησης τῶν φαινομένων καὶ στὸ σημεῖο παρατήρησης ποὺ πήραν μιὰ φορά, ἔστω καὶ ἐὰν ἔτσι, σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τοῦτο, μπερδεύονται στοὺς κύκλους καὶ στὰ ἐπικύκλια τοῦ Τύχονα καὶ φτάνουν σὲ ἀδιέξοδο. 'Αλλὰ αὐτὴ εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀτυχία, δτὶ δὲν εἴμαστε ἴκανοι νὰ τοποθετηθοῦμε στὴ σωστὴ θέση παρατήρησης, ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν πρόρρηση ἐλεύθερων πράξεων. Γιατὶ αὐτὴ θὰ ἥταν ἡ θέση τῆς [θείας] πρόγνωσης, ποὺ βρίσκεται πέρα απὸ κάθε ἀνθρώπινη σοφία· αὐτὴ ἀπλώνεται βέβαια καὶ στὶς ἐλεύθερες πράξεις τοῦ ἀνθρώπου, οἱ δόποῖς δμως ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο μποροῦν νὰ ἰδωθοῦν, ἀλλὰ ὅχι καὶ νὰ προϊδωθοῦν μὲ βεβαιότητα (γιὰ τὸ μάτι τοῦ Θεοῦ δὲν ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς δύο λέξεις καμία διαφορά), ἐπειδὴ γιὰ τοῦτο τὸ τελευταῖο ὁ ἀνθρώπος χρειάζεται τὴν ἀλληλουχία κατὰ νόμους φυσικούς, γιὰ τὶς μέλλουσες δμως ἐλεύθερες πράξεις δὲν ἔχει στὴ διάθεσή του αὐτὴ τὴν καθοδήγηση ἡ ὑπόδειξη.

'Εὰν εἴχαμε τὸ δικαίωμα νὰ ἀποδώσομε στὸν ἀνθρώπο μιὰν ἔμφυτη καὶ ἀμετάβλητα ἀγαθή, ἀν καὶ περιορισμένη, βούληση, τότε θὰ μπορούσαμε νὰ προλέγομε μὲ σιγουριὰ τὴν πρόοδο τοῦ εἰδούς του πρὸς τὸ καλύτερο, ἐπειδὴ ἡ πρόρρησή μας θὰ ἀναφερόταν τότε σ' ἕνα γεγονός ποὺ ὁ Ἰδιος μπορεῖ νὰ τὸ κάνει. 'Αφοῦ δμως τὸ κακὸ εἶναι μεσα στὴν καταβολή του ἀνάμεικτο μὲ τὸ ἀγαθό, σὲ ποσότητες ποὺ δὲν τὶς γνωρίζει, καὶ ὁ Ἰδιος δὲν ξέρει τίνος ἀπὸ τὰ δύο τὸ ἀποτέλεσμα μπορεῖ νὰ περιμένει.

5. Πρέπει ώστόσο ή προφητεύουσα ιστορία τοῦ ἀνθρώπινου γένους νὰ συνδεθεῖ μὲ μιὰν ὁποιαδήποτε ἐμπειρία.

Πρέπει νὰ ὑπάρξει κάποια ἐμπειρία στὸ γένος τῶν ἀνθρώπων, ποὺ ὡς γεγονὸς νὰ μαρτυρεῖ μιὰν ὑφὴ καὶ μιὰν ἴκανότητά του νὰ εἰναι αἱ τις τῆς πορείας του πρὸς τὸ καλύτερο καὶ (ἀφοῦ τοῦτο θὰ εἰναι ἡ πράξη ἐνὸς ὄντος προικισμένου μὲ ἐλευθερία) δὴ μιούργος τῆς ἀλλὰ ἀπὸ μιᾶ διδόμενην αἰτία τότε προλέγεται ἔνα γεγονὸς ὡς ἀποτέλεσμα, ὅταν συμβαίνουν τὰ περιστατικὰ ποὺ συνεργοῦν γι' αὐτὸ τὸ σκοπό. "Οτι δύμας αὐτὰ τὰ τελευταῖα κάποτε πρέπει νὰ συμβοῦν, τοῦτο — δύπις μὲ τὸν λογισμὸ τῶν πιθανοτήτων στὸ παιχνίδι — μπορεῖ βέβαια γενικὰ νὰ προειπωθεῖ, ἀλλὰ ὅχι καὶ νὰ καθοριστεῖ ἢν θὰ γίνει κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς μου καὶ θὰ ἔχω ἐγὼ τὴν ἐμπειρία ποὺ θὰ ἐπιβεβαιώσει ἔκεινη τὴν πρόρρηση. Πρέπει ἐπομένως νὰ ἀναζητηθεῖ ἔνα γεγονὸς ποὺ θὰ ἀποτελεῖ ἔνδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξη μιᾶς τέτοιας αἰτίας καὶ τὸ ἐνέργημα τῆς αἰτιότητάς της μέσα στὸ ἀνθρώπινο γένος, χωρὶς προσδιορισμὸ χρόνου, καὶ ποὺ θὰ ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνομε τὴν πρόοδο πρὸς τὸ καλύτερο ὡς ἀναπότρεπτην ἀκολουθία· τὸ συμπέρασμα τοῦτο θὰ μποροῦσε ἔπειτα νὰ ἀπλωθεῖ στὴν ιστορία τοῦ παρελθόντος (ὅτι ἀνέκαθεν βρίσκεται σὲ πρόδο) ἔτσι δύμας ὥστε τὸ γεγονὸς ἔκεινο νὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται ὅχι σὰν αἰτία τῆς προόδου, ἀλλὰ μόνο σὰν ἔνδειξη, σὰν ιστορικὸ σημάδι (*signum rememorativum, demonstrativum*¹, *prognostikon*), καὶ νὰ μπορεῖ νὰ ἀποδείχνει μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο τὴν τάση τοῦ ἀνθρώπινου γένους στὸ σύνολό του, δηλαδὴ ὅχι θεωρημένου κατὰ τὰ ἀτομα ποὺ τὸ ἀποτελοῦν (γιατὶ τοῦτο θὰ δηληγοῦσε σὲ μιὰν ἀπαρίθμηση καὶ σ' ἔνα λογαριασμὸ ποὺ δὲν πρόκειται νὰ τελειώσει ποτέ), ἀλλὰ δύπις βρίσκεται μοιρασμένο ἀπάνω στὴ γῆ σὲ λαοὺς καὶ κράτη.

6. Ἐνα γεγονὸς τοῦ καιροῦ μας ποὺ ἀποδείχνει αὐτὴ τὴν ἡθικὴ τάση τοῦ ἀνθρώπινου γένους.

Αὐτὸ τὸ γεγονὸς δὲν τὸ ἀποτελοῦν, ἀς ποῦμε, σπουδαῖα ἔργα ἢ ἐγκλήματα, τὰ ὁποῖα τὰ ἔχουν διαπράξει ἀνθρωποι καὶ μὲ τὰ

1. (Ὑπὸ τοῦ Μεταφρ.) «σημάδι ποὺ ὑπενθυμίζει, ποὺ δείχνει».

δποῖα ὅ, τι ἡταν μεγάλο γίνεται ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους μικρό,
ἡ ὅ, τι ἡταν μικρὸ γίνεται μεγάλο, ὅπως, σὰν ἀπὸ μαγεία, ἀρχαῖα,
λαμπρὰ κρατικὰ συγκροτήματα ἔξαφανίζονται καὶ στὴ θέση τους
μπαίνουν ἄλλα σὰ νὰ ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὰ βάθη τῆς γῆς. "Οχι-
τίποτ' ἀπ' ὅλ' αὐτά. Εἶναι ἀπλῶς ἡ νοοτροπία τῶν θεατῶν ποὺ
ἀποκαλύπτεται δὴ μ ὁ σι α κατὰ τὸ παιχνίδι μεγάλων ἀναστα-
τώσεων, καὶ ποὺ ἀφήνει νὰ ἐκδηλωθεῖ μιὰ τόσο γενικὴ καὶ ὅμως
ἀνιδιοτελῆς συμμετοχὴ αὐτῶν ποὺ παίζουν στὴ μιὰ πλευρὰ [τοῦ
τραπεζιοῦ] ἐναντίον ἐκείνων ποὺ παίζουν ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀκόμη
καὶ μὲ τὸν ἐνδεχόμενο κίνδυνο αὐτὴ ἡ μεροληψία νὰ τοὺς ζημιώσει
πολὺ· αὐτὴ ὅμως ἡ νοοτροπία (ἔξαιτίας τῆς γενικότητας) ἀπο-
δείχνει ἔνα χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπινου γένους στὸ
σύνολό του καὶ συνάμα (ἔξαιτίας τῆς ἀνιδιοτέλειας) ἔνα ἡθικὸ
χαρακτηριστικό του, τουλάχιστο στὴν καταβολή, ποὺ ὅχι μόνο
κάνει τὸ ἀνθρώπινο γένος νὰ ἐλπίζει τὴν πρόοδο πρὸς τὸ καλύτερο,
ἄλλα καὶ νὰ εἶναι κιόλας καλύτερο κατὰ τὸ μέτρο ποὺ γιὰ τώρα
ἐπαρκοῦν οἱ δυνάμεις του.

'Η ἐπανάσταση ἑνὸς πλούσιου στὸ πνεῦμα λαοῦ, ποὺ τὴν
εἰδαμε νὰ γίνεται στὶς ἡμέρες μας, μπορεῖ νὰ ἐπιτύχει ἡ νὰ ἀπο-
τύχει· μπορεῖ νὰ γεμίσει ἀπὸ ἀθλιότητα καὶ πράξεις τρόμου σὲ
τέτοιο βαθμό, ώστε ἔνας στοχαστικὸς ἀνθρωπος, ἐάν μποροῦσε
νὰ ἐλπίζει ὅτι, ἀμα τὴν ἐπιχειρήσει γιὰ δεύτερη φορά, θὰ τὴν
ἔβγαζε πέρα αἴσια, δὲν θὰ ἀποφάσιζε ποτὲ νὰ κάνει τὸ πείραμα
μὲ τόσο βαριὰ ἔξοδα — ἡ ἐπανάσταση αὐτή, λέγω, βρίσκει ώστό-
σο μέσα στὶς ψυχὲς ὅλων τῶν θεατῶν (ποὺ δὲν ἔχουν μπλεχεῖ
οἱ ἴδιοι σ' αὐτὸ τὸ παιχνίδι) μιὰ κατὰ τὴν ἐπιθυμία [τους] σ υ μ -
μ ε τ ο χ ἡ ποὺ φτάνει κοντὰ στὰ σύνορα τοῦ ἐνθουσιασμοῦ,
ὅς εἶναι ἡ ἐκδήλωσή της συνδεμένη μὲ κίνδυνο· τοῦτο δὲν μπορεῖ
λοιπὸν νὰ ἔχει ἄλλην αἰτία παρὸ μιὰν ἡθικὴ καταβολὴ μέσα στὸ
ἀνθρώπινο γένος.

Αὐτὴ ἡ ἐνεργούσα ἔδω ἡθικὴ αἰτία εἶναι διπλή: πρῶτο
τοῦ δικαίου, ὅτι ἔνας λαὸς δὲν πρέπει νὰ ἐμποδίζεται ἀπὸ
ἄλλες δυνάμεις νὰ δώσει στὸν ἔαυτό του τὸ πολίτευμα ποὺ στὸν
ἴδιο φαίνεται ὅτι εἶναι καλό· δεύτερο τοῦ σκοποῦ (ποὺ εἶναι
συνάμα καθῆκον), ὅτι μόνο ἐκεῖνο τὸ πολίτευμα ἑνὸς λαοῦ εἶναι
καθεαυτὸ καλὸ κατὰ τὸ δίκαιο καὶ τὴν ἡθική, ποὺ κατὰ τὴ φύση

του είναι έτσι καμιαμένο, ώστε νὰ ἀποφεύγει τὸν ἐπιθετικὸ πόλεμο σύμφωνα μὲ βασικὲς ἀρχὲς — καὶ αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ είναι ἄλλο ἀπὸ τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα, τουλάχιστο κατὰ τὴν ἰδέα του¹ — καὶ έτσι νὰ μπαίνει στὴν κατάσταση ὅπου δ πόλεμος (ἢ πηγὴ δλῶν τῶν δεινῶν καὶ τῆς διαφθορᾶς τῶν ἡθῶν) ἀναχαιτίζεται, καὶ έτσι νὰ ἔξασφαλίζεται ἀρνητικὰ στὸ ἀνθρώπινο γένος, παρ' ὅλες τὶς ἀδυναμίες του, ἢ πρόδος πρὸς τὸ καλύτερο — σὲ τοῦτο τουλάχιστο, δτὶ δὲν παρενοχλεῖται κατὰ τὴν πορεία του πρὸς τὰ ἐμπρός.

Τοῦτο λοιπὸν καὶ ἡ συμμετοχὴ στὸ ἀγαθὸ μὲ πάθος, δὲν θούσια σιαστικὸ μέρος, μὲ δλο ποὺ δὲν είναι νὰ τὸν ἐπιδοκιμάζει κανεὶς ἐντελῶς, γιατὶ κάθε πάθος σὰν πάθος ἀξίζει τὴν μομφή, δίνει ὥστόσο ἀφορμὴ μὲ αὐτὴ τὴν ἴστορία στὴν ἔξῆς παρατήρηση ποὺ είναι σπουδαία γιὰ τὴν ἀνθρώπολογία: δτὶ δ ἀληθινὸς ἐνθουσιασμὸς πάντοτε ἀναφέρεται μόνο στὸ ἵδανικό, καὶ μάλιστα στὸ καθαρὰ ἡθικὸ — τέτοια είναι ἡ ἔννοια τοῦ δικαίου — καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἔσπασει μὲ τὴν ἰδιοτέλεια. Μὲ χρηματικὲς ἀμοιβὲς δὲν μποροῦσαν νὰ φτάσουν οἱ ἀντίπαλοι τῶν ἐπαναστατημένων ἔως τὸν ζῆλο καὶ τὸ ψυχικὸ μεγαλεῖο ποὺ γεννοῦσε. ἡ ἀπλὴ ἔννοια τοῦ δικαίου, καὶ αὐτὴ ἀκόμα ἡ ἔννοια τῆς τιμῆς τῶν

* ('Υπόσ. τοῦ Συγγρ.). Μὲ αὐτὸ δὲν ἔννοιως δτὶ ἔνας λαὸς ποὺ ἔχει μοναρχικὸ πολίτευμα, μπορεῖ νὰ διεκδικεῖ τὸ δικαίωμα, ἢ καὶ μόνο νὰ τρέφει μυστικὰ μέσα του τὸν πόθο, νὰ τὸ διεῖ ἀλλαγμένο [ένν. σὲ δημοκρατικό] γιατὶ ἡ πολὺ ἴσως ἀπλωμένη θέση του μέσα στὴν Εὐρώπη μπορεῖ νὰ τοῦ συσταίνει τὸ πολίτευμα ἐκεῦνο ὡς τὸ μοναδικό, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ διατηρηθεῖ ἀνάμεσα σὲ Ἰσχυρούς γειτόνους. 'Ἐπίσης, ἡ διαμαρτυρία τῶν ὑπηκόων δχι γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Κυβέρνησης, ἀλλὰ γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τῆς ἐναντίον ἀλλῶν λαῶν, ὅταν π.χ. ἐκείνη προσπαθεῖ νὰ τοὺς ἐμποδίσει νὰ δημοκρατικοποιηθοῦν, δὲν είναι καθόλου ἀπόδειξη τῆς δυσαρέσκειας τοῦ λαοῦ ἀπέναντι στὸ δικό του πολίτευμα, ἀλλὰ μᾶλλον τῆς ἀγάπης του γι' αὐτό, ἐπειδὴ είναι τόσο περισσότερο ἀσφαλισμένος ἐναντίον δικοῦ του κινδύνου, ὅσο περισσότερο δημοκρατικοποιοῦνται ἄλλοι λαοί. — 'Ἐντούτοις ραδιοῦργοι συκοφάντες, γιὰ νὰ κάνουν τὸ σπουδαῖο, προσπάθησαν νὰ παρουσιάσουν αὐτὸ τὸν ἀθέο ἀποδοκιμαστικὸ ψίθυρο ὡς τάση νεωτερισμοῦ, λακωβινισμὸ καὶ ἀνταρσίαν ἐπικίνδυνη γιὰ τὸ κράτος, χωρὶς ὥστόσο νὰ ὑπάρχει ἄδα δ παραμικρὸς λόγος γιὰ μιὰ τέτοιαν ἔξήγηση, προπάντων σὲ μιὰ χώρα ποὺ βρίσκεται πάνω ἀπὸ ἐκκτὸ μίλια μακριὰ ἀπὸ τὸ θέατρο τῆς ἐπανάστασης.

παλαιῶν ἀρειμάνιων εὐγενῶν (ἔνα ἀνάλογον τοῦ ἐνθουσιασμοῦ) ἔξαφανίστηκε μπροστά στὰ δόπλα ἑκαίνων ποὺ εἶχαν δραματισθεῖ τὸ δίκαιο τοῦ λαοῦ¹ στὸν δόποιο ἀνήκαν καὶ θεωροῦσαν

1. (Τποσ. τοῦ Συγγρ.) Γιὰ ἔνα τέτοιον ἐνθουσιασμὸν τῆς διεκδίκησης τοῦ δικαίου ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο γένος μποροῦμε νὰ εἰποῦμε: postquam ad arma Vulcania ventum est. — mortalis mucro glacis seu futilis ictu dissiliuit †. — Γιατὶ δὲν ἔχει ὀστώρα ποτὲ τολμήσει ἔνας μονάρχης νὰ εἰπεῖ ἀπερίφραστα διτὶ δὲν ἀναγνωρίζει κανένα ἐντελῶς δικαίωμα τοῦ λαοῦ ἀπέναντι του; διτὶ δὲ λαὸς ὀφείλει τὴν εὐδαιμονία του ἀπλῶς στὴν εὐεργεία σε σὲ αἱ μιᾶς Κυβέρνησης ποὺ τὸν ἀφήνει νὰ τῇ χαρεῖ, καὶ κάθε ἀπαίτηση τοῦ ὑπήκουου νὰ ἔχει δικαίωματα ἀπέναντι σὲ αὐτὴν εἶναι ἀποπή, ἀκόμα καὶ ἀξιοτιμώρητη (ἐπειδὴ τοῦτο περιέχει μέσα του τὴν ἔννοια μᾶς ἐπιτρεπτῆς ἀντίστασης); — Ἡ αἵτια εἶναι: ἐπειδὴ μιὰ τέτοια δημόσια δήλωση θὰ ξεσήκωνε δλους τοὺς ὑπήκουους ἐναντίον του, μὲ δῦλο πού, σὰν πειθήνια πρόβατα δόληγούμενα, καλοτρεφόμενα καὶ μὲ γενναιότητα προστατευόμενα ἀπὸ ἔναν ἀγαθὸν καὶ γεμάτο κατανόηση ἀφέντη, δὲν θὰ εἶχαν νὰ παραπονεθοῦν γιὰ τίποτα, ὡς πρὸς τὴν εὐημερία τους. — Γιατὶ στὰ ὄντα τὰ προικισμένα μὲ ἐλευθερία δὲν ἀρκεῖ ἡ ἀπόλλαυση τῶν εὐκολιῶν τῆς ζωῆς, ποὺ μπορεῖ νὰ τοὺς παραχωρήθει καὶ ἀπὸ ἄλλους (ἐδῶ ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση): [ἢ οὐκανοποίησή τους] ἔχειται ἀπὸ τὴν ἀρχὴν σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία παρέχεται αὐτὴ ἡ ἀπόλλαυση. 'Αλλὰ ἡ εὐημερία δὲν ἔχει καμιὰν ἀρχή, οὔτε γι' αὐτὸν πού τῇ δέχεται οὔτε γι' αὐτὸν πού τὴν προσφέρει (ἄλλος τὴν τοποθετεῖ ἐδῶ), ἐπειδὴ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση πρόκειται γιὰ ἔνα ὑλικὸ στοιχεῖο τῆς βούλησης, ποὺ εἶναι ἐμπιερικὸ καὶ δὲν ἐπιδέχεται τὴ γεννικότητα ἐνὸς κανόνα. 'Ενα δὲν προικισμένο μὲ ἐλευθερία μπορεῖ καὶ ὀφείλει ἐπομένως, ἔχοντας συνείδηση αὐτῆς τῆς ὑπεροχῆς του ἀπέναντι στὸ ἄλογο ζῷο, νὰ μὴν ἀπαυτεῖ, σύμφωνα μὲ τὴν εἰδολογίαν ἡ ἀρχὴ τῆς θέλησής του, καμιὰν ἄλλη Κυβέρνηση γιὰ τὸ λαὸ στὸν δόποιο ἀνήκει, παρὰ ἐκείνην δπου θὰ συννομοθετεῖ: δηλαδὴ τὸ δίκαιο τῶν ἀνθρώπων ποὺ θὰ ὑπακούουν πρέπει κατανάγκη νὰ ἔχει τὸ προβάδισμα ἀπέναντι σὲ δποιαδήποτε σκέψη γιὰ καλοπέραση, καὶ τὸ δίκαιο εἶναι ἔνα ἄγιο πράγμα ποὺ βρίσκεται πάνω ἀπὸ δποιαδήποτε τίμημα (ἀφέλειας), καὶ σὲ καμιὰ Κυβέρνηση, δσο κι' ἀν εἶναι εὐεργετική, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ τὸ θίξει. — 'Αλλὰ τὸ δίκαιο αὐτὸν εἶναι πάντοτε μιὰ ίδεα μόνο, ποὺ ἡ ἐκτέλεσή της περιορίζεται ἀπὸ τὸν ὅρο τῆς συμφωνίας τῶν μέσων της μὲ τὴν ἡθικότητα: αὐτὸ τὸν ὅρο δὲν ἔχει τὸ δίκαιωμα νὰ τὸν παραβεῖ ὁ λαός — καὶ τοῦτο δὲν μπορεῖ νὰ γίνει μὲ ἐπανάσταση ποὺ σὲ δποιαδήποτε περίπτωση εἶναι ἀδικη. Νὰ ἡρχεις αὐτοκρατορικὰ καὶ συνάμα νὰ κυβερνᾷς δημοκρατικά, δηλαδὴ μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ δημοκρατισμοῦ καὶ κατ' ἀναλογία πρὸς αὐτόν, εἶναι ἐκεῖνο ποὺ κάνει ἔνα λαὸ νὰ εἶναι εὐχαριστημένος μὲ τὸ πολίτευμά του.

† (Τποσ. τοῦ Μεταφρ.) Βιργίλιον «Αἰνειάς» XII, 739 - 741 :

τὸν ἔαυτό τους προστάη του· μὲ πόσην ἔξαρση ἔπειτα τὸ κοινὸν τῶν θεατῶν ἀπέξω αἰσθανόταν συμπάθεια [μὲ τοὺς πολεμιστὲς] χωρὶς τὴν παραμικρὴν πρόθεσή σύμπραξης.

7. Προφητικὴ ιστορία τῆς ἀνθρωπότητας.

Μέσα στὴ βασικὴ ἀρχὴ [κάθε συμπεριφορᾶς] πρέπει νὰ ὑπάρχει κάτι ἡ θικό, ποὺ ὁ Λόγος [μπορεῖ νὰ τὸ συλλάβει] ὡς καθεαυτὸν καθαρόν, καὶ συνάμα — ἔνεκα τῆς μεγάλης καὶ κοσμοϊστορικῆς ἐπιρροῆς [του] — κάτι ποὺ θέτει μπροστὰ στὰ μάτια μας [στόχο] τὸ ἀναγνωρισμένο γιὰ τοῦτον τὸ σκοπὸν καθηκὸν τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐνδιαφέρει τὸ ἀνθρώπινο γένος στὸ σύνολο τῆς συνένωσής του (*non singulorum, sed universorum*)¹. τούτου τὴν ἐλπιζόμενη ἐπιτυχίαν καὶ τὶς καταβαλλόμενες γι' αὐτὴν προσπάθειες τὸ γεγονός ἐπικροτεῖ μὲ καθολικὴ καὶ ἀνιδιοτελὴ συμμετοχήν. Αὐτὸν τὸ γεγονός εἶναι τὸ φαινόμενο ὃχι μιᾶς ἐπενάστασης [Revolution], παρὰ (ὅπως τὸ διατυπώνει ὁ κ. Erhard²) τῆς ἐξέλιξης [Evolution] ἐνὸς κατὰ τὸ φυσικὸν δίκαιον πολεμύματος· ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ πραγματοποιεῖται μόνο μέσα σὲ ἄγριους ἀγῶνες, ὃχι ἀκόμα ἀπὸ μόνη τῆς — ἀφοῦ ὁ πόλεμος, ὃ ἐσωτερικὸς καὶ ὃ ἐξωτερικός, καταστρέφει ὅλα τὰ ἔως τότε θεσμοὺς μέσα σε πισμένα πολιτεύματα —, ὡστόσο ὅδηγει πρὸς ἔνα πολίτευμα ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ εἴναι φιλοπόλεμο, δηλαδὴ πρὸς τὸ δημοκρατικό· δημοκρατικὸν εἴτε κατὰ τὴ μορφὴ τοῦ κράτους, εἴτε ἀκόμη κατὰ τὸν τρόπο τῆς διακυβερνητικής, τέτοιο δηλαδὴ που τὸ κράτος θὰ διοικεῖται ἀπὸ ἔνα καὶ μόνο ἡγεμόνα (τὸν μονάρχη), μὲ τοὺς νόμους ὅμως ποὺ θέτει ὁ Ἰδιος ὁ λαὸς σύμφωνα μὲ γενικές ἀρχὲς δίκαιου.

Λοιπὸν ὑποστηρίζω ὅτι καὶ χωρὶς πνεῦμα προφητικὸν μπορῶ,

“Αλλὰ ὅταν βρῆκε μπροστά του τὰ θεῖα ὄπλα τοῦ Βουλκάνου, αὐτὸν τὸ ξίφος, τὸ καμωμένον ἀπὸ χέρι ἀνθρώπου, ἔσπασε ἀμέσως σὰν κρύσταλλο..”

1. (Τὸ ο. Μεταφ. π. ο.) “Οχι τῶν ἐπιμέρους ἀτόμων, ἀλλὰ τῆς ἀνθρωπότητας καθόλου.”

2. (Τὸ ο. Μεταφ. π. ο.) Johann Benjamin Erhard (1766 - 1827), γιατρὸς στὸ Nürnberg καὶ ἔπειτα στὸ Breslau, ἐνθουσιώδης διαδός τοῦ Kant. ‘Ο συγγρ. μας ἔχει ἐδὼν ὑπόψη του τὸ βιβλίο τοῦ Erhard «Über das Recht des Volks zu einer Revolution» Jena - Leipzig 1795.

σύμφωνα μὲ τὶς ἀπόψεις καὶ τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν μας, νὰ διατυπώσω γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος τὴν πρόρρηση ὅτι θὰ ἐπιτύχει αὐτὸ τὸ σκοπὸ καὶ συνάμα δὲτι ὡς πρὸς τοῦτο δὲν πρόκειται πλέον ἀπὸ ὕδω καὶ πέρα νὰ στραφεῖ ἐντελῶς πρὸς τὰ πίσω ἢ πορεία του πρὸς τὸ καλύτερο. Γιατὶ ἔνα τέτοιο φαινόμενο μέσα στὴν ἀνθρώπινη ἴστορία δὲν ξεχνιέται πλέον, ἐπειδὴ ἔχει ἀποκαλύψει μέσα στὴν ἀνθρώπινη φύση μιὰ καταβολὴ καὶ μιὰν ἵκανότητα γιὰ τὸ καλύτερο· αὐτὰ κανένας πολιτικὸς δὲν θὰ μποροῦσε νὰ τὰ βγάλει ἀπὸ τὴν ἔως τώρα πορεία τῶν πραγμάτων μὲ λεπτοὺς χειρισμοὺς καὶ μόνο ἢ φύση καὶ ἢ ἐλευθερία, ἐνωμένες μέσα στὸ ἀνθρώπινο γένος σύμφωνα μὲ ἐσωτερικὲς ἀρχὲς δικαίου, μπόρεσαν νὰ τὸ ὑποσχεθοῦν, σὲ χρόνον ὅμως ἀκαθόριστο καὶ ὡς σύμπτωση.

’Αλλὰ ἀκόμη καὶ ἀν δὲν ἥθελε ἐπιτευχθεῖ τώρα ὁ σκοπὸς ποὺ βρίσκεται στὶς προθέσεις τούτου τοῦ γεγονότος, ἀν πρὸς τὸ τέλος ἥθελε ἀστοχήσει ἢ ἐπανάσταση ἢ ἡ μεταρρύθμιση τοῦ πολιτεύματος ἐνὸς λαοῦ, ἢ ἄν, ἀφοῦ εἶχε πάει γιὰ λίγον καιρὸ καλά, δῆλα πάλι ἥθελαν ξαναπάρει τὴν προγενέστερη τροχιά τους (ὅπως προφητεύουν σήμερα μερικοὶ πολιτικοί), πάλι δὲν πρόκειται τίποτα νὰ χάσει ἀπὸ τὴ δύναμή της ἢ φιλοσοφική μας πρόρρηση. Γιατὶ τὸ γεγονός ἔκεινο εἶναι παραπολὺ μεγάλο, παραπολὺ συνυφασμένο μὲ τὸ συμφέρον τῆς ἀνθρωπότητας καὶ κατὰ τὴν ἐπιρροή του ἀπάνω στὸν κόσμο τόσο ἀπλωμένο σὲ δῆλα τὰ μέρη του, ὥστε δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπαναφέρεται στὴν ἀνάμνηση τῶν λαῶν, ὅταν θὰ παρουσιάζονται κάποιες εὔνοικὲς περιστάσεις, ἢ νὰ ξαναγίνεται αἰσθήτη γιὰ νὰ ἐπαναλαμβάνονται νέες ἀπόπειρες αὐτοῦ τοῦ εἰδους, ἀφοῦ τότε, σὲ μιὰ γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος τόσο σπουδαία εὐκαιρία, τὸ ἐπιδιωκόμενο πολίτευμα πρέπει στὸ τέλος νὰ ἀποκτήσει κάποτε ἔκεινη τὴ σταθερότητα ποὺ δὲν θὰ λείψει νὰ ἐπιφέρει, μὲ συχνότερη ἐμπειρία, τὸν φωτισμὸ στὶς ψυχὲς δῆλων.

Εἶναι λοιπὸν δχι ἀπλῶς μιὰ καλοπροαίρετη καὶ ἀπὸ πρακτικὴν ἀποψη ἀξιοσύστατη, ἀλλὰ καὶ στὸ πεῖσμα δῆλων δύσπιστων, ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν πιὸ αὐστηρὴ θεωρία, παραδεκτὴ πρόταση [αὐτὴ ἔδω]: ὅτι τὸ ἀνθρώπινο γένος πάντοτε πορεύτηκε τὸ δρόμο πρὸς τὸ καλύτερο καὶ θὰ τὸν πορευτεῖ στὸ μέλλον, πράγμα πού, ὅταν κανεὶς ἀποβλέψει δχι ἀπλῶς σὲ δ, τι μπορεῖ νὰ συμβεῖ

σὲ ἔναν ὅποιοδήποτε λαό, ἀλλὰ καὶ στὸ ἀπλωμα πάνω ἀπ' ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς γῆς, ποὺ σιγὰ - σιγὰ μποροῦν νὰ λάβουν μέρος σ' αὐτὴ τὴν πορεία πρὸς τὰ ἐμπρός, ἀνοίγει ὁρίζοντα στὴν προσδοκία ἑνὸς μαχρινοῦ μέλλοντος. Ἐδῶ δὲν πρέπει νὰ πάει ὁ νοῦς μας στὴν πρώτη περίοδο μιᾶς ἐπανάστασης μέσα στὴ Φύση, ποὺ (κατὰ τὸν Camper καὶ τὸν Blumenbach)¹ ἔθαψε μόνο τὸ βασίλειο τῶν ζώων καὶ τῶν φυτῶν, πρὶν ὑπάρξουν ἀκόμη ἀνθρωποι, καὶ ἔπειτα σ' αὐτὴν ποὺ τάχα θὰ ἀκολουθήσει ἐκείνη τὴν πρώτη καὶ ποὺ θὰ κάνει τὸ ἵδιο στὸ ἀνθρώπινο γένος, γιὰ νὰ ἐμφανιστοῦν ἀπάνω στὴ σκηνὴ τοῦ κόσμου ἄλλα πλάσματα κ.ο.κ. Γιατὶ γιὰ τὴν παντοδυναμία τῆς Φύσης, ἡ μᾶλλον γιὰ τὶς ἀπροσπέλαστες σὲ 'μᾶς ὑπέρτατες αἰτίες, ὁ ἀνθρωπὸς εἶναι πάλι μόνο μιὰ μικρὴ λεπτομέρεια. "Οτι δύμας καὶ οἱ ἡγεμόνες τοῦ δικοῦ του γένους τὸν παίρουν γιὰ τέτοιον καὶ τὸν μεταχειρίζονται σὰν τέτοιον, ἀφοῦ ἀλλοτε τὸν φορτώνουν ὅπως τὰ ζῶα, σὰν ἀπλὸ ὅργανο τῶν προθέσεών τους, καὶ ἀλλοτε τὸν τοποθετοῦν μέσα στὶς διενέξεις τους ἀντίπαλο τῶν ὁμοίων του, γιὰ νὰ τὸν ἀφήνουν νὰ σφαγιάζεται — αὐτὸ δὲν εἶναι καθόλου μικρὴ λεπτομέρεια, ἀλλὰ ἀντιστροφὴ τοῦ τελικοῦ σκοποῦ τῆς Ἱδιαῖς τῆς Δημιουργίας.

8. Η δυσκολία τῶν κανόνων ποὺ βασίζονται στὴν πρόσodo πρὸς τὸ μέγιστο ἀγαθὸ τοῦ κόσμου, ως πρὸς τὴ διάδοσή τους στὸ πολὺ κοινό.

Διαφωτισμὸς τοῦ λαοῦ εἶναι νὰ διδάσκεις δημόσια τὸ λαὸ τὰ καθήκοντα καὶ τὰ δικαιώματά του ἀπέναντι στὸ κράτος ὅπου ἀνήκει. Ἐπειδὴ ἐδῶ πρόκειται μόνο γιὰ φυσικὰ δικαιώματα ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὸν κοινὸ ἀνθρώπινο νοῦ, οἱ φυσικοὶ κήρυκες καὶ ἔρμηνευτές τους στὸ λαὸ δὲν εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ ἔχουν διοριστεῖ ἐπίσημα ἀπὸ τὸ κράτος, ἀλλὰ ἐλεύθεροι δασκάλοι τοῦ δικαίου, δηλαδὴ οἱ φιλόσοφοι ποὺ, ἀκριβῶς ἔξαιτίας αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας ποὺ ἐπιτρέπουν στὸν ἑαυτό τους, ἀποτελοῦν σκάνδαλο γιὰ τὸ κρά-

* (Τιμοσ. τοῦ Μεταφρ.) Petrus Camper (1722 - 1789), Ὀλανδὸς ἀνατόμος. Johann Friedrich Blumenbach (1752 - 1840), Γερμανὸς ἀνατόμος καὶ ζωολόγος, καθηγητὴς στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Göttingen.

τος, που πάντα θέλει μόνο νὰ κυριαρχεῖ, καὶ μὲ τὸ ὄνομα δια φωτιστὲς τὸ γίνονται διαβόητοι ὡς ἀνθρώποι ἐπικίνδυνοι γιὰ τὸ κράτος, ἀν καὶ ἡ φωνὴ τους ἀπευθύνεται ὅχι ἐ μπιστεῖσι τε καὶ στὸ λαὸς (ποὺ λίγο ἢ καθόλου δὲν προσέχει οὕτε αὐτοὺς οὕτε τὰ συγγράμματά τους), ἀλλὰ μὲ σεβασμὸν πρὸς τὸ κράτος καὶ τοῦτο τὸ ἕκετεύουν νὰ λάβει ὑπόψη τὶς νόμιμες ἀνάγκες τοῦ λαοῦ, πράγμα ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ γίνει μὲ ἄλλο τρόπο παρὰ μὲ τὴ δημοσίευση, ὅταν ἔνας ὀλόκληρος λαὸς θέλει νὰ ἐκθέσει τὶς διεκδικήσεις του (gravamen¹). Ἐπομένως ἡ ἀπαγόρευση τῆς δημοσίευσης ἐμποδίζει τὴν πρόοδο ἑνὸς λαοῦ πρὸς τὸ καλύτερο, ἀκόμη καὶ ὡς πρὸς τὸ ἐλάχιστο τῶν ἀπαιτήσεών του, δηλαδὴ ἀπλῶς κατὰ τὸ φυσικό του δίκαιο.

Μιὰ ἄλλη ἀπόκρυψη, εὔκολα ἀντιληπτὴ καὶ ὅμως ἀπὸ τὸ νόμο προσταζόμενη σ' ἔνα λαό, εἶναι ἡ ἀπόκρυψη τῆς ἀληθινῆς ὑφῆς τοῦ συντάγματός του. Θὰ ἥταν προσβολὴ τῆς μεγαλειότητας τοῦ Βρετανικοῦ λαοῦ νὰ εἰπεῖ κανεὶς ὅτι ἔχει ἀπειρονάτη μονάρχη· θέλει νὰ λέγεται ὅτι εἶναι ἔνα πολίτευμα ποὺ μὲ τὰ δύο Σώματα τοῦ Κοινοβουλίου, τὰ ἀντιπροσωπευτικὰ τοῦ λαοῦ, πειρατὴ ορίζει τὴ βούληση τοῦ μονάρχη· ἐντούτοις ὅλοι ἔρευν πολὺ καλά ὅτι ἡ ἐπιρροὴ τοῦ μονάρχη ἀπάνω σ' αὐτοὺς τοὺς ἀντιπροσώπους εἶναι τόσο μεγάλη καὶ ἀλάθευτη, ώστε ἀπὸ τὶς δύο Βουλὲς τίποτ' ἄλλο δὲν ἀποφασίζεται παρὰ αὐτὸς ποὺ ἔκεινος θέλει καὶ προτείνει μὲ τὸν ὑπουργό του· ἀλλὰ ἔκεινος προτείνει κάποτε ἀποφάσεις, γιὰ τὶς δοποῖες ἔρει, καὶ ὁ Ἰδιος τὸ ἐπιδιώκει, ὅτι θὰ τοῦ ἀντιταχθεῖ ἀρνηση (π.χ. στὸ θέμα τοῦ δουλεμπορίου), [καὶ τοῦτο] γιὰ νὰ δώσει μιὰ φαινομενικὴν ἀπόδειξη τῆς ἐλευθερίας τοῦ Κοινοβουλίου.—Αὕτη ἡ παράσταση τῆς ὑφῆς τοῦ πράγματος ἔχει καθεαυτὴν τὴν ἀπατηλότητα [μὲ τὸ ἀποτέλεσμα] ὅτι δὲν ζητεῖται πιὰ καθόλου τὸ ἀληθινό, τὸ κατὰ τὸ δίκαιο Ισχύον πολίτευμα, ἐπειδὴ πιστεύουν ὅλοι ὅτι τὸ ἔχουν ἥδη βρεῖ μέσα σὲ ἔνα παρὸν παράδειγμα, καὶ ψευδόμενες δημοσιεύσεις ἔγειροῦν τὸ λαὸς παρουσιάζοντας ἀπατηλὰ μιὰ πειρατὴ ποὺ μονάρχη², ὅπως τάχα τὴν ὅρίζει ὁ νόμος ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὴ

1. (^Ὥ ποσ. τοῦ Μεταφρ.) gravamen = ὄχληση.

2. (^Ὥ ποσ. τοῦ Συγγρ.) Μιὰ αἰτία, ποὺ δὲν ἀντιλαμβανόμαστε ἀμεσα τὴν ὑφὴ τῆς, ἀποκαλύπτεται μὲ τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ κρέμεται ἀπ'

δική του θέληση, ἐνῶ οἱ ἀντιπρόσωποί του, μὲ δωροληψίες κερδι-
σμένοι, τὸν ἔχουν μυστικά ὑποτάξει σ' ἐναν ἀπόλυτο μο-
νάρχη.

Ἡ ἴδεα ἐνὸς συντάγματος ποὺ συμφωνεῖ μὲ τὸ φυσικὸ δίκαιο
τῶν ἀνθρώπων, ὅτι δηλαδὴ ὅσοι ὑπακούουν στὸ νόμο πρέπει
συνάμα ἐνωμένοι καὶ νὰ θέτουν τὸ νόμο, βρίσκεται στὴ βάση ὅλων
τῶν μορφῶν τοῦ κράτους, καὶ ἡ κοινότητα πού, νοούμενη σύμφωνα
μὲ αὐτὴ τὴν ἴδεα μὲ καθαρές ἔννοιες τοῦ Λόγου, ὁνομάζεται πλα-
τωνικὸ ἴδαινικό (respublica noumenon), δὲν εἶναι μιὰ ἀδειανὴ
χίμαιρα, ἀλλὰ ὁ αἰώνιος δεοντικὸς τύπος γιὰ κάθε πολίτευμα
γενικὰ καὶ ἀπομακρύνει κάθε πόλεμο. Μιὰ κοινωνία πολιτῶν ὁρ-
γανωμένη σύμφωνα μὲ αὐτὸ τὸν τύπο εἶναι ἡ παρουσίασθή της
κατὰ νόμους τῆς ἐλευθερίας μὲ ἔνα παράδειγμα μέσα στὴν ἐμπει-
ρία (respublica phaenomenon) καὶ μπορεῖ νὰ ἀποκτηθεῖ ἐπίπονα
μόνο ἔπειτα ἀπὸ πολλαπλὲς ρήξεις καὶ πολέμους· ἀλλὰ τὸ σύνταγ-
μά της, ὅταν μιὰ φορὰ κατακτηθεῖ στὶς ἀδρὲς γραμμές του, χαρα-
κτηρίζεται ἄριστα, ἀνάμεσα σὲ ἀλλα γνωρίσματα, ἀπὸ τὴν ἵκα-
νότητά του νὰ κρατεῖ μακριὰ τὸν πόλεμο, τὸν καταστροφέα ὅλων
τῶν ἀγαθῶν· εἶναι λοιπὸν καθῆκον νὰ περάσομε σ' ἐνα τέτοιο
σύνταγμα, καὶ γιὰ τὴν ὥρα (ἐπειδὴ τοῦτο δὲν πραγματοποιεῖται
τόσο σύντομα) εἶναι καθῆκον τῶν μοναρχῶν, μὲ ὅλο ποὺ δεσπόζουν

αὐτὴν ἀναπότερεπτα. — Τί εἶναι ἐνας ἀπόλυτος μονάρχης; Ἐκεῖνος
ποὺ μὲ τὴ διαταγὴ του, ὅταν πεῖ: Θὰ γίνει πόλεμος, γίνεται ἀμέσως πόλε-
μος. — Ἀντίθετα, τί εἶναι ἐνας περιορισμένος μονάρχης; Αὐτὸς
ποὺ πρέπει πρῶτα νὰ ρωτήσει τὸ λαό, ἐὰν εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνει πόλεμος ἢ
δχι, καὶ ὅταν ὁ λαός πεῖ: νὰ μὴ γίνει πόλεμος, τότε δὲν γίνεται πόλεμος. —
Γιατὶ ὁ πόλεμος εἶναι μιὰ κατάσταση, ὅπου στὴν ὑψηλὴ κεφαλὴ τοῦ κράτους
πρέπει νὰ προσφέρονται ὅλες οἱ δυνάμεις τοῦ κράτους. Τὸ λοιπόν, ὁ
Βρετανὸς μονάρχης ἔχει ἐνεργήσει παραπολλοὺς πολέμους, χωρὶς γιὰ τοῦτο
νὰ ζητήσει ἐκείνη τὴ συναίνεση. Ἐπομένως ὁ βασιλιάς αὐτὸς εἶναι ἐνας
ἀπόλυτος μονάρχης, ἐνῶ δὲν ἔπειτε νὰ εἶναι τέτοιος σύμφωνα μὲ τὸ σύν-
ταγμα, ποὺ μπορεῖ δύμως πάντα νὰ τὸ προσπερνάει, ἀκριβῶς ἐπειδὴ μὲ τὶς
δυνάμεις ἔκεινες τοῦ κράτους, δηλαδὴ μὲ τὸ ὅτι ἔχει τὴν ἔξουσίαν νὰ μοιράζει
ὅλα τὰ ἀξιώματα καὶ τὶς τιμές, μπορεῖ νὰ ἔχει ἐξασφαλισμένη τὴ συγκατά-
θεση τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ λαοῦ. Γιὰ νὰ ἐπιτυχάνει δύμως αὐτὸ τὸ σύστημα
τῆς δωροδοκίας, πρέπει βέβαια νὰ μὴν ἔχει δημοσιεύτηκα. Γιὰ τοῦτο λοιπὸν
μένει κάτω ἀπὸ τὸν πολὺ διάφανο πέπλο τῆς μυστικότητας.

αύτοκρατορικά, νὰ κυβερνοῦν δημοκρατικά (δχι λαοκρατικά¹), δηλαδὴ νὰ χειρίζονται τὸ λαὸ σύμφωνα μὲ ἀρχὲς ποὺ εἶναι ἐναρμονισμένες μὲ τὸ πνεῦμα τῶν νόμων τῆς ἑλευθερίας (ὅπως θὰ τοὺς ὑπαγόρευε στὸν ἔδιο τὸν ἔκυρτο του ἔνας λαὸς μὲ ὥριμο Λόγο), ἀν καὶ κατὰ τὸ γράμμα δὲν θὰ ρωτιότανε γιὰ νὰ δώσει τὴ συναίνεσή του.

9. Ποιόν καρπὸ θὰ εἰσφέρει ἡ πρόοδος πρὸς τὸ καλύτερο γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος;

"Οχι ἔνα πάντοτε αὐξανόμενο ποσὸν τῆς ἡθικότητας στὸ φρόνημα, ἀλλὰ πολλαπλασιασμὸ τῶν προϊόντων τῆς νομιμότητάς του σὲ πράξεις σύμφωνες μὲ τὸ καθήκον, ἀπὸ διποιαδήποτε ἐλατήρια κι' ἀν προκαλοῦνται· δηλαδὴ ὁ καρπὸς (τὸ ἀποτέλεσμα) τῆς διεργασίας τοῦ ἀνθρώπινου γένους πρὸς τὸ καλυτερό θὰ μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται μόνο στὶς καλές πράξεις τῶν ἀνθρώπων, ποὺ θὰ γίνονται δλοένα πολυαριθμότερες καὶ καλύτερες, ἐπομένως στὰ φαινόμενα τῆς ἡθικῆς ὑφῆς τοῦ ἀνθρώπινου γένους. — Γιατὶ ἔχομε μόνο ἐμπειρίες, δύο θεμελιώνομε αὐτὴ τὴν πρόρρηση· δηλαδὴ [τὴ θεμελιώνομε] στὴ φυσικὴν αἰτία τῶν ἐνεργειῶν μας, κατὰ τὸ μέτρο ποὺ γίνονται, καὶ αὐτὲς εἶναι φαινόμενα, δχι στὴν ἡθικὴν [αἰτία] ποὺ περιέχει τὴν ἔννοια τοῦ καθήκοντος ὡς πρὸς ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ γίνεται, ἡ ὅποια ἔννοια μόνη μπορεῖ νὰ σχηματισθεῖ καθαρή, a priori.

Σιγὰ - σιγὰ θὰ γίνεται λιγότερη ἡ βιαιοπραγία ἀπὸ μέρος τῶν ἰσχυρῶν καὶ περισσότερη ἡ ὑπακοὴ ἀπέναντι στοὺς νόμους. Περισσότερη ἀγαθοεργία, λιγότερες διενέξεις σὲ δίκες, μεγαλύτερη ἐμπιστοσύνη στὴν τήρηση τοῦ λόγου. κτλ. Θὰ ἀπορρέουν ἐνμέρει ἀπὸ φιλοτιμία καὶ ἐνμέρει ἀπὸ καλῶς ἐννοούμενο ἀτομικὸ σύμφέρον μέσα στὴν κοινότητα, καὶ [τὸ πνεῦμα τοῦτο] θὰ ἀπλώνεται τέλος καὶ στοὺς λαούς, στὶς ἀμοιβαῖες ἐξωτερικὲς σχέσεις τους, ἔως τὴν κοσμοπολιτικὴ κοινωνία, χωρὶς παράλληλα νὰ μπορεῖ νὰ μεγαλώσει στὸ ἐλάχιστο τὸ ἡθικὸ ὑπόβαθρο μέσα στὸ

1. (Υπόσ. τοῦ Μεταφρ.). Στὸ κείμενο: «republikanisch (nicht demokratisch)».

ἀνθρώπινο γένος, ἀφοῦ γιὰ τοῦτο θὰ χρειαζότανε ἔνα εἰδος νέας δημιουργίας (ἐπιρροὴ ὑπερφυσική). — Γιατὶ δὲν πρέπει νὰ ὑποσχεθοῦμε στὸν ἑαυτό μας παραπολλὰ πράγματα ὡς πρὸς τὶς προόδους τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸ καλύτερο, γιὰ νὰ μὴν περιπέσουμε δικαίως στὸ σαρκασμὸ τοῦ πολιτικοῦ, ποὺ εὐχαρίστως θὰ ἔπαιρνε μιὰ τέτοιαν ἐλπίδα γιὰ δινειροπόλημα μιᾶς παραφουσκωμένης κεφαλῆς¹.

10. Μὲ ποιὰ τάξη μόνο μπορεῖ νὰ περιμένεται ἡ πρόοδος πρὸς τὸ καλύτερο;

Ἡ ἀπάντηση εἶναι : ὅχι μὲ τὴν πορεία τῶν πραγμάτων ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ πάνω πρὸς κάτω.— Νὰ περιμένομε διτὶ μορφώνοντας τὴν νεολαία κάτω ἀπὸ τὴν στέγη τοῦ σπιτιοῦ καὶ παραπέρα μέσα στὰ σχολεῖα, ἀπὸ τὰ κατώτερα ἔως τὰ ἀνώτατα, μὲ μιὰ παιδεία τοῦ πνεύματος ἀλλὰ καὶ τοῦ ἥθους, ἐνισχυμένη μὲ θρησκευτικὴ διδαχὴ, θὰ φτά-

1. (Ὑποστοιχία τοῦ Συγγρ.) Εἶναι βέβαια γλυκὸ πράγμα νὰ πλάθομε λεπτομερῶς μὲ τὸ νοῦ μας πολιτεύματα ποὺ ἀνταποκρίνονται στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ Λόγου (προπάντων ἀπὸ τὴν ἀποφῆ τοῦ Δικαίου). ἀλλὰ εἶναι θράσος νὰ τὰ προτείνουμε, καὶ ἐξιστιμώρητη πράξη νὰ ξεσηκώνομε τὸ λαό νὰ καταλύσει δσα ὑπάρχουν τώρα. — Ἡ τλαντικὴ τοῦ Πλάτωνα, ἡ utopia τοῦ Morus, ἡ oceana τοῦ Harrington καὶ ἡ severambia τοῦ Allais † βγῆκαν στὴ σκηνὴ σιγά - σιγά, ἀλλὰ ποτὲ δὲν ἔγινε οὔτε κὰν ἀπόπειρα νὰ πραγματοποιηθοῦν (μὲ μόνην ἔξαιρεση τὴν ἀτυχὴ γέννα [τοῦ τέρατος] τῆς δεσποτικῆς δημοκρατίας ἀπὸ τὸν Cromwell). — Μὲ αὐτὲς τὶς δημιουργίες κρατῶν συμβαίνει διτὶ καὶ μὲ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου : κανένας ἀνθρώπος οὔτε ἡταν οὔτε μποροῦσε νὰ εἶναι παρὸν σὲ κάτι τέτοιο, γιατὶ τότε θὰ ἔπειπε νὰ εἶναι ὁ δημιουργός του. "Ἐνα πολιτειακὸ προτόν, δπως τὸ στοχαζόμαστε σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, νὰ τὸ ἐλπίζει κανεὶς ἀποτελειωμένο κάποτε, δσο ἀργά κι' ἀν πρόκειται νὰ γίνει τοῦτο, εἶναι ἔνα γλυκὸ δινειρο." ἀλλὰ νὰ τὸ πλησιάζομε ὀλοένα, εἶναι ὅχι μόνο διανοιή τὸ ἀλλὰ — κατὰ τὸ μέτρο ποὺ μπορεῖ νὰ συνυπάρχει μὲ τὸν ἥθικὸ νόμο — εἶναι καὶ καθῆκον, ὅχι τῶν πολιτῶν τοῦ κράτους ἀλλὰ τῆς ὑψηλῆς κεφαλῆς του.

† (Ὑποστοιχία τοῦ Μεταφρ.) Ο "Αγγλος Thomas Morus (1480 - 1535) δημοσίευσε τὴν «Οὐτοπία» του στὸ Λονδίνο τὸ 1516. Ο ἐπίσης "Αγγλος Harrington (1611 - 1677) τὴν «Oceana» του στὸ Λονδίνο τὸ 1656. Ο Γάλλος Vairasse d'Allais τὴν «Histoire des Severambes» ἀγγλικὰ τὸ 1675 καὶ γαλλικὰ τὸ 1677.

σομε ἐπιτέλους ᾔως τὸ σημεῖο νὰ ἐκπαιδεύσομε ὅχι ἀπλῶς καλούς πολίτες τοῦ κράτους, ἀλλὰ ἀνθρώπους τοῦ καλοῦ ποὺ πάντοτε μπορεῖ νὰ προχωρεῖ μακρύτερα καὶ νὰ συντηρεῖται, εἶναι ἔνα σχέδιο ποὺ δύσκολα ἐπιτρέπει τὴν ἐλπίδα τῆς ἐπιθυμητῆς ἐπιτυχίας. Γιατὶ δὲν εἶναι μόνο ποὺ ὁ λαὸς ὑποστηρίζει ὅτι οἱ δαπάνες τῆς ἐκπαίδευσης τῶν νέων πρέπει νὰ ἐπιβαρύνουν ὅχι αὐτὸν ἀλλὰ τὸ κράτος, στὸ κράτος ὅμως δὲν περισσεύουν καθόλου χρήματα γιὰ νὰ μισθώνει ἵκανους καὶ μὲ ζῆλο ἀφοσιωμένους στὸ ἔργο τους δασκάλους (ὅπως καταγγέλλει ὁ Büsching), ἐπειδὴ ὅλα τὰ χρειάζεται γιὰ τὸν πόλεμο, ἀλλὰ συμβαίνει καὶ τοῦτο : ὅλοκληρος ὁ μηχανισμὸς αὐτῆς τῆς μόρφωσης δὲν ἔχει καμιάν ἀλληλουχία, ὅταν δὲν λειτουργεῖ σύμφωνα μὲ ἔνα καλοστοχασμένο σχέδιο τῆς ὑπέρτατης ἔξουσίας τοῦ κράτους καὶ καταστρωμένο σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν πρόθεσή της, καὶ δὲν διατηρεῖται πάντοτε ὅμοιόμορφο σ' αὐτὴ τὴ γραμμή· γιὰ νὰ γίνει ὅμως τοῦτο, θὰ ἐπρεπε τὸ ἕδιο τὸ κράτος νὰ ἀναμορφώνει τὸν ἔαυτό του ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ καὶ, προσπαθώντας νὰ ἔχει ἔξελιξη (Evolution) ἀντὶ ἐπανάσταση (Revolution), νὰ προοδεύει σταθερὰ πρὸς τὸ καλύτερο. Ἀλλὰ ἀφοῦ ἂ ν θρωποὶ εἶναι 'κεῖνοι ποὺ θὰ ἐκτελοῦν αὐτὴ τὴν ἐκπαίδευση, δηλαδὴ [δασκάλοι] ποὺ πρέπει νὰ ἔχουν ἐκπαιδευτεῖ οἱ ἕδιοι γι' αὐτὸ τὸ ἔργο, τὸ εὑθραυστὸ τῆς ἀνθρώπινης φύσης κάτω ἀπὸ τὴ συμπτωματικότητα τῶν περιστάσεων, ποὺ εύνοοῦν ἔνα τέτοιο ἀποτέλεσμα, μᾶς κάνει νὰ ἐλπίζομε τὴν πρόοδο μόνο ἀπὸ μιὰν ἄνωθεν σοφία (ποὺ ἐπειδὴ εἶναι γιὰ μᾶς ἀόρατη, ὀνομάζεται [θεία] πρόνοια) ὡς θετικὸν ὅρο ὅσο ὅμως γιὰ 'κεῖνο ποὺ μπορεῖ ἐδῶ νὰ περιμένεται καὶ νὰ ἀπαιτεῖται ἀπὸ ἀνθρώπους, τοῦτο [πρέπει] νὰ τὸ περιμένομε ὡς σοφία ποὺ ἀρνητικὰ θὰ προαγάγει αὐτὸ τὸ σκοπό, [νὰ περιμένομε] δηλαδὴ ὅτι οἱ ἀνθρώποι θὰ ἴδοῦν τὸν ἔαυτό τους ἀναγκασμένο τὸ πιὸ μεγάλο ἐμπόδιο τῆς ἡθικῆς, τὸν πόλεμο, αἰτίαν τῆς ὀπισθοδόμησης, νὰ τὸν κάνουν πρῶτα ὄλοένα πιὸ ἀνθρώπινο, ὕστερα πιὸ σπάνιο καὶ τέλος νὰ τὸν ἔξαφανίσουν ὡς πόλεμον ἐπιθετικό, γιὰ νὰ ἴδρυσουν ἔνα πολίτευμα πού, θεμελιωμένο κατὰ τὴ φύση του ἀπάνω σὲ γνήσιες ἀρχὲς δικαίου, μπορεῖ, χωρὶς νὰ ἀδυνατίζει, νὰ προχωρεῖ σταθερὰ πρὸς τὸ καλύτερο.

Ε Π Ι Λ Ο Γ Ο Σ

“Ενας γιατρὸς ποὺ καθημερινῶς παρηγοροῦσε τοὺς ἀρρώστους του δτὶ σὲ λίγο θὰ γίνουν καλὰ [λέγοντας] στὸν ἔνα δτὶ ὁ σφυγμὸς χτυποῦσε καλύτερα, στὸν ἄλλο δτὶ οἱ ἀπεκχρίσεις, στὸν τρίτο δτὶ ὁ ἴδρωτας ὑπόσχονταν καλυτέρεψη κ.ο.κ., δέχτηκε τὴν ἐπίσκεψη ἐνδὸς ἀπὸ τοὺς φίλους του. Πῶς πᾶς, φίλε, μὲ τὴν ἀρρώστια σου; ξῆται ἡ πρώτη ἐρώτηση. Πῶς νὰ πάω; Πεθαίνω ἀπὸ βέβαιη η αλυτερός εψη! — Δὲν κατηγορῶ κανένα δταν, ἀποβλέποντας στὰ πολιτικὰ δεινά, ἀρχίζει νὰ χάνει τὴν αἰσιοδοξία του δτὶ θὰ σωθεῖ τὸ ἀνθρώπινο γένος καὶ δτὶ θὰ προχωρήσει πρὸς τὸ καλύτερο. ἐμπιστεύομαι ὅμως μόνο τὸ ἡρωικὸ φάρμακο ποὺ ἀναφέρει δ Hume καὶ ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ γιατρέψει τὸ κακὸ σύντομα. — «Οταν βλέπω τώρα (λέγει) τὰ ἔθνη νὰ πολεμοῦν ἀναμεταξύ τους, μοῦ φαίνεται σὰ νὰ βλέπω δύο μεθυσμένους παληκαράδες ποὺ χτυποῦνται μὲ μπαστούνια κυνηγώντας ὁ ἔνας τὸν ἄλλο μέσα σ’ ἔνα κατάστημα εἰδῶν ἀπὸ πορσελάνη. Γιατὶ δὲν φτάνει ποὺ θὰ ἔχουν νὰ γιατρέψουν γιὰ πολὺν καιρὸ τὶς πληγὲς ποὺ δίνει δ ἔνας στὸν ἄλλο, παρὰ θὰ πρέπει ἀκόμα νὰ πληρώσουν ἔπειτα καὶ δλες τὶς ζημιές ποὺ ἔκαναν». Sero sapiunt Phryges¹. Οἱ δόδυνηρὲς συνέπειες τοῦ πολέμου τῶν ἡμερῶν μας μποροῦν ὅμως νὰ πιέσουν τὸν πολιτικὸ προφήτη νὰ ὀμοιογήσει δτὶ ἐπίκειται μιὰ στροφὴ τοῦ ἀνθρώπινου γένους πρὸς τὸ καλύτερο ποὺ ἀπὸ τώρα κιόλας διαγράφεται στὸ μέλλον.

* (Τιοῦ Μεταφρ.) «Ἄργα μαθαίνουν οἱ Φρύγες» Rufius Festus (Έκδ. C.O. Müller) Leipzig 1839, σελ. 343/11.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΔΟΚΙΜΙΑ ΤΟΥ KANT
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΓΤΣΟΥ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
« KONTOR »
ΠΗΝΕΛΟΠΗΣ 12 — ΑΘΗΝΑΙ

